

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**OSMANLIDAN CUMHURİYETE DEVLET ELİ İLE MİLLİ TÜCCAR
OLUŞTURMA POLİTİKALARINDA BANKACILIK SEKTÖRÜNÜN
YERİ: İŞ BANKASI ÖRNEĞİ (1924- 1930)**

Doktora Tezi

MEHMET HALİS ÖZER

İstanbul, 2010

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**OSMANLIDAN CUMHURİYETE DEVLET ELİ İLE MİLLİ TÜCCAR
OLUŞTURMA POLİTİKALARINDA BANKACILIK SEKTÖRÜNÜN
YERİ: İŞ BANKASI ÖRNEĞİ (1924- 1930)**

Doktora Tezi

MEHMET HALİS ÖZER

DANIŞMAN: PROF. DR. GÜLFETTİN ÇELİK

İstanbul, 2010

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

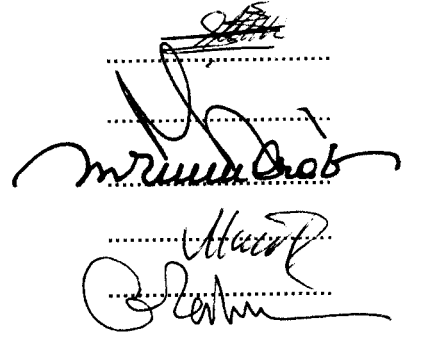
İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı Doktora öğrencisi
MEHMET HALİS ÖZER' nin tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 06.10.2009
tarih ve 2009-16/9 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile
Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

Tez Savunma Tarihi : 12.12.2010

- 1) Tez Danışmanı : PROF. DR. GÜLFETTİN ÇELİK
2) Jüri Üyesi : PROF. DR. AHMET TABAKOĞLU
3) Jüri Üyesi : PROF. DR. MEHMET EMİN ARAT
4) Jüri Üyesi : PROF. DR. AHMET KAL'A
5) Jüri Üyesi : PROF. DR. COŞKUN ÇAKIR

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Mehmet Halis Özer
Anabilim Dalı	: İktisat
Programı	: İktisat Tarihi
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Gülfettin Çelik
Tez Türü ve Tarihi	: Doktora- Ocak 2010
Anahtar Kelimeler	: Bankacılık, Tüccar

ÖZET

OSMANLIDAN CUMHURİYETE DEVLET ELİ İLE MİLLİ TÜCCAR OLUŞTURMA POLİTİKALARINDA BANKACILIK SEKTÖRÜNÜN YERİ: İŞ BANKASI ÖRNEĞİ (1924- 1930)

19. Yüzyılda kapitalist sistemle bütünleşme sürecinin hukuki ve iktisadi şartlarını hazırlayan anlaşmalar, iktisadi alanda yabancı tüccarlara olduğu kadar gayri Müslim tüccarlara da büyük avantajlar sağladı. Bütünleşme sürecinin ortaya çıkardığı yeni ticari organizasyon ve ilişkilerden yararlanan gayri Müslim tüccarlar, ticaret ve tefecilik ağıyla büyük servetler elde ettiler. Bu durum etnik ve dinsel farklılık gösteren tüccar grupları arasında ekonomik farklılaşmaları başlattı. II. Meşrutiyetten sonra Türk- Müslüman tüccarın ekonomik alanda güçlendirilmesi düşüncesi devlet otoritesi nezdinde bir iktisat politikası haline geldi. Devlet eli ile organize edilecek kredi kurumları üzerinden Türk- Müslüman tüccarın ekonomik örgütlenmesinin sağlanması, milli tüccar oluşturma çabalarında öncelikli bir yöntem oldu. Buna göre, devlet eli ile milli sermayeli bankaların kurulması teşvik edilmiş, bu kredi kurumları bankacılık faaliyetleriyle yeni ticari organizasyonların kurulmasına ve sermaye birikimlerine yol açmış, böylelikle bankalar, milli tüccar oluşturma çabalarında önemli bir işlev görmüşlerdir. II. Meşrutiyetten sonra İttihat ve Terakki ile başlayan Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam eden milli tüccar oluşturma düşüncesinin oluşumu, bu düşüncenin iktisadi uygulamaları ve bu uygulamalarda bankacılık sektörünün gördüğü rolün sonuçlarıyla beraber ortaya çıkarılması bu tezin temel amacını oluşturmaktadır. Bu amaçla araştırmada tarihçi metot uygulanmakta, arşiv araştırmaları sonucu elde edilen belgeler incelenerek sentezlerle bir takım sonuçlara ulaşılmaktadır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname	: Mehmet Halis Özer
Field	: Economics
Programme	: Economics History
Supervisor	: Prof. Dr. Gülfettin Çelik
Degree Awarded and Date	: Doctorate- January 2010
Keywords	: Banking- Merchant

ABSTRACT

THE ROLE OF BANKING SECTOR IN POLITICS OF BUILDING NATIONAL MERCHANTS BY FAVOR OF GOVERNMENT FROM OTTOMAN PERIOD TO REPUBLIC: İŞ BANK MODEL (1924- 1930)

The contracts which prepared legal and economical conditions of integration to capital system in 19th century provided economical advantages to non-muslim merchants as well as the foreign ones. Non-muslim merchants who benefited from the organization and relationships led by integration process gained huge capitals from merchantise and usury networks. This situation led to some economical differences between the merchants from different ethnical and religious groups. The thought to strengthen Turk-Muslim merchants in economical arena became an economy policy of the state after II. Constitutional monarchy Making Turk-Muslim merchants economically organized via the institutions to be established by the state which provide credits is a primary method to establish a national Merchant. As a result, building banks with national capital was inspired by the state, these credit providing institutions established by the state led to arranging some trading organizations and keeping capital as a result of banking activities, and therefore; banks had an important role to establish national Merchant. The thought to establish national merchant which continued in the first period of the Republic after II. Constitutional monarchy with İttihat and Terakki, the economical implementations of these thoughts and the role of the banking sector in the implementations are the main points to be forwarded in this thesis. For this purpose, historical method is used, some results are gained by synthesizing the documents from searching the archives.

**OSMANLIDAN CUMHURİYETE DEVLET ELİ İLE MİLLİ TÛCCAR
OLUŞTURMA POLİTİKALARINDA BANKACILIK SEKTÖRÜNÜN YERİ:
İŞ BANKASI ÖRNEĞİ**

(1924- 1930)

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

İÇİNDEKİLER	iii
TABLO LİSTESİ	vi
KISALTMALAR	viii
1. GİRİŞ	1
2. OSMANLI DEVLETİ'NDE TİCARET VE TÛCCAR	4
2.1. Klasik Dönem	4
2.1.1. Osmanlı İktisat Sisteminin Temelleri	4
2.1.1.1. Osmanlı Devleti'nde Uygulanan İktisat Politikaları.....	4
2.1.1.2. Siyasi Birlik Ülküsü Ve Merkezi Otorite	8
2.1.1.3. Ahilik Zihniyeti Ve Lonca Sistemi.....	11
2.1.1.4. Toplumsal Zihniyet Ve İktisadi Hayat.....	15
2.1.2. Osmanlı Devleti'nde Tüccar Kesimi	18
2.1.2.1. Müslüman Tüccar Kesimi.....	18
2.1.2.2. Gayri Müslim Tüccarlar.....	23
2.1.2.3. Yabancı Tüccarlar.....	29
2.2. Yenileşme Dönemi	30
2.2.1. Kapitalist Sistemle Bütünleşme Ve Gayri Müslim Osmanlı Tüccarlarında Zenginleşme	30
2.2.1.1. 1831- 1856 Yılları Arasındaki Ticaret Antlaşmaları	30
2.2.1.2. Tanzimat Fermanı Ve Islahat Fermanı'nın İktisadi Sonuçları.....	35
2.2.1.3. Kapitülasyonların Zorunlu Kıldığı İktisadi İlişkilerin Yol Açtığı Ticari Avantajlar.....	37
2.2.1.4. Borçlanma; Mali Bunalımın Sebep Olduğu Ticari Fırsatlar.....	40
2.2.2. Osmanlı İktisat Zihniyetinde Farklılaşma: Yeni Yaklaşımlar	47

3. II. MEŞRUTİYETTEN CUMHURİYETE MİLLİ TÜCCAR OLUŞTURMA ÇABALARI 53

3.1. II. Meşrutiyet Döneminde Milli Tüccar Oluşturma Çabaları Ve Uygulanan İktisat Politikaları (1908- 1923)	53
3.1.1. II. Meşrutiyet Dönemindeki Başlıca İktisadi Düşünceler	53
3.1.1.1. Liberal İktisadi Düşünce	53
3.1.1.2. Milli İktisadi Düşünce	58
3.1.2. İktisat Politikaları Çerçevesinde Milli Tüccar Oluşturma Çabalarının Gerekçeleri	61
3.1.2.1. Siyasal Gerekçeler	61
3.1.2.2. İktisadi Gerekçeler	64
3.1.2.3. Kültürel Gerekçeler	67
3.1.3. İktisat Politikaları Çerçevesinde Milli Tüccar Oluşturma Çabaları Ve Uygulamalar	69
3.1.3.1. Sanayileşmenin Teşviki Ve Teşvik-i Sanayi Kanunu(1913)	69
3.1.3.2. Kapitülasyonların Kaldırılması Ve Yeni Düzenlemeler	78
3.1.3.3. Dil Reformu Kapsamındaki Düzenlemeler	82
3.1.3.4. Şirketleşmenin Teşviki Ve Milli Şirketler	84
3.1.3.5. Savaş Ortamının Yol Açtığı İktisadi Fırsat Ve Organizasyonlar	87
3.1.3.6. Milli Kooperatif Şirketlerinin Kurulması	92

3.2. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Milli Tüccar Oluşturma Çabaları (1923- 1929)	96
3.2.1. 1923- 1929 Yılları Arası Cumhuriyet Dönemi İktisat Politikaları	96
3.2.2. Cumhuriyet Döneminde Milli Tüccar Oluşturma Politikalarının Gerekçeleri	100
3.2.3. İktisat Politikalarının Temellendirilmesi Çalışmalarında Milli Tüccar Oluşturma Çabası	103
3.2.3.1. İzmir İktisat Kongresi (1923)	103
3.2.3.2. Teşvik-i Sanayi Kanunu (1927)	106
3.2.3.3. Göç Hareketlerinin İktisadi Sonuçları Ve Uygulanan Politikalar	108
3.2.4. Milli Tüccar Oluşturma Çabalarında Kurumsal Düzenlemeler	111
3.2.4.1. Ticaret Ve Sanayi Odalarının Teşebbüsleri	111
3.2.4.2. Âlî İktisat Meclisi	113
3.2.5. Milli Tüccar Oluşturma Çabalarında Cemiyetlerin Rolü	113

4. MİLLİ TÜCCAR OLUŞTURMA ÇABALARINDA BANKACILIK SEKTÖRÜNÜN YERİ: İŞ BANKASI ÖRNEĞİ..... 116

4.1.Türkiye’de Bankacılık Sektörünün Gelişimi Ve Milli Tüccar Oluşturma Çabaları	116
4.1.1. II. Meşrutiyet Öncesi Bankacılık	116
4.1.1.1. Sarraflar Ve Galata Bankerleri Dönemi	116
4.1.1.2. Tanzimat Sonrası İlk Bankacılık Hareketleri Dönemi	118
4.1.2. II. Meşrutiyet Döneminde Bankacılık: Milli Bankacılığa Geçiş	127
4.1.2.1. Yabancı Sermayeye Kurulan Bankalar	127

4.1.2.2. Azınlıklar Tarafından Kurulan Bankalar	128
4.1.2.3. Milli Sermayeyle Kurulan Bankalar	129
4.1.2.3.1. Milli Bankacılığa Geçiş Zihniyeti.....	129
4.1.2.3.2. Kurulan Milli Bankalar ve Fonksiyonları	132
4.1.3. Cumhuriyet Dönemi Bankacılık Sektörü(1923- 1930).....	141
4.1.3.1. Yabancı Sermayeli Bankalar	141
4.1.3.2. Cumhuriyet Döneminde Milli Bankalar	146
4.2. Milli Tüccar Oluşturma Çabalarında İş Bankası'nın Yeri (1924- 1930) ...	153
4.2.1. İş Bankası'nın Kuruluşu	153
4.2.1.1. İş Bankası'nın Kuruluş Çalışmaları Ve Yapısı.....	153
4.2.1.2. İş Bankasının Kuruluş Çabasında Milli Tüccar Oluşturma Düşüncesi	156
4.2.2. 1924- 1930 Yılları Arasında İş Bankası'nın Ekonomik Göstergeleri.....	159
4.2.2.1. İş Bankası'nın Pasifleri	159
4.2.2.1.1. Toplam Mevduat	160
4.2.2.1.2. Özkaynaklar	164
4.2.2.2. İş Bankası'nın Aktifleri	164
4.2.2.2.1. Krediler	166
4.2.2.2.2. İştirakler	168
4.2.2.2.3. Kârlılık	171
4.2.3. İş Bankası'nın Bankacılık Rolüyle Milli Tüccar Oluşturma Çabası	173
4.2.3.1. İştirak Yatırımları Yoluyla Sermaye Birikimi	173
4.2.3.1.1. Madencilik Sektöründeki İştirakler	176
4.2.3.1.2. Şeker Sanayindeki İştirakler	181
4.2.3.1.3. Dokuma Sanayindeki İştirakler	183
4.2.3.1.4. Sigorta Sektöründeki İştirakler	185
4.2.3.1.5. Diğer İştirakler	189
4.2.3.2. Verilen Krediler	190
4.2.3.3. Devlet Tekelleri Yoluyla Zenginleşme	194
SONUÇ	201
EKLER	206
KAYNAKÇA.....	256

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1: 1830- 1913 Yılları Arası Osmanlı Dış Ticaret Durumu	34
Tablo 2: 1854- 1914 Yılları Arasındaki Osmanlı İstikrazları ve Satıldıkları Ülkeler.....	44
Tablo 3: 1914 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı	46
Tablo 4: 1915 Osmanlı Büyük İmalat Sanayinde Sermaye ve Emeğin Etnik Dağılımı .	65
Tablo 5: 1915 Yılı Sanayi Müesseselerinin Çeşitli Şehirlere Göre Dağılım İstatistikleri	74
Tablo 6: Sanayi Kuruluşları Sahiplerinin Müslüman-Türk ve Gayr-ı Müslim Unsurlar Arasındaki Dağılımı. (1915).....	75
Tablo 7: Bankaların Muhtelif Senelerdeki Mevduat ve Kredi Durumları	130
Tablo 8: Cumhuriyet Döneminin İlk Yıllarında Türkiye’de Faaliyette Bulunan Yabancı Sermayeli Bankalar.....	142
Tablo 9: 1923- 1929 Yılları Arasında Yabancı ve Milli Bankaların Toplam Tasarruf Mevduatı içindeki Yüzdelik Payları ve Mudi Sayıları	145
Tablo 10: 1929 Sonu İtibariyle Faaliyette Olan Milli Bankalar ve Mali Durumları ..	152
Tablo 11: İş Bankası Pasiflerinin Dağılımı ve Büyüme Hızı (1924- 1930)(%).....	160
Tablo 12: İş Bankası’nın Mevduat Kaynaklarının Yüzdelik Dağılımı (1924- 1930) ..	161
Tablo 13: 1924- 1930 Yılları Arasında İş Bankası’ndaki Hesap Adedi Ve Tasarruf Miktarları	162
Tablo 14: Türkiye İş Bankası’nın Genel Mevduatının Gelişimi (1924- 1930).....	163
Tablo 15: İş Bankasının 1924- 1930 Yıllarına Ait Özkaynakları (TL.).....	164
Tablo 16: İş Bankası Aktiflerinin Yüzde Olarak Dağılımı (1924- 1930)	165
Tablo 17: İş Bankası’nın Toplam Aktifinin GSMH’ ye Oranı (1924- 1930)	166
Tablo 18: İş Bankası Kredilerinin Yüzdelik olarak Dağılımı (1924- 1930)	167
Tablo 19: İş Bankası’nın 1924- 1930 Yılları Arasındaki İştirak Yatırım Miktarları...	169

Tablo 20: İş Bankası'nın İştirak ve Sabit Kıymetlerinin Özkaynaklara Oranı (1924-1930)	170
Tablo 21: İş Bankası'nın Kârlılık Oranları (1924- 1930)	171
Tablo 22: İş Bankası'nın 1924- 1930 Yılları Arasında Elde Ettiği Safi Kâr ve Dağıttığı Temettü	172
Tablo 23: İş Bankasının 1924- 1930 Yılları Arasında İştirakte Bulunduğu Firmalar..	175
Tablo 24: İş Bankası'nın Kömür İştiraklerinin Yıllık Üretim Miktarları	178
Tablo 25: İş Bankası İştiraklerinin Kömür Havzasında Üretim Artışındaki İştirak Yüzdeleri.....	179
Tablo 26: Türkiye İş Bankası Kömür İştiraklerinin Yıllık Kömür İhracat Miktarları .	180
Tablo 27: İş Bankası Şeker İştiraklerinin Yıllara Göre Üretim Miktarları	182
Tablo 28: 1927- 1929 Yılları Arasında Türk Sigorta Şirketlerinin Tahsil Ettiği Prim Ve Teferruat Toplamı	187
Tablo 29: Türk Sigorta Şirketlerinin 1930- 1932 Yılları Arasındaki Kâr Zarar Tablosu	188
Tablo 30: İş Bankası'nın 1924- 1930 Yılları Arasındaki Ticari Plasman Miktarları ..	191

KISALTMALAR

age. Adı geçen eser

agm. Adı geçen makale

Bkz. Bakınız

BOA. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

bs. Baskı

C. Cilt

DİA Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİE Devlet İstatistik Enstitüsü

Nu. Numara

s. Sayfa

TİB Türkiye İş Bankası

vr. Varak

yy. Yüzyıl

1. GİRİŞ

Osmanlı Devlet sistemi, eski çağlardan beri Orta-Doğu İmparatorluklarına hâkim bulunan geleneksel bir devlet-toplum anlayışına dayanmaktadır.¹ Otoriter ve düzenleyici devlet anlayışı hayatın bütün alanında görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde, sosyal düzen olduğu kadar ekonomik düzen de devlet kontrolü altındadır. Ekonomik düzenin sağlanması, sosyal refahın artırılması için devlet müdahalesi gerekli görülmektedir. Öte yandan Devlet, ekonomik ve sosyal düzeninin bozulmaması için kendi iktidarı dışında oluşabilecek iktidarlara müsaade etmemektedir. İktisadi zenginleşme, bu tür muhtemel iktidar kaynaklarından biridir. Bu yüzden ticari hayat siyasal otoritenin önceliklerine göre düzenlenmekte, üretim faaliyetleri devletin belirlediği kurallar çerçevesinde yürütülmektedir. Bu kurallar, sermaye birikimi yoluyla toplum içinde farklılaşmalara yol açacak zenginleşmeleri önlemektedir. Osmanlı toplumu içinde kapitalistleşmeye en yakın tüccar kesimi için de bu böyledir.

19. Yüzyılda, kapitalist sistemle bütünleşme sürecinin ortaya çıkardığı yeni ticari organizasyon ve ilişkiler, büyük sermaye birikimlerinin altyapısını oluşturdu. Bütünleşme sürecinin hukuki ve iktisadi şartlarını hazırlayan anlaşmalar, gayri Müslimlerin iktisadi alanda bir hayli güçlenmelerine neden oldu. Gayri Müslimler, sahip oldukları avantajlarla yeni iktisadi şartlardan azami ölçüde faydalandılar. İç bölgelerde üretilen hammaddenin yabancı tüccara pazarlanmasından, ithal mamul maddelerin iç bölgelere satışına kadar aracılık görevi gören gayri Müslim tüccarlar, bütünleşme sürecinin önemli birer aktörü haline geldiler. Sermaye birikimi yoluyla elde ettikleri servetler Osmanlı toplumunda ekonomik farklılaşmaları başlattı. Bu durum aynı zamanda etnik ve dini farklılıkların sosyo- ekonomik niteliklere dönüşmesine yol açtı.

19. yy. sonlarında, ticaret ve tefecilik ağıyla önemli bir sermaye birikimi elde eden Gayri Müslim tüccarlar ile ekonomi üzerinde tahakkümü bulunan yabancı sermayeye karşı fikirsel düzeyde bir direnç oluşmaya başladı. Bu tepki siyasal alanda yeni oluşmaya başlayan milliyetçilik politikalarıyla da uyumlu bir hale geldi. Oluşan

¹ Halil İnalcık, **Devlet-i' Aliyye- Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I- Klasik Dönem: Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, İstanbul: TİB Kültür Yayınları, 2009, s.256.

yeni şartlar bu iktisadi düşüncenin uygulamaya geçmesini geciktirmedi. II. Meşrutiyet sonrasında, siyasi otorite, var olan iktisadi yapının değiştirilmesi ve ekonomik kalkınma için milli iktisat politikalarının uygulanmasını uygun görmekteydi. Buna göre, milli unsura dayalı bir iktisadi yükseliş için devlet eliyle desteklenecek Müslüman- Türk tüccar sınıfının oluşturulması öngörülmekteydi.

19. yy. başından itibaren yabancı sermaye ve yabancı sermaye ortaklığıyla birçok banka kuruldu. Genellikle yabancıların kurduğu bu bankalar, Hazine'ye borç verme işlerini yürütmekle beraber öncelikle kendi ticaret ve sermaye yatırımlarını mali açıdan destekleme vazifesini gördü. Bankalar bu yönleriyle, ticari faaliyetlerin yabancı sermaye ve gayri Müslim tüccarların lehine örgütlenmesinde etkili oldular. Kredi piyasasının, ticaret sermayesinin hâkimiyetinin bütün ekonomi üzerine yayılmasındaki fonksiyonu bilindiğinden, devlet eliyle organize edilecek bankacılık müessesesi üzerinden Türk- Müslüman tüccarın ekonomik örgütlenmesinin sağlanması, milli tüccar oluşturma çabaları içinde öncelikli bir hedef haline geldi.

Bu tez çalışmasında, 1908- 1930 yılları arasında, “Devlet eli ile milli tüccar oluşturma çabaları yönündeki düşüncenin ortaya çıkışına neden olan ekonomik, sosyal ve siyasal nedenler nelerdir?”, “Devlet eli ile milli tüccar oluşturma düşüncesiyle hangi uygulama ve düzenlemeler yapılmıştır?”, “Milli tüccar oluşturma çabalarında bankacılık sektörünün görmüş olduğu fonksiyonlar nelerdir?” gibi birtakım sorulara yanıt bulunmaya çalışılmaktadır.

Dönemin iktisat politikaları çerçevesinde uygulanan milli tüccar oluşturma çabaları, bu çabalar sürecinde bankacılık sektörünün görmüş olduğu iktisadi fonksiyonların sonuçlarıyla birlikte ortaya çıkarılması tezin temel amacını oluşturmaktadır. Buna göre, tezin amacı doğrultusunda, araştırmada tarihçi metot uygulanmakta, arşiv araştırmaları sonucu elde edilen belgeler incelenerek sentezlerle bir takım sonuçlara ulaşılmaktadır. Bu kapsamda, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri ve dönemin günlük gazetelerine başvurulmuştur.

Bu tezin konusunu, II. Meşrutiyetten sonra İttihat ve Terakki ile başlayan Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam eden milli tüccar oluşturma düşüncesi, bu düşüncenin iktisadi uygulamaları ve bu uygulamalarda bankacılık sektörünün rolü oluşturmaktadır. Tez konusu her ne kadar 1908- 1930 yılları ile sınırlanmışsa da, milli tüccar oluşturma düşüncesinin ekonomik ve sosyal oluşum sürecinin tarihsel arka planının daha iyi anlaşılması açısından klasik dönem Osmanlı ticaret sistemine değinilmekte ve yenileşme dönemi kapitalist sistemle bütünleşme süreci detaylı olarak irdelenmektedir. Bu bağlamda, tezin ikinci bölümünde Osmanlı iktisat sisteminin temel ilkeleri açıklanmakta bu çerçevede, Osmanlı ticaret sistemi ve tüccar sınıfının durumu incelenmektedir. Bu bölümde ayrıca, 19. Yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nin kapitalist sistemle bütünleşme sürecinin iktisadi sonuçları detaylandırılarak gayri Müslim tüccar sınıfının zenginleşme sebepleri ortaya konulmaktadır.

Tezin üçüncü bölümünde, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde milli tüccar oluşturma düşüncesinin iktisadi, kültürel ve siyasal nedenleri incelenmekte, milli iktisat politikaları ekseninde uygulanan milli tüccar oluşturma çabalarına yönelik uygulama ve düzenlemeler her iki dönem için ayrı ayrı detaylandırılmaktadır.

Tezin son bölümünde, Türkiye'de bankacılık sektörünün tarihsel gelişimi bağlamında, sektörün, milli tüccar oluşturma çabalarında gördüğü rol ele alınmaktadır. Bu bağlamda bankaların, kuruluş gayeleri, kurucularının profilleri, kuruluş sermayelerinin etnik dağılımı, kuruluş sermayelerinin miktarı, bilançoları ve faaliyetleri incelenerek, milli tüccar oluşturma çabalarında gördükleri muhtemel fonksiyonlar ortaya çıkarılmaktadır. Bankacılık sektörünün bu konuda görmüş olduğu fonksiyon, İş Bankası örneğiyle daha da detaylandırılarak genel sonuçlara ulaşılmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda, İş Bankası'nın kuruluşu, kuruluş çalışmalarında milli tüccar oluşturma düşüncesi ele alınmakta, bankanın ilgili dönemki bankacılık faaliyetleri detaylandırılarak bankanın, milli tüccar oluşturma çabalarına yaptığı katkı ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

2. OSMANLI DEVLETİ'NDE TİCARET VE TÛCCAR

2.1. Klasik Dönem

2.1.1. Osmanlı İktisat Sisteminin Temelleri

2.1.1.1. Osmanlı Devleti'nde Uygulanan İktisat Politikaları

Osmanlı iktisadi hayatını yönlendiren düşüncenin başlıca üç temel ilkesi bulunmaktaydı. Bu ilkeler, İaşe (provizyonizm), gelenekçilik (tradasyonalizm) ve fiskalizm'dir.² Bu üç ilke, iktisadi hayatı yönlendiren düzenleme ve politikalara, zaman, bölge ve sektöre göre değişen oranlarda temel teşkil etmişlerdir.

Osmanlı iktisadi düşüncesinde iktisadi faaliyetin amacı, insanların ihtiyacını karşılamaktır.³ Dolayısıyla iaşe ilkesine göre, üretilen mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esastır. Osmanlı ekonomisinde, genel olarak verimliliğin düşük olması ve arttırılmasının son derece zor olması, verimliliği arttırma yönünde yapılacak müdahalelerin, verimliliği arttırmasından çok düşürücü etki yapma ihtimalinin çok daha güçlü olması bunun yanında ulaştırmanın çok zor ve pahalı olması gibi etkenler, iaşe ilkesinin, Osmanlı iktisat politikalarının şekillenmesinde uzun süre etkili olmasına sebep olmuştur.⁴ Bu şartların geçerli olduğu bir çağda toplumun yaşaması, sosyal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi için, düzenlenen iktisadi hayatın iaşe ilkesine dayanması zorunlu görünmekteydi. Osmanlı Devleti, bu ilkeyi geçerli kılmak üzere, ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı bir şekilde yürütülen müdahaleciliği benimsemiş bulunmaktaydı. Bu müdahaleci anlayış, mal ve hizmet üretenlerin önce kendi ihtiyaçlarını karşılamaları, ondan sonra da kademe kademe tüm toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilmeleri

² Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2002, s.45.

³ Ayşe Sıdika Oktay, **Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2005, s.427. Kınalızâde, 'tedbîru'l-medîne' olarak ifade ettiği devlet idaresi (ahlâkı) kavramını, uygun bir şekilde yönetmek, halkın yetkinlik ve mutluluğunu sağlamak ve devlet başkanlarına bu konuda yol göstermek olarak açıklamaktadır. Bu anlayış, Osmanlı iktisat düşüncesinin şekillenmesinde önemli bir yer tutmuştur.

⁴ Genç, **age.**, s.46.

hususunda düzenlemeler yapmış idi.⁵ İaşe politikası gereği, yurt içi ihtiyaçların tümü karşılandıktan sonra kısıtlayıcı ve zorlaştırıcı ihracat denetimlerinden geçen mallar yurt dışına gönderilebiliyor idi. Buna karşılık malın piyasada bol bulunması için ithalat kolaylaştırılmakta ve teşvik edilmekteydi.⁶ Osmanlı İmparatorluğunda iaşe ilkesi gereği halkın refahını arttırmak için ticarete önem verilirdi. Bu sebepten Osmanlı Devleti, çağdaşı Batı'daki merkantilist ticaret politikalarından farklı olarak, ticareti kendi başına bir amaç olarak değil, bir araç olarak görüyordu. Herkesin refahına hizmet etmesi düşünülen bir araç olduğu için de, devlet elindeki bütün imkânlarla ticareti destekliyordu. Ancak bu destek, ticareti amaç olarak algılayan grubun lehinde işleyen bir mekanizmaya dönüştürmemek üzere, kâr haddi dâhil birçok sınırlamaları da içermekteydi. Zira gelirin ve refahın adil bölüşümü, Osmanlı'ların temel değerleri arasında bulunuyordu.⁷ Devlet, iaşe sorunlarının çözümüne katkıları nedeniyle ticaret sermayesine belirli özgürlükler tanımak zorunda kalırken bu faaliyetlerin çözücü etkilerini de dikkate alarak, tüccarların faaliyetlerini denetlemek ve devletin çıkarlarıyla çeliştiği ölçüde bu faaliyetleri ortadan kaldırmak için çaba gösteriyordu.⁸

⁵ Öncelikle, ziraatta en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceği düşünülen 60 ile 150 dönüm arasında arazi tahsislerinin yapıldığı aile işletmeleri korunmaktaydı. Bu aile işletmelerinin parçalanarak küçülmesine veya yeni arazi ilave edilerek büyümesine izin verilmemekte idi. Devlet, bu zirai toprakların mülkiyet hakkını fertlere bırakmaz kendi elinde muhafaza ederdi. Miri adı verilen bu mülkiyet rejiminde toprak, çiftçilere, babadan oğla geçecek şekilde kiralanmış sayılır, alımı satımı devletin sıkı kontrolü altında tutulur, vakıf edilmesine ve bağışlanmasına müsaade edilmezdi. Çiftçilerin zirai üretimi düşürmeye sebep olacak şekilde toprağı işlemeden tutmalarına yahut terk ederek şehirlere veya başka bölgelere göç etmelerine izin verilmezdi. Üretilen zirai üretim ilk önce o kazada tüketilirdi. Zirai hammadde, belli ortalama büyüklükleri aşmayacak kapasitedeki işyerlerine ve dükkânlarla sahip ustalardan oluşan esnaf örgütlerine, eşitlikçi bir cemaat halinde faaliyet gösteren yapıları göz önüne alınarak dağıtılırdı. Kazanın ihtiyacı karşılandıktan sonra fazla kalan üretim, ordu ve sarayın ihtiyaçlarını gidermeğe tahsis edilir, yine kalan kısım İmparatorluğun merkezi olan ve nüfusu 500.000 aşan İstanbul'a sevk edilirdi. Bütün bu kademeli ihtiyaçlar giderildikten sonra kalan kısmın, tüccarlar tarafından, iç gümrük resimleri ödenmek kaydıyla ülke içindeki başka bölgelere götürülmelerine izin verilirdi. Bkz. Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, ... , s.46- 47,

⁶ Genç, **age.** , s.47.

⁷ Oktay, **Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî**, ... , s.470.

Kınalızâde'ye göre adalet mal ve ihsandadır. İki kişiye bir miktar mal ihsan veya bir makam bölüştürülürken adaletli davranmak yani itidal olan orta dereceye uymak lazım gelir. Kınalızâde devlet ahlâkı ile ilgili bölümde toplumdaki düzen ve ahengi ifade etmek için adalet kelimesi yerine itidal kelimesini kullanır. O'na göre, bedendeki mizacın dengede olması bedeninin sağlıklı olduğuna işaret ettiği gibi alemdeki mizacında dengede olması alemdeki düzenin itidalde olduğuna işarettir. Alemin bu denge ve ahenk durumu itidaldır ve adalet böyle bir toplumda oluşmuştur.

⁸ Şevket Pamuk, **Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi 1500- 1914**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.67.

Osmanlı Devleti'nde iktisat politikalarının şekillenmesinde etkili olan diğer önemli ilke gelenekçiliktir. Gelenekçilik, sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri, mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme ortaya çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hâkim olma şeklidir. İaşe ilkesinin hedefi, ziraat, esnafılık ve ticarete üretim ile tüketim arasındaki dengenin sağlanması idi. Dengenin bozulması halinde bunalıma düşme tehlikesi daima mevcuttur. Korkulan asıl tehlike kıtlıktır. Özellikle üretimin geçimlik düzeyi etrafında olan Osmanlı ekonomisi, üretimde meydana gelecek küçük bir düşme veya tüketimde küçük bir artış, mevcut ulaşım imkânlarının yetersizliği karşısında kolayca kıtlığa dönüşebilirdi. Nitekim bundan dolayı tüketimi arttıracak nitelikteki değişme eğilimleri sürekli kontrol altında tutuluyordu. Men-i israfat diye bilinen ve amacı lüks tüketimin sınırlandırılmasından ibaret görünen yasaklamaların önemli bir kaynağı buydu. Dengenin korunmasında yalnız tüketim değil üretim de kontrol altında tutuluyordu. Ekonomide ihtiyaç duyulan zorunlu ithalatı sağlayacak kadar bir üretim fazlası dışında, her hangi bir mal veya hizmette üretim fazlası görülmesi istenilen bir durum değildi. Çünkü emek ve kapital gibi üretim faktörlerinin kıt olduğu ve miktarlarının kolayca arttırılamadığı bir ekonomide belirli bir mal veya hizmetin arttırılması demek diğer mal ve hizmetlerin üretiminde kullanılan üretim faktörlerinin, üretimi arttırılan mal ve hizmetlerin üretimine kaydırılması demektir. Dolayısıyla üretim faktörlerinin azalma gösterdiği alanlarda, mal kıtlığının ortaya çıkması söz konusu olmaktaydı. Bu nedenle uzun deneyim ve uyarlamalarla oluşmuş olan üretim ve istihdam yapısının değişmeden kalmasına özen gösterilirdi. Nitekim esnaf örgütlerinin işçi ve dükkân sayısının dondurulması, ziraatta işletme büyüklüğünün belli düzeyde tutulması ve zirai işletmeyi bırakarak şehirlere göç etmenin yasaklanması, mevcut dengelerin sürdürülmesi yönünde yapılan uygulamalar bu amaca yöneliktir. İktisadi ilke olarak gelenekçiliğin başlıca fonksiyonu, bu düzenlemelerin değişmeden kalmasını sağlamaktır.⁹

İktisadi hayatı düzenleyen üçüncü ilke olan Fiskalizm, hazine gelirlerini mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir. Hazine gelirlerinin esas fonksiyonu devletin yapması gereken

⁹ Genç, *age.*, ss.48- 49.

harcamaları karşılamak olduğu için, harcamaları kısımaya yönelik çalışmalarda bu yapı içinde düşünülmektedir. Devletin, iktisadi kararları alırken, bir yandan gelirleri yükseltme, diğer yandan harcamaları kısma saikları altında tavrını belirlemesi olarak ifade edilebileceğimiz fiskalizm, diğer iki ilke ile birlikte iktisat politikalarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.¹⁰

İaşe ilkesi ile gelenekçilik ilkesine dayanan düzenlemeler, parasal ilişkilerin yani ticaret ve mübadele ile ilgili alanın genişlemesini sınırlamaktaydı. Bu iki ilke ile parasal ilişkilerin mevcut düzeyi arasında karşılıklı bir denge kurulmuştu. Parasal ilişkiler veya ilkelerdeki bir değişme bu dengeyi bozabilir veya buhrana yol açabilirdi. Dolayısıyla dengenin korunması açısından parasal genişlemelere yol açacak değişmelere meydan verilmemekteydi. Ekonomide parasal ilişkiler arttıkça, mübadele hacmi genişledikçe, toplum içinde ticaret ile uğraşanlar güçlenecek, büyüyecek ve zenginleşecekti. Bu durum, sosyal ve hiyerarşik düzeni bozup, etkili bir sosyal zümrenin doğması ve gelişmesine yol açacağından istenilen bir durum değildi.¹¹ Dolayısıyla işlevleri gereği bu iki ilkenin şekillendirdiği iktisat politikaları bir yönüyle, sermaye birikimine ve zenginleşmelere yol açacak gelişmelerin önünü almaktaydı.

Osmanlı iktisat politikalarının sermayenin yoğunlaşması önündeki etkileri, ticaret hayatının çok sıkı uygulamalarıyla kendini göstermekteydi. Ticarete işin gerektirdiği asgari sermaye miktarını az veya çok hızla büyütecek birikim imkânlarını sınırlandıran ciddi ve önemli engeller mevcuttu. Ticaret, özel şahıslarla yürütülmekle birlikte, bir nevi kamu hizmeti gibi düşünülüyordu. Ticaret erbabına, sosyal- ekonomik düzenin devamında aracı rolünü, görev duygusu içinde ifa etmek üzere, ayakta kalmalarına yarayacak belli sınırlar içinde bir kâr marjı tanınır, ama bu sınırları aşarak spekülatif zenginleşmelere pek imkan verilmezdi.¹² Halkın refahı için, piyasada fiyatlar narh koyma adı altında tespit edilirdi. Fiyatlar o şekilde tespit edilirdi ki mübadele ile uğraşan esnaf ve tüccar gibi zümrelere tanınan normal kar haddi %5 ile %15 arasında değişir, daha yüksek düzeyde kâr sağlamak sıkı ceza tehdidi altında tutularak engellenirdi. Nitekim ekonomide üretim ve tüketimin çok büyük bir bölümünü

¹⁰ Genç, **age.** , s.50.

¹¹ Genç, **age.** , s.51.

¹² Genç, **age.** , s.75.

oluşturan hububat ve diğer gıda maddelerinde bu oran hem daha düşüktü, hem de daha sıkı şekilde denetleniyordu. Bu derece düşük bir kâr oranı ile sermaye büyütme imkânı çok sınırlı idi.¹³

Kâr tahdidi, narh ve diğer denetlemelere rağmen bir tesadüf eseri olarak bir birikim oluşmuş ve bu devletin gözünden kaçmış bulunsa bile, bu birikimi ekonominin diğer sektörlerinde yatırıma dönüştürme imkânları son derece kısıtlı ve hatta imkânsızdı. Ziraat ve madencilikte, mirî mülkiyet ve kontrol rejimi buna imkân tanımadığı gibi sanayide de esnaf örgütlerinin kesin engellemeleri söz konusu idi.¹⁴ Dolayısıyla oluşan birikimin daha büyük bir sermaye birikimine yol açması olanaksızdı.

2.1.1.2. Siyasi Birlik Ülküsü Ve Merkezi Otorite

Osmanlı öncesi Türk devletlerinde aşiret zihniyeti önemli bir gelenek idi. Asabiyet de diyebileceğimiz kabile bağlılığı arkaik toplumların en önemli gücüydü. Aşiret zihniyetinin ortaya çıkardığı Türk aşiretçilik eğilimleri şehzadelerin ülkeyi farklı noktalardan yönetmelerine sebep olmakta bu durum, Türk devletlerinin zamanla bölünmelerine ve yıkılmalarına yol açmaktaydı. İslam'ın siyasî birlik anlayışı ile çelişen aşiretçilik zihniyeti, Selçukluların siyasi birlik ve merkeziyetçiliği esas alan girişimleri ile bertaraf edilmeye çalışılmışsa da ancak Fatih Sultan Mehmet döneminde Türk aşiret aristokrasisi, tamamen bertaraf edilerek siyasi birlik süreci tamamlanmıştır. Osmanlılarda, devletin daha başlarda birkaç parçaya bölünmesini esas alan eski Türk aşiret zihniyetinin yerini tamamen merkezî- üniter bir devlet anlayışı yani nizâm-ı âlem için vahdet ülküsü almıştır.¹⁵ Dolayısıyla siyasi birlik ülküsü, merkeziyetçi otoriter bir siyasal anlayışı zorunlu kılmıştır.

Osmanlılarda aristokrat gelenek olmadığı gibi eski aşiret aristokrasisi de ortadan kaldırılmıştı. Bunun bir başka şekilde oluşması da sistemli bir şekilde engellenmişti. Yeni ve imtiyazlı bir sınıf oluşmaması için bütün tedbirler alınmıştı. Patrimonyal bürokratik çizgilerin hâkim olduğu Osmanlılarda, patrimonyal hizmetin başındaki seçkinler, meşru iktidar yapısı sınırları dışında görülen her hangi bir iktidar

¹³ Genç, **age.** , s.51.

¹⁴ Genç, **age.** , s.76.

¹⁵ Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi, İstanbul:** Dergâh Yayınları, 2003, s.130.

kaynağını denetim altında tutmaya aşırı bir özen göstermişlerdi.¹⁶ Devlet, birlik için tehlike teşkil edebilecek zenginleşmelere ve siyasi güce dönüşebilecek iktisadi güçlenmelere meydan vermiyordu. Nitekim Osmanlı sisteminde bir burjuva sınıfı ortaya çıkmamıştır.¹⁷

İktidarın bölünmemesi ilkesi gereği, rakip iktisadi güçlerin ortaya çıkmaması için servet ve mülkiyetin belli ellerde toplanması, sermaye birikimi ve aşırı zenginleşmelere müsaade edilmemiştir. Müsadere sistemi bu düşüncenin en önemli uygulamasıdır. Meşru olmayan servetleri devlet hazinesine aktarma biçimi olan müsadere, hem klasik Osmanlı döneminde hem de 18. Yüzyıl itibarıyla devletten imtiyazla kazanılan servetlerin sınırlandırılmasında etkili olmuş bir yöntemdir. Servetin meşruluğunu tanımlayan şey ise, servet edinenin devlet karşısında bir tehdit unsuru oluşturup oluşturmamasıdır.¹⁸ Dolayısıyla bu kaygılarla, tüccarların ve tefecilerin elinde biriken servetler müsadere edilebiliyordu. Özellikle bir tefecinin şöhretinin yayılmış olması, lonca üyelerinin veya diğer kentli nüfusun tepkisini çekmiş olması kendisi için pek hayırlı bir işaret sayılmazdı.¹⁹ Mesela 18. Yüzyılın başlarında ölen bir tüccarın büyükçe bir miras bıraktığı anlaşıncı, Divan Heyeti bu mirasa el konulması hususunda tereddüt etmemiştir. Sivil şahısların miraslarına el koymaya, Osmanlı hukukunda imkân olmadığı halde böyle bir emrin verilmesi şöyle bir gerekçeye dayanıyordu; Bu derecede büyük bir birikim ticaretle mümkün olmaz, muhtemelen iltizam işlerine girmiş olmalıdır; eğer böyle ise, askeri zümre mensubu sayılacağı için mirasına müdahale hakkı da doğmuş demektir. Söz konusu mirasın hacmi, zamanın ölçülerine göre esnaf veya çiftçilerinkinden büyük olmakla birlikte, askerî zümrenin üst tabakasında bulunan,

¹⁶ Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İstanbul: İletişim Yayınları, 6.Baskı, 1993, s.107.

Patrimonyal hükümdar, otoritesini, ülke ve tebaayı babadan kalmış bir mülk gibi algılar ve kendisiyle toprak ve tebaa arasında, kendi kontrolü dışında bir otorite tanımaz. Osmanlı sultanları fethettikleri yerlerde yerli feodal güçlere ve kurumlara derhal son vermiş ve derhal bunları tımar sistemi içinde kontrol altına almıştır. Sürekli olarak tutulan kayıtlarla bu kontroller sağlanmıştır. Nitekim İnalcık'a göre, Devletin, merkez bürolarında, Defterhane'de, ayrıntılı tahrir defter koleksiyonları oluşturması, geniş bölgelere yayılan Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi idare sisteminin vazgeçilmez bir gereği idi. Ayrıntı için Bknz. Halil İnalcık, **Devlet-i' Aliyye- Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I-Klasik Dönem: Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, İstanbul: TİB Kültür Yayınları, 2009, s.217- 225.

¹⁷ Tabakoğlu, **age.** , s. 149.

¹⁸ Nalan Yetim ve Ayşe Azman, "Türk Burjuvazisinde Millilik Sorunu Ve Kültürel Miras", **Doğubati Dergisi**, sayı.38 (Eylül 2006), s.206.

¹⁹ Pamuk, **age.** , s.83.

mesela vezirlere ait ortalama mirasla kıyaslandığında yarısı ile dörtte biri arasında görülen bir meblağdan ibaretti.²⁰

Klasik dönemde en büyük servetler sarraflarla yüksek devlet memurlarının ellerinde birikmekteydi. Hem sivil hem de askerî görevlerdeki yüksek devlet memurları, dirliklerden gelen gelirin bir bölümünü çeşitli iktisadi faaliyetlere yatırırlar ve görevlerinin kendilerine sağladığı nüfuzu da kullanarak servetlerini kısa zamanda büyütebilirlerdi.²¹ Nitekim devlet memurları ticaret yaparak ve faizle borç vererek yüksek kazançlar elde etmekteydiler. Ancak devletin müsadere uygulamalarından en sık etkilenen kısım yine askerî sınıf mensupları, yani devlet görevlileriydi. Devlet görevi sırasında oluşan servetlere memurun ölümünde veya görevinden ayrılması üzerine devlet el koyabiliyordu.²² Dolayısıyla sermaye birikimi devletin gücü ve siyasal nüfuzu ile birlikte yürümekteydi. Güç ve nüfuz unsurlarının, faiz, ticaret, endüstri ve tarım sermayelerinde birikimlere katılması veya bunları kontrolü altına alması, bu alanlardaki ilk birikimlerin üretim biçimleri üzerinde oluşabilecek değiştirici rolünü engellemiştir.²³ Devlet müsadere yolu ile gerek imtiyazlı ve gerekse de imtiyazsız kesime sınırlandırmalar getirerek sermaye birikimine engel olmuş, sermayedar bir sınıfın ortaya çıkışını engellemiştir.

Osmanlı ekonomisinin temeli tarım ekonomisine dayanmaktadır. Tımar sistemi ise tarım ekonomisinin dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin esasıdır. Tımar sistemi, “devlet mülkiyeti (rakabe) altındaki toprakların, yine birer devlet memuru olan ve maaşlarını tımarlarının gelirlerinden (vergi) bizzat alan sipahilerin gözetiminde, kullanım (intifa) hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesidir”.²⁴ Bu sistemde, mülkiyeti devlete ait olan tarım arazisi yıllık gelire göre has, zeamet ve tımar olarak ayrılır ve kullanımı başlıca işlevleri vergi toplamak ve asker sağlamak olan kamu görevlilerine bırakılırdı. Devlet, temel üretim aracı olan toprağı elinde tutarak, Osmanlı üretim yapısında belirleyici bir güç olmuştur. Nitekim “Osmanlı toprak düzeni, tımar

²⁰ Genç, *age.* , s.75.

²¹ Pamuk, *age.* , s.82.

²² Pamuk, *age.* , s.83.

²³ Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, Birinci Baskı, II. Cilt, 1970, ss.297- 298.

²⁴ Tabakoğlu, *age.* , s.197.

kurumu ile merkezi yönetimin üretim ve bölüşüm gibi belirleyici ekonomik faaliyetleri denetimi altına tutması ilkesine dayanmaktadır”.²⁵ Dolayısıyla devlet, üretimi denetleyerek ekonomik yaşamı tümüyle biçimlendirme gücüne sahiptir. Bu güç, tarım alanında büyük çiftliklerin kurulması ve sermaye birikimine engel olmakta, küçük yatırımların kapitalist tipte gelişme oluşturacak yatırımlara dönüşmesine imkân vermemektedir.

2.1.1.3. Ahilik Zihniyeti Ve Lonca Sistemi

Osmanlılarda el sanatları ile uğraşanlarla, geçimlerini mal ve hizmet üretimi, alım ve satımı ile sağlayanlara genel olarak esnaf denilirdi.²⁶ Ehli Hiref olarak da adlandırılan bu esnaflar, lonca adı verilen esnaf birlikleri içinde örgütlenmişlerdi. Osmanlı sanayi ve iç ticaret kesimleri bu esnaf birlikleri halinde teşkilatlanmıştı. Bu birlikler, fütüvvet ve ahilik ilke ve kurumlarından kaynaklanan İslâm ve Selçuklu esnaf birliklerinin devamıdır.²⁷ Nitekim İbn Batuta seyahatnamesinde, Anadolu’da XIV. Yüzyılda Türkmenlerin yaşadığı her vilayet, şehir ve köyde sanat sahibi kişilerden oluşan ahilerden bahsetmekte, bunların bir araya gelerek oluşturdukları cemiyetlere ‘Fütüvve’ adı verildiğini aktarmaktadır.²⁸ Bahsedilen bu teşkilatların daha sonra lonca teşkilatlarına dönüştükleri bilinmektedir. Fütüvvet ve ahilik anlayışı, Kur’an ve Hz. Peygamberin sünnetine dayandırılan ilkeleriyle İslamî – tasavvufi düşünce ve hayat telakkisinin içinde yer almıştır. Fütüvvet, önceleri sadece cömertlik, misafirperverlik ve kahramanlık boyutlarına sahip iken, zamanla İslami ve tasavvufi derinlikler kazanmış, Türklerin Müslüman olmasından sonra ahi teşekküllerinin kurulmasında manevi ve fıkri temeli oluşturmuştur.²⁹ Ahiler, ‘fütüvvet name’ de denilen ve muhteviyatında meslekî, ahlâkî, dini kurallar yanında, Ahi töre ve törenlerinin şekillerini de ince ayrıntılarıyla belirten Ahi Şecerenameleri’ndeki esaslara göre mesleki hayatlarını sürdürmüşlerdir.³⁰

²⁵ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 18. Baskı, 2005, s.13.

²⁶ Ahmet Kal’a, “Esnaf”, **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.XI., 1995, s.423.

²⁷ Tabakoğlu, **age.**, s. 281.

²⁸ Muhammed Bin Muhammed Bin Cüzeyy El-Kelbî, **Büyük Dünya Seyahatnamesi**, (Çev: Mümin Çevik), İstanbul: Üçdal Neşriyat, s. 204.

²⁹ Tabakoğlu, **age.**, s.108.

³⁰ Seyfi Yıldırım, “Modernleşme Sürecinde Esnafın Sosyo- Ekonomik Durumu”, **Yeni Türkiye**, Sayı 45 (Mayıs-Haziran 2002), s.487.

Ahlâk kurallarını bu fütüvvetnamelerden alan ahiler, inanç ve çalışmalarında mükemmele erişmeyi ve toplum hayatında daima yararlı olmayı şiar edinmişlerdir.³¹

Bir ekonomik ve sosyal teşkilat olarak ahi teşkilatı, yüzyıllar boyunca Osmanlı iktisadi hayatının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ahi teşkilatı, çıraklıktan başlayarak kalfalık ve ustalık derecelerine doğru yükselmeyi esas alan ve bu süreçte sıkı bir eğitimin olduğu disiplinli bir teşkilattır. Bu teşekküle ilk önce çırak olarak katılan kişi, zanaat öğrenme yanında dini eğitimde görürdü. Bir sanata girenler o sanatın yöntem ve göreneğine göre yürümek zorundaydı. Sanat öğrenmeye razı olanlara tarik ehli denirdi.³² Çıraklar işi öğreninceye kadar hiç para almaz, yalnız masraflarını karşılayacak bir para alırlardı. Kalfalar ise haftalıkla çalışırlardı. Çıraklar, çalıştıkları işyerlerinde ustalarına bağlı ve loncanın izni olmadan ustalarını terk edemezlerdi.³³ Zanaatı öğrenen çırak, kalfalık imtihanına girer ve kazanırsa kalfa olurdu. Asgari üç sene kalfa olan kişi, usta olacak maharete ulaşmışsa bir tarikat şeyhinin peştamal kuşatması ile usta olur ve esnaf şeyhliğine kadar yükselebilirdi.³⁴ Kalfalık ve ustalığa geçiş sırasında esnaf ve din görevlilerinin de katıldığı dini törenler yapılırdı.

Ahilik örgütlenmesinin bir uzantısı olan loncaların oluşturduğu esnaf teşkilatı, kalite kontrol ve standardizasyonu ile fiyat istikrarı sağlayıcı, haksız rekabeti, aşırı üretimi ve işsizliği önleyici bir anlayışa dayanıyordu. Sistem aynı zamanda yarı özerk yapısıyla devletin uyguladığı narh politikasının en önemli yürütme ve denetim cihazını oluşturuyordu.³⁵ Loncalar bir ihtiyar heyeti tarafından yönetilirdi. 6 kişilik bu heyet arasından en kıdemli, en yaşlısı esnaf şeyhi olurdu.³⁶ Esnaf şeyhi Loncanın dışa karşı temsilcisiydi. Şeyhin esnaf yanındaki temsilcisine nakip denirdi. Nakibin vazifelerini yürüten kethüda esnafının işlerini takip edip toplantıları idare ederdi.³⁷ Diğer bir heyet üyesi ise yiğitbaşı idi. Yiğitbaşı, kethüdanın yardımcısı olup ustalığa ilişkin işlere bakardı. Bir kalfanın veya ustanın kendi başına iş sahibi olabilmesi için yiğitbaşının

³¹ Vahid Çabuk, **Osmanlı Siyaset ve Teşkilat Kültürü**, İstanbul: Emre Yayınları, 1996, s.28.

³² **17.-18.-19.-20. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Üretim, İstihdam, Ücretler ve Esnaf Örgütleri**, İstanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği Yayınları, No:4, s.126.

³³ Çabuk, **age.**, s.31.

³⁴ Tabakoğlu, **age.**, s.281.

³⁵ Tabakoğlu, **age.**, s.283.

³⁶ **17.-18.-19.-20. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Üretim, İstihdam, Ücretler ve Esnaf Örgütleri**, ..., s.126

³⁷ Tabakoğlu, **age.**, s.282.

icazet vermesi gerekiyordu. Heyetin diğerk bir üyesi olan ehli vukuf (bilirkişi), fiyat tespitiinde görev alır, madenî eşya ve tartı aletlerini damgalar, kadıya esnafla ilgili işlerde yardım ederdi.³⁸

Devlet, loncaların kendi uygulamalarını destekler bunun yanında ihtisap adı verilen bir dizi kural ve düzenlemeleri de loncalar üzerinden yürüterek ekonomiyi kontrol altında tutardı. Şehir kadısına bağı muhtesip, pazara ulaşan malların fiyat ve kalitesini denetlemek ve düzenlemekle sorumluydu.³⁹ Üretilen malların, kalite standartlarına ve fiyatlarına ilişkin düzenlemeler ihtisap uygulaması içinde olup bu düzenlemelere narh uygulaması denirdi.⁴⁰ Bu amaçla esnaf sık sık teftiş edilir, fiyatlar ve kullanılan ağırlıklar denetlenir, istifçi ve karaborsacılar izlenir, tedavüldeki çeşitli paraların değerleri saptanırdı.⁴¹ Bu uygulamalarla, kimi ustaların aşırı karlar elde etmeleri ve ustalar arasında büyük farklılıkların ortaya çıkması engellenmekteydi. Nitekim 19.Yüzyılın başlarında esnaf grupları içinde, en fakir ustalarla en zenginleri arasında servet ve kaynak bakımından farklılaşma derecesi dörtte bir ilâ yedide bir oranı arasındadır.⁴² Diğerk bir ifadeyle, en zengin esnaf ile en fakir esnaf arasındaki fark dört kat ile yedi kat arasındadır.

Temel amaçlarından biri üyelerinin çıkarlarını korumak olan loncalar tekelci meslek örgütleri şeklinde faaliyet gösterirlerdi. Bu amaçla loncalar bir yandan kendi üretimlerini denetlemeye ve lonca içi rekabeti sınırlandırmaya, öte yandan kendileri dışında ortaya çıkabilecek üretimi de engellemeye çalışırlardı.⁴³ Loncalar bu denetimi esnaf gedikleri kurarak gerçekleştirmişlerdir. Gedik, ticaret ve sanat yapma yetkisidir.⁴⁴ Gedikler, her meslek dalında faaliyet gösteren işyeri, dükkân ve tezgâh sayılarını saptar, bu sayıların artmasına izin vermezlerdi.⁴⁵ Bu uygulamayla kimsenin sanatı dışında mal alıp satmasına müsaade edilmeyerek başkalarının rızına mani olması engellenmekteydi. Kınalızâde; “Adalet iktiza ederki... her ferd istidadına münasip

³⁸ Tabakoğlu, *age.*, s.282.

³⁹ Halil İnalçık, “Ekonomik Zihniyet”, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, İstanbul: Eren Yayınları, Cilt.1, 2004, s. 90.

⁴⁰ Pamuk, *age.*, s.63.

⁴¹ Pamuk, *age.*, s.63.

⁴² Genç, *age.*, s.74.

⁴³ Pamuk, *age.*, s.59.

⁴⁴ Evren Burçak, **Osmanlı’da Esnaf ve Örgütleri**, İstanbul: Ray Sigorta Yayını, 1997, s.18.

⁴⁵ Pamuk, *age.*, s.59.

sınaate iştigal ide; ve bir kimesne nice sınaete iştigal eylemeye, zira evkatı müvezza (zaman sınırlı) olmağla, cümlei derece-i kemale, eriştiremeyip, bir miktar iktifa etse gerektir.” ifadesiyle gedik usulünü uyulmasını uygun görmekteydi.⁴⁶ Her dalda ihtiyaç kadar usta ve dükkân bulundurulur, bu rakamların aşılmasına dikkat edilirdi. Sayının kontrolsüz olarak artması ‘ham dest’ denilen liyakatsiz şahısların mesleğe sızmasına sebep olmakta bu da, standartlara uygun imalat yapılmamasına, bir taraftan yapılan işin kalitesinin düşmesine, öte taraftan işin ustalarının gelirlerinin azalmasına sebep olacağından zaman zaman esnafın tespiti, başka bir ifadeyle sayımına ihtiyaç hissedilirdi.⁴⁷ Bu sistemle, ihtiyaç duyuldukça yeni kadrolar ihdas edilir, böylece ticaret kesiminin aşırı büyümesi engellenirdi.⁴⁸

Alım ve satış tekelleri veya öncelikleri, esnaf düzeninin en önemli hususlarından biriydi. Bu tekeller esnafa fiyatları istedikleri gibi ayarlama imkânı vermiyor, aksine devletin üretim, mübadele ve fiyatlar üzerinde etkin bir denetleme yapmasını sağlıyordu.⁴⁹ Alım ve satış tekelleri hususundaki düzenlemeler, esnafın birbirlerinin üretim ve satış sahalarına taşmalarını engel oluyor⁵⁰, böylelikle hem haksız rekabet hem de işsizlik önleniyordu.⁵¹ Ürünlerin kalite denetimi ve standardizasyonuna özellikle sınaî ürünlerinde çok dikkat ediliyordu. Tespit edilen standartlar kadı sicillerine kaydedilmekte,⁵² aynı zamanda ülkenin uzak bölgelerinde bu standartlara uyulması, ölçü ve tartı birimlerinin damgalattırılması hususunda emirler verilmekteydi.⁵³

Esnaf örgütleri, iktisadi faaliyetin normal seyri içinde servetin mahdud ellerde toplanarak sosyal ve ekonomik düzeni sarsacak dengesizliklerin ortaya çıkmasını önlemenin oldukça başarılı olmuş görünen mekanizmalarından biri olmuştur.⁵⁴ Esnaf loncaları, kâr amacıyla üretime ve üyeleri arasındaki rekabeti sınırlayıcı kurallarla

⁴⁶ Aydın Yalçın, **Türkiye İktisat Tarihi**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979, s.397.

⁴⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Esnaf Sayımları”, **Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildiriler**, İstanbul: Globus Dünya Basımevi, Cilt II. , 2002, s.405.

⁴⁸ Tabakoğlu, **age.** , s.284.

⁴⁹ Tabakoğlu, **age.** , s.284.

⁵⁰ BOA. Cevdet, Belediye, 5020: 1198/1764. ; Zikreden: Tabakoğlu, **age.** , s.284.

⁵¹ BOA. Mühimme 10, s. 157/237: 979/1572. ; Zikreden: Tabakoğlu, **age.** , s.284.

⁵² BOA. Mühimme. 5, s. 542/1485:973/1565. ; Zikreden: Tabakoğlu, **age.** , s. 297.

⁵³ BOA. Mühimme. 12, s.220/460. ; Zikreden: Tabakoğlu, **age.** , s.297.

⁵⁴ Genç, **age.** , s.302.

sermaye birikimine engel olmuştur. Berkes'in deyiimiyle: "Gerçekte devlet emtia üretimi loncalarını sonuna kadar, hatta Tanzimat sonrasına kadar tutmuş ve desteklemiştir ve nerede lonca örgütlenmelerini tutan bir güç varsa orada kapitalist üretim şekline geçişe aykırı bir direnme var demektir. XVII. ve XVIII. Yüzyıl bunalımı içinde lonca zanaatları, bu yüzden, o şaşılacak direnme ve sürünme gücünü, kapitalist gelişme eğilimleri aleyhine muhafaza edebilmiştir."⁵⁵ Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde, ticaret sermayesi, tarım dışı üretim faaliyetlerini loncaların egemen olduğu kentlerden kırsal alanlara taşımış, buralarda yeniden örgütlenerek loncaların rekabeti ve sermaye birikimini kısıtlayan kurallarını devre dışı bırakarak kapitalist sanayiye giden yolun önünü açmıştır.⁵⁶ Oysaki Osmanlı İmparatorluğu'nda, üretimin loncalar dışında örgütlenmesine izin verilmemiştir. Batı'da korporasyon düzeni zamanla yıkılarak sanayi kapitalizmine geçilirken, İslam ve Osmanlı esnaf teşkilatı, hâkim sistem olma yoluna giren kapitalizmin kitlevi üretim sisteminin baskısı altında tahditleri sürdürerek yaşamaya çalışmıştır.⁵⁷

2.1.1.4. Toplumsal Zihniyet Ve İktisadi Hayat

Ülgener'e göre; "İktisadi yaşayış, ... , nerede ve hangi yüzyılda olursa olsun, yalnız dış verilerin bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. Bütün o yığınların altında ve gerisinde kendine has tavır ve davranışları ile insan gerçeği yatar."⁵⁸ Yani ona göre ekonomik faaliyet, yalnızca maddi ve gözle görülebilir bir faaliyetten ibaret değildir, onu şekillendiren, insana ait ruh ve zihniyet dünyasının varlığı da hesaba katılmalıdır. İnsanların iktisadî faaliyetlerini etkileyen tasavvurların, ideallerin ve ahlak düsturlarının tümü esasında ekonomik zihniyeti oluşturmaktadır.⁵⁹ Dolayısıyla sermaye birikimi gibi iktisadi faaliyetlerin açıklamasında toplumsal zihniyet, açıklayıcı bir değişken olarak görülebilir.

Batı'da, "Kapitalizmin oluşturup idealize ettiği homo economicus'un temel sâiki ferdi menfaattir ve bunun müşahhas şekli burjuvadır. Osmanlı'larda ise toplum

⁵⁵ Berkes, **age.** , s.285.

⁵⁶ Pamuk, **age.** , s.64.

⁵⁷ Tabakoğlu, **age.** s. 287.

⁵⁸ Sabri F. Ülgener, **İktisadî Çözölmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul: Der Yayınları, 1991, s.12

⁵⁹ Ferudun Yılmaz, " Sabri F. Ülgener ve Liberalizm", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Liberalizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, Cilt.7. , s.262.

yararını kendi çıkarından üstün tutan, kanaatkâr fakat müteşebbis insan tipi idealize edilmiştir. Anadolu iktisadi hayatının ilk örgütleyicileri olan ahiler bu tipin müşahhas örnekleri olmuşlardır.”⁶⁰ Dinsel temelli bir modeli referans alan Osmanlı iktisat zihniyetinde İslam’ın eşitlik ilkesi toplumsal ve iktisadi alanın en önemli değerlerinden biri olmuştur. İktisadi alanda rekabet ve çatışma yerine işbirliği ve dayanışma, esnaf örgütlerinde, mahalle ve köy cemaatlerinde, askeri birliklerde, bürokraside hayata geçirilmiş, kaynağını din ve tasavvuftan alan üretim ve tüketimin esası olarak görülen itidal (ılımlılık) ise, eşitlik gibi ekonominin ana değerlerinden biri olmuştur.⁶¹ Dolayısıyla Osmanlı iktisat hayatını şekillendiren kanaat, dayanışma, işbirliği, itidal ve eşitlik gibi değerler bireyselleşme, sermaye birikimini ve girişimci bir sınıfın ortaya çıkmasını zorlaştırmıştır.

Weber’e göre;“Kapitalizmin yapıcı ve kurucu unsuru rasyonel muhasebedir. Rasyonelleşme, kazançların politik şansa veya irrasyonel spekülasyonlara dayanmadan hesaplı ve objektif işletmeler yoluyla elde edilmesi anlamına gelmektedir. İşte bu rasyonelleşme Şark dünyası ile Garp medeniyetini birbirinden ayırmaktadır.”⁶² Kapitalizme evirilen Batı tecrübesini, bir rasyonelleşme olarak gören Weber’e paralel olarak Ülgener, Şarkın kapitalistleşmeme sorununu rasyonelleşmeme olarak tespit etmiştir. Batı’da kazanç şekilleri, uzun ve tarihsel evrim sonucunda piyasa ilişkilerine, rasyonel vasıta ve imkânlarla doğru yol almıştır.⁶³ Batı’da bu rasyonelleşme ile beraber yürüyen bir kapitalistleşme süreci gerçekleşirken Osmanlı’da Ülgener’in deyimiyle bir ortaçağlaşma yaşanmaktaydı. Her şeyden önce, parlak bir ticaret devrinin sonuna gelinmiş, teşebbüs formlarında bir esnaflaşma ortaya çıkmış, değer anlayışında da aynı suretle kapanma ve katılma gerçekleşmiş ve en küçük yeniliğe bile göz yummayan meslek ve sanat taassubu(gelenekçilik) esnaf zihniyetine hâkim olmuştur. Feodal hayatın aktardığı ağırlık ve efendilik şuuru, bol ve gösterişli tüketimi teşvik ederken, kendini gündelik iktisadi kaygıların dışında tutup, üretim ve değer oluşturmaya başkalarına yükleyen aynı zamanda bunu küçük gören anlayış, Batı Avrupa’da 15. ve

⁶⁰ Tabakoğlu, **age.**, s.136.

⁶¹ Genç, **age.** ss.71- 72.

⁶² Yılmaz, **agm.**, s.262.

⁶³ Sabri F. Ülgener, **İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, ... , s.169.

16. yüzyıldan itibaren tarihe karışırken Osmanlı Dünyasında yeni zamanlara devredilmiştir.⁶⁴

Ülgener, iktisadi faaliyette ölçsüzlüğe düşme korkusunun, şuur altına inmiş bir ürkeklik halinde, her türlü büyüme ve serpilmenin karşısına dikildiğini belirtmektedir.⁶⁵ Bu yüzden para kazanma hırsı toplumda ayıp olarak karşılanmış, bu korkuyla ticari faaliyete katılım sınırlı kalmıştır. Hâlbuki İslam dini, Hristiyanlığın aksine para kazanmaya yönelik çabalara gayriahlâkî bir değer yüklememektedir. Buğra'ya göre, İmparatorluk dönemi boyunca din ve devlet yetkililerinin, Müslümanları ticaret yapmaktan alıkoyucu veya caydırıcı nitelikte uygulamalarda bulundukları yolunda kanıtlara rastlanmamaktadır.⁶⁶ Aynı zamanda Osmanlı yöneticilerinin Müslümanlar ve gayri Müslimler arasında ticari alış verişe girilmesine sıcak bakmamış oldukları savı da gerçeği yansıtmamaktadır. Yapılan bir çalışmaya göre;“Ne Osmanlı yöneticilerinin, ne de din yetkililerinin Osmanlı tüccarlarının gerek İmparatorluk içerisinde gerekse de dışında yabancılarla ticaret yapmalarını yasaklama yönüne gittiklerine dair bir kanıt bulunmamaktadır.”⁶⁷ Nitekim 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar İmparatorluk dışında yoğun ticari ilişkilere girildiğine dair belgeler mevcuttur. Bunlarla birlikte bizzat İslam Peygamberi ticaretle uğraşmış, söz ve davranışları ile ticareti teşvik etmiştir. Dolayısıyla bütün bu bilgiler ışığında İslam'ın, Osmanlı insanını ticari hayattan uzak tuttuğu görüşünün, sağlam bir temel üzerine oturduğu söylenemez. Nitekim Ülgener'e göre, kapitalizmin gelişiminin kökenini oluşturan rasyonel zihniyetin ilk nüveleri, Osmanlı toplumunun dini olan İslâm'ın ilk ve otantik versiyonunda mevcutsa da 15. ve 16.yüzyıldan başlayarak dinin toplumsal ilişkiler ağındaki şekillenışı böyle olmamış, çözülmenin müsebbibi olan bir ortaçağlaşma şeklinde ortaya çıkmıştır.⁶⁸

⁶⁴ Ülgener, **age.** , s.15.

⁶⁵ Ülgener, **age.** , s.76.

⁶⁶ Ayşe Buğra , “Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi Ve Yeni Demokrasi Hareketi” , **Toplum ve Bilim**, Sayı.66 (Bahar - 1995), s.31.

⁶⁷ C. Kafadar, “ A Death in Venice(1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima”, **journal of Turkish Studies**, v.10, 1986. ; Ayşe Buğra, **Devlet ve İşadamları**, İstanbul: İletişim Yayınları,5. Baskı, 2007, s.65.

⁶⁸ Yılmaz, **agm.** , s. 263.

2.1.2. Osmanlı Devleti’nde Tüccar Kesimi

2.1.2.1. Müslüman Tüccar Kesimi

Fıkıh kitaplarının, şirket bölümünde tüccarların çeşitli ortaklık biçimleri, buyû bölümünde ticarî işlem türleri, murâbaha ve ribâ bölümünde parasal işlem ve ilişkiler, mudârebe bölümünde de ticaret türleri açıklanmaktadır. Bunlar yüzyıllar boyunca geliştirilen işlemler sonucu, İslâm toplumlarının gereksinimlerini karşılamak üzere kurallaştırılmıştır.⁶⁹ İktisadi hayatı İslami esaslara dayanan Osmanlı toplumunda da bu kurallar uygulanmıştır. Örneğin bu kurallar çerçevesinde oluşan iş ortaklıkları biçimleri, Osmanlı tüccarları tarafından klasik dönemden beri kullanılmıştır. Uzun mesafeli ticaret finansmanında ve diğer girişimlerde en çok başvurulanan ortaklık türü olan mudarebe sisteminde, taraflardan biri emeğini diğeri de sermaye koyarak ortak olunmakta, gerçekleşen kârlar, yatırımcı ile emeğini sarf eden temsilci arasında daha önceden kararlaştırılan biçimde paylaşılmaktaydı. Osmanlı Tüccarları, mudârebenin yanı sıra muvafada adı verilen iş ortaklıklarında da bulunmuşlardır. İslam’ın Hanefî okulunda gelişen bu ortaklık türüne göre ortaklar, sermaye, emek, kâr ve sorumluluk açısından eşit kabul edilmişlerdir. 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar İstanbul ve Anadolu’daki ticari anlaşmazlıklara ve onların çözümlemesine ilişkin mahkeme kayıtlarına bakıldığında, Osmanlı hukukçularının, Ortaçağ İslam hukukçularının öğretilerini gayet iyi bildikleri ve Müslüman tüccarlar arasında bu iş ortaklıklarından kaynaklanan anlaşmazlıklarda genellikle klasik İslam ilkelerini uyguladıkları görülmektedir.⁷⁰

Osmanlı’da ticaret iki tür faaliyetle gerçekleşmekteydi. Birincisi ehl-i hiref denilen zanaatkârların kendi ürettiklerini pazarlama faaliyetiydi. İkincisi ise ülkeler veya beldeler arasında mal getirip götürün ve satan tüccarların faaliyetleri idi. Birinci gruptakiler ticari etkinliklerini belli kurallar içinde sürdürüyorlardı. Tüccar grubu ise malın bol olması ve reyanın sıkıntıya düşmesinin engellenmesi düşüncesiyle belli kural ve sınırlandırmaların dışında tutulmuş ve uzak mesafeli ticari etkinliklerde bulunmaları

⁶⁹ Özer Ergenç; “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi Ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, **Belleten**, c.LII, Ankara: TTK Basımevi, 1988, ss.501- 502.

⁷⁰ Şevket Pamuk; **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500- 1914**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, ss.80- 81.

teşvik edilmiştir. İhtisap⁷¹ kurallarına bağlı kalan küçük ticaret erbabına karşın bu büyük tüccarlar, malları istedikleri fiyatlardan satın alıp, istedikleri fiyatlardan satmakta ve istedikleri yerlerden satın alıp istedikleri yerlere sevk edebilmekteydiler. Bu tüccarlar lonca esnafının aksine sermaye biriktirebiliyor ve yaptıkları ticaretten önemli karlar sağlayabiliyorlardı⁷². Dolayısıyla Osmanlı tüccarları, sermaye birikimi yapabilen hırfet örgütlenmesi içinde bulundukları halde, hisbâ kurallarına bağlı olmayan ticaret girişimcileriydi⁷³. Osmanlı Belgeleri, bu gibi büyük sermaye sahibi ve uzak diyarlara seferler yapan kişileri hâce veya hâcegi gibi unvanlarla anıyorlardı.⁷⁴ Bezirgân ve hâcegân olarak da adlandırılan bu tüccarların hemen hepsi Müslüman'dı.⁷⁵

15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı Müslüman tüccarlar, doğu-batı yönünde Tebriz, Halep, Şam, Diyarbakır, Konya ve Bursa gibi önemli ticaret merkezlerinden geçen ticaret güzergâhında etkili olmuşlardır. Müslüman tüccarların etkili olduğu bu ticaret güzergâhında, Osmanlı İmparatorluğu ham ipek, lüks tekstil ürünleri ve Hindistan'dan gelen baharatı ithal eder, karşılığında, doğuya bir miktar tekstil ürünü ile altın ve gümüş gönderirdi.⁷⁶ Osmanlı Müslüman tüccarları, kuzey ve güney yönünde Anadolu, Suriye ve Mısır arasındaki diğer bir ticaret eksenini üzerinde de etkili olmuş, bu eksen üzerinde ordunun ve İstanbul'un gereksinimlerinin karşılanmasında önemli rol oynamışlardır. Müslüman tüccarlar, Hindistan ile yapılan ticareti de buradan yönlendirmişlerdir. Mısır ve Suriye'den, Hindistan kökenli baharat ve çeşitli boya maddeleri ile pirinç, buğday, un, şeker, şeker gibi temel mallar ithal edip bu bölgelere tahta, demir, iplik ve diğer tekstil malı ihraç etmişlerdir.⁷⁷ Nitekim 17. Yüzyılda zengin Kahire tüccarları arasında epey Anadolulu veya Rumelili Müslüman tüccarın bulunduğu bilinmektedir.⁷⁸ Klasik dönem Osmanlı Müslüman tüccarları bu iki ticaret ekseninde ticaret yapmayı tercih etmiş, buna karşılık Avrupa ile yoğun bir ticaret ilişkisi içinde olmamışlardır. Fakat ülke

⁷¹ İhtisap, kelime olarak hesap sorma, hesaba çekme anlamına gelir. Çarşı ve pazardaki fiyatları, alışverişi ve kalite kontrolü işlerine ihtisap, bu görevi yürüten kişiye de muhtesip denilmiştir. Bkz, Mehmet Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta: Fakülte Kitapevi, 2002, s.168.

⁷² Aydın Yalçın, **Türkiye İktisat Tarihi**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979, s.215.

⁷³ Ergenç, **age**, s.501.

⁷⁴ Halil İnalcık, "**Capital Formation in the Ottoman Empire**", The Journal of Economic History, XXIX/I,1969, ss.100- 101.

⁷⁵ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimaî Tarihi**, c.II, İstanbul: Cem Yayınevi, 1979, s.229.

⁷⁶ Pamuk, **age**, s.68.

⁷⁷ Pamuk, **age**, s.68.

⁷⁸ Suraiya Faroqhi; "Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası", **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600- 1914**, c.2, İstanbul: Eren Yayınları, 2004, s. 645.

içinde bazı malların kıt olduğu dönemlerde ihtiyaca binaen Rusya, Lehistan, Venedik gibi ülkelere Hassa Tacirleri adıyla Osmanlı tüccarları gönderilmiştir.⁷⁹

16. Yüzyıldan itibaren ticaret yollarının değişmesi ile Müslüman tüccarlar Gayrimüslim tüccarlar karşısında ikinci derece bir konuma düştüler. Avrupa pazarlarına gayrimüslim tüccarlar kadar alışıktı olmadıkları gibi, klasik dönemden beri merkezi hükümetin garanti ettiği karlı yol ve pazarlardan da yoksun kalmışlardı.⁸⁰ Kapitülasyonlarla yabancı tüccarlara verilen ticari kolaylık ve imtiyazlar yanında, dış ticaretin denetim altına alınması ve cizye gelirlerinin azalmasının engellenmesi düşüncesiyle gayri Müslimlere ‘Avrupa Tüccarlığı’ kapsamında tanınan imtiyazlar, Müslüman tüccarları zor durumda bırakmıştı. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Müslümanlarla gayri Müslimlerin vergi yükümlülükleri tersine dönmüştü. Klasik dönemde Müslüman tüccarlara bazı vergi muafiyetleri tanınıyordu, oysa on dokuzuncu yüzyılda gayri Müslim tüccarların vergi yükümlülükleri basitleştirilmiş ve dış güçlerle garantiye alınmışken, Müslümanlar, çok daha fazla şer’i ve örfi vergi yükümlülüğüyle karşı karşıyaydılar.⁸¹ Bu gelişmeler, Müslüman tüccarların iç ve dış ticaretteki etkinliklerinin kaybolmasına yol açtı.

Ticaret hayatında Müslümanlardan çok gayri Müslimlerin güçlenmesi, yerli sanayinin gerilemesine, Müslüman tüccar ve esnafın gerilemesine neden olmuş, bu durum yeni düzenlemeler yapılmasını gerekli kılmıştır.⁸² Öte yandan gayri Müslim tebaanın imtiyazlı bir tüccar sınıfı haline getirilmesi Müslüman tüccarları haksız bir rekabet karşısında bırakmış, Müslüman tüccarların haklı şikâyetlerine sebep olmuştur. Miktar bakımından az olan Müslüman tüccarlar, Bab-ı Âliyye müracaat ederek ticaretlerini kaybettiklerini veya gayri Müslim ya da Avrupalı tüccarların himayesinde ticaret yapmak zorunda olduklarını bildirmişlerdi.⁸³ Nitekim Müslüman Tüccarların, Avrupa tüccarlarına tanınan ve haksız rekabete yol açan durumdan kaynaklanan şikâyetleri haklı görülmüş, bunun üzerine II. Mahmut tarafından ‘Hayriye Tüccarlığı’

⁷⁹ Yalçın, *age.*, s.291.

⁸⁰ Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On dokuzuncu Yüzyıl**, Kudret Emiroğlu (çev.), İstanbul: Belge Yayınları, 1988, s.88.

⁸¹ Kasaba, *age.*, s.88.

⁸² Şennur Şenel, **Osmanlılarda Ticaret Ve Hayriye Tüccarı**, Ankara: Akay Matbaacılık, 1995, ss.57- 58.

⁸³ Ali İhsan Bağış, **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler**, Ankara: Turhan Kitapevi, 1988, s.107.

tesis edilmiştir. Müslüman ve Türk olmalarının yanında ahlaki değerlere ve birtakım maddi imkânlarla sahip tüccar sınıfı olarak tanımlanan⁸⁴ Hayriye Tüccarlarına, Avrupa tüccarlarından daha fazla imtiyazlar tanınmıştır. Hayriye tüccarına fazla olarak verilenler arasında, Hindistan ve İran ticareti yapma imtiyazı, berat almak için daha az harç ödeme ve gemi edinebilme gibi imtiyazlar vardı.⁸⁵ Hayriye tüccarları, kendileri ve hizmetçilerine verilen belgelerde ‘ticaret içindir’ kaydı düşülüyor, böylelikle iç seyahatlerde rahatsız edilmiyor ve güvenlikleri sağlanıyordu. Ayrıca Hayriye tüccarlarına gümrük ve ticarete aynı zamanda yargılama ve vergilendirmede de kolaylıklar tanınıyordu.⁸⁶ Böylelikle Hayriye Tüccarlığı müessesesi ile Müslüman tebaadan ve Türk olan bir grup tüccara berat verilerek, Müste’min ve Avrupa tüccarı ile eşit şartlarda ticaret yapmaları sağlanmıştı.⁸⁷ Hayriye tüccarlığına girme hakkı verilen tüccarlarla ilgili belgelerde şöyle denilmekteydi; “ *Ehl-i İslam tüccârından Tırnova kazasında Paşalı Zâde İsmail nâm tâcir Hayriye tüccârı sınıfına dâhil olmaklığa tâlib ve hudâhişkâr ve beyne’t tüccâr müstakîm ve mu’teber olduğu beyânıyla ber mûcib-i şurût ve nizâmüceddeden bir kıt’a berât-ı âli i’tâsı hususu tüccâr-ı merkûmenin şehbender ve muhtarlık tarafından verilüb merbûten takdim-i huzûr-ı âlileri kılınan bir kıta mahrûr arzu halleriyle ve tacir-i merkum mu’tad olan binaltıyüz gurûş-ı mîrîyesini ticârethâneye tamamen edâ ve teslim eylemiş olmağla şurût ve nizâmı vechile tâcir-i merkûm yedine müceddeden bir kıt’a berât zabt ve emr-i şerîfi i’tâ buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü’l-emrindir.*” aynı belgenin devamında “*Ma’rûz-ı çaker-i kemîneleridir ki; Ehl-i İslâm tüccârından Tırnova kazasında sakın Pâşalı zâde İsmail Ağa nâm tâcir berren ve bahren Avrupa ve Acem ve Hindistan ticâretine tâlib ve hâhişkâr ve beyne’t-tüccâr müstakim ve mu’teber olduğu mâlûm-ı devletleri buyuruldukda ber mûcib-i şurût ve nizâm müceddeden bir kıt’a emr-i âli ve zabt-ı emr-i şerîfi inâyet ve ihsân buyurulmak bâbında herhâl emr ü fermân hazret-i men lehü’l-emrindir.*”⁸⁸ denilmekteydi. Hayriye tüccarları herhangi bir ticaret merkezinde işlerini

⁸⁴ Şenel, *age.*, s.36.

⁸⁵ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003, s.255.

⁸⁶ Musa Çadircı, “II. Mahmut Döneminde (1808- 1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi- I. Uluslar arası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, Ankara: Meteksan Basım, 1980, s.237- 241.

⁸⁷ Şenel, *age.*, s.58.

⁸⁸ BOA., A.DVN., 150/53, 1276.

Asıl belgede ‘arzu halleriyle’ kelimelerinin olduğu yer yırtılmış olup tahmini olarak okunmuştur.

görmek için hizmetkâr tutabiliyorlardı. Hizmetkârların söz konusu imtiyazlardan yararlanabilmeleri için onlara da berat veriliyordu.⁸⁹

Ticaretle uğraşan Müslümanların sayıca azlığı düşünülerek şehirlere göre bunlara kontenjanlar ayrılmıştı. Buna göre İstanbul için bu sayı 40 olarak tespit edilirken, İzmir, Kıbrıs, Bursa, Halep ve Şam içinde 10'ar kişilik kontenjan uygun görülüyordu. Fakat daha sonra tüccar temsilcilerinin, ticaret yapanların sayılarının arttığını gerekçe göstererek bu kontenjanların arttırılması istekleri karşısında, mevcut rakamlara 20'şer ilave ile İstanbul'da 60, diğer şehirlerde de kontenjanın 30 kişiye çıkarılması uygun görülüyordu.⁹⁰ Hayriye tüccarları, ticaret müessesesine uygun hareket etmediklerinde beratları iptal edilerek değiştirilebiliyorlardı.⁹¹

1838 yılında yapılan Osmanlı – İngiliz ticaret anlaşması, Hayriye tüccarlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Ticaret Antlaşmasından sonra İmparatorlukta serbest ticaret kuralları geçerli olmaya başladığından, Hayriye Tüccarları Müste'min Avrupalı ve gayri Müslim Avrupa tüccarları karşısında rekabete dayanamadıkları ve varlıklarını devam ettiremedikleri ihtimal dâhilindedir.⁹² Nitekim anlaşma yapılan ülkelerin Osmanlı ülkesindeki ticaretlerinin düşük oranda vergilendirilmesi ve bunun yanında perakende ticaret hakkı verilmesi, sermayesi, gücü ve tecrübesi olmayan yerli tüccarın bunlarla rekabet edememesine sebep olmuştur.⁹³ Bu durum Hayriye tüccarlarına verilen imtiyazların önemini ortadan kaldırmış, Hayriye tüccarlarının başarısızlığına yol açmıştır. Hayriye tüccarlığı müessesesi ile hedeflenen, kapitalistleşme sürecinde, ticareti Osmanlı ekonomisi lehine geliştirmek, yabancı ve gayrimüslim tüccarlar karşısında gerilemiş olan Türk-Müslüman tüccarın dış ticarete yeniden etkili olmasını sağlamak gibi istenilen amaçlara ulaşamamıştır. Hayriye Tüccarlığı, kuruluş amacıyla, II. Meşrutiyet sonrası görülecek, devlet eliyle milli tüccar oluşturma çabalarının ilki olması açısından önemlidir.

⁸⁹ BOA. Cevdet İktisat. 2/72, 1254.

Filibe'de ikamet edip, Hayriye tüccarı olan Derviş Abdi'nin hizmetinde istihdam edilecek olan Ahmed Veled-i Abdi'ye berat verilmesi.

⁹⁰ BOA. Hatt-ı Hümayun, No.23951 ve 23951 A.

⁹¹ BOA. A.DVN. 77/49, 1268. Hayriye tüccarlarından Şehbenderi Halid Efendi'nin yolsuzlukları hakkında şikayet ve değiştirilmesi talebi.

⁹² Bağış, *age.*, ss.110- 111.

⁹³ Şenel, *age.*, s.58.

2.1.2.2. Gayri Müslim Tüccarlar

Osmanlı devletinden önce Anadolu, öteden beri transit ticaret yolları üzerinde bulunuyordu. Osmanlıların Anadolu üzerinde yayılmalarıyla beraber ticaret kolonilerinin yerini Osmanlı tüccarları almaya başlamıştı. Fakat Türkler, ordu ve yönetimden sorumlu olduklarından, ticaretteki boşluğu, Osmanlı tebaası gayr-i Müslim tüccarlar, yani Rum, Ermeni ve Yahudiler doldurmuşlardı.⁹⁴ Doğu eyaletlerinde Asya pazarı ile teması Arap ve Ermeni tüccarlar sağlıyordu. Batı eyaletlerindeki tüccarlar arasında ise gayri Müslimler, özellikle Rum, Ermeni, Rugasa'lı ve Yahudiler çok önemli yer tutuyorlardı.⁹⁵ Klasik dönemde doğu-batı ticaretinin desteklenmesi, Karadeniz'in yabancı tüccarlara kapalı olması, Asya-Avrupa arasındaki önemli ticaret yollarının denetim altına alınması ve şehirlerin iâşesinin sağlanması ile ilgili önlemler ticari faaliyetin önemini artırmıştı.⁹⁶ Deniz ulaştırmacılığının ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kefe, Akkerman gibi limanların sağladığı kolaylıklar sayesinde bu yöndeki ticaret hızla gelişti. Anadolu'dan kuzey yönünde pamuklu dokuma, çeşitli gıda maddeleri ve şarap ihraç ediliyor, kuzeyden buğday, un, tereyağı, tuz gibi temel gıda maddeleri geliyordu.⁹⁷ Bu bölgedeki ticaretten gayri Müslim tüccarlar çok iyi faydalanıyorlardı. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren ticari faaliyetleri gelişen Rumlar, sahip oldukları filolarla Karadeniz kıyılarındaki balkan ülkelerinden tahıl getirmeye başlamışlardı. 17. Yüzyılda Rum tüccarlar esas olarak Osmanlı ülkesindeki bölgelerarası ticaret alanında faaldiler.⁹⁸ Fakat iâşe politikasının gereği, ekonomiyi işler vaziyette tutarak halkın yaşaması, refahının sağlanması ve halkla birlikte ordunun, bürokrasinin, sarayın vs. herkesin kıtlığa düşmeden var olmalarının sağlanması amacına yönelik üretim, buraların ihtiyaçlarına tahsis edilir, bütün kademeli ihtiyaçlar giderildikten sonra kalan ürünlerin, ihtiyacı olan bölge ve şehirlere, belirli iç gümrük resimlerini ödemek şartı ile tüccarlar tarafından götürülmesine izin verilirdi.⁹⁹ Ayrıca İâşe politikalarına rağmen kıtlığı çekilen ürünlerin tedariki için tüccarlara başvurulurdu.

⁹⁴ Akdağ, **age.** , c.1,ss. 465- 466.

⁹⁵ Charles Issawi, "The Transformation and the Economic Position of the Millets in the 19th Century", **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, B.Braude, B.Lewis (drl.),New York; 1982, c.I. , ss.262- 263; Kasaba, **age.** , s.30.

⁹⁶ Train Stoinovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", **Journal of Economic History**, XX, 2, June 1960, ss. 235- 239. ; Kasaba, **age.** , s. 30.

⁹⁷ Pamuk, **age.** , s.69.

⁹⁸ Faroqi, **agm.** , s. 647.

⁹⁹ Genç, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, ... , s. 47.

İstanbul'daki Rumların özellikle tüccar ve kaptan olarak faal olmaları, onların iâşe konusundaki ticari faaliyetlerde etkin olmalarına yol açmıştı. Dolayısıyla Osmanlı merkezi idaresinin İstanbul'un iâşesinin temini konusunda uyguladığı sıkı denetime rağmen bazıları ciddi bir servet edinmişlerdi.¹⁰⁰ Nitekim Rumların ticari hayata katılmaları Odessa'yla başlayıp, Osmanlı İmparatorluğunun bütün limanlarına, buraları da aşır Akdeniz'e yayıldığı bilinmektedir.¹⁰¹

17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda faal olan Ermeni tüccarlar, İsfahan'ın Yeni Çulfa adında bir varoşunu merkez alan uluslararası ticaret ağı ve ilişkileri vasıtasıyla sıvrılmışlardı. Bu kentin tüccarları, belli zamanlarda bizzat şahın tekelinde bulunan İran ipek ticaretinde aktif rol oynamaktaydılar.¹⁰² 17. ve 18. yüzyıllarda Ermeniler, Doğu ticaretinde Fransız yetkililerini kaygıya düşürecek ve onları kendilerine karşı harekete geçirmeye zorlayacak ölçüde önemli bir yer tutarlardı.¹⁰³ Ticarete olan etkinliklerinden dolayı 16. ve 17. Yüzyıllarda Ermeniler, kervan yolu üzerinde ve İstanbul'a gidiş istikametinde Erzurum, Sivas, Ankara, Bursa, Edirne gibi konak şehirlerine yerleşmişlerdi.¹⁰⁴ Osmanlı nüfuz bölgesindeki diğer Ermeni ticaret merkezleri Güney Polonya ve Erdel idi. Osmanlı imalatı veya Osmanlı İmparatorluğundan transit geçmiş malların ticaretini yaparak ticari faaliyetlerini, Venedik ve Orta Avrupa'ya kadar yaymışlardır.¹⁰⁵ Stefanos'a göre, Avrupalıların tepkisi ve üretim alanında olduğu kadar ulaşım alanında da gitgide çoğalan üstünlükleri, Ermenilerin faaliyetlerini yavaş yavaş daha az rizikolu olan mali alanla sınırlamış olsa gerektir. Bu mali işlemlerde de giderek en verimli oldukları alana, yani genellikle devlet hazinesiyle bürokratların bizzat kendilerine borç verme alanına kaymıştır.¹⁰⁶ Nitekim 19. yüzyılda İstanbul'daki Ermenilerin, devletin mali işlerinde çok önemli fonksiyonlar gördükleri bilinmektedir.

¹⁰⁰ Faroqhi, **agm.** , s.647.

¹⁰¹ Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye- Tanzimat'tan 1. Dünya Savaşına**, İstanbul: Belge Yayınları, Cilt II, 2001, s.21.

¹⁰² Faroqhi, **agm.** , s.647.

¹⁰³ Stefanos, **age.** , s.18.

¹⁰⁴ Robert Martran, " XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", Zeki Arıkan (Çev.), **Belleten**, c.II, Ankara, 1987, s.1439.

¹⁰⁵ Faroqhi, **agm.** , s.647.

¹⁰⁶ Stefanos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye...** , s. 18.

Osmanlı ticaret kesimindeki diğer önemli gayri Müslim topluluk Yahudiler idi. Mali yönden güçlü olan Yahudiler, kredi ve ticaret işleri ile uğraşır aynı zamanda tüccarlara yüksek faizlerle borç verirdiler.¹⁰⁷ Sahip oldukları sermaye ile iç ticarete etkili oldukları gibi uluslar arası ticarete de etkiliydiler. Örneğin 17. Yüzyıl sonunda İzmir’de, İtalyan ipeklileri, Hollanda ve İngiliz yünlülere ve Avrupalı tüccarlar tarafından da ticareti yapılan diğer malları satan Yahudiler, İngiliz ve Fransız tüccarların en ciddi rakipleri sayılmaktaydılar.¹⁰⁸ 17. ve 18. yüzyılda Rum tüccarlarla birlikte Yahudi tüccarlar da Batı Anadolu’daki ticarete önemli bir yere sahiptiler. Avrupalı Tüccarlarla yünlü kumaş ile pamuk veya tiftik ipliğini takas etme yoluyla önemli miktarlarda ticaret yapmaktaydılar.

Avrupalı tüccara uygun bir gemi bulunduğunda, parası sonra ödenmek üzere dönüşte taşınacak hamule temin eden İzmirli Rum, Yahudi ya da Ermeni tüccarlar kendilerini Avrupalı tüccarlar için vazgeçilmez hale getirdiler.¹⁰⁹ Liman bölgelerinde başta Rum tüccarlar olmak üzere gayri Müslimlerin edindiği deneyim ve birikimler, onların 18. yüzyılda Avrupa ticaretine daha bağımsız katılmalarına sebep oldu. Nitekim Gayri Müslim tüccarların Batı bölgelerindeki yükselişi 18.Yüzyıl içinde olmuştur.

18. Yüzyıl ortalarından itibaren Rum tüccarlar öbür gayri Müslim grupları da geride bırakarak Osmanlı İmparatorluğunun Batı ile yapmış oldukları ticaret üzerinde söz sahibi olmuşlardı. Kasaba’ya göre, Rumların yükselişinde, artan ticaretin ve zayıflayan devletin yanı sıra İstanbul’daki Rumların, hem patrik aracılığının hem de Galata bankerleri arasındaki ayrıcalıklı konumlarının önemli bir katkısı bulunmaktadır.¹¹⁰ On dokuzuncu yüzyıl başlarında Avrupa burjuvazisi, ticareti bırakıp kendini sanayiye verdiği ve Doğu kumpanyalarının önemini kaybetmeye başladığı zaman, kendi armatörleri ve Osmanlı İmparatorluğu limanlarındaki ticaret evleriyle iyi bir deniz ticaret ağına sahip olan Rum tüccarlara duyulan ilgi Avrupa çapında genelleşti. 19. yüzyılda, Avrupa kapitalizminin arzuladığı ıslahat hareketlerinin desteği ve mamul

¹⁰⁷ Şenel, **age.** ,s.33.

¹⁰⁸ Faroqhi, **agm.** ,s.648.

¹⁰⁹ Faroqhi, **agm.** ,s.648.

¹¹⁰ Kasaba, **age.** ,s.30.

yabancı malların ülkeye akmasıyla Anadolu Rumları, özellikle Müslüman halkın zararına gelişecek şekilde birer tüccar olma yolunda ilerlemişlerdi.¹¹¹

Yabancılarla artan ticari ilişkiler, yabancıların, dil bilen, siyasi ve ticari münasebetleri sağlayacak tercüman adı verilen kimselere ihtiyaç duymasına sebep oldu. Herhangi bir elçi reayadan birisini tercüman olarak istihdam etmek istediği zaman, Babiâli'ye müracaat ederek, padişah'tan berat talep eder, bunun karşılığında Divan-ı Hümayun, Beylikçi kalemi tarafından kendilerine berat tahsis edilirdi.¹¹² Ticaret Nezâreti'nin kurulmasıyla birlikte bu fonksiyon nezâretin görevleri arasına girdi.¹¹³ Beratlı tercüman olan gayri Müslim Osmanlı tebaası reaya böylelikle, kapitülasyonların yabancı tüccar ve elçilik mensuplarına tanıdığı hak ve imtiyazlara sahip oluyordu.¹¹⁴ Bu hususta dilekçelerle yapılan başvurular Divanı Hümayun tarafından görüşülüp padişahın onayına sunuluyordu. Bu husus belgelerde şöyle geçmekteydi: “*Devletlü Efendim Hazretleri, berren ve bahren Avrupa ve Acem ve Hindistan ticâretiyle me'lûf olan ve bundan böyle izhâr-ı hahiş ve arzu eden devlet-i aliye re'âyasının tevsî-i ticâretleri zımnında yedlerine başka başka beravât-ı şerîfe ve evâmir-i aliye i'tâsı hususu hatt-ı hümayûn müessisi olan nizâmların iktizâsından idüğüne binâen reâyâ-yı devlet-i 'aliyeden Tokadda mütemekkin Ohan veled-i Osi filibosiyân nâm tâcir ticâret-i mezkûre ile me'lûf olub tüccâr-ı merkûmenin müteberlerinden olduğu beyânıyla ber mûcib-i şurûta ve nizâm müceddiden bir kıta berât-ı 'aliye i'tâ buyurulması bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l emrindir*” Aynı belgenin devamında; “*Berren ve bahren Avrupa ve Acem ve Hindistan ticâretiyle me'lûf olan ve bundan böyle izhâr-ı hahiş ve arzu eden devlet-i aliye re'âyasının tevsî-i ticâretleri zımnında yedlerine başka başka ber-avât-ı şerîfe ve evâmir-i aliye i'tâsı hususu ba hatt-ı hümayun müessisi olan nizâmları iktizâsından idüğüne binâen reâyâ-yı devlet-i aliyeden Tokadda mütemekkin Ohan veled-i Osib filibosiyân nâm tâcir ticâret-i mezkûre ile me'lûf olub tüccâr-ı merkûmenin müteberlerinden olduğu beyânıyla ber mûcib-i şurût ve nizâm müceddiden bir kıt'a berât-ı aliye i'tâ olunması hususunu tüccâr-ı merkûmenin vekilleri tarafından verilüb merbûten takdîm-i huzûr-u âlileri kılınan bir kıt'a mahrur arzuhalleriyle istid'â*

¹¹¹ Stefanos, *age.* ss. 21- 22

¹¹² Bağış, *age.* , s.27.

¹¹³ Çoşkun Çakır, “Tanzimat Döneminde Ticaret Alanında Yapılan Bir kurumsal Düzenleme Örneği Olarak Ticaret Nezareti”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.50, S.1- 4 (2000), s.145.

¹¹⁴ Bağış, *age.* , s.28.

olunmuş ve tâcir-i merkûm mu'tâd olan ikibin gurûş mîrîsi tamamen ve kâmilten ticârethâneye edâ ve teslim eylemiş olmağla şurût ve nizâmı vechile tâcir-i merkûm yedine müceddiden bir kît'a berât-ı 'aliye ve zabt-ı emr-i şerîfi i'tâ buyurulması bâbında emrî fermân hazret-i men lehü'l emrindir.”¹¹⁵ Bu tüccarlar, Hayriye Tüccarları gibi işlerinin yürütülmesi için yanlarında hizmetçi çalıştırabiliyorlardı. Hizmetçiler için ayrı ayrı berat bulundurulması zorunluluğu yanında ikamet beratı da gerekmektedir. Bu husus belgelerde şu şekilde geçmekteydi;

“Berâtlı Avrupa tüccârından İzmirde mütemekkin Anastas veled-i Yakovez Papazoğlu nâm tacirin şurûtu mûcibince iki nefer fermanlı hizmetkârlarından Yorgi veled-i penelut târik olduğundan yerine Pani (Yani) veled-i Hacı Yorgi nam bir neferi hizmetinde istihdam eylemek ve umûr-ı ticâretini rû'yet zımnında Kastamonuda ikâmet ettirmek üzere ber mûcib-i şurût ve nizâm bir kît'a emr-i âli i'tâsı husûsu tüccâr-ı merkûmenin vekîlleri tarafından verilüb merbûten takdîm-i huzûr-ı âlileri kılınan bir kît'a mahrûr arzuhalleriyle istid'â olunmuş ve sûret-i istid'â usûl-ü câriyeden bulunmuş olmağla şurût ve nizâmı vechile tâcir-i merkûme yedine bir kîta akdes emr-i şerîf i'tâ buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l emrindir.”¹¹⁶ Yine başka bir belgede Beratlı Avrupa tüccarlarından Aleksan veled-i Mıgırdiç'in işlerinin takibi için hizmetkârına hem emri âli hem de ikamet izni talep edilmektedir. Söz konusu belgede; “Berâtlı Avrupa tüccârından Dersaadette zindan hânında mütemekkin Aleksan veled-i Mıgırdiç nâm tâcirin şurûtu mûcibince iki nefer fermânlı hizmetkârlarından Ovannes Ağyasuyan berâtına kârin tarik olduğundan yerine İstefani veled-i Hacı Anesti nâm bir neferi hizmetinde istihdâm eylemek ve umûr-ı ticâretini rû'yet zımnında Çorluda ikâmet ettirmek üzere ber mûcib-i şurût ve nizâm bir kît'a emr-i ali i'tâsı husûsu tüccâr-ı merkûmenin vekîlleri tarafından verilüb merbûten takdim-i huzûr-ı âlileri kılınan bir kît'a muhavver arzuhalleriyle istid'â olunmuş ve sûret-i istid'â usûl-ı câriyeden bulunmuş olmağla şuruti ve nizâmı vechile tâcir-i merkûm yedine bir kîta akdes emr-i şerîf i'ta buyurulmak bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l emrindir.” denilmektedir.¹¹⁷

¹¹⁵ BOA. A.DVN. 155/30. 1277.

¹¹⁶ BOA. A.DVN. 153/57. 1276.

¹¹⁷ BOA. A.DVN. 155/39. 1277.

Bu durum tercüman olarak tabir edilen tıpkı elçilik mensupları gibi kapitülasyonlardan faydalanabilen bir tüccar sınıfının doğmasına yol açmıştı. 18. Yüzyıldan itibaren, gayri Müslim Osmanlı tebaasından Avrupa Devletlerinin himayesine girip Müste'men tüccar gibi iç ve dış ticarete, imtiyazlı bir şekilde ticaret yapan bu kimselere Beratlı Tüccar adı verilmiştir.¹¹⁸ Bu tüccarlara, haraç ve cizye vermekten muaf olma, Müste'men tüccar gibi ticari maksatlarla alım satım yapma ve %5 olan gümrük vergisini %3'ten ödeme gibi haklar tanınmıştır.¹¹⁹ Zimmî tüccarların büyük kısmının beratlı konuma geçmeleri, beratlı tüccarların yabancıların himayesine girmeleri gibi bir takım suiistimaller bu konuda yeniden düzenleme yapılmasını gerektirdi. 1802 yılında, III. Selim tarafından yapılan yeni düzenlemelerle, gayri Müslimlere imtiyazlar verilerek Avrupa Tüccarlığı müessesesi oluşturuldu. Yapılan düzenlemelerle, Avrupa tüccarı olmak isteyen gayrimüslim Osmanlı tüccarlarından, dilekçe ile Divan-ı Hümayun-a başvurmaları, İstanbul'da ikamet eden iki tacirin vekil olarak gösterilmeleri ve ayrıca hazineye 1500 gurus peşin ödemeleri istenmiştir. Bu düzenlemeyle Müste'min tüccar ve hak ve imtiyazları tanınan Avrupa tüccarı, ticaret yaptıkları memleketin tarifesi üzerinden %3 gümrük resmi dışında avâız, kassâbiye, vb. tekâlîf-i örfiyyeden muaf tutulmuşlardı.¹²⁰ Avrupa tüccarlığı müessesesi ile gayri Müslim tebaanın yabancı himayesinden kurtulması ve hazineye zarar verilmesini önlemek amacı güdülürken, öte yandan da diğer tebaanın aleyhinde imtiyazlı bir sınıf oluşturulmuş oluyordu.¹²¹ Nitekim Avrupa Tüccarlığı çatısı altında imtiyazlar elde eden gayrimüslim Osmanlı tüccarları, bu imtiyazları çok iyi değerlendirmişler, Osmanlı ticaret hayatında önemli söz sahibi olmuşlardır.

18. Yüzyılın ortalarından itibaren zenginleşerek Osmanlı ticaretinde söz sahibi olmaya başlayan gayri Müslim tüccarlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun çevreleşme sürecinde ortaya çıkan yeni ticari organizasyonlarından faydalanarak, oluşan yeni şartları çok iyi değerlendirmişlerdir. Bu tüccarlar özellikle, sanayi devrimi sonrası, Osmanlı devletinin Batı ile artan dış ticaretinde etkili olmuşlar, yabancı tüccar ile yerli tüccar arasındaki ticari bağlantıyı sağlamışlardır.

¹¹⁸ Bağış, **age.** , s.19.

¹¹⁹ Şenel, **age.** , s.34.

¹²⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, "Avrupa Tüccarı", **D.İ.A.** , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.4., 1991, s.159.

¹²¹ Bağış, **age.** , s.117.

2.1.2.3. Yabancı Tüccarlar

Belirli bir süre için, herhangi bir sebeple Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan gayri- Müslim yabancı devlet teb'ası olan kimselere müste'men denilirdi.¹²² Bunlara herhangi bir Osmanlı tebaası tarafından emân (vize) verilebilir ve devletin dış ticarete verdiği önemden dolayı bunların ülke topraklarında vatandaşlık haklarından yararlanmaları sağlanırdı.¹²³ Bu kesimin ticaret ile uğraşanlarına yabancı tüccar, müste'men tüccar veya ecnebi tüccar denirdi.

15. ve 16. Yüzyıllardan itibaren, Osmanlı ülkesinin önemli ticaret merkezleri ve limanlarında, İngiliz, Felemenk, Venedikli, Cenevizli, Fransız, İspanyol, Leh, Dubrovnik, Milanolu, Napolili, İranlı tüccarlar olduğu bilinmektedir. Öyle ki kendi pazarları bile vardı. Mesela, Venediklilerin İstanbul'dan başka Selanik, İzmir, Kıbrıs, Trablusşam, İskenderiye, Kahire ve Halep'te pazarları bulunmaktaydı.¹²⁴ Yabancı tüccarların, 16. Yüzyıl sonu ve 17. yüzyılda İngiliz, Fransız, Hollandalı ve Hintli tüccarların Doğu Akdeniz'deki ticari faaliyetlerini artırdıkları bilinmektedir. 18.Yüzyılda İngiliz, Fransız ve Hollanda tüccarlarının kendi kolonilerine yönelmesi sonucu yabancı tüccarların Osmanlı ülkelerindeki faaliyetleri oldukça azalmıştır. İngiltere, 17.Yüzyılda dış ticaretin onda birini Osmanlı ülkeleriyle yaparken, 1770'lerde bu oran yüzde bire, Fransa'nın Osmanlı'larla olan ticareti ise 17. Yüzyıla göre yirmide bire düşmüştür.¹²⁵

Osmanlı Devleti ile ticari ilişkiler içinde bulunan yabancı ülkelerin konsolos ve elçilikleri, yabancı tüccarların ticari çıkarlarını bürokrasi nezdinde çok iyi takip etmişlerdir. Osmanlı'larla ticari ilişkileri olan yabancı ülkeler, İstanbul'daki sefaretlerinden başka İmparatorluğun bazı önemli merkezlerinde konsolosluklar ve ticarî temsilcilikler bulundurmışlardır. Buralarda maiyetlerinde kendilerine berat verilen tercümanlar aracılığıyla resmî makamlar, halk ve tüccarlarla temas

¹²² Coşkun Çakır, "Tanzimat'tan Önce Osmanlı Devleti'nde Ticaretin Organizasyonu ve Tüccarlar", **Çerçeve Dergisi**, S.25 (Mayıs 2000), s.41- 42.

¹²³ Tabakoğlu, **age.**, s.145.

¹²⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara: TTK Yayınları, C.2, 1988, s.681.

¹²⁵ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Ankara: İletişim Yayınları, 1987, s.83- 84. ; Zikreden, Tabakoğlu, **age.**, s.254.

etmişlerdir.¹²⁶ Ahitnameler kapsamında Osmanlı topraklarında ticaret yapmakta yabancı tüccarlar, özellikle şehirlerdeki ticari hayatı canlandırmışlardır. Osmanlı Devletine yerleşen yabancı tacirler sadece toptancılık yapabiliyorlardı.¹²⁷ %5 olan gümrük vergileri 18.yüzyılın başında yapılan düzenlemelerle %3 olarak tespit edilmişti. Yani Müslüman tüccarla aynı vergiyi ödemektedirler. Fakat yabancı tüccarların şehir ve kasabalarda transit resmi (bac) ve iç resmi (tamga) ödememeleri onları diğer tüccar kesimleri karşısında bir hayli avantajlı duruma getirmişti. Yabancı tacirler, kapitülasyonlar yoluyla verilen bu avantajları iyi değerlendirmişler ve Osmanlı ticaretinde etkili olmuşlardır.

2.2. Yenileşme Dönemi

2.2.1.Kapitalist Sistemle Bütünleşme Ve Gayri Müslim Osmanlı Tüccarlarında Zenginleşme

2.2.1.1. 1831- 1856 Yılları Arasındaki Ticaret Antlaşmaları

Osmanlı devleti, ticari imtiyazlarla, yabancı tüccarların Osmanlı topraklarına uğramalarını, böylelikle bölgede ticari ve iktisadi hayatın gelişip canlılık kazanmasını hedeflemekteydi. Ahitnameli devletlere, tüccarın emin ve salim olarak ticaret yapabilmeleri için tüccarın kendisi ve malları ile gemilerine, maiyetlerindeki adamlarına, tercümanlarına vs. bazı garantiler veriliyordu. Ahitnameli devletlerin bayrağını taşıyan gemiler Osmanlı limanlarına serbestçe girip çıkabiliyorlar, uğradıkları limanlarda ihtiyaçlarını rayiç fiyat üzerinden, hiçbir muhalefetle karşılaşmadan temin edebiliyorlar; çeşitli sebeplerle limana giren gemilere o yerin idarecileri tarafından yardım olunuyor; geminin kazaya uğraması dolayısıyla mallarının karaya çıkarılması durumunda yağmalanmayacağı taahhüt ediliyordu.¹²⁸ Bunların karşılığında bu tüccarlardan gümrük resmi alınıyordu.

Osmanlı Devletinin 1838 sonrası imzaladığı ticaret antlaşmaları, sanayi devrimi ve Napolyon savaşlarından sonra Avrupa’da ve Dünya’da ortaya çıkan yeni

¹²⁶ Şenel, **age.** , s.32.

¹²⁷ Tabakoğlu, **age.** , s.254

¹²⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, “Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri”, Osmanlı Ekonomi ve Toplum II, **Yeni Türkiye**, Ankara; Gökçen- Semih Baskı, Sayı 32 (Mart-Nisan 2000), s.224.

siyasi, iktisadi ve askeri dengelerin bir ürünüdür.¹²⁹ Napolyon savaşları sonucunda siyasi alanda olduğu gibi iktisadi alanda da rakipsiz kalan İngiltere, ticaret ve sanayi sermayesi için Avrupa dışındaki ülkelerin pazarlarını ve hammaddelerini ticarete açıyordu. İngilizlerle yapılan 1838 ticaret anlaşması, Osmanlı pazarlarının ve hammaddelerinin, Avrupa ticaret ve sanayi sermayesinin çıkarları doğrultusunda dış ticarete açılması için gerekli yasal çerçeveyi sağlayan bir ticaret anlaşması olmuştur. Fakat 1838 ticaret anlaşmasının başlıca hedefi, Osmanlı pazarını İngiliz mallarına açmak değildi. Zaten bu mallar, birkaç yüzyıldan beri yüzde 3 gibi düşük advolorem bir vergiyle imparatorluğun aynı zamanda büyük kentleri olan limanlarına girebiliyorlardı. İç gümrüklerin kaldırılarak pazarların genişletilmesi İngilizlerin hedefi olmasına karşın başlıca hedef, ihracata konu olabilecek Osmanlı mallarının tâbi olduğu satın alma tekelleri ve ihracat yasaklarının kaldırılmasıydı.¹³⁰ Osmanlı iktisadi koşulları düzenli ve ucuz hammadde akımını engellemekteydi. Sistemleşmiş olan kaçakçılık, yasal piyasanın yerini almıştı ama maliyeti çok yüksekti. Dolayısıyla iç gümrüklere bağlı olarak fiyatları zaten artan hammaddeler, kaçakçılık nedeniyle daha da pahalılaşıyordu. Zaman zaman yasağa giren bir mal, tarife dışı yüksek bir gümrük vergisini ödemek koşuluyla kural dışı olarak ihraç edilebiliyordu. Bu engellerin yanı sıra Osmanlı hükümeti, 1826'dan itibaren yün, haşhaş, zeytinyağı, ipek, tahıllar, meyankökü, vb. önemli ürünlerde satın alma tekeli (yed-i vahid) uygulamaya başladı.¹³¹ Yed-i vahide tâbi ürünün toplanması o yörenin ihtisap nazırına devredilir; ihtisap nazırı ise alım satım yetkisini elinde mühürlü tezkeresi olan Müslüman ve reaya tüccara verirdi.¹³² Bu tekel sisteminin esas olarak iki tür uygulaması vardı. Birinci uygulama, yüksek bir memuru bir bölgede belli bir ürünün ya da ürünlerin tek alıcısı olarak tayin etmek, üreticileri de ürünlerini bu alıcıya tespit edilmiş resmi fiyatlardan satmaya zorlamak şeklindeydi. Ürün satın alındıktan sonra ya kullanıcılar arasında gene tespit edilmiş resmi fiyatlarla idari biçimde paylaştırılıyor ya da yabancı tüccarlara tekel fiyatlarıyla satılıyordu. İkinci uygulama ise yerli tüccarlara ya da herhangi bir kişiye satın alma tezkereleri verme

¹²⁹ Şevket Pamuk, “19.Yüzyıl’da Osmanlı Dış Ticareti”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3,1985, s.653.

¹³⁰ Seyfettin Gürsel, “1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3,1985, s.688.

¹³¹ Gürsel, **agm.**, ss. 688–689.

¹³² Zafer Toprak, “Tanzimat’tan Sonra Dış İktisadi Politika”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3,1985, s.668.

şeklindeydi. Tezkereye sahip olabilmek için devlete bedelini ödemek gerekiyordu. Her yörede belli bir ürün için tek tezkere sahibi bulunduğundan tekelleşmenin önüne geçilememektedir.¹³³ Dolayısıyla bu uygulamalar serbest ticaret önündeki önemli engellerdi.1838’de İngilizlerle yapılan ticaret antlaşması bu engellerin ortadan kaldırılması yönünde önemli bir adımdı.

1838 Ticaret antlaşmasının maddeleri özet olarak şöyleydi,¹³⁴

1.Mevcut kapitülasyonlar tarafından garanti edilen tüm haklar ve ayrıcalıklar süresiz olarak teyit edilmiştir.

2. İngilizler tarım ve sanayi ürünlerini istisnasız içerde satmak ya da ihraç etmek için satın alabilirler. Osmanlı Devleti tüm tekelleri kaldırmayı ve tezkere uygulamasına son vermeyi kabul eder.

3. İngiltere ve sömürgelerinde üretilen ya da İngiliz vatandaşlarının sahip olduğu tüm mallar, Osmanlı İmparatorluğu’na değerleri üzerinden yüzde 3 oranında gümrük ödemek koşuluyla girebilir. Eğer mal içeride satılacak olursa yüzde 2’lik ek bir vergi alınır.

4. Herhangi bir mal Osmanlı toprağında bir İngiliz tüccarı tarafından satın alınırsa, tüccar tüm iç gümrüklerin karşılığı olarak malın değeri üzerinden yüzde 9 oranında vergi öder. Eğer mal ihraç edilecek olursa yüzde 3 oranında ek bir vergi alınır.

5. İngiliz tüccarlar, imparatorluğun en ayrıcalıklı tüccarlarının yararlandığı koşullarla ticaret yapma özgürlüğüne sahiptir.

6. Fiyatları kuruş cinsinden tespit eden gümrük tarifeleri daha önce 14 yılda bir yenilenirken bundan böyle 7 yılda bir yenilenecektir.

1838 ticaret anlaşması öncesinde, ithalat ve ihracat üzerinden yüzde 3 gümrük resmi alınmakta ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar mallarını ülke içinde bir bölgeden diğer bölgeye taşırlarsa yüzde 8 iç gümrük ödemek zorundaydılar. Anlaşılacağı üzere

¹³³ Gürsel, **agm.** , s 689.

¹³⁴ Gürsel, **agm.** , s.689.

1838 Ticaret antlaşmasıyla gümrük vergileri yeniden düzenlenmiştir. Antlaşmaya göre, ihracattan alınan vergi yüzde 12, ithalattan alınan vergiler ise yüzde 5 olarak belirlenmiştir. Öte yandan yerli tüccarlar iç gümrük vergisi vermeye devam ederken yabancı tüccarlar bu yeni anlaşmaya göre iç gümrük vergisi ödemekten muaf tutulmuşlardır. Böylece yabancılar, yerli tüccara göre çok önemli bir imtiyaz elde etmişlerdir. Antlaşma vergi düzenlemelerinden çok daha öte önemli iktisadi sonuçlar doğurmuştur. Nitekim Pamuk'a göre; "Antlaşmanın en önemli yanı, Osmanlı dış ticareti üzerindeki çeşitli türden devlet müdahalelerinin hepsini olmasa da önemli bir bölümünü bir daha geri dönülememek üzere ortadan kaldırmasında yatmaktadır. Bir başka deyişle, bu antlaşma sonucunda Osmanlı Devleti dış ticaret üzerindeki müdahale haklarının önemli bir bölümünden vazgeçmiş olmaktadır."¹³⁵ Nitekim Antlaşmaya göre, gerek ithalat ve gerekse ihracat olanaklarını yabancı tüccar için sınırlayan, miktar kısıtlamaları ve aynı zamanda yerel tekeller ortadan kaldırılıyordu. Bu ticaret antlaşmasından sonra Osmanlı İmparatorluğunun kapitalist dünya piyasası ile bütünleşmesinde yeni bir dönem başladı. Osmanlı Devleti birkaç yıl içinde diğer Avrupa ülkeleriyle de benzer antlaşmalar imzaladı. Böylece hem Osmanlı pazarları hem de ham maddeleri Avrupa sanayi birikimine açılmış oldu.

Osmanlı devleti idarecileri, Tanzimat fermanının kapsadığı idari, mali ve siyasal yenilikleri uygulama mücadelesine girdikleri bir dönemde, yabancı devletlerle sırasıyla şu ticaret antlaşmalarını yaptılar;¹³⁶ Fransa 25 Kasım 1838, İspanya 4 Mart 1839, Sardunya 1839 sonu, Hamburg 20 Mayıs 1839, Felemenk 20 Mart 1840, Belçika 11 Ağustos 1840, Prusya 22 Ekim 1840, İsveç 21 Ocak 1841, Danimarka 1 Mayıs 1841, Toskana 7 Haziran 1841, (Tekrar) Hamburg 15 Eylül 1841, Portekiz 6 Mart 1843, Rusya 30 Nisan 1846, Sicilya 19 Eylül 1850, (Tekrar) Sicilya 5 Mart 1851, (Tekrar) Sardunya 31 Mart 1854, Brezilya 5 Şubat 1858. Bu ticaret antlaşmalarının ortak özelliği İngiliz'lerle yapılan ticaret antlaşmasının bütün hükümlerini kapsamış olmalarıydı.

Yapılan ticari antlaşma dönemlerini de kapsayan 1830- 1913 yılları arasında, her on yılda cari fiyatlarla yapılan ortalama ihracat ve ithalat aşağıdaki tablodadır;

¹³⁵ Pamuk, " 19.Yüzyıl'da Osmanlı Dış Ticareti", ... , s.655

¹³⁶ Necdet Kurdakul, " Ticaret Antlaşmaları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3,1985, s.666.

Tablo 1

1830- 1913 Yılları Arası Osmanlı Dış Ticaret Durumu

Yıl	Ortalama İhracat*	Ortalama İthalat*
1830- 39 Arası	4,2	5,1
1840- 49 Arası	6	6,9
1850- 59 Arası	9,8	12,3
1860- 69 Arası	15,4	18,3
1870- 79 Arası	18,6	20,08
1880- 89 Arası	15,5	16
1890- 99 Arası	17,7	18,6
1900- 09 Arası	23	26
1910- 13 Arası	27,3	38,6

Kaynak: Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820- 1913**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, 2005, s.166.

*Cari Fiyatlarla, Milyon İngiliz Sterlini Olarak

Tablodan da görüldüğü üzere 1830- 39 yılları arasında cari fiyatlarla ortalama ihracat 4,2 Milyon İngiliz sterlini ve ortalama ithalat ise 5,1 Milyon İngiliz sterlini iken 1890- 1899 yılları arasında, ortalama ihracat 17,7 milyon İngiliz sterline ve ithalat ise 18,6 Milyon İngiliz sterlinine çıkmıştır. Tablodaki veriler, 19. Yüzyıl’da Osmanlı dış ticaretinde bir büyüme olduğunu göstermektedir. Ticaret antlaşmaları, Osmanlı dış ticaret hacminin artmasında etkili olmuştur.

Mal, insan ve hizmet hareketlerinde tek taraflı serbestliği getiren anlaşmalar, böylece eklemlenmenin yeni bir aşamasını Avrupa çapında oluşturdu.¹³⁷ Bazı düşünürlere göre bu antlaşmalar, Osmanlı ekonomisinin kendi olanaklarıyla kapitalizme geçişini dışa bağımlılık oluşturan yapısıyla engellemiş, sanayileşmenin bir çekirdeği olan lonca sistemini çökerterek yerli sermaye birikimini önlemiş, memleketi bir açık pazar haline getirmiştir. Bazı düşünürlere göre ise Osmanlı yapısal durumu kapitalizme kendi olanakları ile geçecek durumda değildir. Örneğin Pamuk’a göre; “19.Yüzyıl başlarında Anadolu’da mamul mallar üretimi incelendiğinde, üretimin geleneksel loncalar çevresinde örgütlendiği, küçük ve orta ölçekli atölyelerde geleneksel el tezgâhlarının kullanıldığı ve bu işletmelerdeki sermaye birikiminin sınırlı kaldığı ortaya

¹³⁷ Gülten Kazgan, **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3.Baskı, 2006, s.20.

çıkılmaktadır. İthal mallarının rekabeti karşısında hem direnen hem de gerileyen bu yapıların bir Sanayi Devrimi eşiğinde olduklarını söylemek mümkün değildir.”¹³⁸ Fakat bu antlaşmayla, gümrük vergilerinin fazla yükseltilememesinin, yerli sanayileşme girişimlerini zora soktuğu gerçeği de gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim Tezel’e göre: mevcut durumla sanayi birikiminin hem devlet hem de yerli özel sermaye aracılığıyla gerçekleştirilmesi güçleşirken, öte yanda ise, iç pazar yeni sanayi işletmelerini uyardığı zaman, bu olanaklar, büyük ölçüde ayrıcalıklı konumdaki yabancı kapitalistlerin ya da yabancıların koruduğu yerli gayri Müslimlerin eline geçmiştir.¹³⁹ Örneğin, 1838 ticaret sözleşmesi hem İngiliz tüccarlarının hem de yabancı pasaportu taşıyan veya onlarla ticari ortaklık yapan yeni bir zümrenin ticari alanda etkinliğine yol açtı.¹⁴⁰ Osmanlı Devleti’ndeki gayri Müslimler bu zümrenin en önemli temsilcileri olmuşlardır. Dolayısıyla ticaret antlaşmaları Osmanlı’daki gayri Müslim tüccarların zenginleşmelerinin alt yapısını oluşturmuştur.

2.2.1.2. Tanzimat Fermanı Ve Islahat Fermanı’nın İktisadi Sonuçları

Batı’yla yapılan ticaret artınca, Avrupalılar ticari işlemlerin düzen içinde yürütülmesine elverecek kurumsal bir yapıyı oluşturmaya çalıştılar. Onlar için öncelikle sözleşmelerin uygulanmasını mümkün kılacak hukuki bir yapının tesis edilmesi gerekiyordu. Keyder’in ifadesiyle, bunun iki yolu vardı; ya toplum iki ayrı parça halinde yönetilecek ve bu parçalardan biri Osmanlı müdahalesinin dışında kalacaktı (ayrıcalıklar vererek Osmanlı kanunlarından muafiyet kazandıran sistemin mantığı buydu) ya da hukukî-kurumsal yapıyı toptan değiştirecek reformlar yapılacaktı.¹⁴¹ Nitekim 1838 ticaret antlaşmasından sonra bu çabalar hız kazanarak Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı’nın yolunu açtı.

Tanzimat öncesinde devleti kurtarma çabaları daha çok askeri gücün yenileştirilmesi ile ilgiliydi. Mardin’e göre, Tanzimat’ın özelliği bu anlayışa yeni bir

¹³⁸ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820- 1913**, ... , s. 21.

¹³⁹ Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Baskı, 2002, s.73.

¹⁴⁰ Gökhan Bacık, Ahmet Melih Saraçoğlu, “Osmanlı- Avrupa İlişkilerinde Ekonomik Dönüm Noktası: 1838 Ticaret Sözleşmesi”, **Osmanlı Ekonomi ve Toplum, Yeni Türkiye**, Ankara; Gökçen- Semih Baskı, Sayı 32 (Mart-Nisan 2000), s.240.

¹⁴¹ Çağlar Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, Sabri Tekay (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2.Baskı, 1990, s.24.

eksen katmış olmasıdır. Ona göre, Tanzimat'la, askeri reformun yapılabilmesi için düzenin idarî, hukukî ve iktisadi yapısında da yenilik yapılması gerektiği düşüncesi ortaya çıkmıştır.¹⁴² Tanzimat fermanında, Osmanlı'nın aslında güçlü bir devlet olduğu ama son 150 yıldır şeriata ve kanunlara uyulmaması yüzünden bir bunalıma girildiği, mal ve can güvenliği için önlemler alındığında herkesin kendini işine vererek çok çalışacağı ve kısa bir sürede eski görkemli günlere dönülebileceği vurgulanıyordu.¹⁴³ Hristiyan tebaanın eşitliği, herkesin mülkü ve maddi gücüne göre vergi vermesi, dağınık devlet yapısının merkezileştirilmesi, askeri harcamaların kanunlarla yürütülmesi Tanzimat fermanının temel kabulleriydi.¹⁴⁴ Tanzimat Fermanı'nda, ek metinleri gerektirmeyecek kadar açıklıkla izah edilip elde edilen ilk husus, servetin teminat altına alınmasıydı ve bu konuda yönetici sınıfın bütün kesimleri görüş birliği halindeydi.¹⁴⁵ Böylelikle Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya piyasası ile bütünleşme sürecinde yabancıların ve gayri Müslim Osmanlı tüccarının mal ve mülklerinin hukuksal garantisi sağlanmış oluyordu.

Stefanos'a göre Islahat hareketlerinin evrimi, her aşamasında, bu ülkedeki ekonomik sömürgeleşmenin evrimini yakından izler. Ona göre; "1839 Tanzimat Fermanı nasıl 1838 Ticaret Antlaşmasının arkasından gelmişse, 1856 yılında kabul edilecek olan Islahat Fermanı 1854 yılındaki ilk borçlanmanın ve 1878 Berlin Antlaşmasında kayda geçen reform vaatleri de 1875 yılındaki iflasın ardından gelecektir. Çünkü ekonomik bağımlılığa doğru atılan her adım, batılı güçlerin reform paravanası altında kendini açığa vuran vesayetinin ağırlığını gitgide daha fazla duyuracaktır."¹⁴⁶ Ona göre bu, aynı zamanda, batılı büyük devletler için ıslahat hareketlerinin kendi uyruklarıyla, Rum ve Ermeni simsarlarına daha geniş bir hareket serbestisi ve gitgide artan bir müdahale imkânı kazandırmaktan başka bir anlama

¹⁴² Şerif Mardin, "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset- Makaleler 1**, Mümtaz'er Türkönü, Tuncay Önder (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 8.Baskı, 2000, s.212.

¹⁴³ Mehmet Genç, "Osmanlı Esnafı ve Devlet", İlber Ortaylı (ed.), **Loncadan Odaya İçinde** (89- 107), İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınevi, 2007, s.104.

¹⁴⁴ Gülten Kazgan, **age.**, s.21.

¹⁴⁵ Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye- Tanzimat'tan 1. Dünya Savaşına**, Babür Kuzucu (çev.), İstanbul: Belge Yayınları, Cilt II, 2001, s.51

¹⁴⁶ Yerasimos, **age.**, s.50

gelmediğini de göstermektedir.¹⁴⁷ Nitekim özellikle İngilizler, Osmanlı Devleti içinde kendi menfaatlerine çalışacak gayri Müslim tebaanın haklarını korumayı ve ıslahatların azınlıklar yararına çalışmasını bir gaye edindiler. 1856 yılında kabul edilen Islahat fermanında yabancılara tanınan toprak mülkiyeti hakkı 1867 yılında kanunlaştırıldı. Ülke ekonomisi üzerinde önemli iktisadi sonuçlar yaratan bu haklar yabancılara ve gayri Müslimlerin ekonomi üzerindeki hegemonyalarını arttırdı.

2.2.1.3. Kapitülasyonların Zorunlu Kıldığı İktisadi İlişkilerin Yol Açtığı Ticari Avantajlar

Osmanlı devleti ile ticaret yapan yabancı tüccarların en önemli sorunu, sattıkları mamul mallar karşısında ihracat yasağının ticaret tekelleri yoluyla sürdürülmesinin ortaya çıkardığı, mal(özellikle hammadde) bulma sorunuydu. 1838 ticaret antlaşması ile tüm ticaret tekellerinin kaldırılmasıyla yabancı tüccarların bu sorunu çözülmüş oldu. 19. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde ticaret düzeni, serbest ticaret doktrininin altında yatan merkez çevre işbölümünü yansıtan bir bileşim gösteriyordu; ithalatın çok büyük bölümü mamul tüketici mallarından oluşuyor ve hiçbiri tek başına büyük önem taşımayan çeşitli gıda maddeleri ve hammaddeler ihraç ediliyordu.¹⁴⁸ Tekellerin kaldırılması ile ticaretin daha genişleyeceği düşüncesi, tarımsal üretimin pazara yönelik üretim yapacak kapasiteyi geliştirecek durumda olmadığını gösteren mevcut durum ile çelişki oluşturdu. Mevcut iktisadi şartlarla üretilen kıt hammadde, yerel pazarlar yerine, ihracat tekellerinin kaldırılması ile ihracat pazarlarına yöneldi. Bu yönelme, toplumsal iş bölümünün bozulmasına, şehirlerdeki imalatla, köy zanaatlarında ve yerli sanayide işsizliğe yol açtı. “Genişleyen ticaretin etkisi birbirine paralel iki süreç içinde hissedildi: başta pamuklular olmak üzere ithal edilen ucuz mamullerin, pazarı istila etmesi ve geleneksel manüfaktörü iflas ettirmesi, ikincisi ise ihracat imkânlarının ortaya çıkması nedeniyle yerli sanayinin kullandığı hammaddelerinin fiyatlarının artması.”¹⁴⁹ Dolayısıyla 19.Yüzyılın ortalarında tüketimin ithal mallarına yönelmesi, kıt hammaddenin artan fiyatı, geleneksel zanaatların yıkılmasına yol açmış birçok zanaatkâr ve imalatçıyı işsiz bırakmıştır.

¹⁴⁷ Yerasimos, *age.*, s.50.

¹⁴⁸ Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and the World Economy*, Bölüm 2, Ek 1; Keyder, Türkiye’de Devlet ve Sınıflar, ... , s.31.

¹⁴⁹ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, ... , s.32.

Geleneksel iş bölümünün yıkılmasıyla beraber yeni iktisadi faaliyetler ve yeni toplumsal gruplar ortaya çıkmaya başladı. Selanik, İzmir ve İstanbul gibi ticaret merkezleri haline gelen liman kentlerinde yabancı pasaportun sağladığı koruma ve dokunulmazlıklardan faydalanan bir grup, ticarete hâkim olmaya başladı. Bu liman kentleri, Avrupa’da mal ve kredi çevreleriyle bağlantı noktalarını oluşturuyorlardı. Limanlarda bankalar ve tüccar birlikleri kuruldu, iç kesime ulaşan ağlar oluşturuldu; bu ağlar yabancı tüccarlar, onların ağları, küçük tacirler ve tefecilerden oluşuyordu.¹⁵⁰ Ticaretin büyümesi işbölümünde yeni düzenlemeleri de beraberinde getirdi. Geleneksel düzenin kentsel küçük burjuvazisini oluşturan imalat grubu hızla gereksizleşip ortadan kalkarken, dış ticaret ile uğraşan yeni bir sınıf yeşermeye başladı. Yıkıma uğrayan geleneksel imalatçılar genellikle idari merkezlerin ve taşra bürokrasisinin bulunduğu eski ticaret şehirlerindeyken, yeni iktisadi faaliyetler pazar mantığına uygun olarak liman kentlerine yerleşiyordu.¹⁵¹ Bu liman kentleri etrafında gelişen dış ticaret, iç kesime ulaşan ağlar sayesinde sistemin yeniden yapılanmasına sebep oldu.

Osmanlı’da kapitalist sistemle bütünleşme süreci olarak ifade edilen süreç, çevreleşme yaşayan diğer benzer ülkelerle aynı deneyimleri içermektedir. Keyder’e göre Osmanlı için ayrılan nokta; “bu yeniden yapılaşmanın getirdiği sınıf çatışmasında dinsel ve etnik farklılıkların belirleyici olmasıdır.”¹⁵² Yine Yerasimos’un ifadesiyle, etnik ve dini özellikler açıkça çeşitli sosyo- ekonomik niteliklere dönüşmüştür.¹⁵³ Bir sınıf olarak küçük sanayici ve tüccarlar sayı olarak arttı ama bu sınıf içinde etnik grupların statü değiştirmesi etkili oldu. Kurumsal güvenceleri saray tarafından verilen ve tekel hakları olan Müslüman tüccarlar varlıklarını sürdürdüler fakat yabancı ve gayrimüslim tüccarlara karşı ayrıcalıksız bir statüde bırakıldılar nitekim artan ticaretten ve özellikle de dünya pazarlarına yönelik ticaretten pay alamadılar.¹⁵⁴ Oysa yabancılar ve İmparatorluğun Hristiyan nüfusu daha düşük vergi vermelerini sağlayan statüleri ve

¹⁵⁰ Keyder, **Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi**, ... , s.644.

¹⁵¹ Keyder, **agm**, s.644.

¹⁵² Keyder, **agm**, s. 644.

¹⁵³ Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye- Tanzimat’tan 1. Dünya Savaşına**, ... , s.304.

¹⁵⁴ Keyder, **Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi**, ... , s.644.

kanunlar karşısında dokunulmazlık tanıyan siyasi ayrıcalıkları sayesinde bu fırsatları geliştirdiler ve kullandılar.¹⁵⁵

Yabancı tüccarlar, liman kentlerinden iç bölgelere doğru dağınık bulunan çok sayıdaki üretici ile bağ kurabilmek için öncelikle kültür ve dil açısından yakınlık duydukları gayrimüslimlerle ticari ilişki içine girdiler.¹⁵⁶ 19. Yüzyıl öncesinde Levantenler ile var olan ticari ilişkiler dış ticaretin artması ile yeni bir biçim alarak daha da arttı. Yabancılar ile iç bölgelerdeki üretici kısım arasındaki aracılık ağı görevini gören gayrimüslimler, yabancıların iç bölgelere girişini kısıtlarken iç bölgelerle kendi bağlantılarını güçlendirdiler. Mekân olarak yeni oluşturulan zenginlik, kıyı kesimlerindeki ticaret merkezlerinde toplanmıştı. Toplumsal olarak gayrimüslim bankerler, tüccarlar, tefeciler ve mültezimler zenginliklerini arttırmış, saf veya bozulmuş biçimiyle klasik düzene bağlı olan Müslüman cemaatin çeşitli kesimlerinin aleyhine, etkinliklerini çoğaltmışlardı.¹⁵⁶ Gayrimüslimler içinde Ermeni ve Rumlar diğer gayri Müslim topluluklara göre koşullardan çok daha fazla yararlandılar. Ermenilerin, önemli şehirlerde bankacılığı ellerinde tutmaları, bürokrasi içinde önemli görevlerde bulunmaları, Rumların ise Osmanlı tarafından tanınan Ortodoks kilisesinden gelen güçleri, bu iki gayrimüslim topluluğunun koşullardan daha fazla yararlanmalarına sebep oldu.¹⁵⁷ 19. Yüzyılın son çeyreğine doğru Osmanlı aracı sınıfı kendi işlerini kuracak ve kendi başına yatırım yapacak kadar güçlenmişti. 1890'lara gelindiğinde, bu grubun Anadolu'da bağımsız bir burjuvazi haline geldiği gözlemlenebiliyordu; bu grup, ne toprak sahibi bir sınıfa, ne de artık yabancı sermayeye bağımlıydı.¹⁵⁸

Kasaba, aracılardan ticaret ağları üzerindeki egemenliklerini, Napolyon savaşlarından sonra Fransızların bölgeden çekilmesinin yarattığı boşluktan yararlanarak kurdukları gerçeğine dikkat çekerek, aracılardan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı çıkarlarının ve sermayenin uzantıları olarak gören yorumların aksine, bu sınıfın yükselişinde yerel ilişkilerin oynadığı rolün önemine vurgu yapmaktadır.¹⁵⁹ Nitekim

¹⁵⁵ Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, ... , s.34.

¹⁵⁶ Kasaba, **age.** , s.90.

¹⁵⁷ Kasaba, **age.** , s.87.

¹⁵⁸ Çağlar Keyder, **Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne**, İstanbul: İletişim Yayınları, 4.Baskı, 2007, s.152.

¹⁵⁹ Kasaba, **age.** , s.98.

Azınlık tüccarları, ticaret antlaşmalarının sağladığı tüm ayrıcalıkları kullanmakla beraber dış ticaret yanında, üretici köylüden vergi toplayan, kira talep eden ve çeşitli yollarla tarımsal artığa el koyan yerel mültezimlerle, âyanla ve çiftlik sahipleriyle yakın ilişki içinde olmakta, gerektiğinde bu kesime borç vererek kendilerine bağlamakta, ihracata yönelik tarımsal malları toplayıp, aynı zamanda ithal malların pazarlanmasını sağlamaktaydılar.¹⁶⁰ Böylelikle gayri Müslim tüccarlar ticaret ve tefecilik ağı ile sermaye birikimi yönünde önemli avantajlar elde ediyorlardı. Koşullardan çok iyi faydalanan gayrimüslimler, kendilerinin yerine geçip içerilere doğru nüfuz etmeye çalışan yabancı tüccarlara karşı direnip, onları kendileriyle işbirliği yapmaya mecbur ettiler. Batı Anadolu örneğinde olduğu gibi 1850'lere gelindiğinde, ilişkilerini sağlamlaştırmış olan gayrimüslim tüccarlar, Dünya pazarlarının Osmanlı ürünleri için lehte gelişen koşullarından yararlanmayı bilmiş, yabancı ve yerli rakiplerini dışlamış daha sonraki yıllarda ise işbirliğinden daha çok rekabet içinde olmuşlardır.¹⁶¹ Azınlık tüccarlarla Avrupalı tüccarlar arasındaki işbirliği, birincinin güçsüzlüğünü ve ikinciye olan bağımlılığını değil, bu iki kesim arasındaki güç dengelerini yansıtmaktadır.¹⁶² Dolayısıyla Kasaba'nın deyimiyle, gayrimüslim aracı tüccarları, kârlarını azamileştirmeye çalışan kapitalistler olarak görmek daha doğrudur.¹⁶³

2.2.1.4. Borçlanma; Mali Bunalımın Sebep Olduğu Ticari Fırsatlar

Osmanlı Devleti'nin kapitalist dünya ile bütünleşmesini sağlayan mekanizmalarından biri de Avrupa sermayesinin sağladığı dış borçlanma ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıdır. Dış borçlanma, 1854'ten itibaren Avrupa borsalarında yüksek faizle tahvil satışıyla başlayan borçlanmalardır. Doğrudan yatırımlar ise Avrupa özel sermayesinin, demiryolları, liman işletmeleri, maden işletmeleri, su, gaz, elektrik işletmeleri ve bankalara yaptığı yatırımlardan oluşan borçlardır. Osmanlı Devletinin dış borçlanmasının en temel nedenleri merkezi devletin güçsüzlüğü, mali krizine uzun vadeli çözüm bulamaması ve bütçe açıklarının önüne geçememesidir. Mali sorunlar,

¹⁶⁰ Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500- 1914, ...** , s.167.

¹⁶¹ Kasaba, **age.** , s.98.

¹⁶² Pamuk, **age.** , s.167.

¹⁶³ Kasaba, **age.** , s.98.

ekonominin güçsüzlüğünden değil, vergi gelirlerinin büyük bir kısmına, belki de yarısından fazlasına yerel unsurların el koymasından kaynaklanıyordu.¹⁶⁴

Osmanlı devleti mali sıkıntılarını 1854'e kadar iç borçlanmalar yolu ile çözmeye çalışmıştır. "İç borçlanma, kötü bir şöhrete sahip olan devletin vatandaştan borç alabilmesi için ortaya bir rehin koyması ile başladı ve daha sonra da devlete ait vergi kaynaklarının açık arttırma ile geçici olarak devredilmesine dönüştü. Nitekim rehin verme işlemi giderek yerini vergi kaynaklarının ihaleye çıkmasına terk etti. Bu açık arttırmalar sonucunda seçilen kişi ve ortakları devlete peşin para ödemeyi taahhüt ediyor, bunun karşılığında da bu vergi kaynağından belli bir müddet vergi toplama yetkisini elde etmiş oluyorlardı."¹⁶⁵ İç borçlanmanın teorik yönünü ifade eden Çizakça'ya göre, bu süreç Osmanlı mali sistemi içinde geçerli olup Osmanlı iktisat tarihinde iç borçlanmanın doğrudan doğruya iltizam sistemi ile başlamış olduğu ileri sürülebilir. Osmanlı devletinde bu sistemle açık arttırmaya çıkartılan vergi kaynağına mukataa, girişimciye de mültezim denilirdi. İç borçlanma küçük değişikliklerle malikâne sistemi ve daha sonra da esham sistemi ile devam etmiştir.¹⁶⁶

Osmanlı Devleti, 16. yüzyıldan itibaren kısa vadeli ihtiyaçlar için ve iltizam düzeninin finansmanı için sarraflardan yararlanıyordu. Kısa vadeli iltizam kontratlarından uzun vadeli malikâne düzenine geçilince, devlete yapılan peşin ödemelerin uzun vadeli finansmanı da çok önemli olmuştu. İltizam ve daha sonraları malikâne müzayedelerini kazanan kişilere peşin ödemeyi yapmaları için borç veren, malikâneyi daha alt birimlere ayırarak vergi toplama sürecini örgütleyen sarraflar bulunmaktaydı. Devletteki iltizam ayrıcalıklarını satın alan ve ticareti düzenleyen sermayenin çoğu bu sarraflara aitti. Sarraflar, ticaret ve loncaların kredi gereksinimlerini karşılıyorlardı. 17.yüzyıl sonlarında lonca çevresinde örgütlenerek Galata'ya taşındılar ve Galata bankerleri olarak tanınmaya başladılar. Rum sarraflar, Rum tüccarların Karadeniz ve Balkanlar'daki deniz ticaretindeki gücünden yararlanarak, ülkeler arası ticaretin finansmanında uzmanlaşıyor, Ermeni sarraflar ise Ermeni cemaati aracılığıyla

¹⁶⁴ Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, ... , s.62.

¹⁶⁵ Murat Çizakça, "Osmanlı İmparatorluğunda İç Borçlanmanın Evrimi: XV. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla", **Osmanlı Ekonomi ve Toplum II, Yeni Türkiye**, Ankara; Gökçen- Semih Baskı, 32.Sayı (Mart-Nisan 2000), s.156.

¹⁶⁶ Çizakça, **agm.** , s.157.

Avrupa'nın ticaret ve finans ağılarıyla kurdukları bağlarla önemli roller oynuyorlardı. Ermeniler özellikle ticaret ve vergi toplama sürecinin finansmanında uzmanlaşmışlardı. 1760'lardan itibaren devletin mali durumu bozulurken, devlete borç veren sarrafların önemi artmaya başladı. Avrupa finans çevreleri ile olan ilişkileri sayesinde sarraflar, Osmanlı devleti için Avrupa piyasalarından kısa vadeli borçlar bulmaya başladılar. Padişahın ve Osmanlı bürokratlarının kişisel servetlerini ve finans işlerini yönetmeye başladılar. Fransız devriminden sonra Fransız tüccarların yerlerini alarak poliçe ticaretinin önemli bir kısmını ellerine geçirerek, para ve kredi işlerinde uzmanlaşarak büyük ölçekli mali sermayedarlara dönüştüler.¹⁶⁷ 1840'lara gelindiğinde, Galata bankerleri olarak adlandırılan bu sermayedar grup, Rum ve Ermenilerin yanı sıra Yahudileri, Avrupa'dan gelerek Doğu Akdeniz bölgesinde yerleşmiş olan Levantenleri de kapsayacak biçimde genişlemişti. Bu bankerlerin en tanınmışlarından olan Baltazzi, Kamondo, Koronio, Mavrokordato, Mısırlıoğlu, Ralli, Zarifi ve pek çok diğer ailenin Osmanlı devleti için Avrupa'da kısa vadeli borç bulma becerileri ve kapasiteleri bir hayli büyümüştü.¹⁶⁸ Osmanlı İmparatorluğunun mali sisteminden kaynaklanan sorunlar sayesinde bu sarraflar spekülasyon ve faizcilik yoluyla büyük servetler yaptılar. 19. yüzyılın ilk yarısında bürokrasinin kısa dönemli borç gereksiniminin artmasıyla Baltazziler, Ralli, Rodoconaçi ve Düzoğlu gibi bankerlerin servetleri kat kat artmıştı.¹⁶⁹ Ticari yolla azınlıkların zenginleşmesi finans piyasasına fon akışını da güçlendirecek ve 19.yüzyılın ikinci yarısına girildiği günlerde Galata'da bir borsa kurulması bazı Rum, Ermeni, Musevi banker ve sarrafların kendi aralarındaki konuşmalarının ana odak noktası haline gelecekti.¹⁷⁰ Galata borsası aracılığıyla devlet hazinesi, özel bankerlere borçlanıyordu.1856'da Avrupa'dan ilk kez borç alınmadan önce Osmanlı hükümeti bir dizi tahviller çıkarmış ve para yerine geçen kayme tedavül etmişti. Bunlar galata şirketleri tarafından satın alınıyor veya paraya çevriliyordu. Bunların yanında bankerler devlete düzenli olarak borç veriyorlardı.¹⁷¹

19. yüzyılın ortalarına doğru, merkezi bürokrasinin harcamaları ve özellikle savaş dönemlerindeki bütçe açıkları, iç borçlanmayla karşılanabilecek bir durumdan

¹⁶⁷ Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500- 1914**, ... , s.175.

¹⁶⁸ Pamuk, **age.** , ss.176-177.

¹⁶⁹ Kasaba, **age.** , s.67.

¹⁷⁰ Haydar Kazgan, **Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali**, Ankara: Roma Yayınları, 2.Baskı,2005,s.81.

¹⁷¹ Kasaba, **age.** , s.70.

çıkması dış borçlanmaları zorunlu kılıyordu. Öte yandan Avrupalı sermayedarlar ve Avrupa devlet temsilcileri, mali sorunlara çözüm olarak dış borçlanmaya girişilmesi konusunda merkezi bürokrasiye baskı yapmaya başlamışlardı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Avrupa para piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya başlaması Avrupa sermayesinin çeşitli kesimlerine yararlar sağlayacaktı. Buna göre, tahvillerin Avrupa'nın belli başlı finans merkezlerinde satışını düzenleyecek olan bankerler büyük komisyonlar elde edeceklerdi. Osmanlı tahvillerini satın alan küçük ölçekli tasarruf sahipleri faiz geliri sağlayacaklardı. Ayrıca merkezi devlet, almış olduğu borçlarla eline para geçecek, bu paranın bir bölümü ile Avrupa'dan çeşitli sanayi malları ve askeri araç alacak böylece Avrupa sanayisine ek talep oluşturacaktı.¹⁷²

Osmanlı Devleti'nde ilk dış borçlanma 1854 yılında Kırım savaşının finansmanı için yapıldı. Londra'da Dent- Palmer and Company ve Goldschmidand Company ile Osmanlı hükümeti arasında yapılan görüşmelerle, Osmanlı Hükümetine 3 milyon İngiliz sterlini borç verilmesi kararı alındı.¹⁷³ Borç Antlaşmasına göre, 33 yıl itfa süresi, %6 faiz ve %80 ihraç fiyatı olmak üzere, 10 Nisan ve 10 Ekim tarihlerinde yılda iki taksitle ödeme yapılacaktı.¹⁷⁴ Borca karşılık olarak ta Mısır'dan alınan vergi gösterilmiş, bu verginin yıllık tutarıyla (276 bin İngiliz Sterlini) borcun 300 bin Sterlin'lik yıllık taksiti arasındaki farkın kapatılması için de Osmanlı Hükümeti'nden İmparatorluğun genel gelirleri üzerinden 30 bin İngiliz Sterlini rehin olarak bırakılması istenmişti.¹⁷⁵ Bu dış borçlanmayı 1855, 1858, 1860 ve 1862 borçlanmaları takip etti. Söz konusu kredilerin en belirgin özellikleri, uluslar arası finans piyasalarındaki güvenilirliğinin borçlanma koşullarına etkisinin belirlenmesi, yeni tür sorunlarla karşılaşılması ve maliye gibi devlet açısından stratejik öneme sahip bir alana yabancıların nüfuz etme, baskıda bulunma ve müdahale girişimlerine tanık olunması gibi, Babiâli'nin daha önce tanışık olmadığı olgularla karşılaşılması şeklinde sıralanabilir.¹⁷⁶ Osmanlı devletinin 1854'ten I. Dünya savaşına kadar yapmış olduğu dış borçlanmaların miktarları şöyledir;

¹⁷² Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820- 1913**, ... , s.63.

¹⁷³ İ.Hakkı Yeniay, **Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul: İ.Ü.Yayınları, 1964, s.104.

¹⁷⁴ Yeniay, **age.** , s.20.

¹⁷⁵ Stefanos, **age.** , s.93.

¹⁷⁶ Hüseyin Al, **Uluslararası Sermaye Ve Osmanlı Maliyesi**, İstanbul: Ofset Yapımevi, 2007, s. 101.

Tablo 2

1854- 1914 Yılları Arasındaki Osmanlı İstikrazları ve Satıldıkları Ülkeler

İstikrazın Tarihi	İtibâr-ı değeri (Bin İngiliz Sterlini)	İstikrazın Satıldığı Ülkeler (Önem Sırasına Göre)	İstikrazın Tarihi	İtibâr-ı değeri (Bin İngiliz Sterlini)	İstikrazın Satıldığı Ülkeler (Önem Sırasına Göre)
1854	3.000	İ.	1893	910	F.
1855	5.000	İ.	1894	1.600	A. ,F.
1858- 9	5.000	İ.	1894	579	F. ,İ.
1860	2.037	F.	1896	2.975	F.(%80)
1862	8.000	İ.	1902	1.985	F
1863- 4	8.000	F.	1903	2.160	A. ,F.
1865	6.000	F.	1903	1.534	F. , ?
1865	72.731	F, İ (Yaklaşık 1/4)	1904	2.500	F.
1869	22.000	F	1904	4.824	F.
1870	31.680	Av., A. , İt.	1905	2.400	A.
1871	5.700	İ. , F.	1908	9.080	A. ,F. ,İ.
1872	11.126	İ. , Av. ,(F?)	1908	4.283	F. , ?
1873	27.778	F.	1909	6.364	F, ?
1874	40.000	F. , İ.(Yaklaşık 1/4)	1910	1.557	F.
1877	2.600	F. (%90)	1911	909	F.
1886	5.909	F.	1911	6.400	A.
1888	1.471	A.	1913	1.350	İ. , ? , ?
1890	4.545	F.(%75), İ.(%10)	1914	20.000	F. , A. ,İ.
1891	6.317	İ.(%75), F.(%25)			

*Kaynak: Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820- 1913**, ... , s.83.

**A= Almanya, Av.= Avusturya, İ= İngiltere, İt.= İtalya, F= Fransa

Avrupa devletlerinin garantisi altında piyasaya sürülen birkaç istikrazdan sonra Osmanlı dış borçlanmasında gerçek faiz oranları pek seyrek olarak % 10'nun altına düşmüş, bazı istikrazlar ise %12'yi aşmıştır.¹⁷⁷ Osmanlı Devleti diğer ülkelerin ödediği faizlerden daha yüksek faizlerle borç almıştır. Alınan borçların büyük bölümü memur maaşlarının ödenmesi, donanma kurulması gibi askeri harcamalarda ve sarayların yapımında kullanılmıştır. İktisadi genişleme devam ettiği sürece, Osmanlı pazarlarıyla iş gören Avrupalı tüccar ve yatırımcılar Bâb-ı Âli'ye kredi verilmesini savunan bir lobi oluşturdular. Krediler genellikle eski borçları geri ödemekte veya özel yabancı sermaye yatırımlarının getirisini garanti etmekte kullanıldığından, lobiciler çoğu zaman

¹⁷⁷ Pamuk, *age.* , s.64.

doğrudan kazançlı çıkıyorlardı.¹⁷⁸ Örneğin 1860 yılında alınan Mires İstikrazında, Galata Bankerleri hükümetin kendilerine olan borçları karşılığında ödemenin doğrudan kendilerine yapılmasını talep ediyorlardı.¹⁷⁹ Fakat hükümetin karşı çıkması sonucu bu amaçlarına ulaşamamışlardı. Daha sonraki yıllarda Galata Bankerleri kendileri gidip Avrupa'dan borç veren banka ve finansörler bulacaklar ve hatta bazı istikrazlarda kendi, hükümetten olan kısa vadeli borçlarını tahsil edebilmek için, dış istikrazı yapacak olan yabancılarla o devirde sendika adı verilen kısa ömürlü finans şirketleri kuracaklardı.¹⁸⁰ Böylelikle Galata Bankerleri, dış borçlar sayesinde hükümetin kendilerine olan borçlarının büyük bölümünü tahsil etmeye devam etmişlerdi.

Alınan dış borçların büyük bir kısmı ile eski borçların faiz ve anapaları ödendi. Yapılan hesaplamalara göre, borç ödemelerinin, dış borçlanma dışındaki devlet gelirlerine oranının, 1860'ların başında %10'dan, 1870'lerin başında %30'lara ve nihayet 1870'lerin sonlarında %50'lere vardığı görülmektedir.¹⁸¹ 1873'te mali kriz sonrası pek çok ülke gibi Osmanlı devleti de borç bulamadığından mali iflasın eşiğine gelmiş, borçların tahsili için ilk önce Rüsûm-ı Sitte daha sonra da Düyûn-ı Umumiyye İdaresi kurulmuştur. Düyûn-ı Umumiyye bu amaçla, borç geri ödemeleri için ayrılan birtakım resimlerin, tuz vergisinin, ipek öşrünün ve tütün ticaretinin de dâhil olduğu bazı gelirleri yönetecekti. Fakat kısa süre sonra Düyûn-ı Umumiyye'nin işlevleri genişledi. Hükümet ile yabancı yatırımcılar arasında hem doğrudan yatırımlar hem de kamu borçları konusunda aracılık yapmaya, yabancı sermaye teşebbüslerini aktif biçimde teşvik etmeye, bunlara kolaylık sağlamaya, tütün eken ve ipek üreten köylüler karşısında ticaret sermayesini temsil etmeye başladı.¹⁸² Gelirlerin alacaklılara devredilmesi, merkezi otoritenin dışında bir kurum aracılığıyla gerçekleştirilmesi mali egemenliğin kaybolması anlamına geliyordu.

Kapitalist sistem ile bütünleşmeyi sağlayan diğer bir mekanizma olan doğrudan sermaye yatırımları, genellikle ticaret sermayesinin ihtiyaçlarına hizmet etti. Bunun en belirgin örneği, aynı zamanda yabancı yatırımların en büyük bölümünü oluşturan

¹⁷⁸ Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, ... , s.38.

¹⁷⁹ Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, ... , s.134.

¹⁸⁰ Haydar Kazgan, *age.*, s.134.

¹⁸¹ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820- 1913*, ... , s.67.

¹⁸² Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, ... , s.38.

demiryolları ve liman yatırımlarıydı.¹⁸³ Birinci Dünya savaşı öncesi yabancı sermayenin miktarı ve sektörlere göre dağılımı şöyledir;

Tablo 3

1914 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı

	Fransız	%	İngiliz	%	Alman	%	Diğer Ülkeler	%	Toplam	%
Demiryolları	23.257	49,6	4.588	9,8	17248	36,8	1.785	3,8	46.868	100
Limanlar	2.206	69,1	409	12,8	576	18,1	—	—	3.191	100
Belediye Hizmetleri (su, gaz vb.)	1.701	44,6	363	9,5	304	8	1.449	38	3.816	100
Bankacılık	3.400	38,2	2.950	33,1	1.750	19,7	800	9	8.900	100
Sigorta	450	81,8	100	18,2	—	—	—	—	550	100
Ticaret	700	54,7	580	45,3	—	—	—	—	4.289	100
Sanayi	1.220	30,8	1.665	42,1	300	7,6	774	19,6	3.959	100
Madencilik	2.007	73,5	450	16,5	175	6,4	100	3,7	2.732	100
Dış Borçlar Dışındaki Toplam	37.262	50,4	11.281	15,3	20.653	27,5	5.108	6,8	74.305	100
Dış Borçlar	75.300	53	19.900	14	29.900	21	17.100	12	142.200	100
Toplam	112.562	52	31.181	14,4	50.253	23,2	22.108	10,2	216.505	100

*Kaynak: Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820- 1913, ...** , s.75.

**(Ödenmiş Sermaye Ve Tahviller Toplamı; Bin İngiliz Sterlini Olarak)

Dünya kapitalist sistemi ile bütünleşme sürecinin önemli mekanizmaları olan ve mali sıkıntılardan kaynaklanan dış borçlanma ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları, Avrupa sermaye sınıfına büyük kazançlar sağladığı gibi Osmanlı Devleti’ndeki gayri Müslim tüccarlara da mali kazanç fırsatları sunmuştur. Bu fırsatları iyi değerlendiren gayri Müslim tüccarlar ticaret alanında olduğu gibi finans sektöründe de gördükleri aracılık hizmetleriyle zenginleşmişlerdir. Keyder’in ifadesiyle:“19.Yüzyılın ortalarındaki hızlı büyümenin Osmanlı aracılarının bağımsız evrimi için gerekli şartları yarattığı ve bu aracılardan kendi iktisadi alanlarını koruyabilecek güce eriştikleri anlaşılıyor.”¹⁸⁴ Bunun yanında, çevreleşme sürecinde pek çok iktisadi ve siyasi ödünler veren bürokrasinin de konumu göz ardı edilmemelidir.

¹⁸³ Kasaba, **age.** , s.42.

¹⁸⁴ Keyder, **age.** , s.44

Pamuk, borçlanma süreçlerinde bürokrasi ile ilgili gözlemlerden yola çıkarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun çevreleşme sürecinde merkezi bürokrasinin önemine, çevreleşme sürecinin Avrupa sermayesi ile büyük toprak sahipleri ve ticaret sermayesinin işbirliği yoluyla değil, Avrupa sermayesinin merkezi bürokrasi ile adım adım uzlaşması yoluyla yürüdüğü temasına dikkat çekmektedir.¹⁸⁵ Nitekim Keyder'e göre: "Borçlar her ne kadar 19. Yüzyıl emperyalizminin bir silahıydıysa da, aynı zamanda iktisadi statüsünü koruma endişesi içinde olan devlet sınıfının kısa vadeli çıkarlarına da hizmet etmiştir."¹⁸⁶

2.2.2. Osmanlı İktisat Zihniyetinde Farklılaşma: Yeni Yaklaşımlar

Osmanlı iktisat düşüncesindeki değişikliklerin ilk nüveleri devletin düzeltilmesi için hazırlanan ıslahatlarlarda görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun çöküntüye doğru gittiğinin farkına varılmasıyla bu çöküntünün iktisadi sebeplere dayandığı şuuru aynı zamanda ortaya çıkmıştır.¹⁸⁷ Örneğin III. Selim devrinde bu konuda Lâhika hazırlayan Reisülküttabı Ratıb Efendi'nin düşüncelerinden, tımar sisteminin yeniden ihdası yerine tedricen memleketin imkânlarını kullanarak milli serveti artırma fikrinin Osmanlı iktisat düşüncesine girmeye başladığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁸ Tanzimat öncesinde özel mülkiyetin korunması kavramının Osmanlı devlet adamlarının fikirleri arasında yer alması iktisadi düşüncenin gelişmesi bakımından önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. "Tanzimat öncesinde mevcudiyetini çeşitli vesilelerle dışarı vuran özel mülkiyet tutkusunun (ki bu can korkusu ile birlikte alınmalıdır) Tanzimat'la önüne yasal olarak açılan ufuk içerisinde teşebbüs ruhu ve maksimizasyon anlayışıyla beraber iktisadi hayatı farklı bir yönde harekete geçireceği fikir ve bekleyişleri İngilizlerde ve sayıca çok az Osmanlı Paşasında vardı."¹⁸⁹ Bu özel mülkiyetçi eğilim, kapitalistleşme süreci ve bireysel teşebbüs ruhuyla,

¹⁸⁵ Pamuk, **age.**, s. 92.

¹⁸⁶ Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, ... , s. 40.

¹⁸⁷ Şerif Mardin, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838- 1918)**, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3, 1985, s.618.

¹⁸⁸ Mardin, **agm.**, s. 620.

¹⁸⁹ Ahmet Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000, s. 234. Şerif Mardin söz konusu fikri gelişmeyi Avrupa fikirlerinin tesirine atfedilmesini doğru bulmamaktadır. Ona göre, yeni bürokratlar sınıfının oluşması böyle bir fikri gelişmeye yardım ediyordu. Babıâli bürokrasisi, padişaha karşı giriştiği soğuk savaşta asgari bir emniyet temin etmek istiyor ve bu emniyeti servet sahibi olmakta ve bu servetin padişah tarafından garanti altına alınmasında görüyordu. Bakınız, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi**

kârlarını maksimize edilecekleri bağımsız ekonomik karar birimleri ile ulusal zenginleşmeyi hedeflemekteydi.

Tanzimat sonrası Batı iktisadi fikirlerini Osmanlı İmparatorluğuna aktaran araçlar yayılmaya başladı. Bu hizmeti gören araç, devletin resmi yayın organı ve uzun zaman İmparatorluğun tek Türkçe gazetesi olan Takvim-i Vakâyi'dir. Bu gazetenin sütunlarında Ticaret ve Es'âr başlığı altında çoğu İngiliz gazetelerinden nakledilen iktisat konulu makaleler yayınlanıyordu. Yine ilk özel Türkçe gazete olan ve Churchill adında bir İngiliz tarafından yayınlanan Cerîde-î Havâdis'te 1840'larda ülkede tartışılan iktisadi meseleler yer alıyordu.¹⁹⁰ Dönemin gazetelerinde sanayileşememenin arkasında 'İnsan' faktörünün olduğu, bu durum karşısında yapılması gerekenin bütün Türklere çalışma sevgisini aşılamanın, verimli faaliyetlerin sevdilerek, israfın men edilmesi gerektiği ve ayrıca hususi mülkiyetin faydasına da vurgu yapıldığı görülmektedir.¹⁹¹

1850 sonrasında iktisadi düşünce bakımından iki önemli akım oluşmuştu. Bu akımlardan biri Cevdet Paşa'nın düşüncelerinden oluşmaktaydı. Cevdet Paşa Osmanlı Devlet'indeki gerilemeyi iki nedene bağlamaktadır. Bunlar Kanun-u Kadime muhalefet ve asrın icaplarına uymamaktır.¹⁹² Asrın icaplarına uyulması için yenilikçi bir harekete ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedir. Ona göre, vergi adaleti sağlanarak verginin arttırılması yoluyla devlet iktisadi yönden güçlendirilmelidir. Devletin ekonomik olarak güçlendirilmesi yanında özel mülkiyete de önem vermektedir. Cevdet Paşa müsadere sistemine de karşıdır. Ona göre başkalarının birikimine el koymak, devlet gelirleri yönünden sağlam ve kabul edilebilir bir yol olmamakla birlikte müsadere İslam kurallarına da aykırıdır.¹⁹³ Dolayısıyla Cevdet Paşa kısıtlamaların olmadığı serbest ticaretten yanadır. Nitekim ziraat, sanayi ve ticaret arasında en çok ticaret üzerinde durmaktadır. Fakat Cevdet Paşa tamamıyla bir serbest ticaretten yana değildir. Ona göre 1838 ticaret antlaşmasının ortaya çıkardığı serbest ticaret ortamı birçok sorunlara neden olmuştur. Paşa, Aynı zamanda alınan borçlar için de karşı çıkmakta ve ona göre:

(1838–1918), **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3, 1985, s.620.

¹⁹⁰ Mardin, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838- 1918)**, ... , s.624.

¹⁹¹ Mardin, **agm.**, s. 624.

¹⁹² Tevfik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm (1860- 1990)**, Ankara: İmge Kitapevi, 1992, s.33.

¹⁹³ Çavdar, **age.**, s.35.

“İstikraz işlerinden bazı vükelâ ve memurin şahsi kâr edinmeye alıştı. Ondan sonra artık önu alınamayıp, cismi devlete onulmaz yaralar açtı.”¹⁹⁴

1850 sonrasının diğer önemli iktisadi fikir akımını Yeni Osmanlılar oluşturmaktaydı. Mardin’e göre Milli iktisadi seferberlik kavramını ele alan ve iktisadi kalkınmanın sosyal değişiminin bir parçası olduğunu kavrayan grup Yeni Osmanlılardır. Yeni Osmanlılar iki teşhis üzerinde duruyorlar; birincisi onlardan bir kuşak önce eser vermiş olan aydınların “lüzum-ı sây ü amel” çağrısını yetersiz sayıyorlar ve iktisadiyatın düzeltilmesinin her yönden yürütülmesi gereken bir iştir, ikinci olarak ikinci olarak İmparatorluk alınan borçlarla hiçbir zaman kalkındırılamaz. Onlara göre: “Tek çözüm yerli bir tüccar zümresi meydana getirmek, yerli bankalar tesis etmek, yerli sanayi sağlam temellerle oturtmaktır. Aydınların yapmaları gereken iş ise milleti bu yolda, yani milli enerjilerini toplama yolunda teşvik etmektir”¹⁹⁵

Yeni Osmanlılar içindeki önemli bir aydın olan Namık Kemal, İbret gazetesinin 57. sayısında yer alan “Sanayi ve Ticaretimiz” başlıklı yazısında yabancıların ülkeyi sömürmelerinin nedenleri sıralarken şu noktaları vurgulamaktadır; Reşit Paşanın Avrupalılara bağışladığı iç ticaret izni, mevcut eğitim sisteminin sanayi ve ticaretin gereksediği sermaye ve araçların bulunmaması, dâhili gümrükler, yabancılar verilen imtiyazlar, hazine ile işlem görmekten ve tahvil alış verişinden başka bir şey düşünmeyen şirketler gibi değil sanayi ve ticarete yardım edecek gerçek bankaların azlığı ve ulaşım sisteminin geriliği.¹⁹⁶ Namık Kemal’e göre bunlar ülkenin iktisadi gelişmesinin önündeki önemli engellerdir. Yeni Osmanlılar dış ticarete müdahaleciliği benimsemekteydiler. Namık Kemal 10 Ağustos 1868 tarihli hürriyet gazetesindeki ifadesinde: “Devlet, hürriyet-i ticareti öyle bir zamanda ilân etti ki mülkümüzde zanaat ve marifet tamimiyle inkıraz halindeydi. O yolda kemal olan Avrupa halkı vatanımıza yığıldı. Mamulâtının nefaseti ve bahaca ehveniyeti cihetiyle mülkümüzde yapılan şeyleri itibardan düşürdü. Tezgâhlar kapandı. Erbabı sanat harab oldu.”¹⁹⁷ Namık Kemal 1838 Ticaret antlaşmasına da değinerek “Bizim ticareti

¹⁹⁴ Fatma Aliye, **Cevdet Paşa ve Zamanı**, İstanbul 1332, s. 87. ; Çavdar, age. , s. 36.

¹⁹⁵ Mardin, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838- 1918)**, ... , s.626.

¹⁹⁶ Çavdar, age. , s.49.

¹⁹⁷ Ali İhsan Bağış, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları”, **Osmanlı Ekonomi ve Toplum II, Yeni Türkiye**, Ankara; Gökçen- Semih Baskı, 32.Sayı

haricîyeden bir parça istifade edemediğimiz şöyle dursun, ticaret-i dâhiliyeyi dahi yirmi senedir bütün bütün ellere kaptırdık. Buna sebep olan mahut muahededir. Mesaili bedihidendir ki bir memlekette imtiyazlı bir fırka oldukça, imtiyazsız fırkalar onunla rekabet edemez... Zikrolunan muahede ile ticaret-i dâhiliyeye fırsat bulan Avrupalılar ise sermaye ve malumatlarının kudretinde sarf-ı nazar, sefaretlerinin himayesi cihetiyle... ticaret-i dahiliyeyi bütün bütün zapt ettiler.”¹⁹⁸ Anlaşılacağı üzere Namık Kemal, ticaret antlaşmalarının ortaya çıkardığı dezavantajlı durumu ticaretin gelişmesi önündeki en büyük engellerden biri olarak görmektedir. Yeni Osmanlıların dış ticarete müdahaleci politikaların uygulanma istekleri bu sebeplere dayanmaktaydı. Namık Kemal’in iktisadi düşüncelerinde daha sonra uygulanacak olan milli iktisat politikalarının ilk belirtilerini görmek mümkündür.

Himayeci ekonomik anlayışa karşı olan Sakızlı Ohannes Efendi, Klasik iktisat teorisinde Smith, Ricardo ve Say gibi düşünürlerin çizgisinde yer almış ilk liberallerden biridir. J.B. Say’ın fikirlerinin ağırlıkta olduğu İktisat alanında ülkedeki ilk klasik ekonomi kitabı olan ‘Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel’ adlı kitabın yazarıdır. Onun düşünce dünyasında sanayinin gelişmesinde ekonomik liberalizm himayecilikten daha etkindir. Ona göre: “Usul-u serbestide, erbab-ı sanayin himmet ve ikdamları himaye usulünden ziyade müessir ve müsemmir olduğunu vukuat dahi ispat etmiştir.”¹⁹⁹ Ohannes efendi ticarete rekabeti savunmuş, girişimcilik özgürlüğünü kısıtlayan Yeddi Vahit ve Gedik gibi uygulamalara karşı çıkmıştır. Fiyatlara müdahale edilmemesi gerektiğini savunup, fiyatın rekabet koşulları, arz ve talebe göre belirlenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Anlaşılacağı üzere Ohannes Efendi Liberal doktrinin ‘laissez faire’, yani bırakınız yapsınlar bırakınız etsinler anlayışına sahiptir. Bu anlayış Osmanlı İktisat düşüncesinde bir hayli taraftar bulmuş ve bu anlayışın uygulama dönemleri olmuştur.

Osmanlı iktisat düşüncesindeki önemli yeni bir yaklaşım da başını Ahmet Mithat Efendi ve Akşiyitoğlu Musa Bey gibi düşünürlerin çektiği ‘Usul-ü Himaye’ adı altında oluşan fikri bir akımdı. Ahmet Mithat efendi’nin yazmış olduğu ‘Ekonomi Politik’ adlı ilk iktisat kitabı Osmanlı iktisat düşüncesinde yankılar bulmuştur. Bir

(Mart-Nisan 2000), s. 269.

¹⁹⁸ Bağış, **agm.**, s.269.

¹⁹⁹ Sayar, **age.**, s.369.

derleme olan bu kitap Osmanlı ekonomik sorunlarını ortaya koymaktadır. Ahmet Mithat Efendi, Sakızlı Ohannes ve Cavid Bey'den farklı olarak ülkelerin iktisadi gelişme düzeylerine dikkat etmekte, konuları bu gelişme düzeylerine göre ele alıp, değerlendirmeleri ona göre yapmaktadır.²⁰⁰ Yani ona göre iktisat ilkelerinin ülkeden ülkeye değiştiğini ve sorunların farklı olabildiği gibi çözüm yöntemlerinin de farklılık gösterebileceğini ve hatta bundan dolayı yabancı iktisat kitaplarının olduğu gibi çevrilmemesi gerektiğini ifade etmektedir.

Mardin'e göre Ahmet Mithat Efendi'de, dönemin iktisadi kuramlarına oranla milli iktisadi problemleri daha derin tahlil eden kritiklere rastlanmaktadır. Nitekim Ahmet Mithat Efendi'ye göre: "bir milletin payidar olabilmesi servetini ticaret ve sanayi yoluyla elde etmiş olmasına bağlıdır. Bundan dolayı ticaret Türkler tarafından yapılmalıdır ve yabancılara iktisadi imtiyaz verilmemelidir."²⁰¹ Ahmet Mithat Efendi İktisat politikası olarak Himayeciliği savunmaktadır. Ona göre: "Bir memlekette hükümetlerin birinci vezaifi... Ziraat ve sanayi ve ticaret hususunu güzelce himaye etmektir... Bu üç faaliyet alanı muhafaza ve himaye edilmeyip de ahali zayıf düşer ise, devlet dahi şevketinden düşer. Hâlbuki bizde şu mühim meseleye hiç önem verilmediğini dava edebiliyoruz."²⁰² Dolayısıyla Ahmet Mithat Efendi önerilerinde özellikle yerli sanayinin himayesi ve teşviki üzerinde durmaktadır. Ahmet Mithat Efendi serbest ticaretin Osmanlı ekonomisi üzerinde oluşturduğu olumsuz duruma dikkat çekmekte fakat hür teşebbüs ve yerli şirketlerin varlığını savunmaktadır. Aslında O, "Hür teşebbüs ve ferdi girişimi ellerinde kesime karşı şuurlu bir ekonomik politika güdülmesinden yanadır. Ona göre, hür teşebbüs hem ferdi servetleri oluşturur, hem de ülke ekonomisinin çıkarlarını korur. Asıl payidar olan Servetin kaynağında ticari ve sanayi faaliyetin olduğunu kabul eder."²⁰³ Ahmet Mithat Efendi emeğin faziletlerine değinerek ekonomik hayata Türk Unsurlarını çekmek ister. "Onun milli ekonomi anlayışının temel dokusu da budur ve burada azınlık ideolojisini savunan Ohannes Paşa'dan ciddi farklar göstererek ekonominin Türk kaptanlarının eline geçmesi için

²⁰⁰ Çavdar, **age.** , s.118.

²⁰¹ Mardin, **agm.** , s.628.

²⁰² Sayar, **age.** , s.387.

²⁰³ Sayar, **age.** , s.390.

korumacılık politikasına yönelir.”²⁰⁴ Anlaşılabacağı üzere Ahmet Mithat Efendi’nin savunduğu görüşlerde Türk- Müslüman bir tüccar sınıfının oluşturulması gerektiği hususu ön plana çıkmaktadır.

Musa Akgıyitoğlu, Ahmet Mithat Efendi’nin önerdiği himaye politikalarını bilimsel bir iktisat çerçevesinde ele almıştır. Ona göre ekonomik düzelme sanayileşme ile gerçekleştirilebilir. Sanayileşme ise koruyucu dış politikalar ile sağlanabilir. Bebek ya da çocuk endüstri ilkesini benimseyen Akgıyitoğlu dışa karşı korunan işkolunda zamanla iç rekabetin oluşacağını, üretkenlik ve verimin artacağı, fiyatların düşeceğini sonuçta ithal mallarıyla kolaylıkla rekabet edebilecek bir sanayinin kurulabileceğini ileri sürer.²⁰⁵ Anlaşılabacağı üzere Akgıyitoğlu, Friedrich List’in korumacı politikalarının uygulanması düşüncesini taşımaktadır. Milli iktisat çerçevesinde ifade edilen bu düşünceler II. Meşrutiyet döneminde hem itibar görecektir hem de uygulama alanı bulacaktır.

Osmanlı çevreselleşme sürecinin ortaya çıkardığı yeni iktisadi şartlar ekonomik arayışları hızlandırmıştır. Tanzimat sonrası dönemde ortaya konulan farklı iktisadi görüşlerin ortak noktası kapitalistleşmeye dayalı olmalarıdır. 19. yy. ikinci yarısından sonra ekonomik ve siyasal düşünce alanında, siyasal karar organlarında, politik ve toplumsal muhalefette üzerinde kuşku duyulmayan tek amaç kapitalistleşmektir. Çavdar’ın ifadesiyle: “Bunların kendi aralarında zaman zaman kıyasıya tartıştıkları nokta kapitalistleşmenin yöntemidir. Kimi bu konuda serbest ticareti tavizsiz uygulamayı öğütlemekte, kimi ise sanayimizi güçlendirinceye kadar himaye yöntemlerine başvurmanın zorunlu olduğunu söylemektedir.”²⁰⁶

²⁰⁴ Sayar, *age.* , s.390.

²⁰⁵ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3,1985, s.636.

²⁰⁶ Çavdar, *age.* , s.52.

3. II. MEŞRUTİYETTEN CUMHURİYETE MİLLİ TÜCCAR OLUŞTURMA ÇABALARI

3.1. II. Meşrutiyet Döneminde Milli Tüccar Oluşturma Çabaları Ve Uygulanan İktisat Politikaları (1908- 1923)

3.1.1. II. Meşrutiyet Dönemindeki Başlıca İktisadi Düşünceler

3.1.1.1. Liberal İktisadi Düşünce

II. Meşrutiyet, iktisadi bir altyapının baskısı sonucunda ortaya çıkmış bir devrim karakterine sahip değildir. Tersine siyasal bir hareket neticesinde oluşmuş, başlangıçta, yalnızca mutlak saltanatı meşruti saltanata dönüştürülmek amacıyla girilmiş, boyutları ve yapısı somutlaşmamış bir rejimdir.²⁰⁷ Bunun yanında İttihat ve Terakki 1908’de devlet yönetimine geldiği zaman ekonomik bir görüşten ve politikadan yoksundur.²⁰⁸ Jön Türklerin muhalefet döneminde görülen iktisadi konulardaki donanım eksiklikleri Meşrutiyet döneminde de devam etmektedir. Mardin’e göre: “Türk siyasi intelligensia’sına mensup olanlar arasında iktisat konusundaki temel boşluk neticesinde Meşrutiyet’in ilanından sonra Abdülhamit zamanında bir hayli kuvvet kazanan liberal davranış meydanı boş bulmuştur.”²⁰⁹ Ona göre: “Serbesti kelimesinin tılsımlı tonu dolayısıyla iktisadi meselelerde tatbik edilmesini kimse yadırgamamaktadır.”²¹⁰ Dolayısıyla Meşrutiyetin ilanı ile birlikte ortaya çıkan bu öznel durum, liberal iktisat politikalarının uygulanmasının zeminini oluşturmuştur.

Toprak’a göre: “Batı’da liberal düşünce uluslaşma süreciyle koşut gelişmiş, yüzyılların ortaya koyduğu toplumsal dönüşümlerin bir ürünü olarak belirmişti. Oysa Osmanlı’da liberalizm, aydın kesimin Batı’dan esinlenerek benimsediği soyut bir kavramdan öteye geçmemişti. Batı’ya özlem düşünüş biçimlerine de yansımış, Batılılaşmak için liberalleşmek gerekli görülmüştü.”²¹¹ Bu anlayışı Jön Türklerde de görmek mümkündür. Akşin’e göre: “Gerek Yeni Osmanlı’ların, gerek Jön Türk’lerin

²⁰⁷ Tanık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler- İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, c.3. , 2000, s.401.

²⁰⁸ Tunaya, **age**. s.404.

²⁰⁹ Şerif Mardin, **Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler 2**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990, s.100.

²¹⁰ Mardin, **age**. s. 100.

²¹¹ Zafer Toprak, **Milli İktisat Milli Burjuvazi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, ss. 2- 3.

ideolojisi burjuva ideolojisi olarak nitelenebilir. Yeniçağlarda Avrupa’da meşrutiyet ve demokrasi nasıl burjuvazinin istekleri arasında başköşeyi işgal ediyor idiyse, Avrupa’da gördükleri meşrutiyeti isteyen genç Türk aydın yöneticileri, kendileri kapitalist olmamakla birlikte, zihniyetlerinin feodallık yerine burjuvalığa yönelik olması dolayısıyla, bu isteği (ve diğer çağdaş isteklerini) ileri sürmek suretiyle bir burjuva düzeni istemiş oluyorlardı.”²¹² Bu talepler Aydınlanma Çağı Fransız düşüncesinin etkilediği Osmanlı liberallerinde tecessüs ediyor, dönemin siyasal şartlarında liberal iktisadi görüşlerin güçlü bir şekilde ortaya konulmasını sağlıyordu. Diğer taraftan, liberal özlemlerle gerçekleştirilen 1908 Jön Türk devrimi ya da Hürriyet ilanının ortaya çıkardığı siyasal liberalizm, iktisadi alana da yansdı. Hürriyetin diğer bir ifade biçimi olan ‘serbesti’ kavramı, 1908’le birlikte yayınlarda çok sık rastlanmaya başlanmış ‘serbesti-i mukâvelat’ ve ‘serbesti-i mübâdelat’ ilkeleri ışığında ‘serbest ticaret’ benimsenmiş ve ‘serbest rekabet’ iktisadi yaşamda temel yönlendirici olmuştur.²¹³ Dolayısıyla siyasal liberalizm ile hedeflenen sivil ve siyasi özgürlükler, aynı zamanda teşebbüs özgürlüğü, mülkiyet hakları ve mübadele özgürlüğünün de yolunu açarak iktisadi düzenin liberalleşmesinde önemli rol oynamıştır. Diğer taraftan “Yüzyıllarca süregelen devlet müdahalesi, narh, tarife, imtiyaz, berat vb ticari ve iktisadi faaliyetleri kısıtlayıcı yöntemler, rüşvet, iltimas gibi devlet yönetimindeki yolsuzluklar liberal devlet özlemini pekiştirmiş, aydın çevrede Osmanlı devlet geleneğinin kısır döngüsü çözülmedikçe iktisadi yaşamda önemli atılımların gerçekleşmeyeceği görüşü giderek yaygınlaşmıştı.”²¹⁴ İktisadi gelişme için, devlet tekeli karşısında serbest teşebbüs düşüncesinin öneminin artması, liberal politikaların uygulanmasındaki desteği artırdı. Böylelikle II. Meşrutiyet’in Osmanlı devlet anlayışına kattığı yeni boyut, liberal politikaların öne çıkmasına sebep oldu.

II. Meşrutiyetle birlikte, devletin mali nedenlerle iktisadi yaşama müdahale etmesinin uzun dönemde ülke ekonomisi için sakıncalar doğurduğu anlayışı, yaygınlık kazanmaya başladı. Bu yeni anlayışta, aşar, ağnam gibi öşrü vergilerin üretimi caydırdığı, bunun ülkenin yoksullaşmasına sebep olduğu, çağdaş devletin ulusal bir

²¹² Sina Akşin, “Jön Türkler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, 3.Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss. 842- 843.

²¹³ Toprak, **age.** , s.10.

²¹⁴ Toprak, **age.** , s.2.

nitelik taşıdığı bu nedenle sadece kendi kasasını değil tüm ulusun iktisadi çıkarlarını koruması gerektiği vurgulanıyordu. Yani bu yeni dönemde, ittihatçı çevrelerde ‘mali’ devlet yerine ‘iktisadi’ devlet görüşü belirginleşmişti.²¹⁵

II. Meşrutiyetin ilk dönemlerinde liberal iktisat politikaların uygulanmasında, siyasal sebeplerin yanı sıra dış ve yapısal zorlamalar da etkili olmuştur. II. Meşrutiyet öncesinde oluşmuş olan, kapitülasyonlar ve onlara bağlı yabancı tüccarların ekonomik ayrıcalıkları, merkez bankası görevini sürdüren ve bir yabancı ortaklık olan Osmanlı Bankası, dış borçlara bağlı siyasi baskılar, Osmanlı Maliyesi üzerindeki yabancı mali denetim aracı konumundaki Düyûn-ı Umumiye İdaresi’nin etkileri gibi sebepler, Osmanlı devlet adamlarına, Batı çıkarlarına aykırı bağımsız bir iktisat politikası uygulama olanağı vermemekteydi.²¹⁶ Bu şartlar aynı zamanda dışa açık liberal iktisat politikalarının devamını gerektiriyordu.

Meşrutiyet döneminin ilk liberal iktisadi yayın organı Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, Cavit Bey, Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayip tarafından çıkarılmıştı. Liberal iktisadi görüşlerin savunulduğu yayın organında, 1908 öncesindeki Servet-i Fünûn dergisinin savunduğu görüşler savunulmaktaydı. Derginin daha ilk sayısında iktisadi liberalizmin sözcülüğü üstleniliyor, ortaklaşa kaleme alınan ‘Mukaddime ve Program’ başlıklı yazıda serbest mübadelenin yanında uluslar arası ticaretin her türlü engelden arındırılmış bir şekilde yürütülmesinin savunulacağı belirtiliyordu.²¹⁷ Meşrutiyet döneminin maliye nazırlığını yapan Cavit Bey, düşünceleriyle dönemin politikalarının şekillenmesinde etkili oldu. Yazılarında, Osmanlı Devleti’nin kalkınmasının ancak Dünya ekonomisiyle bütünleşmeyle gerçekleşeceği ve bunun da yabancı sermayeyi teşvik etmek yoluyla mümkün olabileceğini savunmuştur. Serbest ticareti savunarak, iktisadi korumacılığa karşı çıkmış ve özel teşebbüsün önemini

²¹⁵ Toprak, **age.** , s. 2.

²¹⁶ Abdüllatif Şener, “Tanzimat ve Meşrutiyet’te İktisadi ve Mali Politikalar”, Osmanlı Ekonomi ve Toplum II, **Yeni Türkiye**, Ankara; Gökçen- Semih Baskı, Sayı 32 (Mart-Nisan 2000), s.284.

²¹⁷ Toprak, **Milli Tüccar Milli Burjuvazi**, ... , s.11.

“Mukaddime ve Program” başlıklı yazıda şu satırlara yer verilmişti; “Mesleğimiz her türlü itiraza rağmen, itirafa, alenen ve sarahaten itirafa mecburuz ki, serbesti-i mübadele siyaset-i ilmiyesi olacaktır. Serbesti-i mübadele, beynelmilel ticaretin havâil ve mevâniden azade olarak icrası bizce bir kaide-i esasiye-i iktisadiyedir, âdeta bir kanundur. Bu kanunu müdafaa edeceğiz.” Ahmet Şuayip, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, “Mukaddime ve Program”, **Ulum-i İktisadiye İctimaiye Mecmuası**, senel, c.1, no.1, (15 Kânunuevvel 1324), s.4- 5. ;Toprak, **age.** , s.12.

vurgulamıştır.²¹⁸ Cavid Bey, Osmanlı toplumunun ancak sermaye aracılığıyla düzlüğe çıkabileceği kanısındaydı. O'na göre sermaye olmaksızın emek iş göremez, sermayesizlikten milyonlarca Osmanlı'nın emeği heba olur giderdi. Sermaye ülkeye uygarlık getirir, toprak sermayeyle işlenir, fabrika sermayeyle kurulur, sermaye sayesinde ticarethaneler açılırdı. Dolayısıyla O'na göre, hükümet iktisat politikasında serveti gözetmeli ve birikime ortam hazırlamalıydı.²¹⁹ Tasarruf ve sermaye birikimi yoluyla gerçekleştirilecek kalkınma için de özel mülkiyetin korunması zorunlu görülmekteydi.

İmparatorluğun siyasi ve ekonomik özerklik kazanması yönündeki bütün arzulara karşı, ittihatçılar ekonomik gelişme bakımından yabancı sermayeye olan bağımlılıklarının fena halde farkındaydılar.²²⁰ Reformların gerçekleştirilmesi ve iktisadi kalkınma için yabancı sermayeye ihtiyaç duyulmaktaydı. Nitekim Osmanlı Devleti yapısındaki toplumlarda, liberal ekonomik politikalar doğrultusunda alınacak kararların uygulanması dış borçlanmayı gerekli kılacağı açıktır.²²¹ Nitekim Cavid Bey ve arkadaşları hazırladıkları programlarında borçlar hususuna şöyle değinmektedirler: “Gerçeği itiraf etmek lazım gelirse, bazı bakanlıkların arayacakları miktarda değil, onun kat kat fazlasına ihtiyacımız olmakla beraber, gelirimizin yüksekliği ve müsaadesi gözden ırak tutulmamalı; istikraza kesin olarak başvurma mecburiyeti var olmakla birlikte alınacak borcun ertelenmesi mümkün olmayan konulara yönelik olacağını herkese göstermek, yaşayacağımız memur tenkisatıyla, vereceğimiz kararlarla vatanın selametinden başka hiçbir etki altında bulunmadığımızı göstererek dışarının güvenini kazanmak lazımdır.”²²² Cavid Bey sermaye bulmak için zaman zaman iç borçlanma yolunu seçtiyse de bu yolun başarısız olması sebebiyle Avrupa ülkelerinden borçlanarak borç yükünü artıran politikalar izledi.

II. Meşrutiyetle beraber Cavit Bey'in savunduğu serbest dış ticaret politikası özellikle başta tüccarlar olmak üzere farklı toplum kesimleri tarafından destek

²¹⁸ Mustafa Erdoğan, “ Liberalizm ve Türkiye’deki Serüveni”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Liberalizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, c.7, s.32.

²¹⁹ Toprak, **age.** , s.11.

²²⁰ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Fatmagül Berktaş (Çev.), İstanbul: Kaynak Yayınları, 4.Basım, 1999, s.32.

²²¹ Çavdar, **Türkiye’de Liberalizm**, ... , s. 144.

²²² Çavdar, **age.** , s. 144.

görüyordu. Ticaret erbabının hâkim olduğu Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası yayın organı Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'nde, yüksek gümrük resimlerinin pahallılığa yol açtığı, gümrük duvarlarıyla korunan işyerlerinde ücretlerde bir artış olsa dahi fiyat düzeyinin ücretlerden daha hızlı yükselmesi sonucu çalışanlara gerçek bir kazanç sağlamadığı ve hükümetin her şeyden önce bu fiyat artışlarını, o günkü tabiriyle 'galâ-i es'âr'ı önlemesi gerektiği ifade ediliyor, bu yüzden koruyucu dış ticarete karşı geliniyor ve serbest ticaret savunuluyordu.²²³ Bu görüşleri olduğu gibi benimseyen Cavit Bey'e göre, koruyucu gümrükler ardında ülkede birkaç fabrika kurularak gözler boyanır, iki üç sermaye sahibi zengin edilir, öte yanda binlerce vatandaş yoksullaştırılırdı. O'na göre sermaye sahipleri, dış ticarete kısıtlamalar sonucu 'vatandaşların zararına olarak zahmetsizce terakkiyat-ı ilmiye ve sınıaiyeyi takip etmeksizin devamını isteyecek, böylece çarpık, cılız, rekabet gücünden zengin olmak yolunu bulunca koruyucu gümrük tarifelerinin devamını isteyecek, böylece rekabet gücünden yoksun bir sanayileşme politikası izleyeceklerdi. Oysa bilimsel yöntemlerle geliştirilecek tarım sektöründe verim artırılarak ülke servet ve feraha kavuşabilir. Bu yüzden Osmanlı devleti tarıma ve özellikle tarımsal ihraç ürünlerine ağırlık vermelidir.²²⁴ Çünkü ülkede toprak fiyatları ucuz, işçi ücretleri düşüktür, daha az bir girdi ile yüksek verim alınabilir.²²⁵ Anlaşılabileceği üzere Cavit Bey, sanayileşme politikalarından daha çok sermayenin daha verimli kullanılabileceği tarım sektörüne ağırlık verilmesi gerektiğini savunmuştur.

II. meşrutiyet döneminin ilk yıllarında uygulanan liberal politikalara daha sonraki yıllarda muhalefet artmaya başladı. Mebussan Meclisi'nde bulunan ve bu muhaliflerden biri olan Zohrap Efendi'ye göre, en ileri devletler, an aşırı ticaret serbestisine taraftar olan uluslar bile en sonunda ılımlı himayeciliği kabul etmişlerdir. O'na göre uygulanan dış ticaret politikası ülke çıkarlarıyla bağdaşmamaktadır, iktisadi bağımsızlık ancak mutedil bir himaye ile gerçekleştirilebilir.²²⁶ Liberal politikalara karşı eleştiriler uygulamalarla birlikte daha da arttı. Çünkü liberal ekonomik politikalar

²²³ "Türkiye'de Gümrük Usulü ve Terakkiyat-ı İktisadiye", **Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi**, 26.sene, no.1319. (3 Nisan 1326), s.121. ; Toprak, **age.** , s. 30

²²⁴ Toprak, **age.** , s. 31.

²²⁵ Toprak, **age.** , s. 31.

²²⁶ Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3,1985, s.637.

Osmanlı ticaretini elinde bulunduran gayri Müslimlerin ve yabancıların daha fazla etkin olmasına yol açtı. Rekabet gücü olmayan ve varlığını loncaların örgütsel dayanışması ile sürdürebilen Müslüman tüccarlar bu dönemde loncaların kaldırılması ile daha da zor duruma düştü. Aynı dönemde yaşanan savaşlar ve etnik unsurların artan siyasi hareketleri, II. Meşrutiyetin ilanı ile beklenen sonuçlardan çok daha farklı sonuçlar doğurdu. II. Meşrutiyetin I. Dünya savaşı yaklaşan yıllarında ortaya çıkan bu iktisadi ve siyasi şartlar liberal iktisat politikalarının uygulanmasını zorlaştırdığı gibi İttihat ve Terakki’cileri kendi düşünce sistemlerine uygun başka iktisadi politikalarla yöneltti.

3.1.1.2. Milli İktisadi Düşünce

II. Meşrutiyet yıllarında gündeme gelen milli iktisat bir tür neo-merkantilist iktisat politikasıdır. Kapitülasyonların zorunlu kıldığı liberal iktisadi ilişkilere tepki, aynı zamanda doğmakta olan milliyetçilikle de uyumlu bir politikadır.²²⁷ Balkan savaşları sonrası oluşan millet’e dönüşme özlemiyle Türk ulusuna organik bir bütünsellik atfedilmiş, Ziya Gökalp’in deyişiyle ulus “içtimai bir külli-i tam(tout complet)” olarak görülmüştü.²²⁸ Gökalp’a göre bundan böyle Osmanlı ülkesi kendi ihtiyaçlarını kendi karşılayarak kendi yağında kavrulacak, milli iktisat politikalarını uygulayarak hem tarım hem de sanayi ülkesi olacaktı.²²⁹ Gökalp, liberal iktisat politikalarından oluşan Manchester iktisadiyatını, sanayileşmesini tamamlamış ve serbest ticarete üstün olan İngiltere’nin milli iktisat politikası olarak görüyor ve bu politika ön plana çıkarılırken milli iktisat politikalarından bahsedilmemesini eleştiriyordu.

Milli iktisat görüşünün en çok savunulduğu yayın organları, 1912’den beri yayınlanmakta olan Türk Yurdu, İslam Mecmuası ve 1915’te İttihat ve Terakki’cilerin desteğini alarak yayına başlayan İktisadiyat Mecmuası idi. Ziya Gökalp gibi milli iktisat düşüncesinin diğer önemli savunucusu olan Tekin Alp, İktisadiyat Mecmuasının ilk sayısında yer alan ‘Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru’ başlıklı yazıda, Türklerin Alman ulusunu örnek almaları gerektiği kaydediliyor, Almanya’nın yarım

²²⁷ Zafer Toprak, “Milli İktisat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, c.3, 1985, s.740.

²²⁸ Toprak, **Milli İktisat Milli Tüccar**, ... , s.12.

²²⁹ Ziya Gökalp, “ Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbarettir ?”, **Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası**, Yıl 1, S.1(8 Şubat 1333) , s.3. ; S.7. (28 Mart 1332), s.1- 2, ; Toprak, **age.** , s.12.

yüzyıldan kısa bir sürede ulusal ekonomisini kurduğu vurgulanıyordu.²³⁰ List’çi akım olarak ifade edilen milli iktisat anlayışı, sanayileşmede ileri gitmiş ülkelerin rekabetinden korunmak için serbest dış ticaret teorisini reddediyor, milliyetçi ve korumacı politikaları savunuyordu. Bu düşünceye göre, güçlü rekabet ve sanayileşme için devletin en önemli görevi imalat sanayinin kurulmasını sağlamaktır.²³¹ Dolayısıyla devlet, sanayileşme önündeki engelleri ortadan kaldırmak için çabalamak ve milletin ruhunda gizli olan ekonomik gücü harekete geçirmek zorundadır. Almanya, iktisadi kalkınma politikalarını bu iktisadi düşünceyle oluşturmuş, sanayi, tarım ve ticarete çok ileri gitmişti. Tekin Alp’e göre milliyetçilik, Alman hayatının her alanında olduğu gibi iktisadi alanında da tatbik edilmektedir. Ona göre, Osmanlı Devleti de ekonomik kalkınma için milliyetçilik ilkesini iktisadi alanda ön planda tutmalıdır. Bunun için Türkler bir an önce milli iktisat oluşturmali, milli iktisatçılar yetiştirmelidir.²³²

İttihat ve Terakki’cilerin, gerek liberal iktisadi öğretiyeye getirdikleri eleştirilerde gerekse de önerdikleri milli iktisat politikaları yönündeki görüşlerde, Alman tarihçi okulun etkisi vardır. Ziya Gökalp’a göre, Osmanlı liberali, iktisadi ve sosyolojiyi, matematik, kimya gibi yasaları olan ‘Gayri Milli’, soyut bilimler olarak görmüş, onların evrenselliğini benimsemiştir. Oysa her iki disiplin de somut gerçeklerden arındırılmaz, milli yönleri göz ardı edilemez.²³³ Yani milli iktisada göre, her ülkenin kendi iktisadi gerçeği vardır. Dolayısıyla her ülkenin kendi şartları, geçmişi ve şuanda var olan şartları gözden geçirilmeden oluşturulacak iktisat politikaları soyut kalacaktır. Bu açıdan milli iktisadın oluşturulması için toplumun geçmişi, tarihi ve ülke gerçekleri gözlenmelidir. Nitekim Gökalp, Bücher’in toplumların gelişme safhaları olarak belirlediği, ‘aile iktisadı’, ‘Şehir İktisadı’ ve ‘Milli İktisat’ safhalarının Türkler için de geçerli olduğunu belirtir. Gökalp, Milli iktisat safhasını da iki devreye ayırır. İlk devrede ‘milli istihsal milli istihlâke tamamıyla tekabül ederek milleti iktisaden kendi kendine kifayet edecek bir hale getirir.’ Diğer bir deyişle ilk devre birikim sürecini içerir. Tüm olanaklar üretimin artırılması için seferber edilir. Gelir dağılımına bakılmaksızın sürekli

²³⁰ Tekin Alp, “Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru”, **İktisadiyat Mecmuası**, Yıl 1, S.1, (8 Şubat 1331), s. 1- 2.

²³¹ Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2004, s.180.

²³² Tekin Alp, “Milli İktisat”, **İslam Mecmuası**, S.22(12 Şubat 1330), s.562.

²³³ Toprak, “Milli İktisat”, ... ,s. 742.

yatırımlara girişilir. İkinci devre ise sosyal devletin kuruluş aşamasıdır: ‘Adilâne’ bir servet dağılımı gündeme gelir, tüm vatandaşlar uygarlığın bahşettiği olanaklardan eşit oranlarda yararlanırlar.²³⁴

II. Meşrutiyet’in savaş yıllarında ortaya çıkan, tüccarın aşırı fiyatlardan mal satışı, karaborsacılık, spekülatif girişimler, yasadışı ticaret gibi piyasanın işleyişini engelleyen hususlar ahlak sorunu olarak görülüyordu. Ulusal çıkarın kişisel çıkara üstün geleceği telkin ediliyor, güçlü bir ahlak anlayışı olmadan sorunların üstesinden gelinemeyeceği ifade ediliyordu. Milli iktisadın güçlenmesi için ahlaki sorununun çözülmesi gerekiyordu. Mesleki zümrelerin, diğer bir deyişle korporasyonların ya da esnaf örgütlerinin yeterince gelişmediği bir ortamda ahlakın oluşamadığı ileri sürülüyor, bu sorunun çözümü için korporasyonların, meslek sınıflarının geliştirilmesi öneriliyordu²³⁵. Bu düşünceye göre esnaf birlikleri, şehir ve cemaat iktisatlarını bütünleştirip bunu kent düzeyinden ulusal düzeye çıkararak milli iktisat politikalarını yönlendirilecekti. Yani milli iktisadın baş edemediği enflasyonist gelişme ve toplumsal kargaşa, ahlaki nedenlere bağlanarak bunalımın iktisadi olmaktan çok sosyolojik olduğu ileri sürülüyor, yeni bir toplumsal düzenin oluşturulmasında bu mesleki örgütlenmelerin egemenliğine dayalı halkçılık öneriliyordu.²³⁶

Almanya’da güçlenen devlet kapitalizmi modelinin Türkiye’ye uygulanış biçimi olan milli iktisat anlayışı, dönemin savaş koşulları ve Almanya ile girişilen siyasi ilişkiler neticesinde yaygınlaşma olanağı bulmuştur. Diğer yandan böyle bir yöneliş, devlet, toplum ve birey ilişkisinin mevcut durumuna da uygundur. Osmanlı’nın merkeziyetçi devlet anlayışına dayalı yönetim biçimini benimseyen İttihat ve Terakki yönetimi, milli tüccar oluşturma pratiklerini de böyle bir gelenek üzerinden şekillendirmiştir.²³⁷

²³⁴ Ziya Gökalp, “Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbarettir- 2”, **İktisadiyat Mecmuası**, Yıl 1, S.7 (28 Mart 1332), s. 1- 2. ;Toprak, **Milli İktisat Milli Burjuvazi**, ... , s. 18.

²³⁵ Toprak, **Milli İktisat Milli Burjuvazi**, ... , s.21- 22.

²³⁶ Toprak, **age**, , s. 22.

²³⁷ Nalan Yetim, Ayşe Azman, “Türk Burjuvazisinde Millilik Sorunu ve Kültürel Miras”, ... , s.209.

3.1.2. İktisat Politikaları Çerçevesinde Milli Tüccar Oluşturma Çabalarının Gerekçeleri

3.1.2.1. Siyasal Gerekçeler

Osmanlı iktisadi gelişme düşünüyü esas olarak iktisadi ve siyasal çöküş sorunsalı içinde kendini ifade ediyordu. Devletin varlığını sürdürme hedefi maddi temelleri olmaksızın tartışılacak bir durum değildi.²³⁸ İradeci bir tepkiyi içinde barındıran bu çöküş zihniyeti, ulusuyla bütünleşmiş devlet içinde yeniden dirilişi tasarlayan Alman romantizmine ilgi duymaktaydı. Bu çerçevede milliyetçi elitler, devlet merkezli bir siyasal tahayyül dünyası içinde, yeni topluluğun maddi koşullarının değişimini yeni devletin temel meşruiyet dayanağı olarak algıladılar.²³⁹ Nitekim Jöntürk düşüncesinin ön planında bir iktisadi program değil, ‘devleti kurtarmayı’ amaçlayan bir siyasi eylemcilik yer alıyordu.²⁴⁰ List’in anti liberal projesi, Osmanlı İmparatorluğu’nun kalıntıları üzerinde bir devlet kurmayı tahayyül eden ittihatçılar için, millet oluşturma iktisadi politikası haline geldi.²⁴¹ Yani milli iktisat, uluslaşma sürecinin iktisat politikası oldu. Buna göre, milli bilincin kazanılması ve iktisadi amaçların gerçekleştirilmesi için Müslüman tüccarlar desteklenmeliydi. Nitekim milli devletin kurulabilmesi için iktisadi alanda bir Müslüman müteşebbis sınıfının oluşması zorunlu görülmekteydi.

İktisadi ve siyasi sorunların çözülmesi gerektiğinin farkında olan İttihatçılar, bunun, pek varlığı görülmeyen bir Türk burjuvazisi tarafından başarılabileceğini, açıkça ifade etmeleri 1914 dolaylarında olmuştur.²⁴² Yusuf Akçura yazılarında, modern devletin temeli burjuva sınıftır diye yazıyordu. Nitekim O’na göre: “Çağdaş müreffeh devletler; burjuvazinin, işadamlarının bankerlerin omuzları üzerinde ortaya çıkmıştır. Türkiye’deki Türk milli uyanışı, Türk burjuvazisinin doğuşunun başlangıcıdır. Ve eğer Türk burjuvazisinin doğal gelişmesi zarar görmeden ya da kesintiye uğramadan devam

²³⁸ Eren Deniz Göktürk, “1919- 1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Milliyetçilik**, İstanbul: İletişim Yayınları, c. 4, 2002, s.108.

²³⁹ Ahmet İnsel, “Milliyetçilik ve Kalkınmacılık”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Milliyetçilik**, İstanbul: İletişim Yayınları, c. 4, 2002, s.765.

²⁴⁰ Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, ... , s.49.

²⁴¹ İnsel, **agm.** , s.765.

²⁴² Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, ... , s.41.

ederse Türk devletinin sağlam bir şekilde kuruluşu garanti altına alınmış demektir.”²⁴³ Akçura’ya göre, eğer Türkler Avrupa sermayesinden de istifade ederek kendi içlerinden bir sermayedar burjuva sınıfı çıkaramazsa, yalnız asker, memur ve köylüden güç alan bir Osmanlı- Türk topluluğunun çağdaş bir devlete dönüşmesi düşünülemezdi. Nitekim O’na göre Osmanlı Devleti’ni ancak Türk burjuvazisi kurtarabilirdi.²⁴⁴ Bu görüşlerden de anlaşılacağı üzere iktisadi kalkınmanın gereği olarak görülen milli tüccar oluşturma çabalarının hedefi sağlam temeller üzerine oturmuş bir devlet teşekkülüydü. Dolayısıyla bu siyasal hedefler aynı zamanda milli tüccar oluşturma çabalarının da gerekçelerini oluşturmaktaydı.

İttihat ve Terakki’ciler Alman modelini takip ediyorlardı. Ziya Gökalp’a göre Türkler ancak Almanların izledikleri yoldan giderek siyasal birliğe varabilirlerdi. Buna göre Almanlar, harsi birlik, iktisadi birlik ve siyasi birlik diye adlandırılan üç aşamadan geçmişlerdi. Kültürel birlik iktisadi birliğe yol açmış ve son durumda ise siyasal birlik tamamlanarak Alman ittihatçılığı sonuçlandırılmıştı.²⁴⁵ Dolayısıyla Türklerde siyasal birliklerini tamamlayabilmek için bu yolu takip etmeliydi. Diğer bir ifade ile siyasal birliğe giden yol, kültürel ve iktisadi birlikten geçmekteydi.

Gökalp, Osmanlı toplumunun iktisaden gelişmemesine sosyolojik olarak yaklaşmıştır. Bu yaklaşıma göre, yönetimler, Durkheim’ın öngördüğü biçimde, iktisadi sınıflara dayandıkları oranda güçlüdürler. Çünkü tüccar, sanatkâr, işadami sırf kendi faydası için hükümetin kuvvetli olmasını ister. Oysaki memurlara dayanan Osmanlı devleti böyle bir sınıf desteğinden mahrum olduğu için güçlü değildir. Aralarında organik bir işbirliği olan güçlü iktisadi sınıflara dayanan bir devlet, milli iktisat aşamasını izleyen siyasi birliğin çatısını oluşturacaktır.²⁴⁶ Dolayısıyla bu aşamaları gerçekleştirecek bir Müslüman tüccar sınıfına ihtiyaç duyulmaktadır. Yani güçlü bir devlet için milli tüccar adı verilen yeni bir toplumsal katmanın oluşumu gündeme getirilmektedir.

²⁴³ Yusuf Akçuraolu, “1329 Senesinde Türk Dünyası”, **Türk Yurdu**, Yıl 3, c.6, S.3(3 Nisan 1914), s.2102- 2103; Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, ... , s.41.

²⁴⁴ Toprak, **Milli İktisat Milli Burjuvazi**, ... , s.20

²⁴⁵ Toprak, **age.** , s.15.

²⁴⁶ Insel, **agm.** , s.765.

Uluslar arası ticaret alanında Osmanlı'ların denetimleri dışında meydana gelen gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin varlık ve hareket alanını sınırlayan bir takım siyasi sonuçlar ortaya çıkarmıştı. Ticaret alanında yabancılara tanınan kolaylıklar, Osmanlı egemenliğinin sarsılmasının başlıca nedenlerden biri olmuştu. Avrupalı ülkeler Osmanlı ekonomisi üzerinde oynadıkları büyük rolün bilincine varmaya başladıklarında, Batının ekonomik etkisi, önce Hristiyan azınlıklar, sonra Yahudiler ve nihayet Türkler üzerine uzanan siyasal bir etkiyle birleşmişti.²⁴⁷ “Devletlerarası sistemin bürokrasinin politika oluşturma sürecine müdahale ederek Hristiyan azınlığa verilen ayrıcalıklara kurumsal güvence istemesi, bürokrasinin yenilik girişimlerinde kendisini kısıtlanmış hissetmesine neden oldu.”²⁴⁸ Çevreleşme sürecinin ortaya çıkardığı zengin Rum ve Ermeni azınlıklar sadece pazar mantığının taşıyıcıları ve sonunda geleneksel yönetici sınıfı bertaraf edecek kapitalist sistemin burjuva unsurları olarak değil, aynı zamanda bürokrasinin geleneksel sınıf dengelerini yeniden kurmasını engelleyen, Batının içerdeki destekçileri olarak görülüyorlardı. Bu görüşe göre azınlıklar, Osmanlı devleti üzerindeki emperyalist baskı ile özdeşleştiren bir ideolojik perspektif çerçevesinde biçimlenmişti.²⁴⁹ Savaş başladığında reformcu bürokrasi, hem emperyalist baskıdan kaçınabilmek için azınlıkları etkisizleştirmek, hem de dış baskıların içerdeki desteği olma tehlikesi taşımayan yeni bir ayrıcalıklı grup bulma ihtiyacıyla aynı anda karşılaştı.²⁵⁰ Yani şartlara uygun yeni bir ticaret burjuvazisine ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu şartlara uygun topluluk Türk- Müslüman tüccarlardı. Bürokrasi, siyasal projelerini gerçekleştirirken pazar üzerinde siyasi hâkimiyetini kurmuş olsa bile iktisat politikaları yürütülürken güvenemediği Rum ve Ermeni burjuvazisiyle karşılaşmamak için Müslüman tüccar sınıfının tek iktisadi muhatabı haline getirilmesi gerektiğini düşünüyordu.²⁵¹ Dolayısıyla gelecek için tasarlanan siyasal hedeflerin gerçekleşmesi iktisadi alanda bir milli tüccar sınıfının varlığını gerektiriyordu.

²⁴⁷ Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, ... , ss.62- 63.

²⁴⁸ Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti ve Ekonomik Sistemi”, ... , s.652.

²⁴⁹ Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, ... , s.57.

²⁵⁰ Keyder, **age.** , s.57.

²⁵¹ Keyder, **age.** , s.58.

3.1.2.2. İktisadi Gerekçeler

19. Yüzyılda, çevreleşme sürecinin hukuki ve iktisadi şartlarını hazırlayan antlaşmalar, gayri Müslimlerin iktisadi alanda bir hayli güçlenmelerine neden oldu. Bu antlaşmalarla himaye altındaki gruplar yerli halkın elde etmeyi umamayacağı ayrıcalıklarından ve muafiyetlerinden yararlandığı içindir ki, Osmanlı kanunlarına tabi olmamaları kapatılamayacak bir toplumsal uçurum oluşturdu.²⁵² Rumlar ve Ermeniler Osmanlı ekonomik yaşamının neredeyse tümüne hâkimdiler. Mahalli ticaret uluslar arası ticarete bağlı kaldıkça, Rum ve Ermeni kolonileri Anadolu şehirlerinde yerleşip güçlenirken, İstanbul’la İzmir’deki büyük ticaret evlerinin kılavuzluğunda, bulundukları bölgenin ticari faaliyetlerini de ele geçirmişlerdi.²⁵³ Ticaret ve bankacılık alanında mutlak bir üstünlükleri bulunmaktaydı. Ticari alandaki denetimleri üretim alanında da kendini gösteriyordu. Örneğin, tahıl yerine karlı pazarlık ürünleri(sebze, meyve, tütün, dut) yetiştiriyorlar ve dolayısıyla Batı Anadolu’daki ipekçilik üretimini de ellerinde tutuyorlardı.²⁵⁴ Hristiyan unsur ülkenin en üretken faaliyetlerini kendi tekeline alırken Müslüman unsuru verimi en az olan tarım faaliyetlerine ve küçük zanaatlara itiyordu.²⁵⁵ Yabancı sermaye ye dayalı iktisadi gelişme gayri Müslimlerin lehinde oluyor ve gelir dağılımında dengesizliklere yol açıyordu. “Bir yanda büyük kentlere yerleşen Avrupalı tüccarlar (Levantenler), bir yanda onlarla işbirliği içindeki Avrupalılaşılmaya çalışan gayri Müslim azınlıklar ticaret ve finans temeline dayalı merkantil (ticari) kapitalizm aşamasına geçiyor, iç sömürü yoluyla gelirlerini artırıyorlardı.”²⁵⁶ İstihdam oluşturup üretim yapma yerine genellikle mamul mal ithalatı yapıyor, aynı zamanda vergi ödemiyorlardı. Böylelikle devlete çok az bir katkıları oluyor ve haksız bir sermaye birikimine sahip oluyorlardı. Nitekim 1915 yılı Osmanlı büyük imalat sanayinde, sermaye ve emeğin etnik dağılımına bakıldığında genel durum daha iyi anlaşılacaktır:

²⁵² Keyder, *age.* , s.23.

²⁵³ Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, ... , s. 307.

²⁵⁴ Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, ... , s.28.

²⁵⁵ Stefanos, *age.* , s.308.

²⁵⁶ Gülten Kazgan, *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, ... , s. 30- 31.

Tablo 4

1915 Osmanlı Büyük İmalat Sanayinde Sermaye ve Emeğin Etnik Dağılımı

ETNİK KÖKEN	SERMAYE (%)	ÇALIŞAN (%)
Müslüman- Türk	15	15
Yunan- Rum	50	60
Ermeni	20	15
Musevi	5	10
Yabancı	10	-
Toplam	100	100

Kaynak:G.Bie Randval, “Turkey: a Commercial and Industrial Handbook”, Washington: Washington Baskievi, Ticaret Serisi 28, 1926, s.161; G. Kazgan, age., s.52.

Tablodaki veriler, 1915 yılında İstanbul’da 149, İzmir’de 61 ve diğer illerde 73 olmak üzere toplam 283 büyük sanayi işletmesi ve bu işyerlerinde çalışan toplam 15.000 çalışana aittir. Tabloya bakıldığında, Müslüman- Türk sermayesinin toplam sermaye içindeki oranının %15, toplam çalışan içindeki Müslüman-Türk emeğin oranı ise yine %15 olduğu görülmektedir. Tablodan, 1915 yılında büyük imalat sanayinde Rum ve Ermeni topluluğun gerek sermaye açısından gerekse de emeğin etnik dağılımı açısından bir üstünlükleri olduğu söylenebilir. Yine aynı dönem için diğer verilere göre, İstanbul’da ticaret ile uğraşan Türklerin oranı %4’tür, komisyonculuk işlerinde bu oran %3’e liman işleri ile ilgili işletmelerde ise sıfıra düşmektedir. Esham ve kambiyo borsasında alıcı ve simsarların %95’i gayri Müslim’dir. Bankalar ve sigorta şirketleri ya yabancı uyruklu ya da azınlıklara aittir. Toptancı tüccarlar arasında Türklerin oranı %15’tir; perakendeciler arasında bu oran %25’e yükselir.²⁵⁷ Verilerden de anlaşılacağı üzere nüfusun yaklaşık dörtte üçünü oluşturan Türk- Müslüman topluluğun gerek sermaye yatırımlarında, gerek ticaret alanında gerekse de üretim sürecinde etkili olamadıkları görülmektedir. Milli iktisat politikalarını izleyen bürokrasi için bu şartlar, iktisadi hayatta Müslüman- Türk unsurun ön plana çıkarılması için gerekli girişimlerin yapılmasının yeterli gerekçelerini oluşturmaktaydı.

İktisadi alanda yabancı ve azınlıkların hâkimiyetine yönelik ilk tepkiler, boykotlarla kendini göstermişti. 1908 yılında Avusturya’nın Bosna- Hersek’i ilhak

²⁵⁷ Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye II*, ... , s.310.

etmesi üzerine Avusturya mallarına, yine 1909 yılında Giritli Rumların Yunanistan ile birleşme kararı almaları ayrıca İstanbul Rumlarının aralarında para toplayarak Osmanlı ile savaş halinde olan Yunanistan'a gemi almaları nedeniyle yabancı ve yerli azınlık mallarına karşı ticaret boykotları yapıldı. 1908 boykotuyla Osmanlı tarihinde ilk kez halk bir dış hedefe karşı bilinçlendirilmeye çalışıldı ve kolektif eylem için örgütlendirildi. Ekonomide ulusallık sorunu bu boykotla birlikte güç kazandı. Yabancı hâkimiyetine karşı etkili bir Müslüman-Türk tüccar sınıfıyla karşı koyulabileceği düşüncesi toplumda yaygınlık göstermeye başladı. Nitekim ulusal kaynaklı bir ekonomiyi amaçlayan ve tüketimin ulusal üretimle karşılanması fikrini savunan 1912 yılında kurulan ve daha sonra Müzaheret-i Milliye adını alan Müdafaa-yı Milliye ve 1913'te kurulan İstihlâk-ı Millî bu boykotun uzantılarıdır.²⁵⁸ Bu durum aynı zamanda İttihat ve Terakki hükümetine yerli Türk- Müslüman tüccarın korunması ve desteklenmesi için adımlar atmaya yönelik iktisat politikalarının oluşturulması gerektiği fikrini verdi.²⁵⁹

II. Meşruiyetin ilk dönemlerinde, serbest rekabet ve serbest ticaret koşullarında tasarrufların artırılması, hukuk çerçevesinde yapılacak düzenlemeler ve basın yayın araçları yoluyla yapılan telkinlerle, kişiler girişimci olmaya ve şirketleşmeye yönlendirebileceği düşünülmüştü.²⁶⁰ Fakat liberal politikaların Türk- Müslüman tüccar aleyhine sonuçlar doğurduğu görüldü. Oluşturulacak yeni sınıfın kimlerden ve nasıl oluşacağı konusunda liberallerle önemli görüş farklılıklarına sahip olan İttihat ve Terakki, devletin merkezi güç olarak devamlılığından ve devlet eliyle büyütülecek bir burjuvaziden yanaydı.²⁶¹ İttihat ve Terakki savunduğu milli iktisat görüşüyle, gerekirse savaşın yarattığı kıtlık koşullarından yararlanarak ve devlet desteğiyle bir yerli ve milli burjuvazinin yetiştirilmesi gerektiğini, bunun hem mümkün hem de kalkınma ve

²⁵⁸ Erdal Yavuz, "1908 Boykotu", **Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi, Özel Sayı, 1978, s.173.

Balkan savaşı sonrası 1913- 1914 Müslüman Boykotajı ile yayımlanan bildiri ve risalelerde Müslümanlar, gayri Müslim tüccar ve bakkaldan alışveriş yapmamaya çağırılmış Müslüman esnafın isimleri ve adreslerini içeren listeler hazırlanmış İstanbul'da kısa sürede 500'e yakın yeni Müslüman bakkal dükkânı açılmıştı. Toprak, **Milli İktisat Milli Burjuvazi**, ... , s.5.

²⁵⁹ Yavuz, **agm.** , ss.172- 173.

²⁶⁰ Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, ... , s. 53.

²⁶¹ Nalan Yetim, Ayşe Azman, "Türk Burjuvazisinde Millilik Sorunu ve Kültürel Miras", ... , s.208- 209.

modernleşme için zorunlu olduğu ileri sürüyordu.²⁶² Dolayısıyla İttihat ve Terakki, milli unsura dayalı bir iktisadi yükseliş için devlet eliyle desteklenecek Müslüman- Türk tüccar sınıfının oluşturulmasını öngörüyordu. Buna göre, “ İttihat ve Terakki iktidarı Müslüman’ı gözetken, Anadolu’ya yönelen, Türkü ön plana alan bir iktisadi politikada karar kılmıştı. Bundan böyle ülke ekonomisini güdümlenmek gerekecekti. Müslüman kayırılacak, Türk’e ayrıcalık tanınacaktı.”²⁶³

3.1.2.3. Kültürel Gerekçeler

Türk milliyetçilerinin, Türk İli ve Turan adlı yayınlarının yanı sıra 1911’de yayın hayatına giren Türk Yurdu dergisi, tüm Türk’lerin kabul edebileceği bir ülkü yaratma, Osmanlı’daki Türk unsurunun siyasi ve ekonomik çıkarlarını koruma ve Osmanlı Türkleri arasında Türk ulusal ruhunun gelişmesi ve güçlenmesi için çaba sarf etmeyi hedefliyordu.²⁶⁴ Milliyetçilik, devletin ve bir kültürel politik grup olarak Türklerin bekası için yegâne siyasi çözüm ve yeni bir politik birim olan millet için bilim ve ilerlemenin tek yolu olarak görülüyordu.²⁶⁵ Türkçülüğe bir iktisadi temel arayan Ziya Gökalp’a göre, Türkçülük evrensel bir doktrindir ve çeşitli alanları kapsayacak, açıklayacak değerdedir. Siyasal- sosyal yönleri olduğu gibi ekonomik yönleri de vardır.²⁶⁶ Nitekim Ona göre: “Türk’lere bir millet karakteri kazandıracak ve bir Türk kültürünün oluşmasına katkıda bulunacak etkenlerden biri, milli ekonomidir.”²⁶⁷ Bu görüşlerden anlaşılacağı üzere, milli iktisadi öğeler milletleşmenin temel unsurlarından biri olarak görülmektedir. Bu iktisadi öğelerin en başında iktisadi hayatın en önemli aktörü olacak Türk- Müslüman müteşebbisler gelmekteydi.

Gökalp’a göre, milli iktisat etnik türdeşlikle gerçekleşebilirdi. Ona göre çağdaş devleti oluşturmak, ortak duygulara sahip etnik unsurun kendi içinde gerçekleştireceği işbölümü ile mümkündür. Ona göre, değişik etnik unsurlar aynı devlet çatısı altında

²⁶² Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908- 2002**, Ankara: İmge Kitabevi, 2005, s. 27.

²⁶³ Toprak, **age.**, s.4- 5.

²⁶⁴ Fatma Müge Göcek, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Milliyetçilik**, İstanbul: İletişim Yayınları, c. 4, 2002, s.74.

²⁶⁵ Kemal H. Karpat, **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Dilek Özdemir (Çev.), Ankara: İmge Kitabevi, 2006, s.67.

²⁶⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler- İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, ... , s.402.

²⁶⁷ Ziya Gökalp, “Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbarettir?”, **İktisadiyat Mecmuası**, S.1, Yıl 1, 8 Şubat 1331, s.3.

işbölümüne giderek ancak cemaatler birliğini oluşturabilecek, bu tür bir yapı da karşılıklı tufeyliliği doğuracaktır. Nitekim Gökalp’a göre Türklerle, Gayri Türk arasında müşterek bir vicdan yoktur. Aralarındaki işbölümü gerçek bir işbölümü değildir. Milli tesianüt’ün güçlenmesi için işbölümünün ancak müşterek vicdana sahip bir toplumda oluşması şarttır.²⁶⁸ Dolayısıyla gerçek anlamda millet olabilmenin iktisadi şartı olarak görülen, etnik türdeşlerin işbölümünü gerçekleştirmek, Türk- Müslüman tüccarın iktisadi hayattaki etkinliğini artırmaktan geçmekteydi.

“Meslekçilik, II. Meşrutiyet yıllarının toplumsal çöküntüsüne bir çözüm arayışıdır. Klasik iktisattan esinlenen Osmanlı liberalizmine bir tepkidir. Osmanlı meslekçiliği, yüzyılların fütüvvet ve lonca geleneğiyle, o günlerde Osmanlı düşüncesinde etkinlik kazanan ve Fransız korporatizminin sosyo- psikolojik temelini oluşturan dayanışmacı solidarist yaklaşımın bir bileşimidir.”²⁶⁹ Solidarist yönelimli meslekçilik, milli iktisat öğretisi içinde devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılan kapitalist- burjuva sınıfı oluşturma çabalarının özel bir durumu haline dönüşmüştür. Korporatist içerikli iktisat yönelimi ve bu yönelimle beraber ele alınan solidarist toplum anlayışı, Türklerin millet olma çabasının bir uzantısı olarak ta değerlendirilebilir.²⁷⁰ Nitekim bu çabalar yönünde milliyetçilik ekseninde tanımlanmaya çalışılan milli tüccar kavramına yeni kültürel kodlar yüklenmiştir. “Kanaat, işbirliği, dayanışma, eşitlik, itidal gibi Osmanlı- Türk iktisadi yaşamını biçimlendiren ve İslam’a ait olduğu varsayılan kültürel özellikler, milli burjuvazi arayışında Türk’e ait kültürel özelliklerle bütünleştirilmiştir. Türk olmaktan kaynaklanan ortak vicdan, ahlak ve kamusal yararı bireysel yarara tercih etme gibi özellikler de Türk burjuvazisinin tanımlayıcı kültürel öğeleri olarak eklenmiştir.”²⁷¹

²⁶⁸ Toprak, **Milli İktisat Milli Burjuvazi**, ... , s.18- 19.

²⁶⁹ Zafer Toprak, , “II. Meşrutiyette Toplumsal Proje: Tesianüt, Meslek ve Milli İktisat”, Osmanlı Ekonomi ve Toplum II, **Yeni Türkiye**, Ankara; Gökçen- Semih Baskı, Sayı 32 (Mart-Nisan 2000), s.289.

²⁷⁰ Nalan Yetim, Ayşe Azman, “Türk Burjuvazisinde Millilik Sorunu ve Kültürel Miras”, ... , s.210- 211.

²⁷¹ Yetim, Azman, **agm.** , s.221.

3.1.3. İktisat Politikaları Çerçevesinde Milli Tüccar Oluşturma Çabaları Ve Uygulamalar

3.1.3.1. Sanayileşmenin Teşviki Ve Teşvik-i Sanayi Kanunu(1913)

19. Yüzyılın ortalarından itibaren süratle gelişen Avrupa sanayi, dış piyasalarda mahreçler aramaya ve Osmanlı topraklarına da sızmaya başlayınca el emeğine dayanan milli sanayi büyük tehlikelere maruz kalmıştı. Kapitülasyonlar ve mukaveleler ile gümrük vergilerini belirleme özgürlüğünü kaybeden hükümet, milli sanayinin karşı karşıya kaldığı bu tehlikeye karşı bazı önlemler alma gereği duydu.²⁷² Avrupa'daki büyük sanayi karşısında eski usule dayanan üretim şekilleriyle rekabet edilemeyeceği düşünülerek 1860'lardan itibaren sanayileşme çabalarına hız verildi. 1866'da Meclis-i Valâ azalarının bazılarının oluşan ve başkanlığını Rıza Efendi'nin yaptığı 'Islah-ı Sanayi Komisyonu' kuruldu. Komisyon'da halen %5 olan gümrük resmini arttırmak, sergiler açarak sanayiye teşvik etmek, şirketler(esnaftan) teşkili ile sanayiye geliştirmek, sanayi mektepleri açmak gibi sanayiye geliştirecek teklifler önerildi.²⁷³ Başarılı olamayan bu komisyon çalışmasından sonra, sanayinin teşviki maksadıyla 1873 yılında bir kanunla fabrika kuracaklara gümrük ve vergi muafiyetleri tanınmış, 1888'de bu muafiyetler fabrikanın kuruluşunda kullanılacak malzemelere de yansıtılmış, 1897'de yeni tesisler için 10 sene müddetle vergi muafiyeti kabul edilmiştir.²⁷⁴ 1898 yılında ise İstanbul Ticaret ve Sanayi odasının hazırladığı rapor'da sanayinin gelişmeme sebebi yabancı firmalarla rekabet imkânsızlığı gösterilerek, ithal mamul malların gümrük resimlerinin arttırılması, imalatla kullanılan hammaddelerin gümrük resminden muaf tutulması, kredi kolaylıklarının sağlanması, mevcut ve kurulacak sanayi müesseseler için uygun bir prim usulünün kabulü tavsiye edilmekteydi.²⁷⁵ 19.Yüzyıl'daki sanayileşme çabaları istenilen sonucu vermekten çok uzaktı. Büyük sanayileşmeyi hâlâ esnaf ve geleneksel üretim üzerinden gerçekleştirmeye çalışan bir anlayış, mevzuat ve düzenlemeler, kapitülasyonların

²⁷² Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara: TTK Basımevi, 1994, s.58.

²⁷³ **Takvim-i Vekayî**, No.1027, 11 Teşrinisani 1284; Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-u Belediye**, I, s.718-724. ; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: Islah-ı Sanayi Komisyonu Olayı", **Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Ankara: ODTÜ Gelişme Dergisi, 1978 Özel Sayı, 1978, s.124.

²⁷⁴ Eldem, **age.**, s.59.

²⁷⁵ Eldem, **age.**, s.59.

doğurduğu gümrük vergi oranları²⁷⁶ ve her şeyden önemlisi sanayileşme gereğinin fikri altyapısının zayıflığı, sanayileşme çabalarındaki başarısızlığın temel faktörleriydi.

Tanzimat sonrasında hâkim olan düşünce, klasik öğreti ışığında ve karşılıklı üstünlükler ilkesine göre Osmanlı devleti bir tarım ülkesiydi ve bu alanda üretim yapmalıydı. Liberal düşünceye sahip Cavit Bey ve Sakızlı Ohannes tarafından savunulan bu görüşe göre, bir tarım ülkesi olan Osmanlı devletinde sanayileşme kaynak israfına yol açacak ve ülkeyi yoksullaştıracaktır, dolayısıyla Osmanlı topraklarında tarım ve ticaret geliştirilmelidir.²⁷⁷ Bu görüşe karşılık, kalkınma için sanayileşmeyi savunan Sanayi dergisinde ise sanayileşme “yirminci asrın ruh-u terakkisi ve her nevi milli tarik-i iktisadının anası” olarak değerlendiriliyordu. Dergiye göre, ulusal ekonominin gelişmesi için “makine ve elektrik kuvvetiyle dönen ve çalışan imalcilik ve istihsalciliğe” yönelmek gerekir, sanayiden bağımsız bir tarım sektöründen, ya da ticaretten söz edilemez.²⁷⁸ Dolayısıyla bu görüşe göre de, her iki sektörün gelişmesi için sanayileşme zorunluydu.

II. Meşrutiyetten sonra kalkınmanın sanayileşmeyle gerçekleşeceği düşüncesi gittikçe güçlenmeye başladı. Bu düşünce, II. Meşrutiyetin ilk yıllarında Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası tarafından sürekli işleniyordu. Oda’nın yayın organına göre sadece birkaç sanayi tesisinin olduğu ülkemizde, sanayide ileri gidilemeyişinin sebebi taşımacılığın yetersizliği, tekel yöntemi, müstebit yönetimler gibi arızî nedenlerdi. Meşrutiyet yönetimiyle birlikte bu arızî nedenler ortadan kalkmış ve sanayileşme için fikri teşebbüsten başka bir engel kalmamıştır. Bu engelin aşılması da Osmanlı sermayedarlarına düşmektedir. Ticaret Odası yayın organına göre, 1908 devrimiyle istibdat son bulmuş, sanayileşme için gerekli ortam oluşmuştur. Yayın organında, artık Osmanlının “sanayi-i elektrikiye, telefonlar, elektrikli tramvaylar ihdasına ve ipekçilik, sabunculuk ve nesciyât gibi müsteid-i terakki(gelişmeye istidadlı)

²⁷⁶ II. Meşrutiyet öncesinde sanayileşmeyi savunan Mizancı Murat, sanayileşememe sorununu kapitülasyonlara bağlıyordu. O’na göre: “Memâlik-i devlet-i Aliye vaktiyle cihanın en mamur ve sanatkâr bir kıt’ası addolunur iken, sanayi-i Osmaniye gerek imalât ve sarfiyat için imtiyazlara malik olan ecnebilerle rekabet edemediği cihetle tedenni eylemiş ve memâlik-i ecnebiye emtia’sı için bir çarşı kesilerek vesait-i mamuriyeti körleşmiştir.” Bkz. Birol Emir, **Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri**, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basım evi, 1979, s. 269- 270.

²⁷⁷ Zafer Toprak, **İttihat ve Terakki’nin Milli İktisat Politikası**, İstanbul: İ.Ü İktisat Fakültesi Kütüphanesi, s.275.

²⁷⁸ Toprak, **age.** , s. 320.

sanayi'mizi ihyaya çalışılması gerekmektedir" denilmekteydi.²⁷⁹ Dersaadet Ticaret Odası yaptığı yayınlarla sanayileşme yönünde hem devleti hem de özel girişimcileri özendirmeye çalışmaktaydı. Yine bu dönem Türk Yurdu Gazetesi'nde yazı yazar Parvus, Türkiye'nin Avrupa'nın boyunduruğu altında olduğunu, Osmanlı'nın bu boyunduruktan kurtulabilmesi için biran önce sanayileşmesi gerektiğini söylüyor, sanayide gelişmenin gerek memleket gerekse de ahalinin geleceği için esas olduğunu savunuyordu.²⁸⁰ Türk Yurdu gibi gazetelerde, Yusuf Akçura gibi dönemin önde gelen düşünürleri, özellikle sanayileşmenin ehemmiyeti üzerinde durarak meşrutiyet yönetimine sanayileşme yönünde politikalar telkin ediliyorlardı.

II. Meşrutiyetin ilk yıllarında İttihat ve Terakki yönetimi iktisadi kalkınma için sanayileşmenin gerektiği fikrini taşımaktaydı. Nitekim Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından hazırlanan, Sanayinin Terakkisi Hakkında Kanun Lâyiha'sının gerekçesinde, sanayileşmenin önemi belirtilmekte, Avrupa sanayileri ile rekabet edebilmesi için Osmanlı Sanayine bazı ayrıcalık ve bağışlıkların tanınması gerektiği üzerinde durulmaktaydı.²⁸¹ Sanayinin teşvik edilmesi gerektiği hususunun uygulamaya dönüşmesi için çalışmalar başlatıldı. Bu yönde Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından iki kanun tasarısı hazırlandı. Birincisi 1909 yılında Bab-ı Ali'ye sunulmuş, tasarı Şuray-ı Devlet Tanzimat Dairesi ve Genel kurulunda bazı değişiklikler yapılmıştır. 1910 yılında Ticaret ve Nafia Nezareti bu tasarıyı yeniden incelemiş ve gerekli değişiklikleri yaparak yeniden sunmuştur. 1913 yılında ise Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkati adında geçici bir kanun çıkarılmıştır.²⁸² Daha sonra bunu 1914 yılı başlarında Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi izlemiş ve 1 Ocak 1917'de Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatinin Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname çıkarılmıştır.²⁸³

1913 tarihli çıkarılan Muvakkatin 1. maddesinde teşviklerden yararlanabilecek kurumun nitelikleri belirtiliyordu. Buna göre bir sanayi kuruluşu teşvikten

²⁷⁹ **Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi**, "Memleketimizde Tesisatı Sinaîye", 24. Sene, No.1264, 14 Mart 1325, ss.97- 98. ; Toprak, age. , s.276.

²⁸⁰ **Türk Yurdu**, "Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır I" Yıl 1, S.16, 14 Haziran 1328, s.476.; Toprak, age. , s.280.

²⁸¹ A.Gündüz Ökçün, " Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkati,1913" , **İktisat Tarihi Yazıları**, Ankara: SPK Yayını, 1997, s.87.

²⁸² **BOA. İ.DUİT. 20/ 22.**

²⁸³ **BOA. İ.DUİT. 19/ 52.**

yararlanabilmesi için şu usulleri yerine getirmesi gerekiyordu; özel nizamname uyarınca kurulmuş olması, doğal hammaddeleri veya yarı mamul maddeleri işleyerek yeni bir mamule dönüştürebilmesi, en az 5 beygir gücü ile çalışması, bütün müstemilatı ile bina ve araç gereçlerinin toplam değerinin Bin lira olması, bir yıl içinde 750 işgünü tutarında işçi çalıştırması. Bu usullere uyan şirketlere kanunla şu teşvik tedbirlerinden yararlanmaları öngörülüyordu;

— Fabrikanın tesisi için 5 dönüme kadar arazinin bedelsiz olarak verilmesi;

— Fabrikaların kurulduğu arazi fabrika tesisatı ve arazileri temettü vergileri ile belediye rüsum ve harçlardan muaf tutulmaları;

— Fabrikanın inşası için lüzumlu olan malzemenin, memlekette kâfi miktarda imal edilinceye kadar ithalat gümrük resminden muaf olması;

— Fabrikanın imalatta kullanacağı hammaddeler, yerlisi bulunmadığı takdirde ithalat gümrük resminden muaf tutulması;

— Yukarıda sayılı müsaade ve muafiyetler, kanunun neşrinden itibaren 15 sene cari olması;

— Hükümet kendi ihtiyacı için, mümkün olduğu derecede yerli mamulleri tercih etmesi;

— Fabrikanın memleket dışına yapacağı satışlardan ihracat gümrük resmi alınmaması.

1917 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından yayınlanan 1913- 1915 yıllarına ait sanayi istatistiklerden elde edilen bilgilere göre, 1917 yılında 117 sanayi kuruluşu bu kanundan yararlanmış olup bunlardan 63'ü İstanbul'da, 51'i İzmir'de bulunuyordu.²⁸⁴ Bunlardan 18'i yeni teşekkül etmiş olup, ödenmiş sermayeleri 28,7 milyon kuruşu bulmaktaydı. 1908- 1918 devresinde şirket şeklinde kurulan milli sınaî müesseselerin yıllık ortalamaları, sayı itibariyle 3 ve ödenmiş sermayeleri bakımından 9

²⁸⁴ Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayi: 1913- 1915 İstatistikleri**, İstanbul: Hil Yayınları, 1984, s.18.

milyon kuruş olduğu dikkate alınırsa bir ilerleme kaydedildiği gör÷lmektedir.²⁸⁵ Teşviki Sanayi Kanunu uygulanırken başlangıçta yerli sanayinin korunması amacıyla ithalat yasakları koymak veya yüksek oranda ithalat vergilerine başvurmak ve ucuz sanayi hammaddesi bulunması için ihracat yasakları koymak gibi tedbirler kapit÷lasyonlar nedeniyle alınamamıştır. Fakat daha sonra I. Dünya savaşı'nın başlamasıyla, kapit÷lasyonların kaldırılması, spesifik gümrük tarifesi'nin kabulü, ithalat gümrük oranının yükseltilmesi, ihracat heyetlerinin kurulması gibi önemli tedbirler bu yasa'yı tamamlamıştır.²⁸⁶ Bu kanunla, imalat sanayi alanında dağınık biçimde sürdür÷len teşvik politikalarına belirli bir düzenleme getirilmiş, sanayileşme politikası'nın oluşmasında önemli bir aşama kaydedilmiştir.²⁸⁷

Teşviki Sanayi Kanunu'yla sanayileşmeyi özendirmeye çalışan hükümet, yasa çıktıktan sonra ÷lkede var olan sanayinin durumunu tespit etmek için Ticaret ve Sanayi Nezaretine bağlı Sanayi Müdüriyet-i Umumiyyesi'ne, sanayi umurunun tanzim ve ıslahı için bir sanayi istatistikî düzenlenmesi için emir vermişti. Yapılan çalışma sonucu elde edilen veriler, 1917 yılında 1913(1329), 1915(1331) Seneleri Sanayi İstatistikleri adıyla yayınlanmıştı. İstatistikte, “Bidayet-i Meşrutiyet'ten beri hayat-ı iktisadiyyenin inkişafı yolunda sarf olunan himemât ve bilhassa ahiren kapit÷lasyonların lağvı istikbal-i sınaîmize büyük bir ümit bahşetmekte” denilerek bu ilk istatistik çalışmasının verdiği sonuçların Osmanlı sanayisinin gelişmesini kolaylaştıracak ve amaca ulaşmak için en kısa yolu göstereceği belirtiliyordu.²⁸⁸ Dolayısıyla sanayi istatistikleri ile ilgili çalışmaları İttihat ve Terakki yönetiminin sanayileşme çabaları olarak görmek mümkündür.

1915 Sanayi istatistiğine göre sanayi müesseselerinin sayısı bulundukları yerler itibariyle şöyledir;

²⁸⁵ Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, ... , s.61-.62.

²⁸⁶ Ökçün, **agm.** , s.98.

²⁸⁷ Ökçün, **agm.** , s.99.

²⁸⁸ Toprak, **İttihat ve Terakki'nin Milli İktisat Politikası**, ... , s.298.

Tablo 5

1915 Yılı Sanayi Müesseselerinin Çeşitli Şehirlere Göre Dağılım İstatistikleri

SANAYİ TÜRÜ	İSTANBUL VE ÇEVRESİ	İZMİR ŞEHİRİ	SAİR YERLER	TÜM SANAYİ SAYIM ALANI
Gıda Sanayisi	45	23	10	78
Toprak Sanayisi	20	1	-	21
Deri Sanayisi	11	2	-	13
Ağaç Sanayisi	15	9	-	24
Dokuma Sanayisi	15	8	55	78
Kırtasiye Sanayisi	44	11	-	55
Kimya Sanayisi	5	8	-	13
Toplam	155	62	65	282

Kaynak: Gündüz Ökçün, Osmanlı Sanayi 1913- 1915 İstatistikleri, İstanbul: Hil Yayınları, 3. Baskı, 1984, s.14- 15.

Tabloya göre sanayi kuruluşlarının büyük bir bölümünün İstanbul ve çevresine kurulduğu görülmektedir. Yapılan istatistikî çalışmada bir takım nicel veriler elde edilmesi yanında Osmanlı sanayisinin genel nitelikleri hakkında da bilgiler elde edilmiştir. Buna göre, Osmanlı İmparatorluğu’nda temel sanayinin kurulamadığı, sanayinin yakın pazar için tüketim malları üretecek şekilde oluşum gösterdiği, sanayi için gerekli hammaddelerle ara malların büyük bir çoğunluğunun dışarıdan ithal edildiği, sanayi sektörüyle ülkedeki maden ve tarımsal üretimin yeterli bir bütünleşme gösteremediği görülmüştür.²⁸⁹

1913- 1915 yıllarına ait olup 1917’de yayınlanan sanayi istatistikî bilgileri, dönemin Müslüman- Türk girişimci kesiminin yayın organı olan Sanayi Dergisi tarafından tahlil edilerek bir yazı dizisi halinde yayınlanmıştır. Dergi, Ziraat ve Ticaret Nezareti’nin verileriyle yetinmeyerek, sanayi kuruluşlarını elinde bulunduran gerçek kişilere göre sanayi kuruluşlarının etnik ve dinsel tasnifini yapan bir çalışma da yapmıştır.²⁹⁰ Bu çalışmaya göre elde edilen istatistikî verilerin dağılımı şöyledir;

²⁸⁹ Ökçün, *age.*, s. 11- 12.

²⁹⁰ Toprak, *İttihat ve Terakki’nin Milli İktisat Politikası, ...*, s.311.

Tablo 6

**Sanayi Kuruluşları Sahiplerinin Müslüman-Türk ve Gayr-ı Müslim
Unsurlar Arasındaki Dağılımı. (1915)**

SANAYİ TÜRÜ	MA*	H	AŞ	Tİ	MGM
Gıda Sanayi					
Değirmencilik	31	1	1	5	24
Makarna İmalâtı	9	-	1	1	7
Şekercilik ve Tahin İmalâtı	18	-	-	2	16
Konserve İmalâtı	8	-	-	-	8
Bira İmalâtı	4	-	3	-	1
Buz İmalatı	3	-	1	-	2
Tütün İmalatı	2	-	2	-	-
Yekûn	75	1	8	8	58
Sanayi-i Tûrâbiyye					
Tuğlacılık	7	-	2	1	4
Kireç İmalatı	3	-	-	2	1
Çimento İmalatı	2	-	2	-	-
Çimento mamulâtı	3	-	1	-	2
Porselen İmalatı, Elmas Traşcılık	2	1	-	-	1
Yekûn	17	1	5	3	8
Sanayi-i Debbağîyye					
Debbağat	13	1	1	2	9
Yekûn	13	1	1	2	9
Sanayi-i Haşbiyye					
Marangozluk	13	-	-	2	11
Kutu İmalatı	8	-	-	-	8
İmalât-ı saire-i Haşebiyye	3	-	-	2	1
Yekûn	24	-	-	4	20
Sanayi-i Nesciyye					
Yün İpliği Mensucatı	12	2	6	1	3
Pamuk İpliği Mensucatı	5	1	3	1	-
Ham İpek İmalâtı	41	14	-	5	22
İpek Mensucatı	6	1	1	1	3
İmalât-ı Saire-i Nesciyye	9	-	2	1	6
Yekûn	73	18	12	9	34
Sanayi-i Kırtasiye					
Sigara Kâğıdı İmalâtı	9	-	-	1	8
Matbaacılık ve Sair Kâğıt İmalâtı	42	1	-	14	27
Yekûn	51	1	-	15	35
Sanayi-i Kimyeviye					
Yağ İmalâtı	4	-	1	-	3
Sabun İmalâtı	2	-	-	1	1
Palamut Hülâsası İmalâtı	2	-	1	-	1
İstihsalât-ı Saire-i Kimyeviye	3	-	1	-	2
Yekûn	11	-	3	1	7
Tüm Yekûn	264	22	28	42	172

Kaynak: İbrahim Pertev, “Sanayi İstatistikî- 2-Acı bir Netice- Elim Bir Vaziyet”, Sanayi, S.28,

15 Mart 1334, s.2. ; Toprak, İttihat ve Terakki'nin Milli İktisat Politikası, ... , s.355.

*Tabloda sanayi kuruluşlarının tasnifinde, Müessese adedi MA, Hükümet H, Anonim şirket AŞ. , Türk- İslam Tİ, Gayri Müslimler ise MGM şeklinde kısaltılmıştır.

Tabloya bakıldığında toplam 42 sanayi kuruluşunun Türk- Müslüman şahıslara ait olduğu, 172 sanayi kuruluşunun ise gayri Müslimlere ait olduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle sanayi kuruluşlarının %15,9'u Türk- Müslüman şahıslara, % 65,1'i ise gayri Müslimlere aittir. İstatistiklerden de anlaşılacağı üzere sayımın yapıldığı dönem olan I. Dünya savaşının başlangıcında, Gayri Müslimlerin sanayi alanında bir üstünlüklerinin olduğu görülmektedir. Nitekim bu istatistikî bilgileri yayınlayan İbrahim Pertev de “Sanayi’de kendi memleketi dâhilinde Türk ve İslam unsurunun anâsır-ı gayri Müslime’ye nazaran pek geri, pek fakir ve düşkün bir mevki’de bulunduğunu”²⁹¹ ifade ediyordu.

Milli sanayileşmeyi benimseyen İttihat ve Terakki yönetimi bu alanda yapılan girişimleri sürekli desteklemiştir. Savaş döneminde, Adapazarı’nda özel girişimcilerce kurulan kolektif bir şirket, savaş dolayısıyla üretim için gerekli olan makine, araç ve gereç getirememiş bu durum karşısında Harbiye Nezareti devreye girerek gerekli makineleri kendi adına Almanya’dan ithal etmişti. Şirketin adı Adapazarı Demir ve Ahşap Malzeme İmalathanesi Osmanlı Anonim şirketi olarak değiştirilmişti.²⁹² Devlet ve özel girişimci ortaklığına dayanan bu faaliyet, sanayinin Anadolu’ya yayılması hususunda devlet eliyle yapılan çabaya bir örnekti. Bu gelişme karşısında İktisadiyat Mecmuasında Tekin Alp, “Sırf milli sermaye, sırf milli teşebbüs ile vücut bulan Demir ve Ahşap Malzeme İmalathanesi Osmanlı Anonim Şirketi(nin) bütün Medlulüyle (delilleriyle) büyük sanayinin ilk numunesini teşkil” ettiğini belirtiyor, doğal kaynakların değerlendirilmesi için “lazım gelen makineleri biz kurmazsak bugünkü esaret-i iktisadiye en pek çabuk kurtulamayacağımızı” ifade ediyordu.²⁹³

II. Meşrutiyet döneminde, sanayileşmenin teşviki için devlet çabalarının yanında özel girişimcilerin bir araya gelmesiyle kurulmuş olan cemiyetlerin de

²⁹¹ İbrahim Pertev, “Sanayi İstatistikî-2- Acı Bir Netice- Elim Bir Vaziyet”, **Sanayi**, S.28, 15 Mart 1334, s.2. ; Toprak, **age.** , s.313.

²⁹² Toprak, **İttihat ve Terakki’ni Milli İktisat Politikası**, ... , s.331- 332.

²⁹³ Tekin Alp, “ Memleketimizde Büyük Sanayi”, **İktisadiyat Mecmuası**, Yıl 1, S.33, 3 Teşrinisani 1332,

çalışmaları vardı. İstanbul’da bu kapsamda kurulan ilk cemiyet 1909 yılında kurulan Cemiyet-i Mütetebbise idi. Cemiyet, ülkede gerek duyulan yatırımların yapılması için küçük sermayelerin bir araya getirilerek Osmanlı topraklarında yatırımlara dönüşmesini hedeflemekteydi.²⁹⁴ 1913 yılında sanayinin teşviki hususunda yeni bir cemiyet oluşturuldu. Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti adıyla kurulan bu cemiyet, Batı’da fen ve teknik alanındaki gelişmeleri Türkçeye çevirerek ülkedeki sanayi çevresine bilgiler aktarmayı bunun yanında gece dersleri ve konferanslarla edinilen bilgilerin gerekirse imalathanelerde uygulanmasını amaç edinmişti.²⁹⁵ Bu konuda başarılı çalışmalar yapan üçüncü cemiyet ise Milli Fabrikacılar Cemiyetiydi. Cemiyet 1917 yılında İttihat ve Terakki mensubu ve fabrika sahipleri tarafından kurulmuştu. Cemiyet, ülkede sanayinin gelişmesi, sanayicilerin korunması ve özellikle teşviki sanayi kanununun ülke gereklerini karşılayacak şekilde düzeltilmesi, girişimcilerin bir araya getirilerek sanayi kuruluşlarının kurulmasının teşvik edilmesi ve milli iktisat politikalarının toplum tarafından benimsenmesi için yayın organlarında yazılara yer verilmesi hususlarını gerçekleştirmeği amaç edinmişti.²⁹⁶ Cemiyet öncelikle sanayi istatistiklerine benzer bir anket çalışması yapmış bu çalışma bir rapora dönüştürülerek hangi alanlarda yatırım yapılması gerektiğini ifade etmişti. Raporda, bol miktarda bulunan tiftik yapığdan yararlanılarak dokuma fabrikaları kurulabileceği, yetersiz düzeyde bulunan un değirmenlerinin geliştirilmesiyle Romanya ve diğer ülkelerden un getirilmesine son verilebileceği gibi önemli tespitlerde bulunuluyordu.²⁹⁷

II. Meşrutiyet döneminde milli iktisat politikaları yönünde oluşan, iktisadi bağımsızlığın sanayileşmeyle gerçekleşebileceği düşüncesi tüm toplum kesimleri tarafından kabul görmeye başlamıştı. Savaş ortamından yararlanılmış, sanayileşmede istenilen seviyeye ulaşılmamışsa da sanayileşme yönündeki teşvik tedbirleri bunun altyapısını oluşturmuştur. Uygulanan politikalarla Türk- Müslüman girişimcilerin ön plana çıkmasına gayret edilmiştir. Sanayi dergisine göre, I. Dünya savaşının ruhumuzda meydana getirdiği uyanıklık sonucu, Osmanlı Müslüman- Türk halkı arasında “sınata karşı meyil ve teveccüh, sanayiye doğru hatveler(adımlar) günden güne artıyor, ...

²⁹⁴ **Cemiyet-i Mütetebbise Nizamnamesi**, Dersaadet: Becidyan Biraderler Matbaası, 1325, s.13.

²⁹⁵ **Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti Nizamnamesi**, Dersaadet, Keteon Bedrosyan Matbaası, 1329, s.2.

²⁹⁶ Toprak, **İttihat ve Terakkinin Milli İktisat Politikası**, ... , s.340.

²⁹⁷ **Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi**, Dersaadet, 33.sene, No.1705-6- 7, 8- 15- 22 Eylül 1333, s.209-210.

Birçok sermayedarımız bir araya geliyor, birleşiyor, bir takım sınaî cemiyetler, şirketler vücuda getiriyor, ufak, büyük imalathaneler, darüssinaeler açıyor, buralarda Türk patron, yine Türk buralarda amele oluyor.”²⁹⁸

3.1.3.2. Kapitülasyonların Kaldırılması Ve Yeni Düzenlemeler

Milli iktisat politikaları çerçevesinde uygulanan sanayi teşvikleriyle yerli girişimcilerin desteklenmesi hedeflenmekteydi. Bu kapsamda ülkede yatırım yapmak isteyen yerli ve yabancı yatırımcılara kolaylıklar sağlamak için birçok konuda teşvikler sağlandı. Fakat ithal yasakları koymak veya ithalatı yüksek oranda vergilendirmek, yerli sanayiye ucuz hammadde sağlayabilmek için hammaddelere ihraç yasağı koymak veya yüksek oranda vergilendirmek gibi yerli sanayiciyi koruyan ciddi tedbirler alınmadı. Bunun en önemli sebebi bağımsız iktisat politikalarının belirlenebilmesine engel olan kapitülasyonlardı. Yabancı şirketler kapitülasyonları bahane ederek hiçbir mali sorumluluk altına girmiyor, devlete vergi ödemiyorlardı. Sermaye, ticari bilgi ve yetişmiş eleman açısından Avrupalı şirketlerle rekabet edecek gücü olmayan yerli zanaatkâr ve tüccar, kurallar gereği vergi ödüyor, böylelikle yabancılarla rekabet etme olanakları tamamıyla ortadan kalkıyordu.²⁹⁹ Yine kapitülasyonlar gerekçe gösterilerek yabancı şirketler devlet denetimi dışında tutuluyor, bu durum gerek yerli tüccarlar açısından gerekse de vatandaşlar açısından aleyhlerine olacak sonuçlar doğuruyordu.³⁰⁰ Yabancı şirketler kendilerine tanınan birçok ayrıcalıktan yararlanıyor yerli tüccarlar karşısında üstünlük sağlıyorlardı. Nitekim Cavit Bey’e göre: “Türkiye’yi bir şebeke-i istibdat altına almış olan kapitülasyonlar dolayısıyla servet ve sermayelerini getirenler devletlerinin hâkimiyetlerini de beraber getiriyorlardı. Tevzi-i adaleti kendi hâkimleri

²⁹⁸ Toprak, **age.**, s.317.

²⁹⁹ Ali Akyıldız, **Anka’nın Sonbaharı Osmanlı’da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 186- 187.

³⁰⁰ Avrupa’da kurulmuş gibi gözüken yabancı şirketler izin almadan şube açabiliyor, günün birinde ortadan kaybolup tüm yükümlü oldukları kişileri yüzüstü bırakabiliyorlardı. Özellikle sigorta şirketleri sigorta ödemelerinde güçlük çıkarıyor ve oluşan ihtilafların çözümünde adli kapitülasyonlar gereği Osmanlı yargı mercileri yetkili görülüyor, şirketlerin kurulu olduğu ülkelerdeki mahkemelere başvurulması gerektiği ileri sürülüyordu. Bu durumda meseleyi yabancı ülkede takip etme olanağı bulamayan Osmanlı vatandaşı sigorta tazmininden yoksun kalıyordu. Bkz. Zafer Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, s.55. Bu yüzden, yabancı sigorta şirketlerine karşı dikkatli olunması hususunda dönemin yayın organlarında uyarılar yapılmıyordu. Örneğin Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası kendi yayın organında bu şirketlere karşı dikkatli olunması hususunda bir bildiri yayınlamıştı. “Ecnebi Sigorta Kumpanyaları”, **Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi**, 29.Sene, no.1470 (23 Şubat 1328), s.145.

yapıyordu. Her müracaatlarını kendi sefirleri isaf ediyordu. Âdeta memleketimizde onlar sahip ve hâkim, biz ise misafirden başka bir şey değildik.”³⁰¹ Kapitülasyonlar, bağımsız iktisat politikalarının uygulanabilmesi yanı sıra milli iktisat politikaları çerçevesinde düşünülen milli tüccar oluşturma çabalarının da önünde büyük bir engel olarak duruyordu.

Kapitülasyonların kaldırılması hususu daha önce Ali Paşa tarafından Kırım Savaşı ertesinde düzenlenen Paris Kongresi’nde ülkenin gelişimine engel olduğu gerekçesiyle dile getirilmiş, konunun ertesi yıl İstanbul’da planlanan konferansta görüşülmesi için karar verilmiş, fakat bu toplantı gerçekleşmemiştir.³⁰² Daha sonra Ali Paşa tarafından 7 Temmuz 1867 tarihinde yayınlanan muhtırayla, devletin egemenliği, hukukun ülkeselliği ve kapitülasyonların istisnaî olma niteliği hakkında hükümetin görüşleri yansıtılması yanında kapitülasyonlarla tanınan imtiyazların kişi, yer ve konu itibarıyla ne şekilde uygulanacağı hakkında genel bir çerçeve çizilmekteydi.³⁰³ Fakat bu girişimler de sonuç vermemişti. II. Meşrutiyet sonrası devamlı gündeme getirilen kapitülasyonlar kaldırılması hususu, I. Dünya savaşının başlaması ile oluşan şartlarla gerçekleşebildi.

1914 Yılıının eylül ayında, Adliye Nazırı Pirizade İbrahim Bey’in başkanlığında, Temyiz Mahkemesi Birinci Reisi Osman, Hey’et-i Teftişîye Baş muavini Yusuf Kemal, Umûr-ı Hukukiye Müdürü Ahmed Esad ve Umûr-ı Cezaiye Müdürü Tahir Beylerin yer aldığı bir komisyon kuruldu. Bu komisyon kapitülasyonların kaldırılması gereği hakkında Sadaret’e yazılacak tezkerenin ilkelerini görüşerek saptadı. Prens Said Halim Paşa kabinesinin onayıyla 1 Ekim 1914 tarihinden geçerli olmak üzere Osmanlı topraklarında yaşayan yabancıların kapitülasyon diye adlandırılan tüm mali, iktisadi, adli ve idari ayrıcalıklarının bundan böyle kaldırıldığı ve yabancılarla olan ilişkilerin devlet hukuku ilkeleri ışığında düzenleneceği ilan edildi.³⁰⁴

³⁰¹ **Tasvîr-i Efkâr**, “1333 Bütçesi Münasebetiyle Maliye Nazırının Beyanatı”, 8 Mart 1917, s.1.

³⁰² Toprak, **age.**, s.51.

³⁰³ A.Gündüz Ökçün, “Kapitülasyonlar Hakkında Bab-ı Âli’nin Sefaretlere Gönderdiği 7 Temmuz 1867 Tarihli Muhtıra”, **İktisat Tarihi Yazıları**, Bütün Eserleri 3, Ankara: SPK Yayınları, 1997, s. 4.

³⁰⁴ Toprak, **age.**, s.52. , Kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili iradeyi seniyede şöyle deniliyordu; “Memalik-i Osmaniye’de mukim tebaa-i ecnebiye hakkında dahi hukuku-ı umumiye-i düvel ahkâmı dairesinde muamele olunmak üzere elyevm cari mali ve iktisadi ve adli ve idari kapitülasyon namı altındaki bilcümle imtiyazat-ı ecnebiyenin ve onlara müteferrik veya onlardan mütevellit bilcümle

Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra Osmanlı yasa ve tüzüklerinde kapitülasyonlardan kaynaklanan tüm hükümler geçerliliğini yitirdi. Devletin yabancılarla olan ilişkilerini düzenleyen ve onların statülerini belirleyen, ‘Memalik-i Osmaniye’de Bulunan Ecnebilerin Hukuk ve Vezaifi Hakkında Kanun-ı Muvakkat’ yayımlandı. Bu yasaya göre yabancılar, Kanun-ı Esasi ve diğer yasaların Osmanlı uyruklarına tanıdığı siyasal haklardan yararlanamıyor, ancak yasa ve tüzüklerle Osmanlı uyruklarına hasredilmeyen özel hukuk yabancılar içinde geçerli sayılıyordu. Yabancılar, güvenlik ve kamu düzenini ilgilendiren tüm yasa ve tüzüklere tabi tutuluyor, hukuk ve ticarete ait konularda Osmanlı mahkemelerine başvurabiliyor ve yasalarda Osmanlı uyruklarına konulan rüsum ve vergilere yabancı uyruklular da tabi oluyorlardı.³⁰⁵ Bu hususlar içindeki en önemli madde Osmanlı vatandaşlarından alınan vergilerin bundan sonra yabancılardan da alınacak olmasıydı.

II. Meşrutiyet sonrası milli tüccar oluşturma çabaları neticesinde oluşturulan ve milli sermaye ile kurulan milli şirketler, kapitülasyonların yabancı şirketlere tanıdığı imtiyaz ve ayrıcalıklardan dolayı rekabet edememekteydiler. Kapitülasyonların kaldırılmasından sonra gerek yabancı şirketlerin yerli şirketler karşısındaki haksız ayrıcalıklarının kaldırılması gerekse de yabancı şirketlerin denetim altına alınması yönünde çalışmalar yapıldı. 13 Aralık 1914 gününde ‘Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasim Şirketler İle Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanun- ı Muvakkat’ adıyla bir kanun çıkarıldı. Bu kanunla gerçek kişilerin yanı sıra ticari nitelikteki tüzel kişilerde Osmanlı mevzuatı kapsamına alındı ve yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verildi.³⁰⁶ Bu kanun iki kısımdan oluşmaktaydı. Birinci kısımda genel olarak yabancı anonim ve sermayeleri hisselerden oluşan şirketler, ikinci kısımda ise yabancı sigorta şirketleri ele alınmaktaydı. Kanuna göre, Osmanlı ülkesinde faaliyet göstermek isteyen yabancı şirket, ismini, kuruluş yerini, sermayesinin miktarını, uyuğunu ve Osmanlı kanunlarına uyacağına dair bir taahhüdü Ticaret Nezaretine bildirmeye mecburdu.

müsaadat ve hukukun fi-mâba’d ref’i ve ilgası Meclis-i Vükela kararıyla tensip olunmuştur. İşbu irade-i Seniye 18 Eylül 1330 tarihinden itibaren mer’ü’l-ahkâm olacaktır” **Düstur**, II. Tertip, c.6, İstanbul; Matbaayı Âmire, 1334, s.1273.

³⁰⁵ “Memâlik-i Osmaniye’de Bulunan Ecnebilerin Hukuk ve Vezaifi Hakkında Kanun-u Muvakkat”, (24 Şubat 1330), **Düstur**, II. Tertip, c.7, İstanbul: Matbaayı Âmire,1336, s. 458- 459.

³⁰⁶ “Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Münkasim Şirketler ile Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat(30 T.sani 1330),**Düstur**, II. Tertip, c.7, İstanbul:Matbaayı Âmire,1336,s.142-148.

Ayrıca, ülkesinin kanunlarına uygun kurulduğu ve faaliyette bulunduğunu gösteren kendi hükümetince verilmiş resmi bir belge ile asıl şirketin iç tüzüğündeki faaliyetleri yapmaya yetkili olduğunu ve bu faaliyetleri yaparken olabilecek hukuki davalarda temsil etmek üzere izinli bir vekilin vekâletnamesinin ibraz edilmesi gerektiği ve bu vekâletnamenin de ilgili ülke ve bu ülkedeki Osmanlı sefaretinin onayını almış olması gerektiği ifade ediliyordu. Kanunun yürürlük tarihinden önce kurulmuş şirketlere bu hususların yerine getirilmesi için altı ay süre tanınmış bu arada bu hususların yerine getirileceğine dair bir dilekçenin de iki ay içerisinde Ticaret Nezaretine verilmesi uygun görülmüştü. Bu kanuna göre yabancı şirketler, içtüzük değişikliği, Osmanlı ülkesindeki vekillerini değiştirme, faaliyetlerini durdurma, iflas, sermaye artırımı veya başka bir şirketle birleşme gibi gelişmelerden Ticaret Nezaretini haberdar etmek ve ilgili evrakları vermek zorundaydı. Ticaret Nezareti de masrafı şirkete ait olmak üzere bir gazetede halka ilan edip bunlarla ilgili yetkili belgeyi 1 lira karşılığında şirkete vermek zorundaydı. Yine bu kanuna göre, maliye alanında faaliyet gösteren şirketler, her mali yılda durumlarını belirtir raporlarını ve önceki senenin bilançolarını Ticaret Nezaretine teslim etmeliydiler. Ayrıca esas faaliyet alanı Osmanlı ülkesi olan yabancı anonim ve sermayesi hisse senedi olarak teşekkül etmiş şirketlere, kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren üç ay içinde Osmanlı Anonim şirketine dönüşme zorunluluğu getirildi.³⁰⁷ Sigorta şirketleri ile ilgili olan ikinci kısımda bütün bu hususlar geçerli olup, ek olarak sigorta şirketlerinin suiistimallerini önleyecek tedbirler alındı. Osmanlı memleketinde kayıt ve tescili olmadan faaliyet gösteren yabancı anonim ve sigorta şirketlerinin yabancı şirketler nizamnamesine riayet etmemeleri durumunda men'i ve şubelerin tanınmaması yönünde tebliğler yapıldı.³⁰⁸

Yabancı şirketlerle ilgili kanunun çıkarıldığı gün 'Temettü Vergisi Hakkında Kanun-ı Muvakkat' çıkarıldı. Bu kanunla yerli şirketlerin bir hayli şikâyetlerine neden olan yabancı şirketlerin temettü vergisi(gelir vergisi) vermemeleri sorunu çözüldü. Buna göre Osmanlı ülkesinde ticari faaliyet gösteren bütün şahıs ve şirketler, herhangi bir ayırım gözetmeksizin gelir vergisi ödemekle yükümlü oluyorlardı. Demiryolu, tramvay, nakliye vapuru, liman, rıhtım, telefon, su, aydınlatma, sulama, vs. alanlarda kurulan ve

³⁰⁷ Toprak, **age.** , s. 58- 59.

³⁰⁸ BOA, DH. İD. 111- 2/ 3, 14 Ca 1333.

faaliyette bulunan imtiyazlı şirketler net karlarının %5'ini, yangın ve nakliye sigortasıyla uğraşan şirketler her yıl aldıkları sigorta primlerinin %3'ünü, hayat sigortası ile işğal edenlerden her sene sigorta edilen sermayenin binde ikisi oranında bir temettü vergisi vermekle yükümlüydüler. Ayrıca bankerler ve bankacılıkla uğraşan şirketlerin vergi dilimi %20, nakliye şirketleri, kambiyo acenteleri, komisyoncu ve ticarethaneler %15, toptancı mağazalarının %12, fabrika, imalathane ve matbaaların %5 idi.³⁰⁹

Kapitülasyonların kaldırılması ile yabancı şirketler Osmanlı mevzuatına tabi kılınarak ayrıcalıklı konumları sona erdirildi. Verilen iktisadi kararlarla, yabancı şirketler karşısında yerli şirketlerin rekabet gücü arttı. Her şeyden önemlisi kapitülasyonların kaldırılması ile Osmanlı Devleti müdahale olmaksızın kendi iktisat politikalarını uygulama özgürlüğüne kavuştu. Nitekim hemen sonra koruyucu gümrük politikalarını yürürlüğe soktu. Buna göre ad valorem tarifeler kaldırılarak spesifik tarifeye geçildi. Böylelikle milli tüccar oluşturma fikri, bu iktisadi düzenleme ve uygulamalarla sağlam bir zemine oturdu.

3.1.3.3. Dil Reformu Kapsamındaki Düzenlemeler

İttihat ve Terakki yönetiminin milli tüccar oluşturma çabaları için uygulamaya koyduğu diğer bir politika da, Osmanlı sınırları içinde iş yapan yabancı şirketlerde istihdam edilecek Türk- Müslüman çalışanların sayısını artırıp Türk Müslüman topluluğu ticaret hayatına teşvik etmek amacıyla ticaret hayatında Türkçe dışındaki bir dilin kullanılmasını sınırlamaktı. Bu doğrultuda 23 Mart 1916 yılında 'Müessesat-ı Nafia ile İmtiyazsız Şirketler Muhaberat ve Muamelatında Türkçe İstimali' adıyla bir yasa çıkarıldı.³¹⁰ Türkçeleştirme, kamu hizmeti gören yabancı şirketler için Ticaret ve Ziraat Nezaretinin belirleyeceği tarihe kadar gerçekleştirilecekti. Nitekim Demiryolu şirketleri için bu süre 23 Temmuz 1919 idi. İmtiyazsız şirketler de bu tarihe kadar tüm yazışma ve defterlerini Türkçeye dönüştürmüş olacaklardı. İmtiyazlı şirketlerde bu kanuna tabi olup uymadıkları takdirde hükümet tarafından şirkete el konulacağı kanunda açıkça belirtilmekteydi.³¹¹ Yabancı şirketlerin bir kısmı bu yasayla birlikte

³⁰⁹ "Temettü Vergisi Hakkında Kanun-ı Muvakkat", **Düstur**, II. Tertip, c.7. İstanbul, 1336, s.148- 167. ; Ali Akyıldız, **Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri**, İstanbul: Mas Matbaası, 2001, s.73.

³¹⁰ "Müessesat-ı Nâfia ile İmtiyazsız Şirketler Muhaberat ve Muamelâtında Türkçe İstimali Hakkında Kanun", **Düstur**, II. Tertip, c.8. , (10 Mart 1332), s.775- 776.; Akyıldız, **age.**, s.517.

³¹¹ Toprak, **Milli İktisat Milli Burjuvazi** , ... , s. 60.

faaliyetlerini durdururken diğerleri de Türkçeleştirme girişiminde bulundu. Türkçe bilen eleman temininde güçlük çeken şirketlere, özel Türkçe dil dersleri açmaları önerilmiş bazı şirketler bu kursları açmışlardı. Bu yasayla Türkçe zorunlu kılınarak bu işyerlerinde Osmanlı ve özellikle Müslüman- Türk unsurun çalışması, böylece vatandaşlara yeni istihdam olanaklarının bulunması amaçlanmaktaydı. Bunun yanı sıra Osmanlı'lar bu tür şirketlere yerleştirilerek yabancı şirketlerin faaliyetleri içerden denetlenecekti.³¹² Nitekim İttihat ve Terakki hükümeti, yabancılara ait demiryollarının yönetimini değiştirerek ve yabancı bankaları bu yolla denetlemeye teşebbüs ederek Türkleştirme politikasını sürdürdü.³¹³ Ayrıca yapılan dil reformu ile sokaklara Fransızca ve İngilizce tabelaların konması yasaklandı.

Dönemin önemli yayın organlarından biri olan Sanayi Dergisi'ne göre, milli sanayinin kurulamamasındaki en önemli engellerden biri de, yabancı sermaye ile birlikte sanayide yabancı dil kullanma alışkanlığının olmasıydı. Müslüman- Türk işçi ve sanatkâr yabancı dil bilmediği için bu işlerde çalışmıyor veya düz işçi olarak çalışabiliyordu. Sanayi Dergisi bu nedenle 1918 yılının ilk aylarında 'Sanat Lisanımızı Türkçeleştirme' kampanyası açmış, fabrikalarda yabancı diller yerine Türkçe kullanılmasını savunmuştu.³¹⁴

Yasayla ortaya çıkan işgücü açığının kapanması için Türk- Müslüman kesime okuma yazma, dil öğrenme ve belirli bir meslekte uzmanlaşmalarını sağlayacak kurslar verilmeye başlandı. Bu kurslar İttihat ve Terakki yanı sıra Cemiyet-i İlmiye-i İslami'ye ve Türk Ocağı gibi kuruluşlar, Tanin gibi gazeteler tarafından da veriliyordu. Kurslarda özellikle ticaret ve bankacılık üzerinde duruluyor, banka memurluğu ve tüccar kâtipliği yapılabilmesi için yabancı dil, hesap, muhasebe ve banka işlemleri öğretiliyordu. Çalışan insanların bu kurslara katılabilmesi için İttihat ve Terakki Murahhası Kara Kemal Bey'in girişimleriyle geceleri eğitim veren ve eğitim süresi bir yıl olan çırak

³¹² Toprak, **age.** , s.61. , Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimi Bey bu yasayla ilgili olarak İktisadiyat Mecmuası'na şu açıklamada bulunmuştu: "Şirketlerin gerek devletle, gerek efrat ile münasebetlerinde Türkçe lisanının istimali de ba'z bir müddet hitamında mecburiyet altına alınmıştır. Bu suretle iktisadiyat âleminde devletin resmi lisanının hâkimiyeti temin edilmiş ve bu gibi müesseselerde yerlilerinde istihdamı hâsıl olmuştur." "Ticaret ve Ziraat Nazırıyla Mülakat", **İktisadiyat Dergisi**, Yıl 1, S.1(8 Şubat 1331), s.6.

³¹³ Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, ... , s. 55.

³¹⁴ **Sanayi Dergisi**, "İçtimai: Fennî ve Sinaî Islahât Meselesi", S.13, 31 Mayıs 1333, s. 1- 2. ; Toprak, **İttihat ve Terakki'nin Milli İktisat Politikası**, ... , s. 318.

mektepleri açıldı. Bu okullardan mezun olanlar O dönem kurulan mili şirketlerde istihdam edildi.³¹⁵

1916 yılında İttihat ve Terakki Partisi kongre raporunda “Ticaret sahasında günden güne tezâyüd eden şirketlerin teşekkül ve seyrânları himaye ve teşvik edildiği gibi ecnebi şirketlerin murakabesi ve esas muamelelerinin Türkçe ile cereyanı temin olunmuş ve teşkilât-ı iktisadiyyemizde temin-i vahdet için mülhakatta iktisad müdüriyetleri ihdas edilmiştir”³¹⁶ denilmekteydi. Dolayısıyla bu yasayla gerek Osmanlı vatandaşlarına yeni istihdam alanlarının oluşturulması gerekse de yabancı şirketlerin içerden denetlenmesi amaçlanıyorsa da aslında bu yasayı, Türk-Müslümanların iş hayatına özendirilmesi çabası olarak görmek mümkündür.

3.1.3.4. Şirketleşmenin Teşviki Ve Milli Şirketler

II. Meşrutiyet’in ilk dönemlerinde şirketleşme, iktisadi kalkınmanın yanında Türk- Müslüman unsurların ticari hayatta etkili olabilmelerinin bir yolu olarak görülüyor ve bu konuda basında sürekli telkinlerde bulunuluyordu. Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi’nde yazan Reşad Sami, “Şirketler ve Faideleri” adlı makalesinde mühim müessesat-ı ticariye ve sınaîye, yani büyük ticarethaneler ve fabrikalar vücuda getirmek için şirket teşkillerini öneriyordu.³¹⁷ Dönemin yazarlarından Selim Mizrahi, ticaretin ileri gitmesi için şirketlere, sanayiye yeni bir terakki yolu açmak için yine şirketlere ihtiyaç olduğunu ileri sürüyordu. Yine Cavid Bey Ulum-i İktisadiye ve İhtimaiye Mecmuası’nda, sanayi ve ticaretin olağanüstü gelişiminde şirketlerin önemine vurgu yapıyor, şirketleşmeyi, ‘faaliyet-i beşeriyetin en yüksek bir şekli’ olduğunu ifade ediyordu.³¹⁸ Şirketleşmenin önemi hakkında yapılan telkinler bu alanda yeni düzenlemelerin yapılmasını gerekli kıldı. Ticaret ve serbest teşebbüsün önündeki engelleri kaldıran ve şirketlerin kolay kurulabilmesini sağlayan 286 maddelik yeni ticaret kanunu 1910 yılında meclise gönderildi.

³¹⁵ Toprak, *age.*, s.62.

³¹⁶ Toprak, *age.*, s.300. **İttihat ve Terakki Fırkası 1332 Senesi Kongre Raporu.**

³¹⁷ Reşad Sami, “Şirketler ve Faideleri”, **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, Yıl 2, no.18,(31 Ağustos 1324), s.285- 288. ; Toprak, **Milli Tüccar Milli Burjuvazi**, ... , s.102.

³¹⁸ Toprak, *age.*, s.103.

1914 yılına kadar serbest piyasa kuralları içinde teşvik edilmeye çalışılan şirketleşme, Türk- Müslüman unsurlarda pek istenilen düzeyde değildi. 1913- 1914 yıllarında gayri Müslim tüccarlara karşı düzenlenen boykotların ortaya çıkardığı ‘iktisadi Uyanış’ ve savaş koşullarının oluşturduğu şartların etkisiyle, İttihat ve Terakki milli iktisat politikaları çerçevesinde Türk- Müslüman unsurların şirket kurmalarını teşvik etme hususunda sorumluluk aldı. Şirketleşme, bir taraftan savaş döneminin ticari faaliyetlerini yönlendiren Hey’et-i Mahsusa-i Ticariye aracılığıyla gerçekleştirilirken diğer taraftan Anadolu’da yerel eşraf ile İttihat ve Terakki yöneticilerinin bir araya getirilmesiyle teşvik edilmeye çalışılıyordu. Nitekim şirket kuruluşları ile ilgili istatistikî bilgilere bakıldığında bu çabaların sonuç verdiği söylenilebilir. Buna göre, II. Meşrutiyet sonrası, 1908- 1914 yılları arasında 236 şirket kurulmuştur. Bunların 113 tanesi 1908- 1913 yılları arasında 123 tanesi ise 1914- 1918 arasında kurulmuştur. 1918 yılında yapılan çalışmaya göre faaliyette bulunan 129 şirketten 120 tanesi 1908 sonrası yani İttihat ve Terakki yönetimi döneminde kurulmuş şirketlerdir. Yine bu çalışmada bu şirketlerin 42 tanesinin ticari,¹⁶’sı mali,¹⁵’i inşaat ve nakliyat, 9’u sigorta ve içtimai faaliyetler, 6’sı ise zirai faaliyetler için kurulmuş şirketler olduğu görülmektedir.³¹⁹ Bu dönem İttihat ve Terakki partisinin teşvikleriyle özellikle Anadolu’da milli şirketler kuruldu. Milli şirketçiliğin en yaygın olduğu yer Konya idi. Nitekim ilk milli bankanın kurulduğu yer Konya’dır. Buna göre Konya’da 19, İzmir’de 11, Kütahya, Aydın ve Bursa’da 3, Ankara, Kayseri ve Aydın’da 3, Niğde, Saruhan, Trabzon, İzmit, Karahisar, Kastamonu ve Erzurum’da ise 1’er milli şirket bulunmaktaydı.³²⁰

1914 sonrasında Kara Kemal’in kontrolünde İstanbul’un iâşesinin teminini için kurulan Hey’et-i Mahsusa-i Ticariye, giriştiği ticari faaliyetlerden önemli bir kazanç sağlamıştı. Kara Kemal, “Kuvvetli sermayeler milletlerin reha-kâr elleri olduğunu ilim ve tecrübe ispatta devam ediyor. Biz de elimizde teraküm eden sermaye ile memleketin âti iktisadîsini vaz’ edecek olan şirketlerden bazılarını tesisini düşündük”³²¹ diyerek

³¹⁹ Toprak, **age.** , s.113- 118. II. Meşrutiyetin Liberal dönemi olarak ifade edilen ilk 5 yılda kurulan şirketlerde yabancı- gayri Müslim unsurların ortaklığına gidilmiş olan şirketlerin çoğunda sermaye ağırlığı korunmuştur. Fakat 1914- 1918 yılları arasında kurulan şirketler genellikle İttihat ve Terakki’nin teşvikleri ile Müslüman- Türk eşraf tarafından kurulmuş şirketler olduğundan bu şirketlerdeki yabancı sermaye oranı çok düşük kalmaktadır.

³²⁰ Toprak, **age.** s. 118.

³²¹ Kara Kemal, **Tanin**, no.2815, 15 Ekim 1916, s.2.

elde toplanan sermayenin milli şirketlerin kurulmasına harcanmasının milli kalkınma açısından önemli olacağını vurguluyordu. O'na göre, Türk- Müslüman girişimciler ticaret hayatında ancak bu yolla etkili olabilirlerdi.³²² Nitekim İttihat ve Terakki eliyle bu sermaye kullanılarak kurulan üç önemli milli şirket, Türk- Müslüman tüccarların piyasayı ele geçirmelerine sebep oldu. Osmanlı topraklarında üretilen ve demiryoluyla nakledilen tahıl, koyun, yün, yapağı, deri, tiftik, afyon gibi ürünlerin ticareti ile uğraşacak olan ilk milli şirket, Anadolu Milli Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi idi. Şirketin sermayesi 200.000 lira olup bu sermaye her biri 10 lira olan 20.000 hisseye bölünmüştü. Bu sermayenin yarısı Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye'nin kârından, diğer yarısı ise Türk- Müslüman tüccarlardan alınacak mallarına karşılık, verilecek hisse senetleri ile karşılanmıştı.³²³ İttihat ve Terakki'nin teşviki ile kurulan diğer milli şirket Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi idi. Şirket gerek yurt içinden gerekse de dış ülkelerden yağ, pirinç, şeker, kahve gibi ürünlerin ticareti maksadıyla kurulmuştu. Yine şirketin sermayesi 200.000 lira olup, her biri isme yazılı 10 liralık 20.000 hisse oluşturularak yarısı Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye tarafından diğer yarısı da İstanbul'daki bakkal esnafından karşılanmıştı.³²⁴ İttihat ve Terakkinin kurduğu üçüncü milli şirket ise Milli Ekmekçi Anonim Şirketi idi. Şirket gerek yurt içinden gerekse de yurt dışından buğday getirmek, un ve undan yapılmış mamullerin alım satımı ile iştigal olmak maksadıyla kurulmuştu. Şirketin sermayesi 100.000 lira olup, her biri isme yazılı 10 liradan 10.000 hisseye bölünmüştü. Sermayenin yarısı yine Hey'et-i Mahsusa-i Ticariyye tarafından karşılanmış diğer yarısı da İstanbul'da ticaretle uğraşan çoğu ekmekçi tüccar ve esnaftan karşılanmıştı.³²⁵ Bu şirketler savaş dönemindeki ticari faaliyetleriyle çok önemli kazançlar elde ettiler. 1916 yılında Milli Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi'nin Bilançosu %159, Milli İthalat Kantariye Anonim Şirket'inin %60,

³²² Meclis-i Mebussan Tahkikatlarında Kara Kemal milli şirketlerin kuruluş gayesi ile ilgili hususta şöyle demektedir: "... Burada iktisadiyat âleminin başında anasırı Hıristiyanıye ahzı mevki etmiştir ve biz, bunu ihmal ettiğimizden, memur sıfatıyla hareket eylediğimizden dolayı memleketin menabi-i serveti anasırı saire tarafından tedvir edilmektedir. İşte buna mani olmak için mühim bir tedbir ittihaz ve muvazene-i iktisadiyeyi tesis etmek ve bunun için de bu gibi şirketler teşkil eylemek lazımdır. Ben bu kanaatte olduğum için bu şirketin teşkili ile taşralara bir numunei misal göstermek ve bu suretle taazzuvlar hâsıl eylemek istedim. Nitekim Milli Mahsulât Şirketinin bidayeti teşekkülüne kadar böyle milli müesseseler olmadığı halde bu hareket, Anadolu'yu İntibah-ı iktisadiye(iktisadi uyanış), sevk etmiş ve oralarda da şirketler teşkil olunmuştur." Bkz. Osman Selim Kocahanoglu, **İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması**, İstanbul: Temel Yayınları, 1998, s. 476- 477.

³²³ BOA. ŞD. 1266/6; BOA. İ.DUİT 120/5, 1334.

³²⁴ BOA. ŞD. 1255/37; BOA. İ.DUİT 120/2, 1334.

³²⁵ BOA. ŞD. 1255/38; BOA. İ.DUİT 120/21, 1335.

Milli Ekmekçi Anonim Şirket'inin bilançosu ise %33 kazanç göstermekteydi.³²⁶ Savaş yıllarında Müslüman tüccarlar, pay senedi satılarak şirketlere ortak edildi. Böylelikle Türk- Müslüman unsur birikim sürecinde sermayedar kılınarak girişimci birer tüccar olmaları teşvik edildi.

II. Meşrutiyet ile birlikte şirketleşme, önceleri Türk- Müslüman girişimcilerinin ticari hayatta etkin olmalarının yolu olarak gözükmüşse de daha sonra iktisadi etkinlik için gerekli olan sermaye birikiminin sağlanmasının yolu olduğu fark edildi. İttihat ve Terakki müdahale yoluyla hem bu iktisadi teşekkülleri meydana getirdi hem de bu teşekküller aracılığıyla Türk – Müslüman unsurları bir araya getirerek bu unsurların iktisadi hayatta etkili olabilmelerinin yolunu açtı.

İttihat ve Terakki eliyle iktisadi kalkınma için kurulan milli şirketler, Türk- Müslüman üretici, esnaf ve tüccarı bir araya getirerek, onların ülke ekonomisi üzerinde daha etkili olmalarına sebep oldu. Öte yandan iktisadi uygulamalarla milli tüccarın tecrübe kazanmasına sebep olan milli şirketler, devlet eliyle mili tüccar oluşturma çabalarının başlıca kurumsal yapılarından biri olmuşlardı.

3.1.3.5. Savaş Ortamının Yol Açtığı İktisadi Fırsat Ve Organizasyonlar

Savaşın ilk günlerinde halkın geçimi için gerekli olan temel ihtiyaç maddelerinin tedarikinde sıkıntılar görülmeye başlandı. Bu durumun temel nedeni dönemin Osmanlı iktisadi şartlarından kaynaklanıyordu. Sanayi üretimi gelişmemiş, tarımsal kesimi büyük ölçüde geçimlik ekonomi niteliğini sürdüren, pazara açık kesimi sınırlı olan ve dış dünya ile eklemlenmiş ekonomi, iki büyük değişme ile karşı karşıya gelmişti. Birincisi, dış dünya ile ilişkinin kesilmesi sonucu ithalat düşmüş, çalışan sayısı azaldığından üretimde azalma olmuş buna karşılık ikinci olarak ta gıda maddelerine olan talep miktarında artışlar olmuştu.³²⁷ Bu iki değişim Osmanlı hükümetini, başta

³²⁶ Toprak, **Milli İktisat Milli Burjuvazi**, ... , s.117.

³²⁷ İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki Ekonomik Düzenlemeleri İçinde İaşe Nezareti ve Kara Kemal", **Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 6.

Savaş başlamadan önce İstanbul'a ithal edilen un miktarı 25 bin çuval iken savaş başladıktan sonra 8 bin çuvala inmiş, un çuvalı da 90 kuruş iken önce 140 kuruşa, birkaç gün sonra da 300 kuruşa yükselmiştir. Bkz. Zafer Toprak, **İttihat- Terakki ve Cihan Harbi- Savaş Ekonomisi ve Cihan Harbi**, İstanbul: Homer Kitabevi, 2003, s. 127.

İstanbul olmak üzere şehirli nüfusun ve ordunun yiyecek ihtiyacının sağlanması için çeşitli iktisat politikalarının uygulanmasına sevk etti.

İaşe sorununun çözümü için kurulan ilk organizasyon, İstanbul Valisi, Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıfları, Ticaret ve sanayi odası temsilcilerinden oluşan Havâyic-i Zaruriyye Komisyon'uydu. Komisyon, halkın ve ordunun gereksinimi olan tüketim maddelerini sağlayacak ayrıca piyasada istiflenmiş malları saptayarak gerektiğinde bunlara el koyacak ve fiyatların aşırı yükselmesini önleyecekti. Nitekim ilk oturumda 5 Ağustos 1914 tarihinden geçerli olmak üzere bir çuval un 110 kuruş, bir okka ekmek 55, simit ekmeği 45 paraya satılacak, ayrıca iki teneke Batum gazı 39- 40, Amerikan ve Romanya gazı ise 36 kuruş olup bakkalın tenekeye 3 kuruş ekleyerek satabileceği karara bağlanmıştı.³²⁸ Savaş döneminde tüketim maddelerinin arzında görülen düşme karşısında ordunun ihtiyacının karşılanması için buğdayın yanı sıra, tüccarın elindeki koyun, patates, fasulye, nohut, soğan, sadeyağ gibi maddelerin %25'ne tekâlif-i harbiye adı altında el konmuştu.³²⁹ Bu durum karşısında tüccar elindeki malı saklamaya başladı. Yapılan girişimlerle el konulan malın şehremanetince tazmin edileceği duyurulmasına rağmen kıtlık daha da arttı. İaşe sorununun çözümü hususunda Havâyic-i Zaruriye Komisyonu başarısız oldu. İttihat ve Terakki, iaşe meselesinin tüccarlara bırakılamayacağını düşünerek İstanbul'un un ihtiyacına köklü bir çözüm getirmek amacıyla Ekmekçiler Cemiyeti kâtibi başkanlığında bir ticari teşkilat kuruldu. Hey'et-i Mahsusa-i Ticariye adını alan ve kısa sürede faaliyet alanını genişletilerek darlığı çekilen diğer tüketim maddelerin de ticaretini yapan bu örgütün kontrolü, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul murahhası Kemal Bey'e verildi.³³⁰ Kara Kemal, Cemiyetin 1916 Genel Kongresi'nde sunduğu raporda, tüccarın Anadolu'dan vagonlarla getirdiği buğdaya aşırı fiyat talep etmesi veya kiraladığı sınırlı sayıdaki vagonlarda piyasa değeri daha yüksek mal getirmeyi yeğlemesinin iaşe konusunda büyük sıkıntılara neden olduğu dolayısıyla bu işlerin tüccarlara bırakılamayacağını ifade ediyordu.³³¹ Nitekim o zamana kadar un getirilmesi için İstanbullu ve taşralı tacirlere bedeli ödeneceğine dair senet verilmiş ve vagon tahsisi yapılmışsa da verilen senetler ve

³²⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Ankara: TTK Basımevi, c.3. , 3. Baskı, 1991, s.523.; Toprak, **İttihat- Terakki ve Cihan Harbi- Savaş Ekonomisi ve Cihan, ...**, s.128.

³²⁹ **Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi**, "Havadisi-i Dâhiliye", 3.sene, no. 1549, 30 Ağustos 1330, s.540.

³³⁰ Toprak, **age.** , s.129.

³³¹ Kemal, "İaşe Meselesi", **Tanin**, 7 Teşrin-i evvel 1332, s.2.

vagonlar elden ele devredilerek zahire getirmek gayesi heder olmuştur.³³² Bu yüzden hükümet iâşe meselesinin çözümü için devlet yönetimi eliyle yeni organizasyonlara yönelmiştir.

Hükümetin savaş dönemindeki iktisat politikası Türk- Müslüman işadamlarının kâr etme gücünü arttırmaya yönelikti. En kolay başarı sağlanacak alan ticaretti. Savaşın getirdiği kıtlıklar nedeniyle, tüccara tanınan en küçük bir ayrıcalık bile büyük kazançlara yol açıyordu. Yeni tamamlanan Anadolu demiryolu pazar fırsatlarının oluşmasına katkı sağlıyor, İstanbul'un unu, buğdayı Batı Karadeniz yerine Anadolu içlerinden sağlanıyordu. Kıtlık beklentisi ile artan talebin katkısıyla hükümetin savaş ekonomisi, canlı bir karaborsa ve siyasi himaye için gereken şartları oluşturduğu açıktı. Nitekim bu dönem ticari karların birikiminde artış gözlemlenmekteydi.³³³ Oluşan kıtlık ve darlık ortamı İttihat ve Terakki'ye İstanbul'un iâşe işinin Cemiyet'e yakın olan az sayıdaki tüccara teslim edilmesi fırsatını verdi. Öncelikle İstanbul'a gelen tren ve gemilerde hububat taşımacılığı yapabilmek için gerekli olan izinler partiye yakın Müslüman tüccarlara dağıtılmaya başlandı. Böylelikle savaş koşullarında oluşan birikimin bir kısmı partiye dönüyor, diğer taraftan cemiyete yakın bir Müslüman- Türk müteşebbis grubu oluşturuluyordu. Kıtlığı çekilen diğer malların da ithalat ve dağıtımı için tekeller oluşturuluyor, bunlarla ilgili ayrıcalıklar İttihat ve Terakki'nin İstanbul ve taşradaki yandaşlarına veriliyordu.³³⁴

Hey'eti Mahsusa-i Ticariyye, İzzet Bey'in girişimleriyle ilk iş olarak Konya tüccarları ile anlaşarak, günde 20 vagon olmak üzere toplam 3600 vagon buğdayın İstanbul'a getirilmesi için anlaşma yaptı. Ardından Ankara, Eskişehir, Ereğli, Karaman gibi yörelerde bulunan tüccarlarla da benzer anlaşmalar yapılarak, Ekmekçiler Cemiyeti aracılığıyla İstanbul'da getirilen buğdayların dağıtımı yapıldı. Daha sonra bu işler İttihat

³³² Rakım Ziyaoğlu, **İstanbul Kadıları-Şehreminleri- Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi**, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1971, s.218.

³³³ Keyder, **Türkiye'de Devlet ve sınıflar**, ... , s. 55.

³³⁴ Şevket Pamuk, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Gökhan Aksay (Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s.153- 154.
Meclis Tahkikat Komisyonu tutanaklarında, Dönemin Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'in sorgulamasında, ihraç vesikalarının niçin tüccar olmayanlara ve özellikle mebuslara verildiği sorulmuş, Şeref Bey bu soruya "Mebusluk sıfatı, insanı ticaret etmek hakkından ıskat etmez. Mebuslardan ticaret edenlerle de muamele yapılmıştır" şeklinde bir cevap vermiştir. Bkz. Osman Selim Kocahanoğlu, **İttihat- Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması**, ... , s.407.

ve Terakki'nin kurmuş olduğu Milli Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi Tarafından yürütüldü. Hey'eti Mahsusa-i Ticariyye, çıkarılan bir kanunla tüccarda bulunan şekeri toptan ve belli bir fiyattan satın alarak esnafa dağıtma işini devir aldı. Avusturya'dan ithal edilen şeker Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi tarafından dağıtılıyordu. Hey'eti Mahsusa-i Ticariyye ticari faaliyetlerinde buğday, şeker ve gazın yanı sıra Anadolu'dan getirip sattığı bulgur, arpa, zeytinyağı, sabun da önemli yer tutuyordu.³³⁵ Böylelikle ihtiyaç mallarının alım satım işleri İttihat ve Terakki'nin kurmuş olduğu şirketler eliyle yürütüldü. Bu şirketlerin kazançları bir hayli fazlaydı. Elde edilen kazançlar ile şirketlerde hissesi olan tüccar, bakkal ve ekmekçilerin kazançlarının bir kısmına alıkonulup hisse senedi biçimine dönüştürülüyordu. Bu ticari faaliyetlerle yapılan ihtikâr ve vurgunlar halkın şikâyetlerine neden oluyordu. Fakat bu şikâyetlerin karşısında İttihat ve Terakki'nin kurmuş olduğu çıkarlar bulunuyordu. Hamallar, arabacılar, kayıkçılar ve benzerlerinin de İttihat ve Terakki'ce seçilmiş kâhyaları, değnekçileri, bulunmakta ve bunlar partiye destek sunmak karşılığında türlü yollardan çıkarlar sağlamaktaydılar.³³⁶

Hey'eti Mahsusa-i Ticariyye iâşe sorununun çözümünde başarılı olamamıştı. Hükümet iâşe sorununun çözümü için Alman modelinin örnek alınarak ülke çapında iâşe müdürlüklerinin kurulmasını öneriyordu. Merkez ve taşra iâşe müdürlükleri oluşturularak başına Almanya Devlet Tahıl Örgütü kurucularından Hugo Meyer getirildi. 23 Temmuz 1916 tarihli İâşe Kanun-ı Muvakkati'yle Osmanlı Toprakları iâşe bölgelerine ayrıldı. Buna göre malların bir bölgeden diğer bölgeye aktarılması yasaklanıyordu. Yeni kurulan Merkez İâşe Heyeti'ne 3 milyon tahsis edilerek her türlü yiyecek maddesinin alım ve satımı bu heyete bırakılıyordu. Merkez İâşe Heyet'i tahıl alınması için dış ülkelere özel heyetler gönderebiliyor, tüccarlarla tahıl ithali için sözleşme imzalayabiliyordu.³³⁷ Malın sevkiyatıyla ilgili çıkan sıkıntılar iâşe işlerinde aksaklıklara neden oldu. Bu işin ordu tarafından yapılması gerektiği düşünülerek 18 Ağustos 1917 tarihinde İâşe Umûmiyye Kararnamesi'yle Harbiye Nezâreti'ne bağlı bir İâşe Umûm Müdürlüğü oluşturuldu. İâşe işleri ile uğraşan Merkez İâşe Heyeti'nin

³³⁵ Toprak, **İttihat- Terakki ve Cihan Harbi- Savaş Ekonomisi**, ... , s.131.

³³⁶ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, ... , s.527.

³³⁷ Toprak, **age.**, s.141.

yetkileri bu müdüriyete geçti.³³⁸ Yönetimin, Harbiye Nezâreti'ne bağlı bir umum müdürlük tarafından tek elden yönetilmesi iâşe işlerini biraz düzene soktu. Ekmek sorunu kısmen çözüm bulmuş, zeytinyağı, gaz, peynir, şeker, kibrit türü kıt maddeler karnelere bağlanmıştı.³³⁹ Kısa bir zaman sonra Umûm Müdürlüğü'nün yetki ve görevleri genişletilmiş ve yine beklenen faydalar görülmeyince müdürlük nezâret haline getirilmiş, sorumlu bir nazırla idaresi uygun görülerek, bu iş için başından beri milli şirketlerin başında olan iktisadi bilgi ve deneyimleri çoğalmış İttihat ve Terakki'nin İstanbul delegesi Kemal Bey tayin edilmiştir.³⁴⁰

Savaş ortamının yol açtığı diğer bir sorun ise o günün deyiimiyle 'galâ-i es'âr' olan enflasyon sorunuydu. Savaşın daha ilk günlerinde darlık görülmeden spekülâtif hareketler nedeniyle fiyat artışları ortaya çıkmıştı. Fiyatlar savaşın sonlarına doğru çok artmış enflasyon karşısında hükümet fazla bir şey yapamaz hale gelmişti. Paranın satın alma gücü sürekli düşmüş ve esnaf daha çok malda kalmayı tercih etmişti. İstifçilik ve karaborsacılık ile mücadele için Men-i İhtikâr Heyeti kuruldu. Heyet hazırladığı raporda "İstihsalâtın azalması, nakliyatın güçleşmesi, umum ücûrâtın artması gibi birtakım esbâb-ı tabiiyle tesiriyle vukua gelen tereffu-u fiyat bir emr-i zaruri gibi telakki olunursa da memleketimizde bir takım insafsız muhtekirler sırf hırs ve tamah sevkiyle fiyat-ı eşyayı kat kat artıracak yolda muamelâta kalkışmışlardır"³⁴¹ deniliyordu. Kurulan heyet istifçilik ve karaborsacılığın önlenmesi hususunda birtakım uygulamalarda bulundu. Heyet spekülasyon ve istifçilikle suçladığı esnafı para ve hapis cezası ile cezalandırıyordu. Fakat heyetin çalışmaları daha çok gayri Müslim tüccarlara yönelik olmuş, heyet, etkinliğiyle ittihatçı tüccarların başta gayri Müslim rakiplerinin tasfiyesi görevini görmüştür. Sermaye sahibi Müslüman- Türk eşraf ve tüccar birikimini sürdürmüş, gayri Müslimlerin tasfiyesi sonucu piyasadaki etkinliğini artırarak fiyatları kolaylıkla güdümleyebilmiş ve kazancına kazanç eklemiştir.³⁴²

Savaş şartlarının ortaya çıkardığı iâşe sorunun çözümünde, hükümet eliyle oluşturulan organizasyonlar, vagon tahsisi ve ithalat sertifikaları gibi ayrıcalıklar İttihat

³³⁸ Bayur, *age.*, s.537.

³³⁹ Toprak, *age.*, s.146.

³⁴⁰ Ziyaoğlu, *age.*, s.232

³⁴¹ **Sabah**, "Men-i İhtikâr Komisyonu Beyannamesi", 27 Mayıs 1917, s.1.

³⁴² Toprak, *age.*, s.175.

ve Terakki'ye yakın Türk- Müslüman tüccarları zenginleştirdi. Milli iktisat politikaları çerçevesinde gerçekleştirilmeye çalışılan milli tüccar oluşturma çabaları kısmen başarılı oldu. Nitekim bu konuda başarı ölçütü olarak, özellikle demiryolu güzergâhı üzerindeki kentlerde ticaretin önemli bir birikim sağlaması, anonim şirket ve bankaların kurulmasında hızlı bir gelişmenin olması gösterilmektedir.³⁴³ Dolayısıyla Boratav'ın deyişiyle: "Kıtlık koşullarından doğan vurgun ve karaborsa olguları, bazı durumlarda meyveleri Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk yıllarında derlenecek bir ilkel birikimi sağlayan ana mekanizmaları oluşturmuştur."³⁴⁴

3.1.3.6. Milli Kooperatif Şirketlerinin Kurulması

Kooperatif şirketler Osmanlı literatüründe şirket'i muavene, şirket-i a'mâl, şirket-i mütekebile, şirket-i teavüniyye, imece şirketi, teavün şirketi adıyla yer almışlardır.³⁴⁵ Kooperatifçilik, Mithat Paşa'nın memleket sandıklarıyla başlamış fakat hem fikri olarak hem de uygulama açısından ancak II. Meşrutiyetten sonra ülkede kendine yer bulabilmiştir. Kooperatifçiliğin bu dönemde etkin olmasının birkaç sebebi bulunmaktaydı. Osmanlı ekonomisinin giderek gücünü yitirmesi ve dışa bağımlı hale gelmesine duyulan tepki, küçülen Osmanlı zanaatkârlarının rekabet edebilme güçlerinin azalması, sermaye birikiminin yetersizliğine karşı bir alternatif olarak görülmesi, savaş ortamının oluşturduğu enflasyon gibi iktisadi şartlara karşı kurulma gereği hissedilmişti. Öte yandan yabancı tüccar ve özellikle gayri Müslim unsurlar tarafından oluşturulmuş olan ihracatçı sendikalarının tek alıcı olmasından dolayı Türk- Müslüman tüccar ve üreticilerin zarar etmeleri kooperatifçiliğin etkin olmasının başlıca sebepleri idi.

II. Meşrutiyet döneminde, kooperatifçilik konusuna ilk eğilen aydınlardan biri olan Edhem Nejat 1910 yılında Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi'nde, 'memleketimiz ve Kooperatif Şirketler' adlı yazısında, Osmanlı topraklarında ticaret ve sanayi alanlarında büyük girişimlere ihtiyaç olduğunu fakat bu girişimler için yeterli sermaye birikiminin olması gerektiğini ifade etmekteydi. O'na göre kooperatifler kurulup halkın bu kooperatifler aracılığı ile tasarruf yapmaları sağlanırsa ticari ve sanayi yatırımları

³⁴³ Hüseyin Avni Şanda, "Birinci Dünya Harbi'nde Anonim Şirket Cereyanları", **Türkiye İktisat Mecmuası**, 1949, s.29. ; Tekeli, İlkin, **age.**, s.26.

³⁴⁴ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, ... , s. 27.

³⁴⁵ Edhem Nejad, "Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler", **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, no.16, 14 Kânunusani 1327, s.252. ; Akyıldız, **Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri**, ... , s.85.

için gerekli olan sermaye birikimi bu yolla sağlanmış olur.³⁴⁶ Yine Yusuf Akçura, “Sermayedarlığın insafsızlığına karşı sermayesizlerin şimdiye kadar buldukları müteaddit ve nâ-kâfi tedbir ve çarelerin birisi de kooperatif şirketlerdir”³⁴⁷ diyerek sermaye birikiminin yolu olarak kooperatif şirketlerini göstermekteydi. Kooperatifçilik hususunda çalışmalar yapan ve uygulamada da fiili olarak çalışma yapan diğer iki kişi ise Ahmed Cevad ve Ticaret ve Ziraat Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü Cemal Bey’di. Cevad Bey, kooperatifçilik tarihindeki ilk kitap olan ‘İktisatta İnkılap: İstihlak Teavün Şirketleri’ adlı kitabı yazmış, konferanslar vermiş ve İstanbul’da kooperatiflerin oluşması için mücadele vermiştir. Ahmed Cevad, bütün iktisadi faaliyetlerin ecnebilerin elinde olduğunu, kooperatifler aracılığı ile küçük girişimlerin ticarete müsait insanlar yetiştireceği, bu girişimlerin büyük fabrikalar ve imalathanelere dönüşeceği böylelikle milli ticaret, milli sanatların hâsıl olacağını söylüyordu.³⁴⁸ Cemal Bey, Osmanlı üreticisinin kredi olanaklarından yoksun olduğunu, küçük üreticinin yüksek faiz altında ezildiğini bu sorunun kurulacak kooperatiflerle aşılabileceğini ifade ediyor, fakat bu kooperatiflerin yasa çıkarılarak devlet tarafından kurulmasını öneriyordu.³⁴⁹ O’na göre kooperatifler, Türkiye’de gerçekleşmesi beklenen iktisadi ve toplumsal kalkınmanın yoluydu.

Fikri alandaki öneriler milli iktisat politikalarıyla örtüşünce hükümet bu konuda adım atmada gecikmedi. Hazırlanan Ticaret Kanunu’nda şirket-i a’-mâl-i müctemia başlığı altında kooperatiflere yer verilmişti.³⁵⁰ 1913 yılında kooperatiflerle ilgili inceleme yapmak üzere, Ziraat Bankası Genel Müdür Yardımcısı Rıfkı Bey başkanlığında bir heyet Romanya, Bulgaristan, İtalya ve Macaristan’a gönderildi. Bu araştırmalar neticesinde Rıfkı Bey ve Ticaret ve Ziraat Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdürü Cemal Bey bir rapor hazırladı. Bu raporla Kooperatif Şirketler Kanun Tasarısı’nı incelemek üzere Şurayı Devlet’te bir komisyon oluşturuldu.³⁵¹ 1914’de Ticaret ve Ziraat Nezareti, bu raporlardan da yararlanarak 88 maddelik bir yasa tasarısı

³⁴⁶ Edhem Nejad, “Memleketimiz ve Kooperatif şirketler”, **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, Yıl 3, no.16(14 Kânunusani 1325), s.252- 255. ; Toprak, **Milli İktisat Milli Burjuvazi**, ... , s.127.

³⁴⁷ Yusuf Akçura, “İktisat”, **Türk Yurdu**, Yıl 6, c.12, S.12,(2 Ağustos 1333), s.179; Toprak, age., s.397.

³⁴⁸ Toprak, **Milli İktisat Milli Burjuvazi**, ... , s. 130.

³⁴⁹ Cemal, “Ziraat İştirakleri”, **Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası**, Yıl 2, No.10. (1 Ağustos 1327), s.764- 805.

³⁵⁰ Toprak, **age.** , s.132.

³⁵¹ **BOA**. ŞD. 2828/36. (21 Nisan 1330).

hazırladı.³⁵² Meclise gönderilen yasa tasarısı I. Dünya savaşından dolayı onaylanmadı. Fakat yasa kabul edilmemesine rağmen kooperatifçilik fiili olarak gerçekleştirildi.

Savaş ortamında ortaya çıkan enflasyon kooperatifleşme çabalarını hızlandırdı. Kooperatifler, üyelerinin erzak ve gıda maddelerinin daha ucuza temin edilmesini sağlıyordu. İttihat ve Terakki Hükümeti'nin desteğiyle kooperatifler kurulmaya başlandı. 1918 yılında, Milli Boğaziçi Anadolu Kooperatif Şirketinin 3231, Milli Sultanahmet Kooperatif Şirketinin 2391, Milli Makriköy(Bakırköy) Kooperatif Şirketinin 1235, Milli Fatih Kooperatif Şirketi'nin 758, Milli Şehzadebaşı Kooperatif şirketinin 628 üyesi bulunuyordu. Diğer taraftan Ahmed Cevad Bey, Çırçır, Unkapanı ve Perşembe Pazarı İstihlâk kooperatiflerini kurdu.³⁵³

Milli tüccar oluşturma çabaları açısından esas fonksiyonu kredi ve satış kooperatifleri gördü. İttihat ve Terakki, daha önce bir araya gelerek tekel oluşturan ve ürünlere düşük fiyat vererek üreticileri zarara uğratan yabancı ve azınlık tüccarlarına karşı, Türk- Müslüman üreticilerin kooperatifler aracılığı ile örgütlenmelerine çalıştı. Bunun ilk örneği Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi idi.³⁵⁴ Aydın Sancağı Ödemiş, Tire, Kuşadası, incir üreticilerini kapsayan kooperatif, incir üretimini daha çağdaş yöntemlerle gerçekleştirmeyi, iç ve dış piyasalara incir sevk etmeyi ve ortaklarının çıkarlarını savunmayı amaç edinmişti. İzmir ihracatçı incir tüccarı, Smyrna Fig Packers Limited ve İncir Anonim Şirketi gibi kuruluşlar çatısı altında bir araya gelmiş ve incir piyasasını ele geçirmişti. Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi, üreticileri bu tekelden yürütülen alım işlemlerine karşı korumayı ve üyelerinin ürünlerine yüksek fiyat verilmesini sağlıyordu.

Batı Anadolu'da kurulan diğer bir önemli kooperatif ise Türkiye Palamutçuları Anonim Şirketi idi. Bölgedeki palamut üreticileri mallarını satabilmek için giriştikleri rekabet ve alıcı firmaların piyasa düzenlemeleri sonucunda fiyatlar çok düşük kalıyordu. İzmir İttihat ve Terakki Mebusu Celal (Bayar) Bey'in palamut üreticilerine yaptığı çağrı ve Vali Rahmi Bey'in teşvikleriyle kurulmuş olan bu kooperatif, "palamut mahsulünün

³⁵² Cemal, **Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası ve Esbab-ı Mücibesi**, İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1330.

³⁵³ Toprak, **age.** , s.135.

³⁵⁴ **BOA.** İ. MMS. 199/ 1333 L- 26

muhtekir ve yabancı ellerden kurtarılıp değer fiyatının muhafazası ve palamutçuların hukuk ve menâfii ile bu mahsulün harabından kurtarılması”³⁵⁵ gayesiyle kurulmuştu. Buna göre İzmir İttihat ve Terakki Kulübü’nün girişimiyle Aydın Vilayeti meşe palamutçularının birleşerek oluşturdukları bu şirket, palamut üreticilerine kredi açacak, alım satımını düzenleyecek, meşe palamutçularının ortak çıkarlarını savunacaktı. Şirketin sermayesi birer liralık 600.000 paydan oluşuyordu.³⁵⁶ Bölgedeki diğer bir kooperatif meyankökü üzerineydi. Yıllarca bu mahsulün tek alıcısı olan Forbes Şirketi fiyatları istediği gibi belirlemişti. Diğer kooperatif kuruluşlarında olduğu gibi meyankökü ile ilgili kooperatifin kuruluşunda da İttihat ve Terakki Hükümeti önyak olmuştu.³⁵⁷ İttihat ve Terakki’nin organizasyonu ile kurulan diğer bir kooperatif, İzmit Sancağı Düzce Kazası Kooperatif Tütün Müstahsilleri Anonim Şirket-i Osmaniyesi idi. Kooperatif, Tütün Rejisi ve diğer ihracatçı tüccarlarla fiyatların belirlenmesinde muhatap olacak ve tütün üreticisinin malını çok ucuz fiyata satmasına engel olacaktı.³⁵⁸ Kooperatifler sayesinde bu çiftçi gruplarından bir bölümünün, üretimdeki daralmaya rağmen yüksek fiyatlardan ötürü savaş yıllarında yüksek gelir artışları sağladıkları görülmektedir.³⁵⁹

Kurulan kooperatifler, milli iktisat politikalarının ve bu kapsamda hedeflenen milli tüccar oluşturma çabalarının uygulama aracı haline dönüştüler. Nitekim hükümet özellikle taşrada kredi ve satış kooperatiflerini kurarak, Türk- Müslüman tüccar ve üreticilerin buralarda örgütlenmelerini sağlamıştır. Bu örgütlenmeler de, piyasayı elinde tutan ve genellikle gayri Müslim unsurlardan oluşan tek alıcılar karşısında hem Türk- Müslüman üreticilerin üretimlerinin değerlendirilmesi hem de piyasa tekelinin kırılarak piyasanın millileştirilmesi hususunda başarı sağlamışlardır.

³⁵⁵ **İktisadiyat Mecmuası**, “Palamut Mahsulü”, Yıl 1, S.42 (9 Şubat 1332), s.8.

³⁵⁶ Toprak, **age.**, s.140.

³⁵⁷ “Diğer kooperatiflerde olduğu vechiyle bunda dahi İttihat ve Terakki Hey’et-i Merkeziyesi ön ayak oluyor ve müteşebbislere her türlü muavenet ve müzaheretle bulunuyordu.”, **İktisadiyat Mecmuası**, Yıl 3, S.62 (30 Ağustos 1333), s. 2- 3.; Toprak, **age.**, s.142.

³⁵⁸ Tekin Alp, “Tütün Zürra Kooperatif Şirketi”, **İktisadiyat Mecmuası**, Yıl 2, S.59, (5 Temmuz 1333), s.7- 8. ; Toprak, **age.**, s.142.

³⁵⁹ Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi (1908- 2002)**, ... , s.36.

3.2. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Milli Tüccar Oluşturma Çabaları (1923- 1929)

3.2.1. 1923- 1929 Yılları Arası Cumhuriyet Dönemi İktisat Politikaları

Cumhuriyet dönemi ekonomisinin çıkış noktasını, sanayileşmiş Batı'ya ulaşmak ve iktisadi anlamda Batılılaşmak perspektifinin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Cumhuriyet'in ilk yönetici ve fikir kadrolarının, Batı uygarlığının temellerini, kapitalist yoldan sanayileşme ve iktisadi gelişme eksenindeki açıklamalarla tanımlama çabaları ve bu çabalara paralel olarak uygulanan iktisadi politikalar, Cumhuriyet dönemi yeni iktisadi anlayışın göstergeleridir.³⁶⁰ İktisat politikaları şekillenirken, batılı bir sanayi kapitalizmi kurma hedefini gerçekleştirme bu politikaların temel eksenini oluşturuyordu.³⁶¹ Dönemin yöneticileri, kurtuluş savaşı sonunda elde edilen siyasi bağımsızlıkla, Batılı ülkelerin ekonomi üzerindeki kontrollerinin kalkacağı böylelikle bağımsız bir ülke haline gelecek olan Türkiye'nin, Batı gibi ekonomik kurumlar içinde kalkınabileceğini, böyle bir devlet ve ekonomik düzen özleminin dönemin sınıfsal yapısı ile tutarlı olduğunu, dolayısıyla Türkiye'nin kendisi için arayacağı yeni bir iktisadi kurumsal modele ihtiyaç olmadığını düşünüyorlardı.³⁶² Nitekim 17 Şubat 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde, bu fikirler temelinde, iktisadi kalkınmanın esas olarak piyasa ekonomisi içinde ve Türk tüccarlar eliyle sağlanması kararı alınmıştı.

1923- 1929 döneminde serbest teşebbüs desteklendi ve liberal politikalar ön plana çıktı. Hedeflenen sanayileşme politikaları, liberal politikalar etrafında şekillendi. Fakat Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan bu ekonomi politikasını, geleneksel şekilde gelişmeyi yalnızca piyasa güçlerinin işlemesine bırakan, devletin rolünü de bu piyasa güçlerinin işlemesini sağlayan bir çeşit jandarmalığa indirgeyen liberal ekonomi politikası olarak anlaşılmamalıdır. Devlet liberal ekonomik modelin gerekli ön

³⁶⁰ Ahmet Kal'a, "Cumhuriyet Ekonomisinde İlk Dönem Gelişmeler(1923- 1939)", **Yeni Türkiye**, İstanbul, S.23- 24 (Eylül- Aralık 1998), s. 3305.

³⁶¹ Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomi politikası arayışlarına dair tartışmalarda, ülkenin bir tarım ülkesi olduğu, bütün gücün tarım alanında yoğunlaşması gerektiği görüşlerine karşı, çağımızın endüstri çağı olduğu Türkiye'nin bu çağa ayak uydurmak için bir an önce endüstri hayatına girmesi gerektiği görüşü, dönemin üst yöneticileri tarafından daha güçlü savunuluyordu. Bkz. Kemal Zeki Gençosman(Hzl.), **Atatürk Ansiklopedisi Türkiye Cumhuriyeti Siyasi Tarihi**, c.9. ,İstanbul: May Yayınları, s.182.

³⁶² İlhan Tekeli, Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2009, s.33- 34.

koşullarının sağlanması hususunda çok daha aktiftir.³⁶³ 1922 yılında Atatürk, “... Salt iktisadi yararlanma amacıyla gerek madenlerimizde ve gerek diğer iktisadi hususlarda bayındırlık işlerinde kullanılmak istenilen sermayenin sahiplerine hükümetimizce her türlü kolaylığın gösterileceği kuşkusuzdur. Bu sermayenin kanunlarımıza uyması da doğaldır.” demekle beraber aynı konuşmada “İktisat siyasetimizin önemli amaçlarından biri de, genel çıkarları doğrudan doğruya ilgilendirecek kurumlar ve iktisadi teşebbüsleri mali ve teknik gücümüzün izni oranında devletleştirmedir” diyordu.³⁶⁴ Dolayısıyla devletin aktif bir şekilde piyasa içinde yönlendirici olmaya çalıştığı liberal bir politika yürütülmeye çalışıldı. Nitekim bu dönem devletin özellikle milli tüccar ve girişimci oluşturmak amacıyla ekonomiye müdahale ettiği, bu çaba içinde politikayla ekonominin iç içe girdiği, politik kadroların ekonomik faaliyetin yönlendirilmesinde büyük rol oynadıkları gözlemlenmektedir.³⁶⁵

Liberal iktisat politikaları ile hedeflenen sanayi kapitalizmine en kısa sürede geçmek için Batı’nın kendi içinde yaşadığı uzun dönemli gelişmeler beklenmeyecek, onun kurum ve kuralları süratle Türkiye’ye adapte edilerek geçiş dönemi kestirme bir yöntemle çabuklaştırılacaktı.³⁶⁶ Yani yenileşme sürecinde ekonomik gelişmeyi sağlamak üzere, yasal, kurumsal ve kültürel yönleriyle her şey tamamlanarak, sermaye birikimi süreçleri, işgücünün gelişimi, yasal düzenlemeler ve bununla birlikte kurumların oluşturulması bir ulusal bütünlük içinde yürütülecekti.³⁶⁷ Bu kararlar çerçevesinde yapılacak düzenlemeler uygulanacak liberal politikaların alt yapısını oluşturacaktı.

Cumhuriyetin başında yapılan ilk ekonomik uygulamalardan biri 1925 yılında aşar vergisinin kaldırılmasıydı. Bu uygulamayla, tarımda sermaye birikimine imkân tanınarak satın alma gücü artırılmış aynı zamanda iç piyasanın genişlemesi sağlanmıştır. Bu uygulamanın tamamlayıcısı olarak, 1926 yılında Medeni Kanun ile tarımda mülkiyetin el değiştirmesi kolaylaştırılmıştır. 1927 ve 1929 yılları arasında muhtaç durumda olan küçük çiftçilere toprak dağıtılmıştır. Tarıma dönük olumlu politikalar,

³⁶³ Tekeli, İlkin, *age.*, s. 35.

³⁶⁴ Yüksel Ülken, *Atatürk ve Dünya Ekonomisinin Bütünleşmesi*, Ankara: TTK Basımevi, IX. Türk Tarih Kurumu Kongresi (Ayrı Basım), 1989, s. 1694.

³⁶⁵ Ayşe Trak, “Liberalizm- Devletçilik Tartışması(1923- 1939)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul; İletişim Yayınları, c.4. ,1983, s.1086.

³⁶⁶ Kal’a, *agm.*, s.3305.

³⁶⁷ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2005, s.37.

fiyat ve vergi değişkenleri yoluyla çiftçiler lehine kaynak oluşturulmasına imkân vermiştir. Buğday üretimi dönemin başında 1 milyon tonun altındayken, 1912- 1929 ortalaması 2 milyon ton civarına ulaşmıştır. 1924- 1929 yılları arasındaki tarımsal hâsılanın yıllık büyüme hızı %8,6 olan milli gelir büyüme hızını aşarak %8,9'u bulmuştur.³⁶⁸

20. Yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaş anlamda bir sanayi mevcut değildi. Cumhuriyete devir olan sanayi mirası konusunda, 1913- 1915 sanayi sayımları ve diğer çeşitli kaynaklara bakıldığında bir sanayileşmeden söz etmenin mümkün olmadığı ve var olan sanayilerin de Levanten ve azınlık burjuvazisine ait olduğu görülmektedir.³⁶⁹ Cumhuriyetin ilk yılları sanayileşmenin alt yapısının hazırlandığı bir dönem olmuştur. 1927 yılında çıkarılan Sanayi Teşvik Kanunu'ndaki bir takım özendirici hükümlerle sanayi yatırımlarının teşvik edilmesi sağlanmıştır. 1927'de özel kesim üretiminin %44,3'ü gıda maddelerinde, %23,83'ü tekstil alanında yoğunlaşmaktaydı. Sanayi malları üretimi ise %7- 10 geçmemekteydi. İşte bu yasanın temel amacı diğer alanlarda yoğunlaşan özel sermayenin, özendirici hükümler aracılığıyla destek verilerek sanayi malları üreten sanayi, ya da stratejik sanayiler alanına çekilmesi idi.³⁷⁰ Bir yeniden inşa süresi olan bu dönemde sanayileşme alanında gelişme olduğu söylenebilir. Nitekim sanayinin gelişme hızı bu dönem içinde yıllık %10,2 gibi bir ortalama ulaşmıştır.³⁷¹

Lozan antlaşmasının, ticaret ile ilgili ek protokolündeki bazı maddeler Türkiye'nin dış ticaret politikasının şekillenmesinde etkili olmuştu. Bu anlaşmanın hükümlerine göre 1923'teki gümrük tarifesi 5 yıl daha geçerli olacaktı. Bunun anlamı, gümrüklerde advolorem tarife yerine kısmi bir koruma sağlayan 1916 tarifesinin geçerli olması uygun görülüyordu. Dış ticaret politikası belirleme ve kendi üretimini koruma gibi Türkiye'nin karşısına çıkan bu sorunlara karşılık yöneticilerin ellerinde bazı politika seçeneklerinin olduğu görüldü. Bunlardan birincisi, istihlak vergileri yoluyla

³⁶⁸ Devlet İstatistik Enstitüsü, **İstatistik Göstergeler 1923- 1995**, Ankara, 1996, s.430.

³⁶⁹ Tevfik Çavdar, "Devralınan İktisadi Miras", İktisadi Düzen Ve Sorunları, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul; İletişim Yayınları, c.4., 1983,s.1054.

³⁷⁰ Muharrem Tünay, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c.2, S.4'ten ayrı basım, Kasım 1985,s.248.

³⁷¹ Devlet İstatistik Enstitüsü, **İstatistik Göstergeler 1923- 1995**, ... , s.432.

ithalat mallarının fiyatlarını artırmak bu yolla bu malların tüketimini azaltarak ithalatı kılmak. İkincisi ise devlet tekellerinin alanını genişletmek yoluyla yeni üretim sahaları oluşturmak ve böylece ithalatı kısıtlamaktır.³⁷² Nitekim Hükümet anlaşmanın imzalanmasından sonra birtakım malların ithalatını tekeline almıştır. Bununla, bütçenin gelir kısmının artırılması ve kibrit, şeker, çimento gibi üretim alanlarında milli sanayileri kurmak hedeflenmişti.³⁷³ Daha sonra tütün, şeker, petrol, ispirto ve içki devlet tekeli altına alındı. 1923- 1929 yılları arasında ithalatın gayrisafî yurt içi hâsılaya oranı ortalama olarak %14,4, ihracatın payı ise %10,6'dır.³⁷⁴ Bu veriler Cumhuriyet öncesi verileriyle karşılaştırıldığında dış ticaret açığının düşmüş olduğu görülmektedir. Bu dönem gayrisafî mili hâsıla içindeki ithalat ve ihracat payları, daha sonraki elli yıl boyunca aşılammıştır.³⁷⁵ Bu veriler aynı zamanda, 1923- 1929 döneminde açık dış ticaret politikalarının yürütüldüğünün göstergeleridir.

1920'lerde sürekli dış ticaret açıkları verilmiş, bu açık yabancı sermaye yatırımları ve tüccar kredileri ile kapatılmıştır.³⁷⁶ Nitekim bu yıllarda denk bütçe oluşturma önemli bir politikaydı. Dolayısıyla bütçe açıklarının yabancı sermaye ile kapatılmaya çalışılması, yabancı sermayeye olan ihtiyacı göstermekteydi. Yönetici kadro, iktisadi gelişme meselesi ile ilgili yaklaşımlarında üstünde durdukları önemli konu, Türk Müslüman sınıf içinde güçlü bir girişimciler sınıfının oluşturulmasıydı. Bu sınıfın yabancı sermaye ile işbirliğine dayanması iktisadi bağımsızlığı zedeleyen bir durum gibi görülmedi.³⁷⁷ Hükümet bu dönem yabancı sermayeye karşı olmamış,

³⁷² Tekeli, İlkin, *age.*, s. 68.

Keyder'e göre, 1920'ler boyunca devlet, öncelikle ihracatçı çiftçilerin ve tüccarların taleplerine cevap verici tutum almıştır. Özellikle de tüccarların ticaret kısıtlayıcı önlemleri kabul etmeleri düşünülemezdi. Ayrıca Hükümet dış ticaret gümrük tarifelerini değiştirmeden de kısıtlayabilirdi. Keyder'e göre bu yapılmadığına ve genelde tüccarın talepleri yönünde hareket edildiğine göre, hükümet politikasının Lozan Anlaşması yüzünden kısıtlandığını söylemek yanlış olur. Bkz. Çağlar Keyder, "İktisadi Gelişmenin Evreleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul; İletişim Yayınları, c.4.,1983, s.1068.

³⁷³ V.T. Veselov, "Atatürk ve Türkiye'nin Ekonomik Kalkınması", *IX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: TTK Basımevi, 1989, s. 1689.

³⁷⁴ Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Göstergeler 1923- 1995*, ... , s.439.

³⁷⁵ Boratav, *age.*, s.50.

³⁷⁶ Keyder, "İktisadi gelişmenin Evreleri", ... , s. 1068.

³⁷⁷ Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, ... , s. 153.

1923 kongresinde Atatürk yabancı sermaye ile ilgili şunları söylüyordu: "Zannolunmasın ki ecnebi sermayesine hasımız; hayır bizim memleketimiz vasidir. Çok say ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayesine lazım gelen teminatı vermeye hazırız. Ecnebi sermayesi bizim sayımıza inzimam etsin ve bizim ile onlar için faydalı neticeler versin" Bkz. M.

yabancı sermayenin yatırımlar yoluyla birikimleri artırıcı bir rol göreceğini öngörmüştür.

Kuruç'a göre: "1920'li yıllarda yabancı sermayeye iştiraklerin, bu sermaye ile yapılan ortaklıkların pek azalmadığı anlaşıyor. Hatta siyasi kadronun içinde ve yakınında bulunanların bu girişimlerde payları olduğunun da işaretleri vardır. Fakat bütün bunlar Cumhuriyet rejiminin yerli sermayeyi yabancı ile bütünleşmeye yönelten bir politika oluşturmaya yol açmamıştır. Cumhuriyet rejimi, politikalarında bu noktadan oldukça uzak durmuştur."³⁷⁸ Anlaşılacağı üzere Hükümet, yabancı sermayenin ekonomiyi güçlendireceği kanaatine rağmen yabancı sermayeye karşı ihtiyatlı davranmıştır.

1923- 1929 yılları arasında dış rekabete açık liberal politikalar uygulanırken, bütçenin dengelenmesine yönelik sağlam para ve maliye politikaları sayesinde bir büyüme gerçekleşmiştir. 1948 sabit fiyatlarıyla yıllara göre GSMH büyüme hızı, 1924'te %14,8, 1925'te 12,9, 1926'da 18,2, 1928'de 11 ve 1929 yılında 21,6 olarak gerçekleşmiştir. Yalnızca 1927 yılında, tarımdaki gelişme ve dışa bağlı nedenlerden dolayı %12,8 civarında bir düşme olmuştur.³⁷⁹ Ekonominin genel olarak millileştirilmesi diğer taraftan imtiyaz politikalarıyla devlet eliyle milli tüccar oluşturma çabaları bu dönemin önemli politikaları olmuştur. Devlet, gerek sahip olduğu kamu kurum ve kuruluşlarıyla gerekse de uyguladığı politikalarla milli tüccar oluşturma çabalarını başat bir politika olarak sürdürmüştür.

3.2.2. Cumhuriyet Döneminde Milli Tüccar Oluşturma Politikalarının Gerekçeleri

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde iktisadi yükselmenin, devletle bütünleşmiş biçimde davranan, onunla organik bağları güçlü olan ve bu nedenle milli olması gereken iktisadi unsurların güçlenmesiyle gerçekleşebileceği düşünülmekteydi. Bu iktisadi unsurlardan biri özel teşebbüs olup, Müslüman Türk aidiyeti taşımasıyla milli idi. Dolayısıyla Türk siyasi ve ekonomik söyleminde 'milli müteşebbis', 'milli teşekkül', 'milli teşebbüs' kavramları iktisaden gelişmiş Batı ülkelerinde olduğu gibi, mülkiyeti

Kemal Atatürk, **Söylev ve Demeçler**, c.2. , Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, 1959, s. 109- 110.

³⁷⁸ Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası**, Ankara: A.Ü.SBF Yayınları, No.569, c.1, 1988, s.LI.

³⁷⁹ Devlet İstatistik Enstitüsü, **İstatistik Göstergeler 1923- 1995**, ... , s.428.

devlete ait girişimleri belirtmek için değil, mülkiyeti Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına ait olan girişimler için kullanıldı.³⁸⁰ “Cumhuriyetin ilk yıllarında özel girişimciliği destekleyen iktisat politikası, girişimciliğin ‘özel’liğinden önce ‘milli’liğine önem vermiştir. Milli olmak, ekonomik olmaktan önce gelmektedir. Yeni rejime, önem verdiği güvenceyi sağlayabilecek noktaların birisi budur.”³⁸¹ Dolayısıyla devlet eliyle milli tüccar oluşturma çabasını kalkınma ve modernleşmenin temel mekanizması olarak gören yaklaşım, 1923 sonrasının iktisat politikalarına ve atmosferine tamamen damgasını vurdu.³⁸²

Cumhuriyet yönetimi, iş hayatında kendisine bağlı bir tüccar sınıfının ortaya çıkmasını sağlarken bunların daha sonra iktidar karşısında güçlü bir sınıf oluşturmalarını da engellemiştir. Bundan dolayı milli tüccar sınıfı oluşturulurken bunların içinde resmi müteşebbislerin de bulunmasına özen gösterildi. Örneğin özel müteşebbis sınıfının bir bölümünün, 1920’li yıllardaki ‘aferizm’ dalgası sırasında, sivil-asker bürokratlardan oluşması, kalkınma dinamiğinin devlet zümresi tarafından daha yakından denetlenmesini sağladı.³⁸³ Nitekim burjuvazi devletten bağımsız bir sınıf olarak değil, devlete bağlı bir meslek zümresi olarak değerlendirilmekteydi.³⁸⁴

Milli tüccar oluşturma çabası, ilk yıllarda azınlık tüccar gruplarını mülksüzleştirmek amacıyla bürokrasinin ticaret burjuvazisiyle işbirliği yapması ve daha sonra devlet korumacılığı, imtiyazlar ve krediler yoluyla, henüz çok cılız olan sanayi burjuvazisinin de gelişmesine hizmet etmesi anlamına geliyordu.³⁸⁵ 1920’li yılların başlarında ekonominin milileştirilmesi için yabancı sermayeli şirketler şartlar uygun oldukça devletleştirildi. Diğer taraftan gayri Müslim unsurların ticaret alanındaki faaliyetleri azaltılmaya başlandı. Bu durum karşısında gayri Müslim şirketler, yönetim

³⁸⁰ Insel, **agm.**, s.769.

³⁸¹ Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası**, ... , s. XXXVII.

³⁸² Boratav, **age.**, s.40. Devlet gücünün ve olanaklarının, çeşitli yollarla kişilerin zenginleştirilmesi için kullanılmasının ulusal ekonominin gelişmesi için gerekli görülüyordu. 1922 yılında Atatürk Sovyet büyükelçisi Aralov’la yaptığı konuşmada: “Türkiye’de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvamızı ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor... Benim amacım... Anadolu tacirine yardım etmek, zenginleşmesini sağlamaktır.” diyordu. Nitekim daha sonra bu anlayış gelecek dönemlerin iktisat politikalarının belirlendiği İzmir İktisat Kongresi’nde belirgin bir içerik kazanacaktı. Bkz. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, ... , s.148.

³⁸³ Insel, **agm.**, s. 769.

³⁸⁴ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul: Varlık Yayınları, 1963, s. 107.

³⁸⁵ Adnan Gül, “ Türkiye’nin Milli Ekonomik Sürece Geçiş Şartları ve Milli Burjuvazinin Teşekkülü”, **Yeni Türkiye**, S.23- 24, 1998, s.403.

kurullarına Türk uyruklu kişileri sokarak, kendilerine milli süsü vermeye çabaladılar. Aynı şekilde ithalat ve ihracat şirketleri de kendilerini Türk şirketlerinin arkasına gizleyerek işlerini yürütmeye çalıştılar. Yabancı sermaye yeni demiryollarının yapımı gibi işlere girmek istediğinde yerli müteahhitlerle ortaklığa gitmekteydi.³⁸⁶ Dolayısıyla devlet politikalarının zorlamasıyla, Türk- Müslüman girişimcilere iktisadi hayatta etkin olmalarının yolu açıldı. Yerli sanayi üretiminin düşük olması, ithalat ve ihracattaki düşük gümrük hadleri, devlete yakın olan kişilerin büyük miktarlarda ithalat yapmalarına sebep oldu. Bu durum ithalatçı tüccarı zenginleştirdiği gibi, dış ticarete konu olan tarım ürünlerinin üreticisi olan toprak sahiplerine de ciddi kazançlar sağladı.

Yöneticiler tarafından girilen milli tüccar oluşturma çabalarında, İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerdeki Türk tüccarlar, az sayıdaki sanayici ve armatörler ile büyük toprak sahipleri bu rolü üslenecek hedef grup olarak görülüyordu. Fakat yerli sanayi burjuvazisi oluşturma politikası gereği, bu grupların organizasyonunda devlet örgütlerinin birçok yerde ekonomik hayatın içine girmesini gerektiriyordu. Nitekim bu politikalar uygulanırken bu gruplar devlet eliyle organize edilmiş, aynı zamanda birçok devlet görevlisi kendilerinin varlıklı kesimlerle samimi olmaya elverişli resmi ilişkiler içerisinde olmalarına sebep olmuştur. Bu şartlar içinde devlet gücünü meşru ve gayri meşru yolla kullanıp devletin kişileri zenginleştirme ilkesi sayesinde şahsi menfaatleri koruma ve doyurma konusunda kazanılan tecrübe ve beceri, milli tüccarın geliştirilmesine önemli katkısı olmuştur.³⁸⁷ Bürokrasi kökenli memurlar Milli burjuvazinin dayandığı üç ana gruptan biridir. Türk milli tüccarının gelişim süreci içinde dayandığı diğer iki grup ise büyük arazi sahipleri ve tüccarlar olacaktır.

³⁸⁶ Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye- Dünya Savaşından 1971'e**, Babür Kuzucu (Çev.), İstanbul: Belge Yayınları, 1992, 6. Baskı, s. 94.

³⁸⁷ Gül, **agm.** , s. 404.

3.2.3. İktisat Politikalarının Temellendirilmesi Çalışmalarında Milli Tüccar Oluşturma Çabası

3.2.3.1. İzmir İktisat Kongresi (1923)

17 Şubat 1923'te, ülkenin ekonomik kaynaklarının tespiti ve kalkınmanın gerçekleştirilmesi amacıyla uygulanacak ekonomi politikalarını belirlemek için İzmir'de farklı zümrelerden oluşan bir kongre düzenlendi. Kongrede, tüccar, çiftçi, sanayici ve işçi kesimlerinin kendilerine özgü sorun ve isteklerinin bir bütünlük içinde belirlenmesi ve bu isteklerin siyasal yönetim tarafından bilinmesi yanında, yabancı sermaye çevrelerine ekonominin gelecekte alacağı biçim ya da niteliği hakkında açıklamalar yapmak da amaçlanmıştı.³⁸⁸ Nitekim İktisat Vekili Mahmut Esat Bey kongrenin toplanma amacını, "Bu Kongre'yi millet ve memleketimizin kabiliyet ve ihtiyacat-ı iktisadiyesini elbirliği ile tetkik ederek ona göre bir sây ve itilâ usulü vaz ve tetkik eylemek ve aynı zamanda memleketimizin muhtelif ve şimdiye kadar yekdiğerine yabancı kalmış iktisat amillerini birbirleri ile tanıştırmak için açıyoruz"³⁸⁹ şeklinde ifade ediyordu. Atatürk, İzmir İktisat Kongresi açılış konuşmasında şöyle diyordu: "İstiklâl-i tam için şu düstur var: Hâkimiyet-i Milliye, hâkimiyet-i iktisadiye ile tarsin edilmelidir. Bu kadar büyük gayeler, bu kadar mukaddes, azametli hedefler kâğıt üzerindeki düsturlarla, arzu ve hırslarla husul bulamaz. Bunların tahakkuk-ı tammını temin için yegâne kuvvet, en kuvvetli temel iktisadiyattır."³⁹⁰ Yani O'na göre, siyasi bağımsızlık iktisadi güçle teminat altına alınabilecektir. Atatürk, açılış konuşmasında ayrıca "...ve sizler bu memleketin ihtiyacını, milletin ihtiyacını ve milletin kabiliyetini ve bunun karşısında Dünya'da mevcut olan çok kuvvetli iktisat teşkilatını nazar-ı dikkate alarak alınması lazım gelen tedbirleri kemâl-i vuzuh ile teati ve tespit etmelisiniz. O tedbirler tatbik olundukça memleketimizin nûrlara, feyizlere müstagrah olsun"³⁹¹ diyor, kongrede ülkenin geleceği için bir takım iktisadi kararların alınmasını hedefliyordu. Anlaşılabacağı üzere İktisat Kongresi'nde iktisadi birimlerin birbirlerini tanımaları, ihtiyaçlarının tespiti ve ona göre iktisat politikalarının belirlenmesi genel amaçlar olarak görülmekteydi. Kongre'de ilk önce tüm üyelerin kabulü ile on iki maddeden oluşan

³⁸⁸ Kepenek, Yentürk, *age.*, s.34.

³⁸⁹ A.Gündüz Ökçün, "1923 Yılında İzmir'de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar", *İktisat Tarihi Yazıları*, Ankara: SPK Yayınları, no.58, 1997, s.283.

³⁹⁰ *İzmir İktisat Kongresi*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2001, s.42.

³⁹¹ *Age.*, s.43.

İktisadi Milli kararları alınmıştı. Daha sonra ise tüccar, çiftçi, sanayi ve işçi grupları iktisat esasları kabul edilmiş, bu esaslar iktidarlar tarafından iktisadi ve sosyal politikaların belirlenmesinde dikkate alınması gayesiyle bir milli lâhika şeklinde TBMM'ye sunulmuştu.

Kongrede tüccar grubuyla ilgili başlıca benimsenen esaslar şunlardı; kredi sorununun çözülmesi için bir ticaret bankasının kurulması, kambiyo ve borsa işlerinin millileştirme çabası lehinde düzeltilmesi, deniz ticaretinin, ticaret işlerinin ve gümrük işlerinin yeniden düzenlenmesi, tekellerin kaldırılması, Türk tüccarların daha etkili olabilmeleri için ticaret odalarının yeniden düzenlenmesi, dış ticaretin ve yabancılarla ortaklıklar konusunun düzenlenmesi, gelir vergisi, ulaştırma ve haberleşme alanlarında ticari işlemlerde bir takım kolaylıkların sağlanması, iktisat eğitimine önem verilmesi ve cuma günlerinin tatil olması. Sanayi grubuyla ilgili alınan esaslar ise, gümrükler yoluyla yerli sanayinin dış rekabete karşı korunması ve çeşitli vergi bağışıklıklarının sağlanması, sanayi bankasının kurulması, sanayi odalarının yeniden düzenlenmesi ve her şeyden önemlisi Sanayinin Teşviki Yasasının yeniden düzenlenmesiydi. İşçi grubuyla ilgili olarak belirlenen başlıca esaslar şunlardı; Sosyal güvenlik ve iş güvenliğinin sağlanması, yeni açılacak işyerlerinde Türk işçilerin istihdam edilmesi. Çiftçi grubunda benimsenen başlıca esaslar şunlardı; aşarın ve tütün tekelinin kaldırılması, tarım kredi olanaklarının artırılması, ziraat makinelerin temini ve bunların bozulduğunda tamiri için gerekli altyapının oluşturulması, muhacirlerin iskân meselelerinin çözümü, hayvancılık ve ormancılıkla ilgili meselelerin çözümü.³⁹² Kongre'de kabul edilen maddeler genel olarak değerlendirildiğinde, liberal, yabancı sermayeye açık ama himayeci ve yerli azınlık tüccar ve sanayicilerinin ayrıcalıklı durumlarına karşı devlet desteğini talep eden bir politikanın ağır bastığı görülmektedir.³⁹³

1920'lerde ekonomiyi Türkleştirme girişimlerinin amacı, sermaye birikiminin çok sınırlı olduğu Türkiye ekonomisindeki yabancı unsurları tasfiye etmek değil, milli kaygılardan dolayı bu unsurlardan daha çok yararlanmak, buna bağlı olarak gayri

³⁹² A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi, 1923 İzmir – Haberler- Belgeler- Yorumlar**, Ankara: Sevinç Matbaası, 1971, s. 401- 435.

³⁹³ Gündüz Ökçün, "İzmir İktisat Kongresi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, c.4. ,1983, s.1063.

Müslimlerin etkinliklerini Müslüman-Türk lehine azaltmak olarak ifade edilmektedir.³⁹⁴ Nitekim Milli Türk Ticaret Birliği'nin hazırlayıp Kongre'ye sunduğu ve kabul edilerek hükümete takdimi uygun görülen yabancı sermayeye ilişkin esaslara bakıldığında, böyle bir anlayışın İzmir İktisat Kongresi'ne de hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Milli Türk Ticaret Birliği'nin hazırlayıp kongreye sunduğu esaslardan başlıcalar şunlardı; birinci maddede yabancı sermayeyi müstağni yani gereksiz gibi addedemeyeceğimiz fakat memleket de belli kontroller altında tutularak memleketi girmesi gerektiği, ikinci madde de ise tamamen yerli sermayeye terk edilecek işlerin tayini ve bu işlere yabancı sermayenin girmemesi, üçüncü maddesinde ise Türk addedilmeyen şirketlere imtiyazlar, özel müsaadeler ve Türk şirketlerinin istifade ettiği muafiyetlerin tanınmaması, dördüncü maddesinde ise yabancı şirketlerin hükümet münakasa ve müzayedelerine katılamamasıydı. Beşinci esas ta bir şirketin Türk addedilebilmesi için şartlar belirtilmiş, altıncı esas ta ise yabancı ve yerli ortaklı şirketlerde, şirketin Türk şirketi addedilebilmesi için sermaye pay ve oranları verilmekteydi. Buna göre; ödenmiş sermayede Türklerin sahip olması gereken pay, gemicilik, havacılık, özel sanayi ve imtiyazlı bankacılık sektörlerinde %75, orman işleri ve sermayesi 1.000.000 lirayı aşan özel sanayi şirketlerinde %51, madencilik, demiryolu vesaire şirketler ve sermayesi 5.000.000 lirayı geçen diğer teşebbüslerde %41 ve sermayesi 100.000.000 lirayı geçen şirketlerde %31 olması öngörülmekteydi.³⁹⁵

İzmir İktisat Kongresi'ne bakıldığında, Boratav'ın ifadesiyle genel olarak kalkınmacı, yerli ve yabancı sermaye ile piyasaya dönük, çiftçiyi özendirici, ekonomik hayatın denetiminin milli unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı öngören tezlerin ön plana çıktığı görülmektedir.³⁹⁶ Fakat kongrede, iktisadi hayatta Türk- Müslüman unsurun ön plana çıkması gerektiği yönündeki düşüncenin, alınan kararlar nezdinde somutlaştığı görülmektedir. Yani ulusal öğeler ekonomik alanda da somutlaştırılmak istenmiştir. Dolayısıyla yabancı tüccarların yerini Türk tüccarların alması gerektiği hususundaki düşünce, Cumhuriyet döneminin iktisat politikalarının şekillendirildiği İzmir İktisat Kongresi'nde öncelikli hedeflerden biri olmuştur.

³⁹⁴ Murat Koraltürk, "Milli İktisat, Ekonominin Türkleştirilmesi, İzmir İktisat Kongresi", **Toplumsal Tarih**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını, (Şubat- 2009) S.182, s.39.

³⁹⁵ A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi, 1923 İzmir – Haberler- Belgeler- Yorumlar, ...**, s.435- 437.

³⁹⁶ Boratav, **age.**, s.46.

3.2.3.2. Teşvik-i Sanayi Kanunu (1927)

Sanayileşme, ekonomik kalkınmanın önemli ayaklarından biri olarak görülmüş, İzmir İktisat Kongresi'nde sanayinin gelişmesi için Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun yeniden düzeltilerek uygulanması karara bağlanmıştı. Kongre'de "Teşvik-i Kanunu müsaadeleriyle muafiyetin yalnız Türkiye tebaasına tahsisi ve Türk sanayi şirketleri için de şirket sermayesinin en az yüzde yetmiş beşi Türkler elinde bulananlara bahşi"³⁹⁷ gibi Türk yatırımcılara ayrıcalık tanıyan kararlar alınmıştı. Milli tüccar oluşturmak demek, Ekonomide sermaye kazançlarının gayri milli unsurlardan milli unsurlara aktarılması ve ekonominin bu kazançları sürekli kılacak biçimde örgütlenmesi idi. Dönemin iktisat politikalarına uygun olarak, özel girişimcilere çeşitli biçimlerde sağlanan ayrıcalıklar, bağışıklıklar, iştirak payları milli tüccar oluşturma çabalarını somutlaştırıyordu. Sermaye kazançlarını kurumlaştırmaya yönelik en önemli belge olan 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu bu çabaları tamamlıyordu. Unsurları gitgide daha yaygın biçimde milli olan bu ekonomik yapıda, devlet kendi işini daha akılcı yöntemlerle düzenlemeye yönelirken, özel kesimi de sermaye birikiminin geleceği için cesaretlendirmekteydi.³⁹⁸ Nitekim özel sektör kendilerine tanınan imtiyazlardan yararlandı.

1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu kapsamına çok küçük işletmeler bile dâhil edilmişti. 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda ise işletmeler dört kısma ayrılmış, bu sınıflamada on beygirlikten büyük çevirici güç kullanan ve bir yıl içinde en az 1500 gündelik miktarında işçi çalıştıranlar, birinci grup olup ayrıcalıklardan en fazla yararlanan gruptu. Çevirici güç kullanmayan ve daha az işçi çalıştıran gruptaki işletmeler ise ayrıcalıklardan daha sınırlı yararlanacaklardı. 1927 yılındaki Teşvik-i

³⁹⁷ Ökçün, **age.** s. 427.

³⁹⁸ Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası**, ... , s. XXXVII.

1927 tarihli Teşviki Sanayi Kanununun yeniden düzenleme gerekçesi, dönemin hem milli iktisat politikalarını yansıtmaya hem de bu politikalar doğrultusunda hedeflenen milli tüccar oluşturma çabalarını yansıtıyordu: "Sanayii milliyemizin (ulusal sanayimizin) teşvik ve himayesi ve memleketimizde dâhili istihlâkatımıza(iç tüketimimize) kifayet ettikten(yettikten) başka, belli başlı ihracat yapan sanayi müesseseleri vücuda getirilmesi ve yerli ve yabancı sermayelerle büyük sanayi teessüs ederken henüz parasını işletmeye alışmamış olan halkımızın da birleşerek toptan veyahut ferdin mümkün olan sınaî teşebbüslere girişmesi her suretle şayanı arzudur.(her bakımdan istenmektedir.)" Bkz, **age.** , s.XXXVII.

Sanayi Kanunu ile girişimcileri çevirici güç kullanma ve onları daha büyük ölçeğe itme amacı güdülmekteydi.³⁹⁹

1927 yılında çıkartılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile sanayinin teşviki yeni esaslara bağlanmıştı. Bu esaslara girişimciye bir takım imtiyazlar tanınıyor, sanayileşme yönünde tedbirler getiriliyordu. Bu tedbirleri üç grupta özetlemek mümkündü: yatırımın ve üretimin maliyetini düşüren önlemler, girişimcinin gelirini artırıcı önlemler, belli bir süre bölgesel tekellerin oluşturulmasına ilişkin önlemlerdi.⁴⁰⁰ Tecrübe bilgisi ve buna ilaveten bol kredi ve yüksek sermayelerle vücut bulan Batı sanayi karşısında sanayimizin geliştirilebilmesi için teşvik tedbirleri içinde koruma ve muafiyetler getirilmişti. Getirilen üç önemli muafiyet hammadde ile makine ve yedek parça ithallerinde gümrük muafiyetleri ve gelir vergisi muafiyetidir.⁴⁰¹ Bu tedbir ve muafiyetler yanında, teşvik yasasında şu esaslar bulunmaktaydı; uygun görülen girişimlere 10 Hektara kadar karşılıksız arazi verilmesi (Madde 4), haberleşme bağlantıları ve motor gücünün hükümetçe karşılıksız sağlanması, fabrikanın teşkilinde yurtdışından sağlanan araç ve gereçlerin devletin elindeki demiryolları ve denizyollarındaki taşıtlarla taşınmasında %30 indirim yapılması(Madde 10), yıllık üretimin %10'una ulaşan hükümet desteği, bir kısım kamu tekel maddelerinin bu kuruluşlara indirimli satılması, kamu kesiminin (yerel yönetimler dâhil) ve bu yasadan yararlanan kuruluşların, teşvik gören girişimin üretimi gerekli şartlarda ise ve fiyatı %10'dan fazla değilse, yabancı mallar yerine yurtiçinde üretilen bu malların satın alınması zorunluluğu idi (Madde 13). Yasa ile yüksek düzeyde koruma ve özendirme tedbirleri getiriliyor, yerel sanayinin gelişmesi teşvik edilerek dolaylı yoldan bu sektörde, milli tüccar sınıfının bir öncelik alması öngörülüyordu.

³⁹⁹ **Düştur**, 3. Tertip, 8.Cilt. , Ankara: Devlet Matbaası, 1946, Kanun No:1055, s.655- 662.

Kanun 8 fasıl 45 maddeden oluşmaktaydı. 1927 Tarihli Teşviki Sanayi Kanunu'nun uygulama aşamasında bahsedilen dört sınıfın özellikleri şunlardı; Birinci sınıf sanayi, en az on beygirlik bir kuvvet ile işleyen bir sene zarfında en az 1500 gündelik miktarında işçi çalıştıran müesseselerdi. İkinci sınıf sanayi, kuvveti on beygirden az olup gündelikleri yılda en az 1500 veya bu miktar 1500'den az olup kuvveti en az on beygir olan veya muharrik gücü bulunmayıp, günde 10'da fazla işçi çalıştıran müesseseler. Üçüncü sınıf ise, muharrik gücü on beygirden az olup, imalatında yıllık çalıştırdığı işçi gündelikleri 750'yi geçen müesseseler. Dördüncü sınıf ise tezgâh veya el ile her nevi dokumacılık, halıcılık, trikotaj, urgancılık, dantelâcılık ve emsali işleri yapan işçileri bir bina dâhilinde toplu halde çalıştıran ve muharrik gücü olmayan müesseselerdi. (Madde 2)

⁴⁰⁰ Çavdar, **Cumhuriyet Döneminde Türk İktisadi Düşüncesi**, ... , s. 1077.

⁴⁰¹ Ahmet M. Gökçen, "Cumhuriyet Döneminde İktisadi Gelişme", **Yeni Türkiye**, İstanbul, S.23- 24 (Eylül- Aralık 1998), s. 3257.

3.2.3.3. Göç Hareketlerinin İktisadi Sonuçları Ve Uygulanan Politikalar

Ekonominin Türkleştirilmesi, gayri Müslim unsurların sahip oldukları iktisadi güç ve imkânların doğrudan veya dolaylı yollardan Müslüman- Türk unsura aktarılması veya Müslüman- Türk unsurları gayri Müslim unsurların aleyhine olacak biçimde iktisadi yaşam içinde daha etkin hale getiren bir kararlar ve uygulamalar bütünü olarak tanımlanabilir.⁴⁰² Bu tanıma göre, yaşanan göçler sonucu Ermeni ve Rum'ların ülkeden çıkarılmasıyla, kaybolan tüccar sınıfı yerine Türk- Müslüman unsurlardan oluşan yeni bir tüccar sınıfı oluşturma politikalarını, milli tüccar oluşturma çabaları kapsamında görmek gerekir. Nitekim özellikle 20. Yüzyılın başlarından itibaren, göç ve iskân politikalarının şekillenmesinde böyle bir kaygının olduğu var olduğu söylenebilir. İttihat ve Terakki döneminden bu yana gözlemlenebilen, ekonomik alanda uluslaşma sürecinin, mübadele göçlerinin sonunda büyük bir ivmeye ulaştığı tespitini yapan Arı'ya göre; "Türkiye nüfusundan 1.200.000 kişilik, ekonomik becerileri yüksek bir kitlenin kopup ayrılması, ekonominin bütün sektörlerinde önemli üretim düşmelerine ve ekonomik açıklara neden olmuş, fakat kayıplara karşın bu durum, ekonomide ulusçu politikaların ve uygulamaların oluşturulmasına fırsat vermiştir. Yeni bir Türk girişimci sınıfının yaratılması ve bu sınıfın yerli sermaye ile varlığını sürdürebilmesi arzusu, bu politikalara ve uygulamalara yoğun bir biçimde etki etmiştir."⁴⁰³

Osmanlı Devleti, 19. Yüzyıldan itibaren Balkanlar ve Kafkasya'da toprak kaybetmesiyle yoğun bir şekilde göç almaya başlamış, bunun karşılığında gayri Müslim vatandaşları da çeşitli sebeplerle ülke dışına yoğun bir şekilde göç etmiştir. 1877- 1912 döneminde gelen muhacirlerin sayısı 1.370.000 olup kayıtlara geçmeyenlerin de hesaba katılmasıyla bu rakamın 1.500.000'den az olmadığı söylenebilir.⁴⁰⁴ Osmanlı devleti muhacirler ile ilgili iktisadi kararlarda, "Osmanlı ekonomisi artan resim ekonomisidir. XIX. Yüzyılda bu gerçekten hareketle belirlenen ekonomik tedbirlerden birisi muhacirlerin iskân mahallerinde kendi kendilerine yeten birer ekonomik birim

⁴⁰² Murat Koraltürk, "Ekonominin Türkleştirilmesi ve Türk- Yunan Nüfus Mübadelesinin İktisadi Sonuçları", **Mete Tunçay'a Armağan**, Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk (drl), İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s.603.

⁴⁰³ Kemal Arı, "Mübadele ve Ulusal Ekonomi Yaratma Çabaları", **Toplumsal Tarih**, S.68 (Ağustos- 1999), s.13.

⁴⁰⁴ Gülfettin Çelik, "Osmanlı Türkiye'sine XIX. YY. Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo- Ekonomik Bakımdan Tahlili", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi (Ayrı Basım), 1996, s.119.

olmalarının teminidir”⁴⁰⁵ düşüncesini temel almışlardır. Dolayısıyla bu dönemde yaşanan göçlerle gelen muhacirlerin, bir şekilde iktisadi yaşama katılmaları gerektiği düşüncesi ön planda tutulmuştur. Nitekim bu konuda başarılı olunmuş, kalifiye ilave emek, üretime katılarak verimlilik artırılmış, daha çok alan tarıma kazandırılmış, yeni ulaşım teknolojilerinin devreye girmesi ile Osmanlı tarım ürünlerinin gerek iç gerekse de dış pazarlarla daha kolay buluşması sağlanmış, Osmanlı tarımı sanayi ürünleri yetiştiriciliğine kayarak ihracat imkânları artmıştır.⁴⁰⁶ Balkan savaşları döneminde bu göçler artmış, bununla beraber Rumların da özellikle Yunanistan’a göçleri sürmüştür.

Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni tehciriyle önemli miktarda servet el değiştirdi. 1915 yılına kadar büyük miktarda sermaye birikimine sahip olan Ermeniler, mallarını ve mülklerini terk etmek zorunda kalmışlardı. Köylerini terk eden Rum ve Ermeni nüfusun elindeki topraklara yörenin eşrafı ve toprak sahipleri el koydular.⁴⁰⁷ Savaş döneminde, Ege Bölgesi’nde ticari tarımla uğraşan en azından yarım milyon Rum çiftçi ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştı. İhracata yönelik tütün ve fındığın yetiştirildiği Karadeniz Bölgesi’nde 200.000’e yakın Rum da aynı şekilde ülkeyi terk etmişti. Aynı şekilde Çukurova Bölgesi’ndeki Ermeni çiftçiler de iktisadi varlıklarını, Türk toprak sahiplerine, tüccarlara ve ihracatçılara terk ederek devretmişlerdi.⁴⁰⁸

Lozan Konferansı’nda Ermeni, Rum ve Yahudilere bir takım haklar verilmesi yanında, onların iktisadi etkinlikleri üzerinde olumsuz etki yapacak iki sonuç ortaya çıktı. Bunlardan biri kapitülasyonların kaldırılması diğeri ise nüfus mübadelesiydi. Nüfus mübadelesiyle birlikte gayri Müslimlerin nüfus içindeki oranının azalmasına bağlı olarak, ekonominin Türkleştirilmesi ve gayri Müslimlerden Müslüman- Türklere servet aktarımı için de uygun koşullar doğmuştu.⁴⁰⁹ Zorunlu nüfus mübadelesi hükümlerine göre, ülkeden ayrılanların geride bıraktıkları mülk kamulaştırılmış sayılacak ve muhacirlere verilecekti. Savaş döneminde bir milyon Rum kaçmış, büyük

⁴⁰⁵ Çelik, *age.*, s.120.

⁴⁰⁶ Çelik, *age.*, s.121.

⁴⁰⁷ Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, ... , s.69.

⁴⁰⁸ Keyder, *age.*, s. 78.

I. Dünya savaşı sırasında Osmanlı Topraklarını terk eden Rum ve Ermeni nüfusa ait toprak, bağ, bahçe, zeytinlik, değirmen vs. miktarları için Bkz. Murat Bardakçı, *Tâlat Paşa’nın Evrak-ı Metrûkesi*, İstanbul: Everest Yayınları, 2009, s.81- 103.

⁴⁰⁹ Koral Türk, *agm.*, s.615.

nüfus mübadelesi anlaşmasıyla da 150.000 Rum Anadolu'yu terk etmiş, yaklaşık yarım milyon Müslüman- Türk nüfus ta Balkanlar'dan Türkiye'ye gelmişti. Keyder'e göre kaba bir hesapla, Rumların ülkeden ayrılmasıyla Batı Anadolu'daki en iyi toprakların en azından beşte birinin Müslüman toprak sahiplerinin eline geçtiği tahmin edilebilir. Ona göre, şehirlerde bırakılan mülk ve servet şüphesiz çok daha büyük orandaydı.⁴¹⁰ Savaşta geri bırakılanlardan kimlerin yararlanacağına siyasi otorite karar veriyordu. Toprağın bir bölümü Yunanistan ve Rusya'dan gelen muhacirlere dağıtıldı.⁴¹¹ Fakat toprak bölüşümün den en çok yararlananların Kurtuluş Savaşına katılan adaylar ve yeni iktidara yakın, büyük toprakları ele geçiren eşraf olduğu anlaşıyor. Bunlar aynı zamanda ittihatçıların millileştirme politikalarından en çok kazanç sağlayan gruptu.⁴¹² Kurtuluş savaşı döneminde sadece Rumların terk ettiği toprakların alanı 2,7 milyon dönüm olup bunun yaklaşık 1,9 milyon dönümünün iskân politikalarıyla dağıtıldığı geriye kalan 800 bin dönümünün ise bu gruba kaldığı anlaşılmaktadır.⁴¹³ Nitekim bu yolla büyük topraklara sahip olan eşrafın bir kısmı, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde oluşan milli tüccar sınıfının bir bölümünü oluşturdu.

Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşanan yoğun göç hareketleri önemli iktisadi sonuçlara yol açtı. Savaştan önceki Yüzyıl boyunca Anadolu tarımının iç ve dış pazarlara yönelmesinde önemli payı olan gayri Müslim çiftçiler, kırsal alanları liman şehirleri ve Avrupa ticaret merkezleriyle bağlantısını sağlamış olan gayri Müslim tüccar, tefeci ve zanaatkârların büyük bir bölümü artık yoktu.⁴¹⁴ Bütün bu

⁴¹⁰ Keyder, *age.* , s.69.

Mütareke döneminde birtakım Ermeni ve Rum yurt dışına çıktıklarından Lozan anlaşmasına göre malları metruk sayılarak el konulmuş, dönmelerine ve mallarına tekrar sahip çıkamayacakları kararı alınmıştı. Buna rağmen 1924 yılında zengin Ermenilerden Karnik Sebuhyan, Gümüşgerdanyan, Yennon Değirmenciyan gibi Ermeniler yurda dönerek mallarına sahip oldukları görüldü. Bunun üzerine hudut dışına çıkarılmış Ermeni zenginlerinin ne suretle İstanbul'a girdikleri hakkında raporlar hazırlanmış ve tahkikatlar açılmıştı. Bkz. Ahmed Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret AŞ. Yayını, 1997, ss. 933- 952.

⁴¹¹ Kemal Arı, **Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923- 1925**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s.135.

1924 tarihinde "Emval-i Gayrimenkule-i Metrûkenin Kanunen Hakk-ı İskân-ı Haiz Muhacirine Tevziini Mübeyyin Talimatnamenin Mer'iyete Vaazına Dair Talimatname" yayımlandı. Bu genelge ile yasa gereği terk edilmiş taşınmaz mallardan pay alma hakkına sahip olan göçmenlere bu malların hangi yöntemle ve nasıl dağıtılacağına ilkeleri benimsenmişti. **Düstur**, 3.tertip, c.5, Ankara, 1969, s.648- 654.

⁴¹² Keyder, *age.* , s.69.

⁴¹³ Gül, *agm.* , s.405.

⁴¹⁴ Pamuk, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, ... , s.165.

iktisadi faaliyetler, üretim araçları ile birlikte Türk- Müslüman nüfusa kaldı. Tüccar sınıfı içinde Hıristiyan unsurların saf dışı bırakılmasını telafi eden iki gelişme oldu: bunlardan birincisi yabancı sermayenin rolünün artması, ikincisi ise Müslüman tüccar sınıfının hızla olgunlaşması idi.⁴¹⁵ Nitekim bu ikinci durum 1920’li yıllarda milli tüccar sınıfının etkili olmaya başlamasının temel nedenlerinden biriydi. Diğer taraftan muhacirlerin üretici durumuna getirilme çabalarında, aktarılan ve kazanılan üretim biçimleri, Türkiye’de ekonominin millileştirilmesi ve milli tüccar oluşturma çabalarının önemli dinamiklerinden biri oldu.

3.2.4. Milli Tüccar Oluşturma Çabalarında Kurumsal Düzenlemeler

3.2.4.1. Ticaret Ve Sanayi Odalarının Teşebbüsleri

Tüccar gruplarının örgütlendiği ticaret ve sanayi odaları, Osmanlı döneminden itibaren Türk- Müslüman unsurların iktisadi hayatta etkin olmalarının yollarını arayan temel kurumlardan biri olmuşlardır. Osmanlı’da kurulan ilk yerli ticaret odası 14 Ocak 1880’de kurulan Dersaadet Ticaret Odası idi. İstanbul ticaret Odası kurulduktan sonra ancak 1882’de faaliyete geçti. O dönemde Ticaret Odası deyimi günümüzdeki oda meclisi ve yönetim kurulunun karşılığı olarak 24 üyeden oluşan yönetim organı için kullanılıyordu. Oda’ya kayıt mecburiyeti yoktu ve bu durum odaların en önemli sıkıntısı olarak Cumhuriyet’e kadar sürdü. Tüccar ve sanayiciler, işleri düştüğü zaman istedikleri zaman üye olabiliyor ve yıllık aidat ödüyorlardı. İstanbul Ticaret Odası’nın kurulduğu 1880 sonunda Oda’ya 250 tüccar ve sanayici kaydolmuş ve 550 iş konusu gelmişti. Oda’nın ilk kadrosunda bir başkan, ikinci başkan, iki danışman, bir başkâtip ve bir kâtipten oluşuyordu.⁴¹⁶ 1889’da sanayi ve ziraat odaları da ticaret odaları bünyesine alındı. 1908 yılında Osmanlı Devleti’ndeki oda sayısı 160’ı buldu. Fakat bunlar içinde İstanbul, İzmir, Bursa, Selanik dışındaki ticaret odaları kâğıt üzerinde kalmıştı. Bunun nedenleri, tüccarın kayıt zorunluluğunun olmaması, yeterli üye sağlanamayınca hükümetten destek alınamaması, tüzel kişiliğe sahip olunamaması, kadro sorunları,

⁴¹⁵ Keyder, **age.**, s. 78.

⁴¹⁶ Adnan Giz, “Osmanlı Devletinde Ticaret, Sanayi Odaları ve Borsalar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c.3, s.750.

birikim ve deneyim yetersizliği, yabancı ticaret odaları ile rekabet gibi unsurlardır.⁴¹⁷ 1910 yılında Ziraat Odaları, Ticaret ve Sanayi Odalarından ayrıldı. 1925 yılında yapılan düzenlemeyle 12 maddelik 655 sayılı Ticaret ve Sanayi Odası Kanunu çerçevesinde Oda'lar tüzel kişilik kazandı ve üyelik zorunluluğu getirildi.⁴¹⁸

1926 yılında yürürlüğe giren nizamnameye göre Oda'lar seçimle belirlenen yönetimlerle çalışmaya başladılar. Oda'ların örgütlenmesi yoluyla iş çevrelerinin kendi sorunlarını politik karar organlarına götürebilecekleri ve politik karar organlarının çıkar gruplarının kendi politikalarına olan tepkilerini alabilecekleri bir kanal oluştu.⁴¹⁹ Başka bir ifade ile Oda'ların en önemli görevlerinden biri olan, karar verici otoriteler üzerinde iş dünyasının çıkar ve faydalarını savunmak görevinin yolu açılmış oldu. Bu konuda İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası daha ön plana çıkmaktaydı. Oda hükümetin isteği üzerine hazırlamış olduğu İktisat Komisyonu raporlarıyla ülkenin ekonomik sorunlarının tespitinde önemli bir rol oynamıştı. Milli Türk Ticaret Birliği'nin çalışmaları neticesinde millileştirilen İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasının çalışmalarında, Türklerin İstanbul ekonomisi üzerindeki geri plandaki konumunun analizi ve geliştirilmesi için yapılan öneriler ön sırayı almaktaydı.⁴²⁰ Cumhuriyetin ilk yıllarında Oda'lar her ne kadar tam manasıyla örgütlenip ekonomik sorunların çözümünde etkili bir rol alamamışlarsa da faaliyetleriyle Müslüman– Türk unsurun ekonomik faaliyetlere katılımlarını teşvik edilmesi düşüncesini yaymaları açısından önemli rol oynamışlardır.

⁴¹⁷ **Loncadan Oda'ya**, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını, s.176.

1880 yılından itibaren yabancı ülkeler İstanbul'da kendi tüccarlarının haklarını korumak, işlerine yardımcı olmak gibi nedenlerle ticaret odaları faaliyet gösteriyordu. 1870 yılında Avusturya – Macaristan Ticaret Odası, 1884'te Fransız Ticaret Odası, 1887'de İngiliz, 1891'de İtalyan, yine 1891'de Yunanistan, 1911'de ABD ve 1913 yılında ise Rus Ticaret Odaları kuruldu. Bkz. Adnan Giz, **age.**, s. 751.

⁴¹⁸ Ticaret Odaları ile ilgili düzenlemelerin yapılması gerektiği hususu ilk kez İzmir İktisat Kongresi'nde görüldü. Buna göre tüccar grubunun esasları bölümünde: "Ticaret Odalarının memleketin her tarafında teşkilleri ve bu hususta evvelce tanzim edilip kanuniyet kesbedemeyen kararnamenin tetkiki ve bil'umum Ticaret ve Sanayi Odalarının bu husustaki mütalâalarının ahzı suretiyle müstacelen bir kanun tanzimi." Denilerek bu hususta düzenlemeler yapılmasının gereği ortaya konuldu. Bkz. Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir, Haberler-Belgeler- Yorumlar**, ... , s.418.

⁴¹⁹ Tekeli, İlkin, **age.**, s. 58.

⁴²⁰ İlhan Tekeli, Selim İlkin, "1923 Yılında İstanbul'un İktisadi Durumu ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası İktisat Komisyonu Raporu", **Cumhuriyet'in Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004, s.78- 94.

3.2.4.2. Âlî İktisat Meclisi

Âlî İktisat Meclisi, Türkiye’de iktisadi kalkınmayı hızlandırma ve bu yönde ortaya çıkabilecek güçlükleri ortadan kaldırma amacıyla 25 Haziran 1927’de 1170 sayılı kanunla kurulmuştur. Meclis, on biri iktisatçı, on ikisi iktisadi kurumlardan gelen ve biri silahlı kuvvetler temsilcisi olmak üzere 24 üyeden oluşmaktaydı. Altı ayda bir on beş gün süreyle çalışan meclisin onursal başkanı Başbakan, ikinci onursal başkanı ise iktisat vekili idi. Meclis, özel sektörün istem ve taleplerinin siyasal otoriteye aktarıldığı bir aracı vazifesini görüyordu. Âlî İktisat Meclisi’nin görevleri arasında, memleketin iktisadiyatıyla alâkadar olmak üzere hükümetçe tanzim kılınacak kanun ve nizamname layihalarıyla ve hükümetten tevdi olunacak iktisadi mesai hakkında beyanda bulunmak, iktisadi usul ve sistemler hakkında ve bunların memleket iktisadiyatına etkileri hususunda araştırmalar yaparak hükümete bildirmek vardı.⁴²¹ Âlî İktisat Meclisi, başta dış ticaret verileri ve ödemeler dengesi olmak üzere birçok iktisadi konuda araştırmalar yaparak raporlar hazırladı. Âlî İktisat Meclisi, hazırladığı raporlarda ulusal bir ekonomi oluşturmanın gereklerini öncelikli olarak ele aldı. Bu konuda neler yapılması gerektiği hususunda hükümete önerilerde bulundu.⁴²² Meclis faaliyetlerini 1935 yılının ortalarına kadar sürdürdü.

3.2.5. Milli Tüccar Oluşturma Çabalarında Cemiyetlerin Rolü

II. Meşrutiyetten bu yana milli iktisat politikalarını savunan cemiyetler, amaçları doğrultusunda gerçekleştirdikleri çeşitli faaliyetlerle, Türk- Müslüman unsurların iktisadi alanda etkin olmaları yönünde çaba sarf ettiler. 1908 boykotu sonucu ortaya çıkan Boykotaj Sendikası, Tüccâran-ı Osmaniye Heyeti, İktisad Harp Cemiyeti, Cemiyet-i Mütешеbbis, İstihlak-ı Milli Cemiyeti, İktisad-ı Milli Cemiyeti, Osmanlı Sanatkarân Cemiyeti, Türk Çalıştırma Derneği gibi dernekler bu anlayış çerçevesinde kurulan belli başlı cemiyetlerdi.⁴²³ Osmanlı’nın son dönemlerinde 1922 yılında kurulan Milli Türk Ticaret Birliği de milli iktisat anlayışı çerçevesinde, milli tüccar oluşturma

⁴²¹ Tekeli, İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, ... , s.61.

⁴²² Meclis Türkiye’nin iktisadi meseleleri hakkında hazırladığı raporları belli aralıklarla yayınladı. Örneğin sanayileşme hususunda yapmış olduğu araştırmalar neticesinde yayınlamış olduğu raporda bu konuda hangi eksikliklerin olduğu ve yapılması gerekenler hakkında Hükümete bilgi vermekteydi. Bkz. **Âli İktisat Meclisi Raporları**, “Türkiye’de Sanayi Nasıl Teessüs Ve İnkişaf Edebilir?”, Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Neşriyat Serisi A, No.12, 1933.

⁴²³ **Loncadan Oda’ya**, ... , s.177

çabalarını Cumhuriyet döneminde sürdüren başlıca bir cemiyet olmuştu. Birliğin kurucularından Ahmet Hamdi Başar Cemiyetin kuruluş hedefini şöyle açıklıyordu: “Milli Türk Ticaret Birliği gerek ithalat ve gerek ihracat ticaretinde ve gerekse toptancı ve yarı toptancı ticarete Türk tüccarının hâkim olmasını amaç edinmişti. Bu iş için mutlaka devletin yardımı ve enerjik müdahalesi lazımdı. Biz nizamnamemize açıkça koyduğumuz gibi, devletin Türk tüccarı arasında şirketler, tröstler, konsorsiyumlar kurmalarını sağlayarak onlara ithalât- ihracat işlerinde bazı imtiyazlar tanınmasını istiyorduk. Liberal bir görüş ve serbest ticaret şartları içinde millileştirilmesine, iktisadi hâkimiyetin Türk milletinin eline geçmesine imkân olmadığı için, başlangıç döneminde devlet gücüne dayanan bir müdahalenin zorunlu olduğuna inanmaktaydık.”⁴²⁴ Birlik milli iktisat doğrultusunda, Türk tüccarının ticari alanda etkili olması yönünde çaba göstermiştir. Başta İzmir İktisat Kongresi’ndeki faaliyetleri ile İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası’nın millileştirilmesi sırasında oynadığı roller bu politika doğrultusunda gösterilen çabalardan en önemlileridir.⁴²⁵ Nitekim Milli Türk Ticaret Birliği, İzmir İktisat Kongresi’nde hükümete sunduğu esaslar ile devletin milli tüccar oluşturma çabası yönünde politik kararlar almasında etkili olmuştu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında milli tüccar oluşturma çabaları yönünde kurulan diğer bir cemiyet İstanbul Milli Sanayi Birliği idi. 1927 yılında İstanbul’da bir grup sanayici tarafından kurulan birliğin nizamnamesinde kuruluş amacı şöyle ifade edilmekteydi; Türk sanayini geliştirmek, sanayiye ilişkin yasa ve düzenlemeler hususunda ilgili resmi kuruluşlara görüş bildirmek, üretim araçları ve ulaşımın maliyetlerini ucuzlatmaya çalışmak, ulusal sanayi ürünlerinin ülke içinde tüketimini artırmak, teşvik-i sanayi bankası kurmak yönünde girişimlerde bulunmak.⁴²⁶

İsmet İnönü, 1929 yılında mecliste yaptığı konuşmada Dünya ekonomik buhranının ülke ekonomisi üzerinde yaptığı olumsuz etkilerden bahsettikten sonra, bu ekonomik olumsuzlukların ortadan kaldırılması için gerekli hususların halka anlatılarak benimsetilmesi maksadıyla Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti’nin kurulmasını önerdi ve

⁴²⁴ Murat Koraltürk, **Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları- Meşrutiyet, Cumhuriyet Ve Tek Parti Dönemi- “Gazi Bana Çok Kızmış...”**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s.137.

⁴²⁵ Murat Koraltürk, **Türkiye’de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış Ve Ahmet Hamdi Başar’dan Seçmeler**, Ankara: SPK Yayını, Yayın No. 107, 1997, s.25.

⁴²⁶ Murat Koraltürk, “İstanbul Milli Sanayi Birliği”, **Toplumsal Tarih**, S.68. (Ağustos 1999), s.19.

aynı gün cemiyetin kuruluş kararı alındı.⁴²⁷ Cemiyetin amaçları şöyle sıralanmaktaydı; halkı israfla mücadele etmek, hesaplı, tutumlu ve tasarrufa alıştırmak, yerli mallarını tanıtmak, sevdirmek ve kullanırmak, yerli mallarının miktarını çoğaltmak aynı zamanda yabancı mallarla rekabet edecek kaliteye getirmek ve fiyatlarını ucuzlatmaya çalışmak, yerli mallarının sürümünü artırmak suretiyle milletin iyi yaşamasını temin etmek.⁴²⁸ Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti bu amaçlar doğrultusunda, halkı tasarrufa alıştıracak bilgilendirmeler yanında, yerli malların tanıtılması gayesiyle özel günler, sergiler düzenledi ve yayınlar yaptı. Yine üretilen malların kalitesinin artırılması maksadıyla Sanayi ve Ziraat kongreleri düzenledi.⁴²⁹ Cemiyet her ne kadar ekonomik buhranın olumsuz etkilerinin ortadan kaldırılması gayesiyle dış ticaret açıklarının azaltılması gibi makro hedeflere yönelmiş olsa da milli ekonomi oluşturulmasındaki gereklerin toplum tarafından yerine getirilmesinde önemli rol oynadı. Cemiyet, sermaye birikiminin kaynağı olarak görülen tasarruflar konusunda halkı bilinçlendirdi. Cemiyetin, ülke ekonomisinin kalkınması için sınaî ve zirai alanda mevcut kapasitelerin tespiti, bu tespitlerle müesseselerin aydınlatılması, bunların başarılabilmesi için sosyal ve iktisadi alanda milli teşkilatlanmaların sağlanması ve bu doğrultuda propagandaların yapılması faaliyetleri, gerek devlet gerekse de milli tüccar ve sanayicileri çok memnun etti. Çünkü halkın tasarruf yapması sonucu oluşan tasarrufların milli bankalarda toplanmasıyla yatırımlar için kredi bulma imkânı daha rahat oldu. Aynı zamanda halkın yerli mala olan rağbet etmesi, yerli mal üreten üreticiler ve bu malı satanlara büyük kazançlar sağladı.⁴³⁰

Cemiyetler, milli ekonomi oluşturma yönünde faaliyetler de bulunurken aynı zamanda devletin milli tüccar oluşturma yönünde daha bilinçli politikalar üretmesinde hem yol gösterici hem de bir baskı unsuru oldular. Dolayısıyla bu fonksiyonlarıyla cemiyetler, devlet eliyle milli tüccar oluşturma çabalarına dolaylı yoldan katkı sunmuşlardır.

⁴²⁷ **TBMM ZC.** Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, C.21, S.69, 1. Kanun, 12 Aralık 1929, s.5318- 5319.

⁴²⁸ **TBMM ZC.** C.21, S.69, 1. Kanun, 12 Aralık 1929, s.5318.

⁴²⁹ Yaşar Semiz, **Atatürk Döneminin İktisadi Politikası- Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti**, Konya: Saray Kitapevi, 1996, s.75- 76.

⁴³⁰ Semiz, **age.** , s.65- 66.

4. MİLLİ TÜCCAR OLUŞTURMA ÇABALARINDA BANKACILIK SEKTÖRÜNÜN YERİ: İŞ BANKASI ÖRNEĞİ

4.1. Türkiye’de Bankacılık Sektörünün Gelişimi Ve Milli Tüccar Oluşturma Çabaları

4.1.1. II. Meşrutiyet Öncesi Bankacılık

4.1.1.1. Sarraflar Ve Galata Bankerleri Dönemi

Osmanlı Devleti’nde bankacılık işleri, Tanzimat’a kadar sarraflar tarafından yürütülmekteydi. Sarrafların bu zanaatları para değıştiriciliğı ile başlamıştı. Osmanlı paraları ile yabancı paraların birbiriyle değıştirilmesi gibi para ve kredi işleri ile uğraşan sarraflar, bankacılık işlevi görüyorlardı. Memlekette fasılasız para istikrarsızlığı hâkim olduğu için sarraflar, halkın ve yabancı ülkelerde iş yapan tüccarların ellerindeki değışik paraları az çok hileli bir şekilde sağlam paraya veya altına tahvil etmek suretiyle büyük servetler elde ediyorlardı. Sarraflar, para bozma işleri yanında başkalarının paralarını işletmekte, poliçe alım satımı ve ikrazatla da meşgul olmaktaydılar. Ayrıca devlet adamlarının para işleriyle uğraşır, onların alacaklarını tahsil eder, ödemelerini yaparak fazla paralarını işletirlerdi.⁴³¹ Fakat sarrafların en büyük kazançları, Osmanlı Sarayı ve Hazine ile olan münasebetlerinden oldu. Vergi mültezimleri, maliye veznesine def’aten yatırmak zorunda oldukları teminat akçesini sarraflardan tedarik ederler, bunun karşılığında da sarraflara ya yüksek faiz öderler veya onları kârlarına ortak ederlerdi. Diğer taraftan devlet hazinesi de paraya ihtiyacı olduğu zaman vilayetlere ait vergi hâsılatlarını sarraflara kırdırırdı.⁴³² Aynı şekilde hükümetten maaş veya herhangi bir alacağı olanlarda bu alacaklarını sarraflara kırdırırlardı. Sarraflar kırdırdıkları bu alacak vesikalarına yüksek iskonto uygulayarak büyük kazançlar elde ederlerdi.

⁴³¹ Burhan Ulutan, **Bankacılığın Tekâmülü**, Ankara, 1957, s.137.

⁴³² Ulutan, **age.**, s.137- 138.

18. yy. ikinci yarısından sonra vilayetlerin vergi hâsılatlarının Galata sarraf ve bankerlerine kırdırılması artık cari bir muamele haline gelmiştir. Galata sarraflarına banker unvanı verilmesi bu devreye 19. yy. başlarına rastlar. Hatta bu bankerler 1842 tarihlerinde Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları adıyla iki heyet kurarak aralarındaki rekabeti bertaraf etmeğe, paraların kurlarını istedikleri gibi tespit etmeye ve Hazineye diledikleri şartlarda dikte etmeye muvafık olmuşlar ve İmparatorluğun varidatını toplayarak Hazineye veya Hazinece havale olunan yerlere teslim vazifesini üzerlerine alarak Devletin bir nevi hazinedarı olmuşlardır. Bkz. Ulutan, **age.**, s.138- 139.

Sarrafların ileri gelenlerinin işyerleri Galata'da olmasından dolayı bunlara Galata sarrafları, daha sonraları bunların ileri gelenlerine de Galata Bankerleri denilmiştir. Sarraf ve bankerler genelde Rum, Ermeni, Yahudi ve Levantenlerden oluşmuşlardı. Galata bankerleri, ülkenin birçok yerinde kredi işlerine hâkim olarak bir taraftan yerli tüccarı ve diğer taraftan da tüketiciyi finanse etmek durumuna girmişlerdi. Özellikle yerli Rum banker ve tüccar ortakları, faiz haddi nispi olarak düşük olan Batı ülkelerinden kredi ile satın aldıkları malları, İmparatorluk içinde peşin para ile satıyor ve ellerinde biriken paraları birkaç misli faizle kredi olarak veriyorlardı. Diğer taraftan, kurdukları tüccar ve banker ortaklığıyla Osmanlı İmparatorluğu içinde Batı'ya ihraç edilen malları daha hazır olmadan ucuza satın alıyorlardı.⁴³³ Ermeni ve Yahudi bankerler daha ziyade iç tüketimi finanse ediyor ve özellikle Ermeni bankerler vergilerin iltizamında devlet sarraflığını yürütüyorlardı. Yahudi bankerler ise bazı saray ve vükela ile bazı yüksek memurların masraflarının finansmanı yanı sıra Hazine'ye avans verilen dış borç akitlerinde aracılık ediyorlardı.⁴³⁴ Bankacılık işlevini gören Galata Bankerleri'nin Türk ekonomisinde gördükleri en önemli rol, sanayi devrimi sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı için devamlı bir pazar haline getirilmesiydi.⁴³⁵

Galata bankerleri, 19. yy. ortalarına doğru bankerlik tecrübelerini artırarak uluslararası bir üne kavuşmuşlardı. Osmanlı İmparatorluğu içindeki tüm finans işlemlerine hâkim olmuşlardı. Fakat Ulutan'a göre; "Galata bankerleri sarraflık ve sarayla olan ve daha ziyade hileli anlaşmalara dayanan muameleleri dışında Garp'taki en iptidai şekliyle dahi bankacılık hizmetleri tesis edememişlerdir."⁴³⁶ Yani Galata bankerlerinin gördüğü bankacılık işlevlerinin dönemin koşullarına göre tam anlamıyla bir bankacılık hizmeti olduğu söylenemez. Kredi ihtiyacı için, ilk devirlerde, Ahilik teşkilatının ve Esnaf Gediklerinin azaları arasında bazı yardımlaşma esasları kurulmuş olması muhtemeldir. Fakat bu yardımlaşma da hiçbir zaman müesseseseleşememiştir.⁴³⁷

⁴³³ Haydar Kazgan, "Galata Bankerleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3.Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.762.

⁴³⁴ Kazgan, *agm.*, s.762- 763.

⁴³⁵ Kazgan, *agm.*, s.762.

⁴³⁶ Ulutan, *age.*, s.139.

⁴³⁷ Ulutan, *age.*, s.139.

4.1.1.2. Tanzimat Sonrası İlk Bankacılık Hareketleri Dönemi

Tanzimat'tan sonra para ve kredinin örgütlenmesinde Galata bankerliğinden bankacılık müessesesine doğru bir geçiş başlamıştır. Batı memleketlerinde sanayi devrimiyle birlikte sermaye birikiminin artması, dış ticaret bilançolarının fazla vermesi, gibi sebepler bu ülkelerden borçlanma için elverişli bir ortam oluşturmuştur. Henüz piyasaya kapalı ve çarşı esnafına dayalı ekonomilerin olduğu ülkelere, piyasa şartlarının hazırlanması için kredi vermek, yatırımda bulunmak zorunlu hale gelmişti. Bu koşullar altında, Batılı sermayedarlar Osmanlı Devleti'ne kredi vererek ulaştırma, madencilik, bankacılık ve ticaret alanlarında yatırımlara giriştiler. Osmanlı Devleti'nin paraya olan ihtiyacı, devlet borçlarının giderek artması ve yabancı sermaye yatırımları, ülkenin Batı kesiminde ve özellikle İstanbul'da para ve sermaye piyasasının doğmasına sebep oldu. Bu durum aynı zamanda teşkilatlı krediye ve bankalara ihtiyaç duyulmasına yol açtı. Devletin mali durumu, para işlerinin düzene sokulması, tarım kredilerinin organize edilmesi gibi nedenler banka kurulmasını artık zorunlu hale getiriyordu.⁴³⁸ Nitekim İmparatorluk içinde banka kurma faaliyetlerinin yoğunluk kazanması ile iç ve dış borç stoku arasında büyük bir ilişki gözlenmektedir.⁴³⁹

Tanzimat sonrası kurulan bankaların sermayeleri üç ayrı kaynaktan gelmekteydi. Birinci kaynak, İstanbul'daki eski büyük Galata sarraflarının sermayesiydi. İkinci kaynak Devletin yeni kurallar koyarak bankalara sağladığı imkânlar olurken, üçüncü kaynağı ise yabancı sermaye oluşturuyordu.⁴⁴⁰ Ticaretin ve özellikle para ticaretinin çok karlı olduğu bir ortamda, yerli sermayenin gelişmemiş olması yabancı bankaların yaygınlaşması sonucunu verdi.⁴⁴¹ Nitekim bu dönemde bankacılık sisteminde görülen temel özellik yabancı banka hâkimiyetinin olmasıydı.

Tanzimat sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda, banka kurma teşebbüsleri yaygınlık kazanmaya başladı. Bu girişimlerin en önemlisi, 1844 yılında Londra ve Liverpool tüccarlarının girişimiyle kurulmuş olan The Commercial Bank of Smyrna'nın

⁴³⁸ Avni Zarakolu, **Cumhuriyetin 50. Yılında Memleketimizde Bankacılık**, İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No: 61, 1974, s.3- 6.

⁴³⁹ Ahmet Ertuğrul, Osman Zaim, **Türk Bankacılığında Etkinlik, Tarihi Gelişim Kantitatif Analiz**, Ankara: Bilkamat İşletme ve Finans Yayınları, 1996, s. 5.

⁴⁴⁰ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası**, Ankara: TCMB Yayını, 1997, s.53.

⁴⁴¹ Kepenek, Yentürk, **age.**, s.21.

Osmanlı ülkesindeki banka kurma girişimi idi. Londra’da 200.000 sterlin sermaye ile kurulan banka, İzmir’de faaliyet göstermek üzere, para basmak dışında her türlü bankacılık yapma amacını taşıyordu. Bu bankanın kuruluşuna öncülük eden ve Osmanlı Devleti ile ticaret yapan 30 kadar tüccar, bu girişimleriyle, Ege Bölgesi’nde görülen para sıkışıklığına çözüm getirmek ve bu yolla yerel tüccarları aşarak doğrudan üreticiye ulaşmak istiyorlardı. Fakat banka 1847 yılında likidite talebini karşılayamadığı için faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldı.⁴⁴²

İstanbul’da ilk banka kuruluşu 1847 yılında oldu. İlk bankanın kurulmasında 1840 yılında çıkarılan kaimelerin etkisi olmuştur. Devlet tarafından çıkarılan kaimenin, altın ve yabancı paralara nazaran değerinin düşmesi Devleti, kambiyo kurlarında istikrarın sağlanması hususunda tedbir almaya sevk etti. 1845 yılında Devlet Th. Baltazi ve Y. Aleon adında iki Galata Bankeri ile mukavele yaptı. Bu mukaveleye göre, Devlet bu iki bankere senelik 2 milyon kuruş (450.000 frank) ödeme karşılığında, bu tüccarlar, tüccara Fransa ve Londra üzerine 1 sterlin 110 kuruş esas üzerinden poliçe ve tediye yapmayı taahhüt etmekteydiler.⁴⁴³ 1846 yılında anlaşma tekrarlandı. 1847 yılında anlaşmanın tekrar yenilendiği süreçte bu iki Galata bankeri, Osmanlı Hükümeti’nin himayesi altında İstanbul Bankası adında banka kurma muvafakatini elde etmiş oldular. Böylelikle Osmanlı Devleti’nde ilk banka kurulmuş oldu. Bankanın esas gayesi para rayicinin istikrarının sağlanmasıydı. 1848 ihtilali ve hükümetin borcunu ödememesi yüzünden geçirdiği buhranlara rağmen banka, 1852 senesine kadar faaliyetlerine devam etti ve sterlin rayicini 110 kuruşta tuttu.⁴⁴⁴ Fakat bankanın piyasadan kaynaklanan spekülasyonlardan kendini kurtaramaması ve kendi itibarıyla devlet için yabancı memleketlerden elde ettiği poliçe keşidelerinin devlet tarafından ödenmemesi yüzünden banka kapanmak zorunda kaldı.⁴⁴⁵

⁴⁴² Reşat Kasaba, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Bir İngiliz Bankası: İzmir Ticaret Bankası”, **Tarih ve Toplum**, Sayı 43, Temmuz 1987, ss.57- 59.

⁴⁴³ A. Du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi**, Maliye Tetkik Kurulu (drl.), Ankara: Damga Matbaası, 1978, ss.72- 73

⁴⁴⁴ A. Du Velay, **age.**, s.74.

⁴⁴⁵ Avni Zarakolu, **Para ve Banka**, Ankara: Banka Ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayını, 1965, s.119

Piyasa da spekülasyon şu şekilde olmaktaydı; gerek banka ve gerekse sarraflar piyasada meskûkat azalınca kaime sürüyor, sonra bu kaimeleri daha düşük fiyatla alıyor ve bu muameleyi tekrar ediyorlardı. Hükümet ise İstanbul Bankasının kambiyo tutmak ve kendisine para bulmak gibi

Kırım harbinden sonra 18 Şubat 1856 tarihli Hatt-ı Hümayûn'da Hükümet, İmparatorluğun umumi refah ve maddî zenginlik kaynaklarını geliştirmeye matuf gelir membaları temin etmek ve malî ve nakdî nizamı temine matuf ıslahatı tahakkuk ettirmek üzere bir banka veya benzeri müesseseler vücuda getirmek kararında olduğunu açıklamıştı.⁴⁴⁶ Bunun ardından, 1856 yılında Sadrazam ve Hariciye Nazırı Mehmed Emin Paşa zamanında Şark Bankası (Bank Oriental) adıyla bir banka kurma teşebbüsünde bulunuldu.⁴⁴⁷ Fakat bu teşebbüsten bir sonuç alınamadı. Daha sonra 1858 yılında Türkistan Bankası adıyla bir banka kurma çalışması içine girildiği görülmektedir. Bankanın kuruluşu için 1858 tarihinde yayınlanan irade de şöyle denilmekteydi; “Türkistan Bankası adıyla kurulacak bankanın idaresi ve diğer şartları, Sadrazam Mehmet Emin Ali Paşa ve Maliye Nazırı Mahmud Nedim Paşa ile banka kurucuları tarafından hazırlanan sözleşme gereğince bu bankanın devletin nizam ve nezareti altında bu tarihten itibaren otuz yıl süre ile imtiyaza sahip olarak tesis ve teşkiline tarafımdan izin verilmiştir.”⁴⁴⁸ Fakat bu banka da faaliyete girmemiştir.

1856 yılında yapılan çalışmalar neticesinde İngiliz sermayedarlar grubunun teklifi üzerine merkezi Londra'da olmak üzere 500 Bin sterlin sermaye ile Bank-ı Osmanî (Otoman Bank) kuruldu.⁴⁴⁹ Daha sonra 1863 yılında Otaman Bank'ın İngiliz grubu ile Paris'te bulunan bazı banka ve ortaklıklar ile İspanya'da bulunan Möblie kredi ve Osmanlı Devleti adına Sadrazam, Hariciye Nazırı, Maliye Nazırı ve Vükela Meclisi'nden bir temsilcinin katılmasıyla bir sözleşme imzalandı. Bu imtiyaz sözleşmesine göre Osmanlı Devleti bu kuruculara bir banka kurma yetkisi veriyor ve bu banka, Bankı Osmanî Şahane adını alıyordu. Banka borç para vermek, tüccar tahvillerinden iskonto etmek ve poliçe alıp satmak gibi her türlü banka işlemleri yapmaya yetkiliydi. Banka devlete %6 faizle 12.500.000 frank yani 500.000 liralık kredi açacak bunu temin etmek içinde hazine bonusu çıkaracaktı. Banka ayrıca yapacağı

hizmetlerinden dolayı bu bankaya karşı cezri bir harekete geçemediğinden para spekülasyonlarına mani olamıyordu. Bu ihtikâr ve spekülasyonlar İstanbul Bankası'nın kapanmasından sonrada devam etmiştir. Bknz. Hazım Atıf Kuyucak, **Para ve Banka**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, Nu. 37, 1948, s.153.

⁴⁴⁶ Ulutan, **age.**, s.141.

⁴⁴⁷ Cavide Işıksal, “Türkiye’de İlk Bankacılık Hareketi Ve Osmanlı Bankası’nın Kurulması”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, İstanbul, S. 10, Temmuz 1968, s.72.

⁴⁴⁸ BOA. Name-i Hümayun Defteri, 12, s.190. ; Zikreden: C. Işıksal, **age.**, s.72.

⁴⁴⁹ BOA. A. AMD. 19/ 85.

işlemlerden komisyon alacaktı.⁴⁵⁰ Banka, açılışından sonra Beyrut, İzmir, Kalas ve Selanik'te şubeler açtı.⁴⁵¹ Bankaya bank-ı Şahane statüsünü kazandıran somut neden, bankanın 1862 istikraz operasyonunda ve kaimelerin başarılı şekilde oradan kaldırılmasında oynadığı roldü.⁴⁵² İmtiyaz anlaşmasına aynen uyulunca devletin hazine işlerinin tekeline elde eden Osmanlı Bankası, 1875'ten sonra Osmanlı İmparatorluğunun genel hazine başı oldu. Ancak Osmanlı Hükümeti'nin direnci, özellikle güvenilir bir bütçenin yokluğu bu ayrıcalığı boşa çıkardı. Banka sadece, şubeler aracılığıyla biraz gelir toplamakta ve kendi ödeme buyruklarına göre ödemeler yapmakla yetinmekteydi.⁴⁵³ Yapısal açıdan banka her türlü ağır sanayiden ya da dönüşüm sanayisinden uzak kalarak sadece bir kısım donanım şirketlerini denetiminde tutmuştu.⁴⁵⁴ Devletin aldığı borçların ödenmemesi sebebiyle iflas eden hazine idaresi Düyûn-ı Umumiyye'ye devredilmiş, Lozan Antlaşması'ndan sonra da Osmanlı Bankası imtiyazlarını kaybetmiş bir banka olarak varlığını 1928 yılına kadar devam ettirmiştir.

Devlet dış borç bulma gayesiyle birtakım başka bankaların da kurulmasına müsaade etmiştir. Bu bankalardan biri Şirketi Umumiyye'yi Osmaniye Bankası'dır. Bu şirket 10 muharrem 1281(1864) tarihli irade-i şahane tarafından 20 şer liralık 100.000 hisseden müteşekkil 2 milyon sterlin sermaye ile kuruldu. Şirketin idare merkezi İstanbul, müddeti 30 sene idi. Bankanın kurucuları şunlardı; Bankı Osmani Şahane, A.Baltacı, Christaki Zografos, Boghos Mısıroğlu, A. A. Ralli, Zafiropulo ve Zarifi, Oppenheim, J. Camondo, Alberti ve şürekası, Sulzbach, Fruling, ve Groschen, Stern biraderler, Bischoffsheim ve Goldschmidt. Şirketin yapacağı faaliyetler ise şunlardı; hükümete iç ve dış borç bulmak, vilayet ve belediyelerle esnaf cemiyetlerine ikrazatta bulunmaktı.⁴⁵⁵ Banka 1893 yılında tasfiye edilmiştir.

Amerika'da iç savaşın çıkması nedeniyle buradan pamuk tedarik eden İngiltere'de önemli bir hammadde sıkıntısı ortaya çıktı. 1866 senesinde Türkiye'de

⁴⁵⁰ Işıksal, "Türkiye'de İlk Bankacılık Hareketi Ve Osmanlı Bankası'nın Kurulması", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, ... , s.77.

⁴⁵¹ A. Du Velay, **age.** , s.113.

⁴⁵² Edhem Eldem, **Osmanlı Bankası Tarihi**, Ayşe Berktaş (Çev.), İstanbul: Ofset Yapımevi, 1999, s. 88.

⁴⁵³ Jacques Thobie, " Osmanlı Bankası", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 3.Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.776.

Bankadan alınan borç parayla umumi maaşların ödemesi yapılmaktaydı. **BOA**. Y.A.HUS. , 380/104.

⁴⁵⁴ Thobie, **agm.** , s.781.

⁴⁵⁵ A. Du Velay, **age.** , s.120- 121.

pamuk üretiminin teşviki maksadıyla Şirketi Maliyeyi Osmaniye Bankası kuruldu. Sermayesi 1 Milyon sterlin olan banka, Birkaç sene sonra tasfiye edilerek mevcutlarıyla birlikte Osmanlı Bankası'na devredildi.⁴⁵⁶

Osmanlı Bankası'nı kontrol eden İngiliz ve Fransız sermaye grubuna rakip olan, Fransa'nın Société Général Bankası ile İstanbul'daki Tubini ve mahdumları müessesesi ortaklığı, 13 Teşrinievvel 1868 tarihli bir anlaşmayla Osmanlı Hükümeti nam ve hesabına 150 milyon franklık hazine bonoları ihracını deruhte etmişlerdi. Bu grup, Osmanlı Bankası kurucularına rakip olmuş, 1865 ve 1866 senelerinde yapılan büyük tahvili düyun muamelesini idare etmişti. Osmanlı Bankası kurucularının içinde bulunduğu sıkıntıdan da istifade ederek Osmanlı Hükümeti ile bir banka kurma izni hususunda anlaştı. Bir taraftan Paris, Londra ve İstanbul'da Hazine bonoları çıkarılırken diğer taraftan da 5 Kânunusani 1869 tarihli fermanla 50 milyon frank sermayeli Osmanlı İtibâr-ı Umûmi Bankası'nın kurulmasına izin verildi. Nizamname gereğince banka sermayesini yüz milyon franga çıkarmak hakkına sahipti.⁴⁵⁷ Osmanlı İtibâr-ı Umûmi Bankası 1873'e kadar Osmanlı istikrazlarında önemli bir rol oynamıştır. 1872'de iki yüz milyonluk yeni hazine bonolarını da bu müessese ihraç etmiştir. Osmanlı İtibâr-ı Umûmi Bankası 1899 yılında kapatılmıştır.

Almanya ile Fransa arasındaki harp yüzünden Paris piyasasının Osmanlı Hükümeti'nin mali muamelelerine kapanması dolayısıyla Osmanlı'daki demiryolu inşaatları Avusturya sermayedarlarının eline geçti. 1870- 1871 harbi ve bunun neticeleri dolayısıyla Viyana piyasası bir nevi spekülasyon merkezi olmuştu. 1873 krizine kadar Viyana ve Berlin piyasaları çok büyük işler gördüler. İstanbul ve Viyana piyasası arasında mali münasebetlerin artmasıyla Merkezleri Viyana'da olan fakat İstanbul'da faaliyet gösteren Avusturya- Osmanlı Bankası ile Avusturya- Türk Bankası adında iki banka kuruldu.⁴⁵⁸ Avusturya- Osmanlı Bankası, Dâhiliye Nazırının 26 Teşrinisani 1871 tarihli bir kararnamesiyle tesis edilmiştir. Bu bankanın kurucuları Crédit- Austalt adlı Avusturya Bankası ile, The Anglo Austrian Bank, The Union Bank ve İtibâr-ı Umûmi

⁴⁵⁶ Ulutan, **age.**, s.152.

⁴⁵⁷ A. Du Velay, **age.**, s.121.

⁴⁵⁸ A. Du Velay, **age.**, s.122.

Osmani Şirketi olup sermayesi 2.5 milyon sterlindi.⁴⁵⁹ Avusturya- Türk Bankası ise 1872 Mart ayında 100.000 hisseli, 2 milyon sterlin sermaye ile kurulmuştur. Diğer banka gibi bu bankaya da sadece İstanbul'da olmak üzere tek şube olarak açılmasına izin verilmişti. Bankanın ortakları, Osmanlı İtibâr-ı Umûmi Bankası, C. Carapanos, J. Camondo ve şürekası, St.- A.Ralli, Z. Stefanovitch, Otto ullman, Antoine Vlasto, Christaki Zografos, Viyana'da Union Bankası ile İngiliz- Avusturya Bankası ve diğer muhtelif şahsiyetlerdir. 1873 yılında Viyana piyasasında yaşanan şiddetli kriz sonrası Avusturya- Türk Bankası tasfiye edilmiş, Avusturya- Osmanlı Bankası ise 1874 yılında Osmanlı Bankası ile birleştirilmiştir.⁴⁶⁰

İstanbul Bankası, 10 Nisan 1872 yılında ikinci defa olarak 10 liralık 100.000 hisseye ayrılmış toplam 1 milyon sterlin sermaye ile kurulmuştur. Banka Rum asıllı Ant. Vlasto, A. Syngos, G.Coronios, S. Skouloudis gibi Galata Bankerlerinin ortaklığı ile kurulmuştur.⁴⁶¹ Banka, Teselya Demiryolları ve Maden şirketleri ile alakadar olmuş, Yunanistan'da gördüğü büyük zararlar neticesinde 1894 yılında faaliyetlerine son vererek Osmanlı Kambiyo ve Esham Şirketi ile birleştirilmiştir. Osmanlı Kambiyo ve Esham Şirketi ise Kırım harbinden sonra D. Euginidis adlı bir Galata bankerinin 300 bin sterlin sermaye ile bankacılık işlerine başlamasından sonra 1872 yılında, F. M. Ciado, A.F. Barker adlı iki Galata bankeri ile birleşmesi neticesinde 600 bin sterlin sermayeyle kurulmuş, 1899 yılında faaliyetlerine son verilmiştir.⁴⁶²

19. yy. sonlarına doğru Almanlar bankacılık alanında etkili olmaya başladılar. 1899 yılında Almanlar tarafından kurulan ilk banka, Deutsche Palastine Bank yerini 1904 senesinde Bank d'Orient'a bırakmıştır. Fakat bu bankada Yunan sermayesi hâkim olduğundan 1905 yılında Dresdner Bank ile diğer iki Alman bankasının birleşmesinden tamamen Alman sermayeli Deutsche Orient Bank kurulmuştur. Şark memleketlerinde ve bilhassa ülke dâhilinde iş görmek için kurulan bu banka İstanbul, Edirne, Adana, Bursa ve İzmir gibi büyük şehirlerde şubeler açmıştır.⁴⁶³ Dönemin diğer bir yabancı bankası Midilli Bankası'dır. Midilli'li bir Rum tüccar ile İstanbullu bir Rum tüccarın

⁴⁵⁹ Ulutan, **age.**, s.153.

⁴⁶⁰ A. Du Velay, **age.**, s.123.

⁴⁶¹ BOA. İ.MMS, 43/ 1769.

⁴⁶² Ulutan, **age.**, s.154.

⁴⁶³ Ulutan, **age.**, s.155.

ortaklığında 1891 yılında 6.000.000 frank sermaye ile kurulmuştur.⁴⁶⁴ Atina ve Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif şehirlerinde şubeler açmış olan banka, Koço Kumpanyasına ait gemilerle Zonguldak kömür madenlerini devir almıştır. 1902- 1903 yıllarında zarar ederek faaliyetlerine son vermiştir.⁴⁶⁵ Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren diğer bir yabancı banka Selanik Bankası'dır. 1888 yılında 2 milyon sermaye ile kurulan bankanın ortakları, Fransız Comptoir National d'Escompte şirketi ile bir Avusturya bankasının iştirakiyle Selanikli Yahudiler, İtalyan tebaalı Alâatini Biraderler ve İsak Fernandez'dir.⁴⁶⁶

İstanbul'da bankacılık alanında görülen büyük hareketlenmeler sonucu gerek Galata bankerlerinin girişimleriyle gerekse de doğrudan yabancı sermayeyle daha birçok yabancı sermayeli bankanın kurulduğu görülmektedir. Rus Bankası, Ermeni Bankası, Maliye ve Nafia Bankası, İtalyan Şark Bankası, İstanbul Kontuvarı, Sinaî Kredi Bankası, Osmanlı Ticaret Şirketi, Osmanlı Nafia Bankası, Austro- Levantine Bankası ve Türkiye Milli Bankası bu dönem teşekkül etmiş bankalardır. Velay'e göre, Osmanlı'daki işlerle hiçbir alakası olmayan ve tamamıyla spekülasyon kazancı zihniyetiyle hareket eden bu yabancı sermayeli bankaların birçoğunun ortadan kalkması 1873 yılında Viyana piyasasında yaşanan ekonomik krizle mümkün olmuştur.⁴⁶⁷ Yani bu döneme kadar geçen sürede Galata bankerleri ile Ecnebi bankacılar, bankacılık faaliyetlerini devletin mali sıkıntısından azami derecede faydalanma şeklinde yürütmüşlerdir. 1881 Muharrem Kararnamesinden sonra Osmanlı gelir kaynaklarının ve ekonomi politikalarının yönetimi uluslar arası bir kuruluşa geçtikten sonra Avrupalı sermayedarlara yeterli bir güvence sağlandığından Osmanlı Devleti'ne yabancı sermaye girişi tekrar hızlanmıştır.

Bu dönemde, yabancı sermaye ve yabancı sermaye ortaklığı ile kurulan bankalar veya şube açan büyük yabancı bankalar, Hazine'ye borç verme işlerini yürütmekle beraber kendi ülkelerinin çıkarlarına hizmet ettikleri, Osmanlı Devleti'nin kendi ülkeleri ile olan ticaretlerinin gelişmesine çaba gösterdikleri, Osmanlı ülkesinde faaliyette bulunan yabancı firmalarla yabancı uyruklu iş adamlarını finanse ettikleri,

⁴⁶⁴ Akyıldız, **Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri**, ... , s.128.

⁴⁶⁵ Ulutan, **age.** , s.155.

⁴⁶⁶ BOA. Y.A. RES. 41/ 21.

⁴⁶⁷ A.du Velay, **age.** , s.124.

kendi çıkarları doğrultusunda ulaşım ve madencilik sektörlerinde yatırımlara giriştikleri ve bu alanlarda yatırım yapacak yabancı sermayeye aracılık ettikleri görülmektedir.⁴⁶⁸ Keyder'in ifadesiyle: "Kredi mekanizması, periferi tipi yapının yaratılması ve değer aktarımının yanı sıra, kapitalist merkezdeki ekonomik konjonktürü Türkiye tarımının en uzak köşelerine iletme işlevini de görmekteydi."⁴⁶⁹ Dolayısıyla bu tespitler ışığında, yabancı sermayeli bankaların, bankacılık faaliyetlerini, salt kendi çıkarları etrafında yürüttükleri, Osmanlı ekonomisinde bir katma değer oluşturmaktan ziyade zararlara yol açtıkları, haliyle Türk- Müslüman tüccar sınıfına bir katkı sağlamadıkları söylenebilir. Diğer taraftan, bu dönem içinde azınlıkların oluşturduğu ticaret ve finans burjuvazisinin bankacılık faaliyeti olarak görülebilecek girişimleri, Türk- Müslüman tüccarların ticari alanda gerilemelerine sebep olmuştur.

II. meşrutiyet öncesi yabancı sermaye dışında kurulan ve ulusal niteliği olan ilk banka Ziraat Bankası'dır. Ziraat Bankası'nın kuruluşu memleket sandıklarına dayanmaktadır. İltizam sisteminin çiftçiler üzerinde oluşturduğu olumsuz durumlar, Mithat Paşa'nın 1863'te tarımsal kredileri teşkilatlandırma girişimlerine neden olmuştur. Kredi kurumu, 1867 yılında ilk kez Niş (Pirot Kasabası) vilayetinde kurulmuş, Memleket Sandıkları adı altında diğer Osmanlı vilayetlerinde de yaygınlaşmıştır. Köylünün kredi sorununu çözme amacıyla yola çıkan Sandık'ın geliri, çiftçilerin imece yöntemi ile oluşturdukları ürünün bedeli olmuştur. Daha sonra sermaye gereksinimini karşılamak için aşar vergisinde Menafi hissesi adıyla %10 oranında bir artırım yapılmıştır.⁴⁷⁰ Menafi sandıklarının işleyişinde görülen sıkıntılar nedeniyle 15 Ağustos 1888 tarihinde bir nizamname çıkarılarak bu sandıkların yerini, merkezi İstanbul olmak üzere Ziraat Bankası almıştır.⁴⁷¹ 10 milyon Osmanlı lirası sermaye ile kurulan bankanın nizamnamesindeki görevleri şunlardı; taşınmaz mal rehini karşılığında şahsi kefaletle çiftçilere borç para vermek, faiz karşılığında mevduat kabul etme ve tarıma ilişkin sarraflık işleri görmek. Ziraat Bankası, çiftçiye ipotek karşılığında

⁴⁶⁸ Öztin Akgüç, **100 Soruda Türkiye'de Bankacılık**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 3. Baskı, 1992, s.12.

Yabancı devletlerin rekabetine sahne olan Osmanlı İmparatorluğu'nda her yabancı bankanın kendi ülkesinin en fazla ilgi duyduğu yörelerde faaliyet göstermeleri bu görüşleri desteklemektedir.

⁴⁶⁹ Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi içinde Türkiye 1923- 1929**, Ankara: Yurt Yayınevi, 1982, s.178.

⁴⁷⁰ Arslan Yüzgün, "Ziraat Bankası", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 3.Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.771.

⁴⁷¹ BOA. Y.A.RES. 42/ 21.

senelik % 6 faizle ve bir defaya mahsus olmak üzere % 1 nispetinde bir tescil resminin de buna eklenmesi suretiyle ikrazlarda bulundu.⁴⁷² Banka, faaliyetlerinin ilk devrelerinde mevduat kabulünde isteksiz davranmıştır. Bunun sebebi vadesiz mevduatın kredi işlerinde kullanılmaması, bunun yanında vadeli mevduata halkın rağbet etmemesidir. Mevduata teşvik hareketi ancak 1910 yılından sonra başlamıştır. O tarihe kadar 1 milyon kuruş civarında olan mevduat, teşvik çalışmalarının başladığı sene 12,6 milyona yükselmiştir.⁴⁷³

Ziraat Bankası'nın memleketin birçok yerine yayılmış olan tüm şube ve büroları, bir muhasebe memuru, bir tarım müfettişi, mahalli tarım ve ticaret odasından iki temsilci, iki de vilayet meclisi üyesinden oluşan bir idare meclisi tarafından yönetiliyordu. Kredi sağlamada tamamen merkeziyetçi bir karar ortamı içinde bulunmaları dolayısıyla kredinin adilane dağıtılmasında herhangi bir rolleri bulunmamaktaydı. Zaten Ziraat Bankası'nın çeşitli adlarla çiftçiye ve köylüye sağladığı krediler, kredi kaynağın sadece tarım kökenli olmasından dolayı çok düşüktü.⁴⁷⁴ Diğer taraftan 19. yy. sonlarına doğru Ege'deki Türk- Müslüman çiftçilerinin Ziraat Bankası'ndan aldıkları kredinin maliyeti aynı yöredeki azınlık çiftçilerinin mahalli sarraflardan aldıkları kredinin maliyetinden yüksekti.⁴⁷⁵ Ziraat Bankası'nın bu eksiklikleri, meşrutiyet döneminde 1914 yılında yapılacak yeni düzenlemelerle giderilmeye çalışılacak ve bankacılık alanında daha etkin olması sağlanacaktı.

⁴⁷² A.du Velay, **age.** , s.125- 126.

⁴⁷³ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara: TTK Basımevi, 1994, s.161- 162.

⁴⁷⁴ Haydar Kazgan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi**, İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği Yayını, 1997, s. 154.

Ziraat Bankasının 1888 ile 1914 yılları arasında yani 26 yıl Osmanlı tarımına toplam olarak 6 milyon Osmanlı lirası civarında bir kredi sağladığı görülmektedir. Bu rakam dış ülkelerle yapılan pamuk, incir, üzüm, tütün gibi tarım ürünlerinin değeri ile karşılaştırıldığında %2 ile %3 arasında kalmaktadır. İhraç malları üreten Osmanlı azınlıkları mahalli sarraf ve tüccarlar tarafından finanse edilmekteydiler.

⁴⁷⁵ Kazgan, **age.** , s.158.

Osmanlı azınlıkları tarımın hem finansmanını sağlamakla hem de tarımın geliri dolayısıyla devlete olan vergi borçlarını ödemekle kalmamışlar, sarraf ve mültezimin kendileri olmaları dolayısıyla büyük bir avantaj elde etmişlerdir. Dolayısıyla bu kesim Ziraat Bankası olmadan da işlerini gerektiği gibi yürütebilmişlerdir.

4.1.2. II. Meşrutiyet Döneminde Bankacılık: Milli Bankacılığa Geçiş

4.1.2.1. Yabancı Sermayeye Kurulan Bankalar

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Fransız ve İngiliz sermayesini güçlü bir şekilde temsil eden Bank-ı Osmanî Şahane ve Alman sermayesini güçlü bir şekilde temsil eden Deutsche Bank ve Deutsche Orient Bank gibi kuruluşların varlığı nedeniyle yeni yabancı bankalar açılmamaktaydı. Yabancı sermaye, kendi temsiliyetini bu güçlü bankaların şubeleri aracılığıyla sürdürme çabası içerisindeydi. İngiliz sermayesinin Osmanlı Bankası içindeki denetiminin azalması öte yandan Osmanlı İmparatorluğu içindeki Alman sermayesinin payının artması, İngiliz sermayesi için yeni bir bankanın kuruluşunu gerekli kıldı.⁴⁷⁶ 12 Eylül 1909 tarihinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz ticaretini ve İngiliz yatırımlarını mali açıdan desteklemek amacıyla güden, İngiliz sermayesinin hâkim olduğu Türkiye Millî Bankası kuruldu. Başlıca kurucusu Sir Ernest Cassel olan bankanın, merkezi İstanbul olup, sermayesi 1.100.000 Osmanlı Lirasıydı.⁴⁷⁷ Banka, köprü müruriyesi ve Paşabahçe gaz depoları karşılığında İstanbul Şehremanetine 1 milyon liralık istikraz sağlamış, 1912 yılında da Maliye Nezareti'nin çıkardığı hazine bonolarını Osmanlı Bankası kabul etmezken Türkiye Millî Bankası kabul etmiştir. Türkiye Millî Bankası, ileri bir kapital birikimi aşamasında bulunan dış sermayeye dayandığından, büyük altyapı projelerine, maden işletmelerinin finansmanına yönelmiş Trabzon ve Samsun limanlarının da imtiyazını almıştır.⁴⁷⁸

II. Meşrutiyet döneminde yabancı sermaye ile kurulan diğer bir banka İtibar-ı Malî Osmanlı Anonim Şirketi'dir. 16 Mayıs 1910 tarihinde İstanbul'da kurulan bankanın kurucuları Ayan'dan Arif Paşa, Monsieur A. Ralli, Mehmet Balcı Bey, Karakaşzade Macid Bey'dir. Bankanın sermayesinin tamamı 110.000 Osmanlı lirası olup, Fransız sermayesinin kontrolü altındadır. Şirket-i Ticariye Sinaîye ve Maliye, merkezi İstanbul'da olup 31 Ağustos 1913 yılında kuruldu. Kurucular, Aram Hallaçyan Efendi ve Monsieur Edouardo de Nari'dir. Sermayenin %57'si yabancıların, geri kalanı Türk tüccarın elindedir. Sermayesi 100.000 Osmanlı lirasıdır.⁴⁷⁹ Türkiye Ticaret ve

⁴⁷⁶ Tekeli, İlk, **Para ve Kredi Oluşumunda Bir Aşama...**, s.149.

⁴⁷⁷ A.Gündüz Ökçün, "1909- 1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", **İktisat Tarihi Yazıları**, Ankara: SPK Yayınları, 1997, s.221.

⁴⁷⁸ BOA. İ.MMS. 143/ 1329 Ş- 25.

⁴⁷⁹ Ökçün, **agm.**, s.222.

Sanayi Bankası, 27 Ağustos 1910 tarihinde Monsieur Alfred Durand, Monsieur Georges Kampf., Prens Ahmet Lütfullah Bey tarafından kuruldu. Bankanın Sermayesi 550.000 Osmanlı Lira olup ödenmiş sermayesi 96.000 Osmanlı lirasıdır. Banka Strasbourg’da mûkim Monsieur Charles de Rambrage’ın vekâlet ettiği bir sermaye grubunun yardımı ile ayakta durabilmiştir. Banka, ticaret, tarım, maden ve bankerlik işleriyle uğraşmıştır.⁴⁸⁰

Emval-i Gayrimenkule ve İkrizat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi, 3 Nisan 1915 tarihinde merkezi İstanbul olarak kuruldu. Banka, Deutsche Orient Bank’ın önceliğinde 60.000 Osmanlı lirası sermayeyle kurulmuş olup sermayesinin 15.000 Osmanlı Lirası ödenmişti.⁴⁸¹ Türkiye Umumi Bankası, 21 Mayıs 1918 tarihinde, Peşte Macar Ticaret Bankası sabık Sadrazam Prens Said Halim Paşa ve Şuray-ı Devlet sabık azası Reşit Fuad Bey tarafından kurulmuştur. Bankanın sermayesi 500.000 Osmanlı Lirası olup 50.000 Osmanlı lirası ödenmiş sermayedir.⁴⁸² Yabancı sermaye ile kurulan diğer bir banka Ticaret ve Sanayi Türkiye ve İran Bankası Anonim Şirketi’dir. Banka, 3 Temmuz 1921 tarihinde İstanbul merkezli olarak kurulmuştur. Kurucuları Gürcü Akkaki Hoşnarya Efendi ve Selâhaddin Fevzi Bey’dir. Bankanın kuruluş sermayesi 200.000 Osmanlı lirasıdır.⁴⁸³

4.1.2.2. Azınlıklar Tarafından Kurulan Bankalar

Azınlıklar tarafından kurulan bankalar, azınlık cemaatinin kredi sorunlarını çözmek amacıyla kurulmuş içinde yabancı sermayenin de bulunduğu bankalardır. II. Meşrutiyet döneminde bu kapsamda iki banka kurulmuştur. Bunlardan biri Osmanlı Ticaret Bankası’dır. 24 Haziran 1911 tarihinde İstanbul merkezli olarak kurulan bankanın kurucuları, Artin Aslanyan, Hetum Setiyan, Garabed Tahtaburunyan, Mıgırdiç Manukyan ve Arsen Arsenyan’dı. Bankanın kuruluş sermayesi 100.000 Osmanlı Lirası olup ödenen sermayesi 25.000 Osmanlı lirasıdır.⁴⁸⁴ Bu dönem azınlıklar tarafından kurulan diğer bir banka, Dersaadet Küçük İkrizat Sandığıdır. Bankanın kurucuları,

⁴⁸⁰ Ökçün, **agm.**, s.222.; **BOA**. İ.MMS, 135/ 1329 M- 30.Banka nizamnamesinin bazı maddelerinin tadili.

⁴⁸¹ Ökçün, **agm.**, s.222.

⁴⁸² **BOA**. İ.DUİT., 122/ 17.

⁴⁸³ **BOA**. İ.DUİT., 125/ 6.

⁴⁸⁴ **BOA**. İ.MMS., 159/ 1331 Ra- 61.

Sabatino Amon, Joseph Niego ve en büyük hissedar olarak Osmanlı vatandaşı Musevi Cemaati üyeleridir. Bankanın sermayesi 50.000 Osmanlı lirası olup tamamı ödenmiştir.⁴⁸⁵

4.1.2.3. Milli Sermayeye Kurulan Bankalar

4.1.2.3.1. Milli Bankacılığa Geçiş Zihniyeti

II. Meşrutiyet döneminde milli bankacılığa geçiş fikrinin temelini, mevcut ekonomik yapı ve ideolojik nedenler oluşturmaktaydı. II. Meşrutiyetten önce Müslüman kredi kurumlarının ihdası fikri, özellikle devletin Galata bankerleri ile iş görmesine bir tepki olarak gelişmişti. Namık Kemal; “... Mülkümüzde ise İstanbul’a Hazine-i Celilelin daima Galata Bankerleri ile muamele halinde bulunması cihetiyle servet-i mevcudenin en küllî parçası sarraflığa inhisar eylediğinden mevcut olan ticaret şehrin büyüklüğüne nispet keenlemyekün hükmünde ve mevcudun dahi belki yüzde doksan dokuzu ecnebilerin elinde olduğu...”⁴⁸⁶ İfadesiyle, o dönem Galata bankerlerinin bankacılık fonksiyonları ile ticareti nasıl kontrol altına aldıklarını vurguluyordu. Nitekim 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra, yabancıların, Osmanlı ülkesinde kendi ticaret ve sermaye yatırımlarını malî açıdan desteklemek üzere banka şubeleri açtıkları veya Osmanlı tâbiyetinde banka kurdukları bilinmektedir. II. Meşrutiyet döneminde yabancılar tarafından kurulmuş olan bankalar da bu sürecin devamı niteliğindedir.⁴⁸⁷

Yabancı sermayeli bankalar, Osmanlı Devleti’ne ve bürokratlarına ve hatta geniş tüketici sınıfına çok ağır şartlarda tüketici kredisi sağlarken, başta Rumlar olmak üzere diğer azınlık ve Levantenlere çok daha uygun şartlarda mülk edinme, ticaret ve sanayi kredileri sağlamak üzere faaliyette bulunmaktaydılar. Osmanlı hükümetinin bu bankalardan aldığı krediler, kısa vadeli ve en az % 12 faizli krediler şeklinde sürüp giderken Rumlara ve diğer azınlıklara mülk edinmeleri için % 4 gibi düşük faizli krediler verilmekteydi.⁴⁸⁸ 1888- 1913 yılları arasında bankaların mevduat ve kredi

⁴⁸⁵ Ökçün, **agm.** , s.223.

⁴⁸⁶ Sayar, **age.** , s.345.

⁴⁸⁷ Ökçün, **agm.** , s.263.

⁴⁸⁸ Haydar Kazgan, “Cumhuriyetten Önce Şirketler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, 3.Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.785.

dağılımlarını gösteren tabloya bakıldığında yabancı sermayenin kredi piyasasındaki etkinliği daha iyi anlaşılabacaktır;

Tablo7

Bankaların Muhtelif Senelerdeki Mevduat ve Kredi Durumları

Bankalar	Mevduat (Milyon kş.)				Kredi(Milyon kş.)			
	1888	1900	1909	1913	1888	1900	1909	1913
Zerbank ve Emniyet Sandığı	5	10	16	48	22	301	563	602
Osmanlı Bankası*	527	981	1.586	1.772	608	909	1.102	1.587
Selanik Bankası	2	12	48	84	5	35	70	110
Diğer Milli Bankalar	0	0	5	25	.	.	20	40
Ecnebi Bankalar	10	55	220	350	.	.	350	500
Toplam	544	1.058	1.875	2.279	.	.	2.105	2.839

Kaynak: Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara: TTK Basımevi,1994,s.163.

*Mevduatta hazine hesabı dâhildir. Kredi kısmında hazineye avanslar dâhil değildir.

İngiliz ve Fransız sermayeli Osmanlı Bankası ile diğer bankalar arasında, gerek mevduat açısından gerekse de kredi açısından karşılaştırılamayacak kadar fark olduğu görülmektedir. Tabloya bakıldığında yabancı sermayeyle kurulmuş olan bankaların gerek mevduat açısından gerekse de kredi açısından etkin oldukları görülmektedir.

Osmanlı ülkesinde kurulmuş olan yabancı sermayeli bankaların öncelikli amaçlarının, Osmanlı ülkesinde birikmesi muhtemel potansiyel bir sermayenin örgütlenmesi ve harekete geçirilmesinden ziyade yurt dışından getirilen sermaye aracılığıyla ticaretin ve özellikle yabancı yatırımlarının malî açıdan desteklenmesi⁴⁸⁹ olduğu göz önüne alınırsa, ticari faaliyetlerin yabancı sermaye lehine örgütlenmesinde bankacılık sektörünün ne derece etkili oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum, Keyder'in; "Aslında, periferileşme, yabancı ticaret sermayesinin gereksinimlerine uygun bir yapı edinme sürecidir. Türkiye'deki kredi piyasası bu yapının inşa sürecini yansıtır ve ticaret sermayesinin hâkimiyetinin bütün ekonomi üzerine yayılmasına katkıda bulunuyor."⁴⁹⁰ tespitiyle irdelendiğinde, bankacılık sektörünün bütünleşme sürecinde

⁴⁸⁹ Ökçün, **agm**, s.274.

⁴⁹⁰ Keyder, **age**, s.177- 178.

yabancı sermayenin yapılanmasında ne derece etkili olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Dolayısıyla milli tüccar oluşturma çabaları, bütünleşme sürecinin sonuçlarını ortadan kaldırma çabası olarak düşünüldüğünde, yabancı sermayenin hâkimiyetinden kurtulup, Türk- Müslüman tüccarın ticari hayattaki etkinliğinin sağlanması için milli kredi kurumlarının kurulması zorunlu görülmekteydi.

İttihat ve Terakki yönetimini milli bankaların kurulması fikrine yönlendiren en önemli sebeplerden biri de, Devlet bankası ayrıcalığı taşıyan Osmanlı Bankası'nın I. Dünya savaşı sırasında ülke çıkarlarıyla bağdaşmayan tutumlarıydı. Trablusgarp savaşı sırasında Osmanlı Bankası rezervdeki fonlarını İtalya'da işletmişti. Balkan Savaşı sırasında Babiâli'ye güçlük çıkarmış, I. Dünya savaşının başlarında hükümetin savaş nedeniyle aldığı mali önlemler bankaca benimsenmemiştir.⁴⁹¹ Dolayısıyla bir milli bankaya sahip olamamanın getirdiği sıkıntılar çok daha maliyetli çözümlere yol açmıştı. Bu yapısal nedenden kaynaklanan sebepler bir milli bankanın kurulmasını gerekli kılıyordu. Nitekim yeni şekillenmekte olan dönemin ideolojik zihniyeti de böyle bir bankanın kurulmasını destekliyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktisadi ve mali alandaki uluslaşma çabalarında bankacılık sektörünün göreceği muhtemel rolü hemen fark etmişti. Milli iktisat görüşlerinin benimsendiği bir dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vilayet merkez heyetlerine gönderdiği bir genelgede: "Millet bir uzviyete benzetilince bu uzviyetin kanı itibâr (kredi) dediğimiz şeydir ve millete bir kalp gibi bütün itibarları toplayıp dağıtan müessese ise bankadır."⁴⁹² deniliyor ve taşra örgütlerinden yerel kredi kurumlarının oluşturulması isteniyordu. 23 Şubat 1909 tarihinde Drama mebusu Rıza Bey, Mebussan Meclisi'ne verdiği önergede, ulusal servetin değerlendirilebilmesi için Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası adında milli bir bankanın kurulmasını teklif ediyordu.⁴⁹³ Tekin Alp, kurulacak milli bir bankayı iktisadi gelişmenin dayanak noktası olarak görüyordu. O'na göre, ulusal nitelikteki bir banka gayri milli mali kuruluşlar gibi kendi çıkarını gözetmeyecek, Osmanlı ülkesinin tarımını, sanayisini ve ticaretini ulusal çıkarlar doğrultusunda yönlendirecekti. Milli banka her türlü iktisat politikasının yürütülmesinde

⁴⁹¹ Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 3.Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.767.

⁴⁹² Tekin Alp, "İtibâr-i Milli Bankası", **İktisadiyat Mecmuası**, yıl 1, S.40, 19 Kânunusani 1333, s.1.

⁴⁹³ **Takvim-i Vakayı**, Yıl 1, S.40. 19 Şubat 1909, s.13.

etkin bir rol oynayacak, tarımsal üretimde kooperatifçiliği özendirerek sanayi kuruculuğuna gidebilecekti. Böylece Osmanlı toplumu ile bireyin çıkarları bağdaştırılmış olacaktı.⁴⁹⁴ Diğer taraftan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yarı resmi yayın organı olan Tanin gazetesi, milli bir banka kurulması yönünde kampanya başlatmıştı. Tanin gazetesi yayınlarında milli bir banka gereğini şu ifadelerle belirtiyordu; "... Bugün millî sermayelerle vücuda getirilmiş bir bankanın vücudu inkişaf-ı iktisadîmiz için hemen ve istikbalen bir hayat memat meselesi olmuştur. ... Memleketimizin iktisaden belini doğrultabilmesi için millî teşebbüsâtı terviç ve teşvik edecek milli bir bankanın tesisi zaruridir."⁴⁹⁵

Dönemin yapısal ve ideolojik sebepleri bir milli banka kurulmasını zorunlu kılıyordu. Fakat milli bankacılığa teşebbüs fikri, her ne kadar Osmanlı Bankası'nın tutumundan kaynaklanan bir takım yapısal nedenlere dayansa da, esas sebebi İttihat ve Terakkicilerin gelecek için tahayyül ettikleri ulusal ekonominin kurulması yönünde milli bankacılığın göreceği rolün farkında olmalarında aramak gerekir. Nitekim Türk-Müslüman tüccarın finans sektörü aracılığıyla güçlendirilmesi ve bu yoldan sağlanan kaynaklarla ticaret ve sanayinin yönlendirilmesinin mümkün ve gerekli bir çözüm olduğu düşünülmekteydi.

4.1.2.3.2. Kurulan Milli Bankalar ve Fonksiyonları

Osmanlı imparatorluğu içinde Müslüman- Türk bankalarının komandit şirket olarak kuruluş tarihleri 1909 yılına kadar inmektedir. I. Dünya Savaşı'ndan önce Türk-Müslüman tüccarların, yabancı ve azınlıkların iktisadi hâkimiyetinden kurtulmak için kendi aralarında bankalar halinde örgütlenme çabası içerisine girdikleri görülmektedir. Fakat örgütlenme çabaları I. Dünya savaşı ile hızlandı. Bu dönem, Anadolu'da milli bankacılık alanında iki tür örgütlenme vardı. Birinci tür örgütlenme, Müslüman- Türk tüccarı ve/veya toprak sahipleri kendi aralarında kredi sorununu çözmek, yabancı veya azınlık banka ve bankerlerle rekabet ederek onların yerini almak veya onların bıraktığı boşluğu doldurmak amacıyla yapılan örgütlenmedir. İkinci tür örgütlenme ise iktisadi ve toplumsal yapı içinde Türk- Müslüman tüccar ve/ veya toprak sahiplerinin kredi

⁴⁹⁴ Tekin Alp, **agm.**, s.1.

⁴⁹⁵ **Tanin**, "Milli Banka", 17 Teşrin-i Sâni 1916, s.1.

sorununu çözmekten ziyade, ticaret ve bankacılığın tamamen azınlıkların elinde olduğu bazı şehir ve kasabalarda siyasal nedenlerden kaynaklanan ani göçlerin ortaya çıkardığı boşluğun doldurulması amacıyla yapılan örgütlenmelerdir. Bu tip banka örgütlenmelerinin ana amacı ticaret olmuştur.⁴⁹⁶

İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurduğu milli banka niteliğindeki en etkili banka Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankasıydı. 1 Ocak 1917 tarihinde iradeyi seniye üzerine kurulmuş olan bankanın başlıca kurucuları, Biga Mebusu Cavid Bey, İstanbul Mebusu Hüseyin Cahid Bey ve tüccardan Tevfik Bey olup kurucular arasında Hazine de yer almaktaydı. Bankanın merkezi İstanbul olup sermayesi 4.000.000 Osmanlı Lirasıydı. Ana sözleşmede hisse senetlerinin Osmanlı uyruklarına münhasır olacağı ve Türkçe düzenleneceği öngörülmüştü.⁴⁹⁷ 27 Şubat 1917 tarihinde çıkarılan bir kanunla bankanın çıkaracağı hisse senetlerinin devlet adına satın alınması sağlanmıştı. Bu kanunla, Maliye Nazırı'na sermayenin 1/8'ini teşkil eden 500.000 Osmanlı Liralık 50.000 hisse senedini devlet adına kat'i olarak satın alma yetkisi tanınmış, hisse senetlerinin satın alınabilmesi için gerekli olan meblağın 1332 senesi Maliye bütçesine fasl-ı mahsus olarak ilave edilmesi kararı alınmıştır.⁴⁹⁸ Daha sonra 21 Şubat 1917 tarihinde çıkarılan bir kanun ile ileride devlet bankasına dönüştürülmesi düşünülen bu bankaya bir takım ayrıcalıklar tanınmıştır.⁴⁹⁹ Buna göre banka, sermayesi, ihtiyat akçesi, dağıtacağı temettü ve faaliyetlerini yürüteceği yerler için her türlü vergi, resim ve harçtan muaf tutulmuştur. Pay senetleri, kuruluşu ve resmi dairelerle yürüteceği yazışmalar, senet ve ilanları için yine vergiden muaftı. Kuruluşu sırasında gerek duyacağı her türlü malzeme, vergiye tabi olmayacaktı. Bankanın pay senetleri resmi dairelerce kefalet akçesi olarak ve bedellerinin ödenmiş miktarının tamamı üzerinden kabul edilecekti. Ayrıca bu kanunla banka, para transferleri, posta ve telgraf ücretinden muaf tutulmuştu. Dolayısıyla Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nın güçlü bir milli banka olması yönünde hükümet tarafından her türlü destek verilmişti. Hatta Hükümet, İtibâr-ı Millî Bankası'nın hisse

⁴⁹⁶ Ökçün, *agm.*, s. 267- 268.

⁴⁹⁷ BOA. MV. 246/ 53. ; **Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası Nizamname-i Esası**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1332. ; **Düstur**, II. Tertip, 9.cilt, İstanbul: Vakıf Matbaası, s.42- 72.

⁴⁹⁸ BOA. MV. , 206/ 35. ; **Düstur**, II. Tertip, 9. Cilt, İstanbul: Vakıf Matbaası, s.205.

⁴⁹⁹ BOA. MV. , 205/ 66. ; BOA, İ.DUİT, 112/ 19.

senetlerinin satışı için gerekli tedbirlerin alınması yönünde mutasarrıflıklara telgraflar çekmişti.⁵⁰⁰

Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'nın başlıca amaçları, bankacılık işlemleri yanı sıra ülkenin demiryolu, liman, yol gibi bayındırlık işlerini yapmak ve en önemlisi tarım, ticaret ve sanayiye geliştirecek milli şirketleri desteklemek ve ortak olmaktır. Nitekim banka, ülke menfaatleri yönünde Ergani Bakır Madenlerinin işletilmesi⁵⁰¹ ve sigorta alanında Osmanlı Millî Mali Sigorta Şirketi adında bir şirket kurulması girişimlerinde bulundu.⁵⁰² Banka yapmış olduğu faaliyetleriyle milli şirketlere destek vererek Türk-Müslüman tüccar sınıfının iktisadi alanda etkin olmasına katkı sundu.

II. Meşrutiyet döneminde kurulan diğer önemli milli Bankalardan biri de Millî İktisat Bankası idi. Banka, Milli Mahsulât Şirketi Müdürü Sait Bey, Milli Kantariye Şirketi Müdürü Bekir Bey ve Milli Ekmekçiler Şirketi Müdürü İzzet Bey tarafından, sermayesinin tamamı ödenmiş ve 150.000 Osmanlı lirası olmak üzere 1918 yılında İstanbul'da kuruldu.⁵⁰³ Banka, hem ülkede hem de yurt dışında tüm bankacılık faaliyetleri yapma yanı sıra ülkenin iktisaden gelişmesine katkı sunacak tüm müesseselere ortak olmayı hedeflemişti. Türk- Müslüman tüccarın özellikle ticaret alanındaki etkinliklerinin artırılması maksadıyla kurulan milli şirketlerin desteklenmesinde Milli İktisat Bankası'nın önemli bir rolü olmuştur. Banka Türk-Müslüman tüccarın ticari teşebbüslerini desteklemiştir.

II. meşrutiyet döneminde İstanbul'da kurulan diğer milli bankalar şunlardı; 1918 yılında 50.000 Osmanlı lirası sermaye ile kurulan Ticaret ve İtibâr-ı Umumi Bankası, 1911 yılında Ahmet Kemal Bey tarafından kurulan 22.000 Osmanlı lirası sermayeli İstanbul Bankası ve 1914 yılında 100.000 Osmanlı Lirası sermayeyle, Arif Paşazâde Cemil Bey, İbrahim Cemal Paşa, Fuat Hulusi Bey, Ahmet Tevfik Bey tarafından kurulan Emlâk ve İkrâzat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi.⁵⁰⁴

⁵⁰⁰ BOA. DH. ŞFR. 73/37.

⁵⁰¹ BOA. MV. 247/81.

⁵⁰² BOA. MV. 249/8.

⁵⁰³ BOA. DUİT. 121/49; BOA. MV. 249/19.

⁵⁰⁴ Ökçün, *agm.*, s.223.

II. Meşrutiyet yıllarında Anadolu’da, özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti desteğiyle, Türk- Müslüman tüccarın kredi sorununu çözmeye çalışan milli bankalar hızla artmaya başladı. Bu bankaların en önemlilerden biri Konya İktisadi Milli Bankası’dır. 30 Kasım 1911 yılında, Nakipzâde Hacı İbrahim Efendi, Abaoğlu Hacı Mustafa Efendi, Kadızâde Hacı Ethem Efendi, Attar Halilağazade Eyüp Efendi tarafından Konya merkezli olarak kurulan bankanın sermayesi 100.000 Osmanlı Lirasıydı.⁵⁰⁵ Konya Milli İktisat Bankası, ittihatçıların önyak olduğu taşra Müslüman-Türk tüccar bankalarının tipik bir örneğiydi. Banka Konya’da bankacılık işlemleri yapmanın yanı sıra Konya Ticaret-i Umumiye Türk Anonim Şirketi ve Konya Mensucat ve Emtia Yurdu Osmanlı Anonim şirketi adı altında iki şirket kurmuş, toptan ticaret eşyası alım satımı ile uğraşmış, savaş yıllarında büyük kazançlar elde etmiştir. Konya Ovası’nın, Anadolu’nun en önemli tahıl üretim merkezlerinden biri olması Alman sermayesinin Konya’ya girmesine sebep olmuştur. Türk- Müslüman müteşebbisler bu durum karşısında, çiftçinin desteklenmesi için bir milli teşebbüs gerekli denilerek piyasaya müdahale etmişlerdir. Böylece ürünün uygun fiyatlarla pazarlanmasına olanak tanımışlardır. Banka kurucuları, tasarrufların anonim şirketlere katılarak değerlendirilirse ülkenin kısa sürede sanayileşebileceğini öngörmüşlerdir.⁵⁰⁶

Konya’da kurulan diğer bir milli banka Konya Türk Ticaret Bankasıdır. 1920 yılında Hacı Musa Hacı Hafız Efendi, Nuri Efendizade Rıfat Efendi, Ali Dedezade Hasan Efendi, Tahralızade Ali Efendi, Ali Dedezade Süleyman Efendi, Eğinlizade Mehmet Efendi, Yüzbaşızade Hacı Halil Efendi, Ali Efendizade Lütfi Sabri Bey, İbrahim Hüsnüzade Ahmet Hazni Efendi tarafından kurulan Konya Türk Ticaret Bankası’nın sermayesi 500.000 Osmanlı Lirasıdır.⁵⁰⁷ Bankanın kuruluşundan bir sene sonra 1920 yılına ait ilk idare meclis raporunda; “...Binaenaleyh intibah-ı milletin bir asar-ı bahiresi olmak üzere üç beş seneden beri yekdiğerine veli edercesine aksam-ı vatanda her tarafta ve bilhassa her yerden ziyade Konyamızda ziraî, ticari ve sınaî birçok müessesat vücuda getirilmiştir. ...” denilmekte, bankanın bölgede iktisadi

⁵⁰⁵ Ökçün, **agm.**, s.227.

⁵⁰⁶ Zafer Toprak, **İttihat ve Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914- 1918**, İstanbul: Homer Kitabevi, 2003, s.70- 71.

⁵⁰⁷ BOA. İ.DUİT. 124/ 27.

gelişmeye yaptığı katkı vurgulanmaktaydı.⁵⁰⁸ Konya’da kurulan diğer bir milli banka Konya Ahali Bankası’dır.⁵⁰⁹ Banka, 1918 yılında Konya Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi olarak kurulmuş daha sonra adı ve uğraşı alanı değiştirilerek, Konya Ahali Bankası adını almıştır.

Türk- Müslüman tüccarın Konya bölgesinde kurduğu önemli milli bankalardan diğeri Karaman Millî Bankası’dır. 18 Nisan 1918 tarihinde kurulan bankanın merkezi Karaman olup, sermayesi 20.000 Osmanlı lirasıdır. Kuruluş amacı kredi işlemleri ile uğraşmanın yanında ticaret yapmaktır.⁵¹⁰ Banka, 1915- 1930 yılları arasındaki ticari faaliyetlerden devamlı kâr elde etmiştir. Fakat 1915 yılında buğday fiyatlarının düşmesi nedeniyle elindeki stok buğdayı değerlendirememiş ve 1919 yılında 10.795 Osmanlı lirası zarar etmiştir. 1930’lara kadar düzenli kredi politikasıyla Türk- Müslüman tüccarın desteklenmesinde önemli bir fonksiyon gören banka, 1930 yılında görülen kuraklık ve ekonomik buhran yanında idare meclisi üyelerine ve yakınlarına ödeme güçlerinin üstünde kredi verme politikası yüzünden banka sarsılmıştır.⁵¹¹

1916 yılında Kayseri mutasarrıfı Zekâi Bey’in teşebbüsüyle Kayseri’de Köy İktisat Bankası adında malî bir müessese kurulması kararlaştırılmıştır. Bu karara göre, köylülerden beher çift başına altışar şinik yani bir buçuk İstanbul kıyyesi veya otuz okka buğday veya bunun iki misli arpa ya da çavdar alınması ve karşılığında bir hisse senedi verilmesi uygun görülmüştür. 2.500 çiftçinin 4 yılda dörder hissedenden 10.000 hisseye malik olması öngörülmüştür. Böylece bankanın kuruluş sermayesi olan 10.000 Osmanlı lirası tamamen ödeneceği hesaplanmıştır. Nitekim bu teşebbüs sonunda 7.000 liralık zahire toplanmıştı. 1917 yılında zahire fiyatlarının % 500 artması üzerine yüksek bir kâr elde edilmiş, sermayenin 50.000 Osmanlı lirasına çıkarılmasına karar verilmiştir.⁵¹² 1918 yılında yapılan yeni mevzuat nedeniyle bankanın kuruluş hukukuyla ilgili sorun çıkınca, 1920 yılında banka yeniden kurularak Kayseri Çiftçiler Bankası adını almıştır. Kuruluş ruhsatına göre bankanın kurucuları, arazi sahibi ve İttihat ve Terakki mensubu İmamzade Mehmet Bey, arazi sahibi, İttihat ve Terakki mensubu ve

⁵⁰⁸ Ökçün, **age.**, s.269.

⁵⁰⁹ BOA. İ.DUİT. 125/ 2.

⁵¹⁰ BOA. DH. EUM. EMN. 103/15. ; BOA. MV. 238/ 20; BOA. İ.MMS. 193/ 1333 Ra- 15.

⁵¹¹ Ökçün, **agm.**, s.231.

⁵¹² Ökçün, **agm.**, s.233.

birinci TBMM üyesi Uşşakkizâde Osman Zeki Bey, Jandarma subayı ve İttihat ve Terakki mensubu Mehdizâde Mazhar Bey, Şeriyye Mahkemesi Başkâtibi, İttihat ve Terakki mensubu ve birinci TBMM üyesi Gözübüyükzâde Sabit Efendi, Toprak sahibi, İttihat ve Terakki mensubu ve Belediye meclis üyesi Bahçecizâde Hacı Mehmet Efendi olup sermayesi 50.000 Osmanlı lirası idi.⁵¹³

Kayseri’de kurulan diğer bir milli banka Kayseri Milli İktisat Bankası’dır. Bankanın kuruluş sermayesi tamamen ödenmiş olup 46.000 Osmanlı lirasıdır. Bankanın kurucuları şunlardır; Tüccar, İttihat ve Terakki Mensubu Kürkçüzâde Ömer Efendi, Manifatura ve hayvan taciri aynı zamanda İttihat ve Terakki mensubu Taşcızade Mehmet Efendi, Halı ve manifatura taciri ve İttihat ve Terakki üyesi İmamzade Raşit Efendi, Tüccar ve İttihat ve Terakki mensubu Hacılarzade Mustafa Efendi, Kayseri Belediye reisi, İstanbul Mebussan Meclis üyesi ve daha sonra birinci TBMM mebusu Çalıkağazade Rıfat Efendi, Tüccar Kâtipzade Nuh Naci Efendi, Encümen Başkâtibi Dırazzade Mazhar Nurullah Efendi.⁵¹⁴ Başlangıçta ticaret ile uğraşıp çok kâr elde eden banka, Kurtuluş Savaşı döneminde pek varlık gösterememiştir. Daha sonra yeniden faaliyetlerini artırarak sermayesini 80.000 Osmanlı lirasına yükseltmiştir.⁵¹⁵

Kayseri Köy Bankası ve Kayseri Milli İktisat Bankasının kurucu üyelerinin profillerine bakıldığında, kurucuların orta büyüklükte arazi sahibi veya bürokrat oldukları, ayrıca tamamına yakınının İttihat ve Terakki Mensubu oldukları görülmektedir. Nitekim valiler ve özellikle mutasarrıfların yerel bankaların kurulmasında öncü olmaları hususunda İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından teşvik edildikleri bilinmektedir.⁵¹⁶ Dolayısıyla devlet eliyle organize edilen bankacılık müessesesi üzerinden, yerel tüccarın ekonomik örgütlenmesi sağlanmaktadır.

Anadolu’da yabancı tüccarların iktisadi hâkimiyeti karşısında, Türk-Müslüman tüccarın örgütlenme çabası içine girdiği ve hükümet tarafından desteklenen diğer bir banka ise Milli Aydın Bankası’dır. Milli Aydın Bankası 18 Temmuz 1914

⁵¹³ BOA. İ.DUİT. 123/ 24.

⁵¹⁴ BOA. İ.DUİT. 119/ 116.

⁵¹⁵ Ökçün, **agm.** , s. 233.

⁵¹⁶ Ökçün, **agm.** , s.269.

senesinde kurulmuş olup sermayesi 50.000 Osmanlı lirasıdır.⁵¹⁷ Milli Aydın Bankası'nın kuruluşunda geçici bir kanun çıkarılarak bankanın pay senetlerinin yarısına Ziraat Bankası'nın iştirak edilmesi sağlandı.⁵¹⁸ Bankanın kuruluş toplantısı Vali Nazım Paşa'nın bizzat önyak olması ile Aydın Hükümet Dairesi'nde yapılmıştır. Banka kurucularından bazıları şunlardır; Geniş arazi sahibi ve incir üreticisi Kazım Nuri Bey, İncir bahçeleri sahibi Topçuoğlu Nazım Bey, Büyük incir bahçeleri sahibi Necip Bey, büyük arazi ve incir bahçeleri sahibi aynı zamanda I. Dünya savaşı sırasında belediye başkanlığı yapmış olan Hacı Ömer Efendizade İzzet Bey, Geniş arazi ve incir bahçeleri sahibi Hacı Yahyazade Hafız Ahmet Efendi, Büyük arazi sahibi ve pamuk tüccarı Karagöz zade Şükrü Bey, İncir tüccarı Osmanzade Rüştü Bey, İncir tüccarı Kuşadalı Hacı Mahmud zade Hasan Bey, Balcı zade Hamit ve Hakkı Bey'di. Bu kurucuların hepsi İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesiydi. Bu kurucuların dışında tüccar Sükkerizâde Tevfik Paşa, Hasan Efendi, büyük zeytinlik sahibi Hancı Sarı Molla, Komisyoncu Ali oğlu Mustafa Bey, Arazi ve Bahçe sahibi Zeytinyağı ticareti ile uğraşan Kulaksızâde Mehmet Efendi ve Tekke şeyhi ve manevi nüfuz sahibi aynı zamanda büyük incir bahçesi sahibi Peştimalcizâde Şeyh Aziz Efendi bankanın kurucuları arasındaydı. Bankanın temel amaçları arasında, incir üreticisine kredi açmak, incir üretimi ve satımı ile ilgili işlemleri yürütmek ve Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Şirketi'ne borç para vermek bulunmaktaydı. Bankanın pay senetleri isme yazılmakta ve sadece Osmanlı uyruklarına satılmaktaydı.

Batı Anadolu'daki diğer bir milli banka 27 Kasım 1917 tarihinde kurulan Manisa Bağcılar Bankası'dır.⁵¹⁹ Kuruluş sermayesi 150.000 Osmanlı lirası olan bankanın kurucularından bazıları şunlardır; Manisa Mebusu Akhisarlı hukukçu Mustafa Fevzi Bey, geniş çiftlik ve bağ sahibi olan Hacı Halid Mahmut Beyzade Kâni Bey, Belediye reisi ve kereste tüccarı Hafız Mehmet Efendi, Arazi sahibi Buldanlı Hacı Mehmet Efendi, Tüccar Selim Sırrı Efendi, Bağcı ve üzüm tüccarı Eczacı Külahdaşzâde Rıza Efendi, büyük arazi sahibi ve belediye meclis üyesi Çiftliklinin Mehmet Çavuş. Adı geçen bu kurucuların tümü İttihat ve Terakki üyesiydi. Bankanın kuruluş amaçları arasında, bağcılara gerekli eşyaları getirmek ve satmak, üzümleri alıp ülke içinde ve

⁵¹⁷ BOA. MV. 233/114. ; BOA. DH. İD. 108-2/15.

⁵¹⁸ BOA. İ.MLU. 8/1332N- 11.

⁵¹⁹ BOA. DUİT. 121/14; BOA. MV. 248/ 8.

ülke dışında pazarlamak ve bunun için gerekirse çiftçiye avans vermek, üzüm ürünlerinde komisyonculuk yapmak, kefalet ve gayrimenkul karşılığında borç para vermek, esham alıp satmak, kredi mektubu vermek ve bu işlemler için gayrimenkul alım ve satımı yapmak gibi tüm bankacılık faaliyetleri görülmekteydi.

İzmir’de, yabancı ve azınlıklardan oluşan ihracatçı incir tüccarları, Smyrna Fig Packers Lim. ve İncir Anonim gibi şirketler vasıtasıyla, incir yemiş piyasalarını kontrol altına almış ve incir fiyatlarını düşük tutarak kendi lehlerine olan bir piyasa oluşturmuşlardı. Devlet desteğiyle kurulan Millî Aydın Bankası, yöresel incir üretim ve satışını örgütlerken Manisa Bağcılar Bankası da özellikle üzüm ticaretini örgütlüyordu. Bu bankalar, bölgede yabancı ve gayri Müslimlerin bir araya gelerek fiyat düşürme yoluyla mağdur ettikleri Türk- Müslüman tüccar ve çiftçiye destekliyor, üzüm, tütün ve incir piyasasının Türk- Müslüman tüccar lehinde yeniden organizesini sağlıyorlardı.

1 Kasım 1916 tarihinde merkezi Akşehir olmak üzere Akşehir Osmanlı İktisat Anonim Şirketi olarak kurulan Akşehir Bankası’nın sermayesi 20.000 Osmanlı lirasıdır. Bankanın kurucuları, Tüccar Kurrazâde Hacı Bekir Efendi, Tüccar Kurrazâde Hacı Mehmet Efendi, Tüccar Akağazade Abdullah Efendi’dir.⁵²⁰

Eskişehir Çiftçi Bankası, 9 Eylül 1918 yılında merkezi Eskişehir’de olmak üzere 100.000 Osmanlı lirası sermayeyle kuruldu. Bankanın kurucularından bazıları, tüccar Zeytunzade Hasan Tahsin Efendi, Tüccar Mehmed Kazım Efendi ve tüccardan Hacı Abdülkerim Efendi’dir. Bankanın temel faaliyeti, yöredeki köylü, esnaf ve tüccara kredi desteği vermektir.⁵²¹

Bu dönem kurulan diğer bir milli banka Adapazarı İslam Ticaret Bankası’dır. Komandit şirket şeklinde 1914 yılında İslam Ticaret Bankası olarak kurulan banka 5 Ağustos 1919’da Adapazarı İslam Ticaret bankası O.A.Ş. olmuştur. Bankanın komandit şirket olarak kuruluş sermayesi 14.720 Osmanlı lirasıdır. Bankanın kurucuları şunlardır; Belediye reisi Bosnevi Hacı Adembeyzade İbrahim Bey, İpek ve koza taciri Sipahizade Hamid Bey, Zahir ve un taciri Numan Beyzade Hacı Numan Bey, Hacı Salih Ağazade Ethem, Hafız Ağazade Bekir, Manifaturacı Mustafa Nuri ve Ethem Ağazade İsmail

⁵²⁰ Ökçün, *age.*, s.234; BOA. MV. , 245/ 6.

⁵²¹ BOA. İ.DUİT. , 122/ 42.

Hakkı Bey, Tüccar Diyarbekirlizâde İbrahim efendi, Tüccar Şumnulu Hacı Mehmet Hilmi Efendi.⁵²² Bankanın isminde, Hıristiyanların kurduğu Adapazarı Bankası'ndan ayırt edilebilmesi için İslam kelimesi kullanılmıştır. Bankanın amaçları, ticari senetler, esham ve menkul mallar karşılığında borç verip borç almak, ticari, mali, sanayi her türlü teşebbüse kendi namına veya ortak olarak girişmek ve bütün bankacılık faaliyetlerini gerçekleştirmektir.

1919 yılında Adapazarı'nda kurulan diğer bir milli banka, Adapazarı Emniyet Bankasıdır. Bankanın bazı kurucuları şunlardı; Zahir taciri Arapzade Sait Efendi, Derviş Beyzade Şakir Hamza Bey, Tunusluzade Sefer Bey, Zekeriyazade Yusuf Bey, Hacı Nafizzade İbrahim Efendi, Mustafa Ağazade Osman Ağa, Arapzade Cevat Bey.⁵²³

Bor Zürra ve Tüccar Bankası, Niğde mebusu Halit Hüsnü Bey tarafından 50.000 Osmanlı Lirası sermayeyle 6 Kasım 1921 tarihinde kuruldu.⁵²⁴ Genellikle tarımsal kredi verme amacını güden banka, bölgedeki çiftçilerin üretimlerini artırma yönünde desteklerde bulunmuştu.

II. Meşrutiyet döneminde milli Bankaların Türk- Müslüman tüccar oluşturma çabalarındaki fonksiyonları irdelenirken, daha önce kurulmuş olan Ziraat Bankası'nın, 1914 yılında yapılan yeni düzenlemeler sayesinde, bu hususta görmüş olduğu fonksiyonlara da değinmek gerekir. 1914 yılına kadar 1888 ve 1890 tarihli nizamnamelerle yönetilen Ziraat Bankası, 1914 yılında yeni bir kanunla yönetilmeye başlandı. Yasayla itibâr-ı sermayesi 15 milyon liraya yükseltilen bankanın amaçları şunlardı; Münhasıran zürraa, arazi sahiplerine, sanayi ziraiyye erbabına, zirai işlerle uğraşan şirketlere ve tevdiat sahiplerine kredi vermek, Zirai işlerle uğraşan şirketlere hisse senetleri kıymetinin %20'sini geçmemek şartıyla iştirak etmek, lüzum görüldüğünde hayvan, tohumluk, zirai alet ve malzemeler tedarik ederek bunları peşin para veya taksitle çiftçilere dağıtmak, Arazi satın almak isteyenlere taksit sağlamak, tevdiat kabul etmek ve ücret mukabilinde para nakliyatı yapmaktı.⁵²⁵ Ziraat bankası kanunu, bankanın muamelelerini zirai maksatlara hasretmekle beraber genişletmiş,

⁵²² BOA. DÜİT. 123/2; BOA. ŞD. 1263/ 35.

⁵²³ Ökçün, **agm.** , s.242.

⁵²⁴ Ökçün, **agm.** , s.243.

⁵²⁵ BOA. İ.DÜİT. 77/ 64; **Düştur**, II. Tertip, 8.Cilt, s.88- 89, (12 Mart 1332)

sermayesini artırmış, temettüün tevzii şeklinde mühim değişiklikler vücuda getirmiş ve bankaya malî ve hukukî bazı imtiyazlar bahşetmiştir.⁵²⁶ Bu düzenlemeyle bankanın kredi vermek gibi bankacılık olanakları genişlettirilerek özellikle Türk- Müslüman tüccar ve çiftçinin bundan faydalanması sağlandı.

II. meşrutiyet döneminde siyasal iktidar, milli iktisat politikaları çerçevesinde milli sermayeli bankaların kurulmasını teşvik etmiş ve bizzat kurulmalarında önayak olmuştur. Türk- Müslüman eşraf- tüccar- çiftçi tarafından kurulan kredi kurumları sayesinde Osmanlı para piyasası ve kredi kurumları kısmen millileştirilmiştir. O zamana kadar sadece yabancıların ve gayri Müslimlerin uğraş alanı olarak görülen bankerlik ve sarraflık giderek Türk- Müslüman eşrafın eline geçmiştir. Milli bankalar, özellikle pazar ekonomisinin geliştiği bölgelerde Türk- Müslüman tüccara kredi olanakları gibi destekler sunmuşlardır. Mali destek elde eden Türk- Müslüman üreticinin pazarlık gücü arttığından ürettiği malı düşük fiyattan vermemeye başlamıştır. Sermaye birikiminin de yolunu açan bu durum, Türk- Müslüman tüccarın rekabet gücünü artırmış iktisadi alanda daha etkin olmasına yol açmıştır.

4.1.3. Cumhuriyet Dönemi Bankacılık Sektörü(1923- 1930)

4.1.3.1. Yabancı Sermayeli Bankalar

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra bankacılık sektöründe yabancı bankaların hâkimiyetleri devam etmekteydi. Mevduat ve muamele açısından en büyük banka Osmanlı Bankası idi. Bu bankanın yanı sıra Selanik Bankası ve Türkiye Milli Bankası etkili olan diğer iki yabancı bankaydı. 1923- 1929 yılları arasında Türkiye’de kurulmuş veya daha önce kurulmuş olup bu dönem faaliyetlerine devam eden yabancı bankalar şunlardı;

⁵²⁶ Hazım Âtîf Kuyucak, **Para ve Banka**, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, C II, 1948, s. 193.

Tablo 8

**Cumhuriyet Döneminin İlk Yıllarında Türkiye’de Faaliyette Bulunan
Yabancı Sermayeli Bankalar**

Bankanın Adı	Merkezi	Kuruluş Yılı	Türkiye’de Faaliyete Geçiş Yılı
Osmanlı Bankası	İstanbul	1863	1863
Selanik Bankası	İstanbul	1888	1888
Crédit Lyonnais	Paris	1863	1875
Deutsche Orient Bank	Berlin	1906	1909
Deutsche Bank	Berlin	1870	1909
Banco Di Roma	Roma	1880	1911
Banca Commerciale İtalyano	Milano	1894	1919
Bank Marmaroş Blank ve Şür.	Bükreş	1905	1919
Holantse Bank- Üni. N. V.	Amsterdam	1919	1921
Memaliki Şarkıye Fransız Bankası	Paris	1921	1921
American Express Company	New York	1919	1921
Şarki Karip Ticaret Bankası	Londra	1922	1922
İyoniyen Bank Limited	Londra	1883	1922
Hrisoveloni Bankası	Bükreş	1881	1924
Bank Belj Pur Letranje	Brüksel	1913	1924
Umumi Ticareti Hariciye Bankası	Paris	1924	1925
S.S.C.İ. Ticareti Hariciye Bankası	Moskova	1922	1925
İtalyan Şark Bankası	Milano	1924	1925
Bank- Franko Azyatik	Paris	1928	1929

Kaynak: Öztin Akgüç, Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler, Bankalar Birliği Yayını No: 71, Ankara: Tisa Matbaacılık, 1975, s.65.

Merkezi Bükreş’te olmak üzere 1920 yılında kurulan Hrisu Veloni Romen Bankası’nın Türkiye’de faaliyete girdiği yıl 1924’tür. Kurucuları Jan Veloni ve Demter Hrisu Veloni olan bankanın sermayesi, %75’i ödenmek üzere 100.000.000 Ley’di. Bankanın Türkiye’de İstanbul Galata’da 1 şubesi mevcuttu.⁵²⁷ 1902 yılında 200.000.000 Belçika frankı sermayeyle Brüksel Belçika’da kurulan Bank Belj Purletrange, 1924 yılında İstanbul’da 1 şube açarak Türkiye’de faaliyete girdi. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Türkiye’de faaliyete giren diğer bir yabancı banka S.S.C.Ticari Hariciye Bankası’dır. Banka 1922 yılında merkezi Moskova’da olmak üzere 40.000.000 altın ruble sermaye ile kurulmuştur. Banka Türkiye’deki faaliyetine 1925 yılında İstanbul’da tek şube ile başlamıştır. Bu dönem kurulan diğer bir banka İtalyan Şark Bankası’dır.

⁵²⁷ **Borsa Rehberi 1928- Osmanlı Dönemi Borsa ve Mali Sistemi**, İstanbul: İMKB Yayınları, 1990, s.259.

Banka'nın merkezi Milano'dur. Banka 1925 yılında İstanbul'da 1 şube açarak Türkiye'de faaliyete girmiştir.⁵²⁸

İngiliz- Fransız ortak girişimi olan Osmanlı Bankası gittikçe Fransız sermayesinin hâkimiyetine girmeye başlayınca, İngiliz sermayeli Sir Ernest Cassel öncülüğünde kurulan Türkiye Millî Bankası'nın Osmanlı Bankası ile rekabet edeceği düşünülmüştü. Fakat savaş sırasında şubelerini kapatan ve faaliyetlerine ara veren Alman Bankaları Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren şubelerini tekrar açarak, Alman sermaye çevrelerinin Türk Bankacılığı'ndaki rollerini korumada başarılı olmuşlardı.⁵²⁹ Almanlar, hükümete ait İtibâr-ı Millî Bankası'nın %40'nı alarak yönetimini ele geçirmişlerdi. Daha sonra bankaya 5 milyon liralık kredi açarak eski müdürlerinden birinin bu bankaya müdür olmasını sağlamışlardı. Böylelikle Almanlar, bankanın Ergani Bakır madenlerinin işletme hakkını demiryolu yapma hakkıyla birlikte elde etmişlerdi. Deutsche Bank, İzmir'de de şube açarak bankacılık etkinliğini artırıp özellikle ithalatçı Türk tüccarlarına kolaylıklar sağlıyordu. Alman bankaları faaliyetlerini artırırken diğer taraftan Osmanlı Bankası, ismindeki Şahane sıfatını kaldırarak Cumhuriyet hükümetiyle, banknot basma imtiyazına sahip tek banka olmak üzere resmi devlet bankası statüsünü uzatan bir anlaşma imzaladı.⁵³⁰

1920'lerde ihracatın son aşamasını elde tutan yabancılar, bankalar aracılığıyla üreticilerle doğrudan doğruya borç sözleşmesi yaparak üreticiler üzerindeki hâkimiyetlerini artırdılar. Özellikle pamuk ve tütün piyasasında önemli ilerlemeler kaydederek piyasada yabancı sermayenin etkili olmasını sağladılar. Yabancı bankalar, dış ticareti finanse etme yoluyla da bu işlevlerini artırdılar. Fakat Osmanlı Bankası dışındaki bankaların yaygın bir teşkilatı yoktu. Genellikle ihracat ve ithalat faaliyetlerinin toplandığı liman şehirlerinde yer almışlardı. Yabancı sermayeli bankalar kendi ülkelerinden para getirerek kredi vermiyorlardı. Bu bankalar daha çok Türkiye'de topladıkları mevduatı kredi olarak veriyorlar bunun yanında kredi verirken disponibiliteilerini çok düşük derecelerde tutuyorlardı. Hatta Osmanlı Bankası gibi büyük bankalar dahi topladıkları mevduatın çok az bir kısmını kredi sahasına

⁵²⁸ Age. , s.250- 257.

⁵²⁹ Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi içinde Türkiye 1923- 1929**, Ankara: Yurt Yayınevi, 1982, s.148. Deutsche Bank İstanbul Şubesini 1 Ocak 1924 yılında açtı.

⁵³⁰ Keyder, age. , s.149

aktarıyorlardı.⁵³¹ Anlaşılacağı üzere, yabancı bankalar yurtdışından sağlayabilecekleri kredileri kullanmak yerine kuruluş sermayelerine ve Türkiye’de elde ettikleri fonlara dayanıyorlardı. Borçları yabancı para olarak verdiklerinde ödemenin yine yabancı parayla yapılmasını istiyorlardı. Bu durumda borç para almak isteyenler para değerindeki kaybın riskini almak istemiyorlardı. Diğer taraftan yabancı bankalar, Türk işyerlerinde düzgün muhasebe kayıtları tutulmadığı için kredi güvenilirliğinin saptanmasının güç olacağını belirtip, sadece mal rehini ve teminat karşılığında en tanınmış tacirlere kredi veriyorlardı. Kredi olanağı düşük olduğundan bankalar müşterilerini seçebiliyor, yüksek faiz talep edebiliyorlardı. İş adamları ise bankalarla iyi geçinmek zorundaydılar.⁵³²

1920’lerin ortasından sonra yabancı bankalar görece olarak bir gerileme içine girdiler. Bunun sebebi dış ekonomik ilişkilerin yapısından kaynaklanmaktaydı. 19. yy. da dış ticareti artırıcı altyapı yatırımları büyük sermaye gerektiriyor ve bu sermayeyi de bu bankalar karşılıyordu. Bu dönemde ise yabancı yatırımlar daha çok küçük ölçekli ve imalat sektörüne yönelikti. İhracat ürünleri yetiştirdiği bilinen bütün bölgeler ise zaten limanlara bağlanmıştı. Bu nedenle yabancı sermaye halen harekete geçirilmiş ticaret potansiyelinin kullanılmasında yoğunlaşmıştı.⁵³³ Yabancı bankalar, 1929 yılına kadar genel olarak mevduat üstünlüğünü ellerinde bulundurmakla beraber tasarruf mevduatı açısından dönem boyunca sürekli gerilemişlerdir. 1923- 1929 yılları arasında milli ve yabancı bankaların toplam tasarruf mevduatı içindeki payları ve mudi sayılarını gösteren tablo şöyledir;

⁵³¹ Tekeli, İlkin, **Para ve Kredi sisteminin Oluşumunda...** , s. 181.

⁵³² Çağlar, **age.** , s.157.

⁵³³ Çağlar, **Dünya Ekonomisi içinde Türkiye 1923- 1929, ...** , s.150.

Tablo 9

**1923- 1929 Yılları Arasında Yabancı ve Milli Bankaların Toplam Tasarruf
Mevduatı İçindeki Yüzdelik Payları ve Mudi Sayıları**

Yıl	Toplam Tasarruf Mevduatı İçindeki Pay (%)		Mudi Sayısı	
	Milli Bankalar	Yabancı Bankalar	Milli Bankalar	Yabancı Bankalar
1923	59,7	40,3	3.181	4.874
1924	62,6	37,4	4.943	5.538
1925	64,9	35,1	7.308	6.150
1926	69,8	30,2	11.045	5.494
1927	75,4	24,6	21.424	6.228
1928	77,7	22,3	33.018	6.408
1929	81,7	18,3	53.216	6.335

Kaynak: Oya Silier, 1920’lerde Türkiye’de Milli Bankacılığın Genel Görünümü, Ankara: Mars Matbaası, Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar 1973- Ayrı Basım, 1975, s.523.

Tabloya göre, 1923- 1929 yılları arasında yıllara göre milli bankaların tasarruf mevduatları içindeki payları artarken yabancı bankaların tasarruf mevduatları içindeki payları düşmektedir. Aynı şekilde mudi sayılarına bakıldığında, milli bankaların toplam mudi sayısı 1923’te 3.181 iken 1929’da 53.216 olduğu görülmektedir. Buna karşılık yabancı sermayeli bankaların yıllara göre mudi sayılarında önemli bir değişiklik olmamıştır. Diğer bir ifadeyle milli bankaların mudi sayıları yıllara göre önemli miktarda artarken yabancı sermayeli bankaların mudi sayılarında bir değişiklik görülmemektedir. Yabancı bankalar, 1929 yılında yaşanan buhran esnasında, hükümetin buhranın atlatılması için konsorsiyum kurulması gibi tedbirlerine karşı çıkmışlardı. Bu durum gerek kamuoyundan gerekse de hükümet tarafından tepkiyle karşılandı. Daha sonra 1930’larda uygulanan iktisat politikalarıyla yabancı bankaların etkinliği alt düzeye indirildi.⁵³⁴

⁵³⁴ Oya Silier, 1920’lerde Türkiye’de Milli Bankacılığın Genel Görünümü, Ankara: Mars Matbaası, Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar 1973- Ayrı Basım, 1975, s. 523.

4.1.3.2. Cumhuriyet Döneminde Milli Bankalar

II. Meşrutiyet sonrasında çoğu yerel banka olmak üzere milli sermayeli Türk mali kurumları artmıştı. Fakat milli bankacılığın istenen ve gereken ölçüde gelişmemiş olması kredi piyasalarının genellikle büyük yabancı bankaların hâkimiyeti altında kalmasına sebep olmuştu. Kredi yetersizliği çözülmesi gereken temel ekonomik mesele olmakta, sanayi ve ticari hayatın gelişmesi için bankacılık sisteminin güçlendirilmesi zorunlu görülmekteydi.⁵³⁵ Nitekim bu talepler İzmir İktisat Kongresi'nde görüşülmüş ve tüccar grubunun esaslarında şu maddelerle ifade edilmiştir; birinci madde olarak, münasip bir isim altında bir ticaret ana bankasının teşkili, dördüncü maddede, hükümetin dahi bankaya bir sermaye koyarak hissedarlığına iştiraki ve ancak hükümet aldığı bu hisseleri talep vukuunki ihraç ile halka satarak yavaş yavaş alakasının kat'ı, beşinci madde olarak, banka hisse senedatının gerek mevzu gerekse bilahare konulacak bir nevi usul ve tekâliften muaf tutulması gibi bazı müsaadat-ı mahsusa ibrazı.⁵³⁶ Hükümet Kongre'den sonra, bankacılık ile ilgili alınan kararların uygulanması yönünde girişimlerde bulundu. Nitekim bu dönem bankacılık açısından en önemli gelişme hükümetin himayesiyle milli bankaların kurulmasıydı.

Hükümet, yabancı bankalarla ülke çapında rekabet edebilecek büyük ölçekli bankalar kurmaya girişti. Bu girişimler için gerekli sermaye, ya yüksek bürokratların ikna ettiği büyük tacirlerin bir araya gelmesiyle sağlanıyor ya da doğrudan devlet bütçesiyle karşılanıyordu.⁵³⁷ Hükümetin milli banka kurma girişimleri İş Bankası ile başladı. Atatürk'ün girişimiyle 26 Ağustos 1924 yılında İş Bankası kuruldu.⁵³⁸ Hissedarları tüccar ve milletvekillerinden oluşan banka, kuruluşundan itibaren resmi ayrıcalıklardan yararlandı. İş Bankası, bankacılık faaliyetleriyle iki önemli yenilik getirdi. Bir yandan Türkiye'deki bankalarda gelişmemiş olan tasarruf mevduatı

⁵³⁵ Öztin Akgüç, "Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Kurumsal Gelişmeler", **Türk Bankacılığında 50. Yıl- Banka ve Ekonomik Yorumlar**, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1974, s.82.

⁵³⁶ Gündüz Ökçün, "1923 Yılında İzmir'de Toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde Kabul Edilen Esaslar", **İktisat Tarihi Yazıları**, Ankara: SPK Yayınları, 1997, s.299.

Kongrede İktisat Vekili Mahmut Esat Bey bankacılık mevzusunda şöyle demektedir: " Çok ehemmiyet atfettiğim bir mesele kredi meselesidir. Eğer bankalar tesis etmezsek ecnebi sermayesine eziliriz. Bankalar, Türkiye'nin iktisadi hudutlarının siperleri olacaktır. Kanaatimiz, Türk iktisadiyatı bankalarla başlamalıdır. Türkiye'de şahsi teşebbüslerle bankalar vücuda getirilemez. Buna Hükümette yardım etmelidir." demektedir. Bknz. A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi, 1923 İzmir – Haberler-Belgeler- Yorumlar**, Ankara: Sevinç Matbaası, 1971, s.211.

⁵³⁷ Keyder, **age.**, s.151.

⁵³⁸ **Düstur**, 3. Tertip, C.VII, 1928, s.1145- 1147.

hesaplarının gelişmesine öncülük etti, öte yandan ticaret bankaları gibi sadece ticari kredi veren bir banka olarak değil her türlü şirketlerin tesisine iştirak ve yardımda bulundu.⁵³⁹ Dolayısıyla banka, demiryolları, kereste, tekstil, cam, çimento ve elektrik sektörlerinin gelişiminde önemli rol oynayarak Türk müteşebbislerinin iktisadi alanda güçlenmelerine yol açtı.

Bankacılık alanındaki kredi sorunlarının çözümü için 19 Mart 1924 tarihinde 444 sayılı bütçe kanunuyla Ziraat Bankası'nın yapısında değişiklikler yapıldı.⁵⁴⁰ Banka bir devlet müessesesi olmaktan çıkarılarak 30 milyon lira sermayeli ve 99 yıl süreli bir anonim şirket haline dönüştürüldü. Buna göre bankaya, zirai faaliyetler dışında sanayi ziraiye ile iştigal eden veya sair zirai maksatlarla teşekkül eden şirketlere iştirak etmek, bu gibi şirketlere lüzumu kadar para ikraz etmek vesaire suretlerle yardımda bulunmak gibi vazifeler verildi. Bu düzenlemeyle bankaya, tarımsal kredi verme yanında her türlü bankacılık yapma yetkisi tanındı. Böylece bu yasayla, Ziraat Bankası'nın faaliyet alanı genişlemiş, banka, yağ, şeker, pamuk fabrikaları gibi hammadde tarım ürünü ağırlıklı olan teşekküllerin oluşmasına katkı sağlamıştır.⁵⁴¹

Ziraat Bankası'nın 1924- 1929 yılları arasındaki bilançolarına bakıldığında 1924 yılında mevduat miktarı 2.881.000 TL. iken senedat cüzdanının 1.355.000 TL, 1925 yılında mevduat toplamının 5.445.000 TL iken senedat cüzdanının 4.304.000 TL. olduğu görülmektedir. 1927 yılında ise mevduat toplamı 22.599.000 TL iken senedat cüzdanı 12.752.000 TL., 1928 yılında ise mevduat toplamı 27.974.000 TL. iken senedat cüzdanının 11.472.000 TL olduğu görülmektedir.⁵⁴² Banka gerek çiftçilerin gerekse de tüccar sınıfının ihtiyaç duyduğu kredinin temini noktasında önemli bir vazife görmüştür.

Bu dönem devlet tarafından kurulan diğer bir banka ise Sanayi ve Maadin Bankası'dır. Banka, 19 Nisan 1925 yılında 633 sayılı kanunla kurulmuştur. Bankanın kuruluş kanununun birinci maddesinde; "Müessesatı sınaîye tesisine hizmet ve buna

⁵³⁹ Tekeli, İlkin, *age.*, s.189.

⁵⁴⁰ **1340 Senesi Ziraat Bankası Bütçe Kanunu**, TBMM Kavanin Mecmuası, Ankara: TBMM Matbaası, Devre II, İçtima 2, C.3, 1942, s.275, Kanun no:444.

⁵⁴¹ Öztin Akgüç, **Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler**, Ankara: Tisa Matbaacılık, 1975, s.21.

⁵⁴² Hamit Tahsin, Remzi Saka, **Sermaye Hareketi**, İstanbul: Amedî Matbaası, 1930, s.98.

müteferrik bilcümle muamelatı ticariye ve itibariyyeyi icra eylemek üzere Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası namıyla bir banka teşkil edilmiştir.” denilmektedir. Bankanın kuruluş amaçları şunlardı; bankaya devredilmiş olan sanayi müesseselerini, kurulacak şirketlere devredinceye kadar bizzat idare etmek, iştirak suretiyle sanayi kurmak ve işletmek, bizzat veya iştirak suretiyle maden imtiyazı almak ve iştiraksiz maden işletmek, Türk sanayi ve madencilerine ve maden mültezim ve amillerine kredi vermek, kuruluş maksadına uygun olmak üzere her türlü banka işlemleri yapmak.⁵⁴³

Banka kurulduktan sonra devlete ait Feshane Yünlü Dokuma Fabrikası, Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Hereke İpekli ve Yünlü Dokuma Fabrikası’nı devir alarak bunları birer iktisadi teşekkül haline getirmeye çalışmıştır. Ayrıca banka, çeşitli sanayi şirketlerine sermaye iştirakinde bulunmak ve kredi vermek suretiyle sanayileşme girişimlerini teşvik etmiştir. Bu müesseseler, Kayseri Bünyan Halı İpliği Fabrikası T.A.Ş., Tosya Çeltik Fabrikası T.A.Ş., Uşak Terakki Ziraat T.A.Ş., Yalvaç Ticaret ve Sanayi A.Ş., Kütahya Çini İşleri T.A.Ş., İstanbul Liman İşleri İnhisarı T.A.Ş., İzmir Liman İşleri İnhisarı T.A.Ş., Trabzon Liman İşleri İnhisarı T.A.Ş., Ankara Milli Mensucat A.Ş., Malatya Teşebbüsatı Sanayi T.A.Ş., Eskişehir Lüle Taşı Şirketi, Trabzon Elektrik T.A.Ş., Kilimli Kömür Madenleri T.A.Ş.’dir.⁵⁴⁴

Sanayi ve Maadin Bankası’nın 1925- 1929 yılları arasındaki bilançolarına bakıldığında, iştirak miktarlarının 1925 yılında 456.068 TL, 1926 da 883.813 TL, 1928’de 718.897 TL. ve 1929 yılında ise 1.950.041 TL. olduğu görülmektedir.⁵⁴⁵ Bankanın 1925 yılındaki safi kârı 242.998 TL., 1926 yılında 933.123 TL iken 1927 yılında sadece 0.744 TL. dir. 1929 yılında ise kâr yeniden artarak 463.135 TL. olmuştur. Bankanın cari borçlu hesabı 1926 yılında 1.353.271 TL., 1928 yılında 3.178.438 TL., 1929 yılında ise 4.030.080 TL.’dir.⁵⁴⁶

⁵⁴³ **Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu**, TBMM Kavanin Mecmuası, Ankara: TBMM Matbaası, Devre II, İçtima 2, C.3, 1942, s.224, Kanun No: 633.

⁵⁴⁴ Avni Zarakolu, **Cumhuriyetin 50. Yılında Memleketimizde Bankacılık**, Türkiye Bankalar Birliği Yayını No:61, s.23.

⁵⁴⁵ Hamit Tahsin, Remzi Saka, **Sermaye Hareketi**, İstanbul: Amedî Matbaası, 1930, s.255.

⁵⁴⁶ Tahsin, Saka, **age.**, s.256.

Sanayi ve Maadin Bankası, bankacılık alanında oldukça hızlı bir gelişme göstermesine rağmen devraldığı ve işlettiği iştirakler dışında kalan sanayi işletmelerine kredi sağlayacak bir sanayi bankacılığı yapamamıştır. İştiraklerinin bir kısmı bankanın zararlarına yol açmıştır.⁵⁴⁷ Sanayi ve Maadin Bankası'nın giriştiği yatırımların, kendi mali gücünün üstünde olması, faaliyetlerinin birçoğunun devlet sektörüne yönelik olmasına yol açmıştır. Banka özel sektör imalatçıların taleplerini yeterince karşılayamamıştır. Sanayi ve Maadin Bankası, kaynaklarını güçlendirememesi ve başarılı olamaması üzerine işletmecilik işleri 1932 yılında kurulan Devlet Sanayi Ofisi'ne, bankacılık işlevi de 7 Temmuz 1932 tarihli 2064 sayılı kanunla Türkiye Sanayi ve Kredi Bankası'na devredilmiştir.⁵⁴⁸

Emlak ve Eytam Bankası bu dönem kurulan diğer bir devlet bankasıdır. 1926 yılında 844 sayılı yasayla kurulan bankanın sermayesi 20.000.000 Türk lirasıdır.⁵⁴⁹ Eytam sandıklarının paraları kötü idare edildiğinden bu sandıklar tasfiye edilmiş, paranın daha faydalı kullanılması ve Emlak ve Eytam bankasına uzun vadeli mevduat akçesi temin etmek için para Emlak ve Eytam Bankası'na verilmiştir.⁵⁵⁰ Banka, bankacılık faaliyetleri yanı sıra esas olarak belediye hududu içindeki bina ve arsaların üzerine yapılacak ipotekler karşılığında kredi vermek için kurulmuştur. Çünkü Türkiye'de uzun süren harpler yüzünden ülkede imar faaliyetlerine ihtiyaç vardı. Ayrıca gayrimenkul kredisi, Ziraat Bankası ile İstanbul Emniyet Sandığı'nın dışında, tamamen % 20- 30 faizle para ikraz eden murabahacıların keyfine terk edilmiş bulunuyordu. Ödenmeyen krediler nedeniyle gayrimenkuller çok düşük fiyatlarla satılıyordu.⁵⁵¹ Dolayısıyla kredi piyasasında görülen bu eksikliklerden dolayı Emlak ve Eytam Bankası'nın kuruluşuna ihtiyaç duyulmuştur.

⁵⁴⁷ Özel sermayenin iştiraki ile kurulan iki şeker fabrikası, en büyük hisseye sahip sermayedarların, aynı zamanda şeker satışının tekeli de ellerine geçirmeyi başarmalarından sonra, üretim faaliyetlerini asgariye indirmişlerdir. Bu sermaye sahipleri ucuza dışarıdan ithal ettikleri şekeri, fahiş fiyatla piyasaya sürerken zararına çalışan fabrikaların açtığı zararı da Sanayi ve Maadin Bankası ödüyordu. Bknz. Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye- 2**, Babür Kuzucu (Çev.), İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s.116.

⁵⁴⁸ **Düstur**, 3. Tertip, c. XIII., s.920- 925.

⁵⁴⁹ **Emlak ve Eytam Bankası Kanunu**, TBMM Kavanin Mecmuası, Ankara: TBMM Matbaası, Devre II, İçtima 3, C.4, 1941, s.707, Kanun No: 844.

⁵⁵⁰ Mehmet Recai, **Bankalar, Türk Bankacılığı ve Türkiye'deki Milli ve Ecnebi Bankalar Hakkında Umumî Malûmat**, İstanbul, Arkadaş Matbaası, 1934, s.34.

⁵⁵¹ Ulutan, **age.**, s.180.

Bankanın 1928 yılı bilançosuna göre, aktif toplamı 14.814.362 TL., ikrazatı 7.769.314 TL., safi kâr ise 551.937 TL.’dir. Banka faaliyet sahasını genişletmiş daha çok inşaat ve rehin üzerinden iş yapmakla beraber iskonto ve sair ticari işlerle de iştigal etmiş ve temektedir. Banka muamelelerinde muvaffak olmuş ve şube bulundurduğu şehirlerde lüzumlu olan ebniyenin inşasına yardım etmek suretiyle memlekete hakiki hizmetlerde bulunmuştur.⁵⁵²

1925 sonrasında özellikle Çukurova Bölgesi’nde pamuk yetiştiren tacir ve üreticiler ile Karadeniz Bölgesi’ndeki fındık üreticileri faaliyetlerini geliştirmek için borç alıyorlardı. Ödünç verilebilir fon piyasasındaki iyimser beklentiler, ticaret hacmindeki artış ve Türkiye’nin ihraç fiyatlarındaki yükselme bu iyimser havayı daha da yükseltti. Fakat 1926 yılında tütün ve pamuk fiyatları, malların tacir ve üreticilerin makul bir kârla satabilecekleri fiyatın çok altına düştü. Üreticiler ve tacirler çok büyük zararlar ettiler. Bu durum iç bölgelere mal satan ithalatçı firmaları da etkiledi. Zararlardan kaynaklanan ödenmeyen krediler, bankacılık sektörünün kredi vermede daha ihtiyatlı davranmasına yol açtı.⁵⁵³ Dolayısıyla kredi piyasasında bir daralma oldu.

Bankacılık sistemi, ülkenin daha çok ihracat ve ithalat faaliyetlerine dayalı olduğundan dış ülkelerde yaşanan ekonomik kriz bankacılık sistemini de etkiledi. Daralma, iç piyasanın para ve kredi talebinin karşılanamamasına yol açtı. 1927 yılına büyük bir para darlığı ile girildi. İç ve dış kaynaklar özellikle ihracat mevsiminde artan para talebini karşılamakta çok yetersiz kaldı. Bunun üzerine piyasalardaki darlığı aşma ve kredi ihtiyacını karşılamak üzere 1926- 1929 yılları arasında küçük sermayeli birçok yerel banka kuruldu.⁵⁵⁴ Bu bankalar, İttihat ve Terakki dönemindeki yerel bankalara benzer küçük sermayeli mahalli tüccar bankalarıydı. Bu dönem kurulan bankalar şunlardır; Akhisar Tütüncüler Bankası (1924), T. Ticaret ve Sanayi Bankası (1925), Karaman Çiftçi Bankası (1925), İstanbul Esnaf Bankası (1925), Afyon Terakki Servet Bankası(1926), Aksaray Halk İktisat Bankası(1926), Niğde Çiftçi ve Tüccar Bankası(1926), Eskişehir Bankası(1926), Akseki Ticaret Bankası (1927), Nevşehir Bankası(1927), Ermenek Ahali Bankası (1927), Kocaeli Halk Bankası(1927), Denizli

⁵⁵² Walker D. Hines ve Diğerleri, **Türkiye’nin İktisadî Bakımdan Umumî Bir Tetkiki 1933- 1934**, Ankara: Mehmed İhsan Matbaası, C. 5, 1936, s.35.

⁵⁵³ Keyder, **age.** , s.158.

⁵⁵⁴ Silier, **1920’lerde Türkiye’de Milli Bankacılığın Genel Görünümü**, ... , s.505- 506.

İktisat Bankası (1927), Trabzon Tasarruf ve İkras Sandığı(1928), Trabzon İktisat ltd. Şirketi(1928), Bor Esnaf Bankası (1928), Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası (1928), Şarkıkaraağaç Bankası (1928), Türkiye İmar Bankası(1928), İzmir Esnaf ve Ahali Bankası(1928), Elazığ İktisat Bankası (1929), Lüleburgaz Birlik Ticaret Bankası(1929), Mersin Ticaret Bankası(1929), Üsküdar Bankası(1929).⁵⁵⁵

Kurulan yerel bankalar bünyesinde büyük toprak sahipleriyle mahalli tacirler bir araya geliyor, dış ticaretin mahalli uzantıları gibi ticari faaliyetlerin kredi ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliyorlardı. Bu mahalli bankalar, Cumhuriyetten önce Rum tüccarların kredi piyasasındaki tekeliyle rekabet etmek ve faydalanmak istemişlerdi. Fakat bu fırsat, savaşlar ve nüfus mübadeleleri sonucu ortaya çıkan boşlukla oluştu. Nitekim toprak sahipleri, tacirler ve çoğu zaman da bölge milletvekillerini bir araya getiren bu tür beklentilerdi. Ankara'yla ilişki büyük önem taşıyor ve bunu da bu milletvekilleri sağlıyordu.⁵⁵⁶

Yerli bankacılığın faaliyet alanı yabancı bankaların tercih ettiği ithalat ve ihracat ticaretiydi. Dolayısıyla yerli bankalar, yabancı bankalarla, ticaret sektöründeki rekabetin bir uzantısı olarak rekabet etmeye başladılar. Nitekim Türk- Müslüman yerli tüccar ticarete gerçekleşen kârdan daha büyük bir pay alma niyetiyle kendilerine borç verebilecek kredi kurumu aramaktaydı. Milli bankacılığın gelişimi bu gereksinime büyük ölçüde cevap verdi.⁵⁵⁷ Böylelikle mahalli bankalar, yerli tüccarların kredi talebini karşılayarak onların ticari alanda etkinlik sağlamalarına yol açtı.

Türkiye'de 1929 yılı sonu itibariyle devlet tarafından kurulmuş bankalar, ticaret bankaları ve mahalli bankaların iktisadi durumlarını gösteren tablo şöyledir;

⁵⁵⁵ Ökçün, **agm.** , s.223- 261.

⁵⁵⁶ Keyder, **age.** , s.150.

⁵⁵⁷ Keyder, **age.** , s.154- 155.

Tablo 10

1929 Sonu İtibariyle Faaliyette Olan Milli Bankalar ve Mali Durumları (000 TL)

Bankanın Adı		Kuruluş Tarihi	İtibâr-ı sermaye	Ödenmiş sermaye	İhtiyat Akçesi	Mevduatı	Kredileri	Menkul Kıymetler Portföyü ve İştirakleri
I. özel Kanunla Kurulmuş Bankalar	Türkiye Ziraat Bankası	1888	30.000,00	24.244,90	1.000,00	55.327,20	37.635,30	654,1
	Emlak ve Eytam Bankası	1928	20.000,00	6.588,10	314,3	8.131,40	10.901,10	26
	T.Sanayi ve Maadin Ban.	1925	6.679,70	6.679,70	95,80	2.776,30	4.289,50	7.176,70
	İstanbul Emniyet Sandığı	1968	1.265,00	1.265,00	24,9	16.508,70	9.951,70	0
II. Ticaret Bankaları	Türkiye İş Bankası	1924	4.000,00	4.000,00	900	44.928,60	31.921,40	6.106,30
	Adapazarı Türk Ticaret B.	1914	1.000,00	958,8	40,6	1.651,80	2.181,90	225,3
III. Mahalli Bankalar	Akşehir Bankası	1916	1.000,00	1.000,00	54	223,4	1.229,80	3
	Türk Ticaret ve Sanayi B.	1925	1.000,00	1.000,00	175	722,4	151,1	100
	İzmir Esnaf ve Ahali B.	1928	1.000,00	500	0	492	713,1	0
	T.İmar Bankası	1928	1.000,00	304,1	2,7	231,4	369,8	0
	Akhisar Tütüncüler Ban.	1924	500	159,1	1,6	139,3	683,2	3,1
	Eskişehir Bankası	1927	500	500	26,3	153,1	293	0
	Konya Ahali Bankası	1917	500	151,4	8,3	0	185,2	0
	İstanbul Esnaf Bankası	1925	500	110,3	5	234,9	159,1	0
	Konya Türk Ticaret Ban.	1920	500	110,3	2,6	59,4	259,3	0
	Manisa Bağcılar Bankası	1917	300	192,3	10,3	151,9	248	1
	Akseki Ticaret Bankası	1927	250	250	7,9	12,4	411,3	0
	Denizli İktisat Bankası	1927	250	164,6	3,3	90,7	249,9	0
	Adapazarı Emniyet Ban.	1919	200	200	0,9	179,6	417	0
	Konya İktisadi Milli Ban.	1912	150	150	21,3	206,1	329,7	36,6
	Karaman Çiftçi Bankası	1925	100	100	6	51	119,7	19,2
	Karaman Milli Bankası	1913	100	100	4,7	0	0	1
	Milli Aydın Bankası	1914	100	100	8,2	66,1	201,1	0
	Kocaeli Halk Bankası	1927	100	100	2,5	50,8	135,5	0
	Trabzon Bankası	1928	100	100	0,5	0	122	0
	Bor Zürra ve Tüccar Ban.	1922	100	96	4,4	63,8	145,1	3,7
	Afyonkarahisar Terraki Servet Bankası	1926	100	96	6,2	44,7	176,1	0
	Niğde Çiftçi ve Tüccar B.	1926	100	84,9	1,8	31,9	78	0
	Nevşehir Bankası	1927	100	70,1	1,5	24	92,6	0
	Karadeniz Bankası	1928	100	70	2,2	23,2	112	0
	Şarki Karaağaç Bankası	1928	100	60,8	0,8	7	77,9	29,1
	Ermemek Ahali Bankası	1927	100	50	0,3	0	46,1	0
	Mersin Ticaret Bankası	1929	100	50	0	9,8	46,1	7,8
	Üsküdar Bankası	1929	100	32,8	0	0	25,1	0
	Aksaray Halk İktisat B.	1926	100	29	0,7	24,9	60,7	0
	İktisat Türk A.Ş.	1920	90	90	14,8	348,6	464,5	0,1
	Emvali Gayrimenkule ve İkrizat Bankası	1914	60	15	0	17,2	109,2	0
	Elaziz İktisat Bankası	1929	50	50	0	28,4	58,8	16,4
	İstanbul Bankası	1911	44	44	0,3	27,3	39,9	0
	Lüleburgaz Birlik Tic. Ban	1929	40	31,1	0	8,8	19,3	16
	İstanbul Küçük İkrizat Sendikası	1923	30	30	8,3	320,5	333	7,8
	Ürgüp Zürra ve Tüccar B.	1928	30	17,6	0	9,5	30,3	0
	Bor Esnaf Bankası	1928	25	13,3	0,2	4,3	20,9	0

Kaynak: Avni Zarakolu, Cumhuriyetin 50. Yılında Memleketimizde Bankacılık, ... , s. 183.

Tabloya göre, şube açısından en fazla şubeye sahip olan Ziraat Bankası ile İş Bankası'nın bankacılık açısından yaygınlık gösterdikleri görülmektedir. 256 Şubesi olan Ziraat Bankası'nın toplam mevduatı 55.327.000. TL. İken, 27 şubesi olan İş Bankası'nın toplam mevduatı 44.928.000. TL'dir. Verilen toplam kredilere bakıldığında en yüksek kredi miktarlarının yine bu iki banka tarafından verildiği görülmektedir.

1929 yılına gelindiğinde Türk bankacılık sistemi içinde Ziraat Bankası, Sanayi ve Maadin Bankası, Emlak ve Eytam Bankası gibi ihtisas bankaları ve Türkiye İş Bankası gibi ana ticaret bankası devlet yardımı veya aracılığıyla kurulmuştu. Bu bankaların dışında çok sayıda mahalli banka kuruldu. 1920'lerde kurulan milli bankalar, yabancı sermayeli bankalara nazaran iktisadi alandaki etkinliklerini artırmışlardır. Bu dönem kurulan milli bankalar, ticari faaliyet alanını genişletmek isteyen milli tüccarın kredi sorununu kısmen çözerek milli tüccar oluşturma çabalarına katkı sunmuşlardır.

4.2. Milli Tüccar Oluşturma Çabalarında İş Bankası'nın Yeri (1924- 1930)

4.2.1. İş Bankası'nın Kuruluşu

4.2.1.1. İş Bankası'nın Kuruluş Çalışmaları Ve Yapısı

Cumhuriyet döneminin özel sermaye ile kurulan ilk büyük mali müessesesi olan Türkiye İş Bankası, hazırlanan esas nizamnamesinin 20 Ağustos 1924'te İcra Vekilleri Heyeti tarafından tasdik olunmasından sonra 26 Ağustos 1924 tarihinde kesin olarak kurulmuş oldu.⁵⁵⁸ Bankanın 1924 yılındaki esas nizamnamesinde yer alan kurucular şunlardı; İmar ve İskân Vekili Mahmut Celal Bey, Hüseyin Bey Zade İbrahim Bey, Etem Zade Hasan Bey, İhsan bey, Hanif Zade Ahmet Bey, Emin Bey, Sükkerî Zade Tevfik Paşa, Süreyya Emir Paşa, Hafız Halid Bey, Trabzon Mebusu Hasan Bey, Rıdvan Zade Hasan Bey, Paşa Zade Hüseyin Bey, Attar Zade Rasim Bey, Sivas Mebusu Rasim Bey, İnegöllü Zade Mehmet Saffet Bey, Çubukçu Zade Mehmet Suphi Bey, İnegöllü Zade Mehmet Refet Bey, Uşşakî Zade Mahmut Muammer Bey, Tüccardan Altıağa Zade Mustafa Bey, Tıbbiye taciri Necip Bey, Yelkenci Zade Lütfü Bey, İzmir Mebusu Rahmi Bey, Muhasebeci Zade Rıza Bey, Kınacı Zade Şakir Bey, Bozüyük Mebusu Salih Bey, Nemli Zade Sıtkı Bey, Bozüyük Eşrafından Akif Paşa, Hacı

⁵⁵⁸ Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, Devlet Matbaası, 1934, s.16.

Ebubekir Zade Osman Bey, Ali Ramiz Bey ve Şürekâsı, Remzi Zade Ferit Bey, Ertuğrul Mebusu Dr. Fikret Bey, Rize Mebusu Fuat Bey, Gaziantep Mebusu Kılıç Ali Bey, Avunduk Zade Mehmet Bey, Ragıp Paşa Zade Şakir Bey.⁵⁵⁹ Kuruculardan 11 kişi mebus olup diğerleri esnaf, tüccar ve sanayici idiler. 1924 tarihli Bankanın ilk nizamnamesinin 25. maddesine göre, bankanın ilk idare meclisi, Siirt mebusu Mahmut Bey, Bozüyük Mebusu Salih, Rize Mebusu Fuat, Gazi Antep Mebusu Kılıç Ali, Cebeli Bereket Mebusu İhsan, Ertuğrul Mebusu Doktor Fikret, Sivas Mebusu Rasim, Ankara Mebusu Kınacı Zade Şakir ve İzmir Mebusu Rahmi Beylerden oluşuyordu.⁵⁶⁰ İş Bankası'nın kuruluş gayesi, esas nizamnamesinin 2. maddesinde şu şekilde belirtiliyordu; Umumî banka muamelâtı, her nevi ziraî, sınaî, maden teşekkülleri ve nafia işleri, her nevi malzemenin istihsali, imali yapmak ve müteahhitlik işlerine girişmek, yukarıda tadat olunan işleri görmek üzere şirketler teşkil etmek, çeşitli sınaî ve ticari işlemleri gerek kendi hesabına gerekse yerli ve yabancı kuruluşlarla ortaklaşa veya kuruluşların ad ve hesabına yapmak ve yürütmek. Sayılan bu muameleler hiçbir suretle bankanın faaliyet sahasını tahdit etmemektedir. Banka münasip gördüğü her işe girişmeye mezdur.⁵⁶¹ Aynı günlerde, Türkiye İş Bankası'nın kuruluşu ile ilgili basına bilgi veren Celal Bayar, bankanın kuruluş gayesini şu sözlerle açıklamaktaydı: “Biz, bir milyon sermaye ile ve Türkiye İş Bankası namı ile bir banka tesis ediyoruz. Bankanın nizamnamesinin ikinci maddesine göre; şirketin maksad-ı teşekkülü evvelâ alelûmum banka muamelâtına; saniyen kâffe-i teşebbüsât-ı ziraiye, sanayiye, madeniye ve umur-ı

⁵⁵⁹ **Türkiye İş Bankası Nizamname-i Esasi**, Ankara, 1926.

1924 yılında hazırlanmış olan İş Bankası ilk Nizamnamesi 76 Madde, 10 fâsıldan oluşmaktaydı. 1925 yılında İş Bankası'nın ilk nizamnamesinin bazı maddelerde değişiklikler yapıldı. 1925 yılında İş Bankası Esas Mukavelenamesine yapılan değişikliklerle göre, bankanın İdare Heyeti Başkanlığı'na Siirt Mebusu Mahmut (Soydan) Bey getirildi. Birinci maddede, “İş bu nizamnameyi esasiye tevfiқан ihraç olunacak aksiyon esbabı arasında bir Türk şirketi Teşkil olunmuştur.” denilmekteydi. **Düstur**, 3. Tertip, C.VII. , Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928, s.1145- 1147. **Türkiye İş Bankası Nizamı Dâhilîsinin Bazı Maddelerinin Tadili Hakkında Kararname**.

⁵⁶⁰ **Türkiye İş Bankası Nizamname-i Esasi**, Ankara: Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1340 (1924), s.9.

Bankanın ilk Genel Müdürlüğü'ne atanan Mahmut Celâl Bey Bankanın birinci İdare Meclisi için genişçe bir aday listesi hazırlayıp Mustafa Kemal'e sunmuştu. Listede genellikle profesörler, iktisatçılar, maliyeciler, basında ekonomik konularda yazılar yazan tanınmış kişiler vardı. Fakat Atatürk'ün Başka şekilde düşündüğü anlaşıldı. O başlangıçta teorisyenlerle değil aksiyon adamlarıyla başarılı olunabileceğine inanıyordu. İlk İdare Meclisi'ni bizzat kendisi tespit etti. **Türkiye İş Bankası 50. Yıl 1924- 1974**, s.32- 34.

Atatürk İş Bankası'nın kuruluşunda, Celâl Bayar'dan özellikle banka kurucularını kendisinin seçmesini ve seçtiği kişilerin kendisine yakın kişiler olmasını istemiştir. Bu husus için Bkz. Turgut Güner, **Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Güner**, İstanbul: Güner Yayınları, 2008, s.325.

⁵⁶¹ **Türkiye İş Bankası Nizamname-i Esasi**, Ankara: Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1340 (1924), s.3.

nafia; salisen her türlü eşya ve levazımın istihsal, imal veya tedariki ve alelumum inşaat deruhte ve ifası ve bu hususat için şirketler tesisi, rabian bilumum muamelât-ı ticariyenin ifası gibi hususatı gerek kendi nam ve hesabına ve gerek yerli ve ecnebi müessesat ile iştirakken veya bilvekâle müessesatı mezkûra namı hesabına deruhte ve icra etmekten ibarettir.”⁵⁶² Bu kadar geniş bir faaliyet sahasıyla başlıca iki gaye hedeflenmekteydi. Bunlardan biri memlekette krediyi genişletmek, yani millî sanayi ve ticarete lüzumlu krediyi müsait şartlarda temin etmek, diğeri de bizzat teşebbüslere girişerek millî ve iktisadî kalkınmaya önayak olmaktı.⁵⁶³

1924 tarihli esas nizamnamenin 5. maddesine göre, şirketin sermayesi bir milyon Türk Lirası olup, onar Türk Lirası kıymetinde yüz bin hisseye bölünmüştü.⁵⁶⁴ Kuruluş sermayesinin dörtte birinin sermayedarlar tarafından ödenmesi talep edilmişti. Kuruluş anında sermayenin dörtte biri olan 250.000 Türk Lirası Atatürk tarafından ödenmişti. Hisse senetlerinin mühim bir kısmı Ankara piyasasında, diğer kısımları ise İstanbul, İzmir, Samsun ve Bursa piyasalarına plâse edilmişti. Bankanın öneminin daha yakından kavrandığı Ankara’da, aksiyonlar kolayca satıldı. İstanbul, İzmir, Bursa ve Samsun’da kayıt muamelesi nispeten ağır yürüdü.⁵⁶⁵

İtibâr-ı Millî Bankası 1927 yılında İş bankası ile birleştirildi.⁵⁶⁶ İlgili kanunun birinci maddesinde, 8 Şubat 1332 tarihli kanun mucibince İtibâr-ı Millî Bankası’nın haiz olduğu imtiyazat ve muafiyet tamamen Türkiye İş Bankası’na devredilmiştir, denilmektedir. İtibâr-ı Millî Bankası’nın, İş Bankası’na devri hususunda Celal Bayar birleşme gerekçesini şöyle ifade etmekteydi; “... Memleketin her tarafında kredi ihtiyacı şedidi küçük sermayelerle teşekkül bankaların lâzım geldiği derecede müfit olmadıklarından İtibâr-ı millî bankasını da sermayemize zam ederek daha kuvvetli bir müessese halinde çalışmak üzere bu iltihak keyfiyetinin derpiş edildiği ...”⁵⁶⁷ Buna

⁵⁶² **Hâkimiyet-i Milliye**, 8 Temmuz 1924.

⁵⁶³ Hâzım Âtîf Kuyucak, **Para ve Banka**, İstanbul: İ.Ü İktisat Fakültesi Neşriyatı, Nu.37, C.II, 1948, s.258.

⁵⁶⁴ **Türkiye İş Bankası Nizamname-i Esasi**, ... , 1340 (1924), s.3.

⁵⁶⁵ **Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934**, Devlet Matbaası, 1934, s.20.

⁵⁶⁶ **İtibâr-ı Millî Bankasının İmtiyazat ve Muafiyetinin Türkiye İş Bankasına Devrine ve Devlete Ait İtibâr-ı Millî Bankası Hisse Senedatının Türkiye İş Bankası Hisse Senedatıyla Mübadelesine Dair 1116 Nolu Kanun**, Kavanin Mecmuası, Ankara: T.B.M.M Matbaası, C. 5, Devre II, İçtimai 4, 1939. s.480. ; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II., C. 33. , İçtimai Senesi 4, Karar No:24, s.448.

⁵⁶⁷ **Hâkimiyet-i Milliye**, 22 Şubat 1928.

göre, İş Bankası İtibâr-ı Millî Bankası ile birleşerek onun imtiyaz ve muafiyetlerinden faydalanıp daha güçlü bir şekilde Türk müteşebbislerin taleplerine cevap verecekti. İtibâr-ı Millî Bankası'na ait dört milyon lira sermayenin tediye edilmiş olan yarısının da ilâvesi suretiyle, kuruluşunun dördüncü yılında İş Bankası'nın tamamen ödenmiş sermayesi dört milyon liraya çıkmıştı. Banka, İtibâr-ı Millî ile birleşmek suretiyle gerek fazla kredi verme gerekse de personel ve şube sayısını artırma fırsatını buldu.⁵⁶⁸

İş Bankası, 1924 yılının sonuna kadar Ankara ve İstanbul'da iki şube açmıştı. Daha sonra 1926 yılında Bursa ve İzmir'de, 1927 yılında Adana ve Samsun'da birer şube açtı. 1928 yılında hızlı bir şubeleşmeye gidilerek Trabzon, Balıkesir, Ayvalık, Edremit, Giresun, Zonguldak, Kayseri ve Mersin şehirlerinde toplam 8 şube açıldı. 1929 yılında belli başlı ticaret muhitleri olan, Bergama, Tarsus, Nazilli, Akhisar, Ödemiş, Zile, Erzurum, Ordu, Isparta, Milâs, Konya, Uşak ve Polatlı şubeleriyle beraber 13 yeni şube daha açılmış oldu. Böylelikle 1929 senesinin sonu itibariyle toplam şube sayısı 29 oldu.⁵⁶⁹ İş Bankası, ülkenin farklı bölgelerinde şubeler açarak banka plâsmanlarını ülke düzeyine yaymaya, tütün, fındık, zeytin ve kömür gibi farklı ürün piyasasını tutmaya çalışıyordu.⁵⁷⁰

4.2.1.2. İş Bankasının Kuruluş Çabasında Milli Tüccar Oluşturma Düşüncesi

1923- 1929 döneminde ekonominin yeniden inşasına yönelik olarak hedeflenen milli iktisat politikası çerçevesinde, sermaye kazançlarının milli unsurlara aktarılması ve bu kazançların süreklilik kazanması için ekonominin özel girişim ekseninde örgütlenmesi düşünülmekte, devlet ve özel girişimcilik arasında bağlantı kurulmaya ve bütünleşme sağlanmaya çalışılmaktaydı. Bu bağlamda özel girişimciliğe teşvikler ve imtiyazlar tanınmakta, ekonominin canlanması için gerekli olan sermaye birikiminin özel kesim tarafından sağlanması amaçlanmaktaydı.⁵⁷¹ Hükümetin ticarete bulaşmayan

⁵⁶⁸ Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, ... , s.30.

⁵⁶⁹ Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, ... , s.22- 23.

⁵⁷⁰ Uygur Kocabaşoğlu ve Diğerleri, **Türkiye İş Bankası Tarihi**, İstanbul: TİB Kültür Yayınları, 2001, s.119.

İş Bankası'nın yeni açılan şubeleri, yerli tüccar tarafından memnuniyetle karşılanmaktaydı. 1928 yılında Kayseri'de şube açılışı Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde şöyle duyurulmaktaydı; "memleketin dar bir zamanında bir şubesini Kayseri'de açmak suretiyle iktisadi hayatımıza hayat ve inkişaf veren milli bir bankamız olan İş Bankasını hürmet ve şükran ile selamlarız." **Hâkimiyeti Milliye**, 16 Teşrinievvel 1928, s.3.

⁵⁷¹ Kocabaşoğlu ve Diğerleri, **age.**, s.18.

önemli temsilcileri zaten kalkınmanın böyle gerçekleştiğini sanmakta ve yardıma hazır beklemekteydi. Nitekim İş Bankası bu amaca hizmet için kurulmuştu.⁵⁷² A. Hamdi Başar'a göre: "... En kısa zamanda Türk zenginleri yetiştirip onları koruyarak millî burjuva kadrosunun temellerini atmak Gazi'nin önemli hedeflerinden biriydi. İş Bankası'nı da bu gayeye yardımcı olsun diye kurdu."⁵⁷³ O'na göre Atatürk, halkın ekonomik alanda güçlenmesini ve milli tüccar sınıfının oluşmasını istemekteydi. Bu düşüncesini şu sözlerle desteklemekteydi: "İş Bankası'nı bir anonim şirket olarak kurdurması, devlet işletmeciliğinin gerektiği yerlerde bu işletmelerin halka açık ticaret anonim şirketler halinde olması ya da özselci rejimin kurallarına uygun yönetilmesi, yeni bir burjuva sınıfı yaratılmak istenmesi bu kanımı güçlendirmektedir."⁵⁷⁴

İş Bankası'nın kuruluşunun temel felsefesi, fabrikalar ve iş yerleri kurmak ve geliştirmek için Türk girişimcilerine gerekli olan mali yardımı sağlamaktı. Diğer bir ifadeyle bankanın görevi, ulusal bir kurum olarak ülke tasarruflarının, Türk müteşebbislere aktarılması, milli ticaret ve sanayi alanındaki finansman ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. İş Bankası, güçlü devlet korumasında, Türk iş adamları tarafından kurulacak ve işletilecek tesislerin oluşturulması ve yabancı işletmelerin millileştirilmesi sürecinin bir parçası olarak kuruldu. Nitekim bu sürece uygun olarak İş Bankası, devlet tarafından yönetilen ve denetlenen fakat özel sermaye tarafından sahip olunan bir kurum olarak ortaya çıktı.⁵⁷⁵ Banka her ne kadar özel hukuk hükümlerine tabi bir anonim şirket olarak kurulmuş ise de sermayesinin sağlanma biçimi ve yönetici kadrosunun niteliği, bu bankayı devletin koruyuculuğu altına sokuyor ve ona bir tür kamu kuruluşu görüntüsü veriyordu.⁵⁷⁶ Kuyucak'ın ifadesiyle: "Sermayesi hususî mahiyette olmakla

⁵⁷² İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1989, s.289- 290.

⁵⁷³ Murat Koraltürk, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları- Meşrutiyet, Cumhuriyet Ve Tek Parti Dönemi- "Gazi Bana Çok Kızmış..."*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s.631. İsmet İnönü hatıralarında özel sermaye ile kurulan İş Bankası'nın kurulmasında devletin gösterdiği çabaları şöyle ifade etmekteydi: "1924'te kurulan İş Bankası'nın yerleşip gelişmesi için ilk zamanlarda maliye vekilleri çok yardımcı oldular ve dikkatli davrandılar. Bütün iş âlemi için çalışacak bir bankanın her suretle itibarlı olarak kurulması ve ilk kuruluş senelerinin güçlüklerini başarı ile atlatabilmesi, hükümet için devlet için önemli bir meseleydi. Hep dikkat gösterdik, banka kuruldu muvaffak olduk." *İsmet İnönü- Hatıralar*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992, s.278- 279.

⁵⁷⁴ Koraltürk, *age.*, s.515.

⁵⁷⁵ Recep Boztemur, "Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol. XVI, S. 27, 1995. s.72.

⁵⁷⁶ Tekeli, İlkin, *age.*, s.187.

Remzi Saka, 1933 yılında yayınlamış olduğu Türkiye'de Sermaye ve Kredi adlı eserinde: "Anonim şirketler, devletin iktisat işlerinde fiili rehberliğini mümkün kılmış, müteşebbislerin kendi

beraber Devlet Reisinin işareti üzerine kurulan Türkiye İş Bankası da ilk zamanlarında devlet teşekkülleri derecesinde himayeye mazhar olmuş bir müessesedir.”⁵⁷⁷ İş Bankası’nın devletin ayrıcalıklı muamelesine tabi tutulması, milli tüccar oluşturma düşüncesi yönündeki beklentilerden kaynaklanmaktaydı. Nitekim banka sadece kâr nedeni ile hareket eden bir özel sektör kuruluşu değil milli yarar ve çıkarları gözeten ve onun gereklerine göre hareket eden bir kuruluş olmuştur.⁵⁷⁸

İttihat ve Terakki döneminde aynı amaçlarla kurulan İtibâr-ı Millî Bankası, gerek sermaye açısından gerekse de ticaret çevresine karşı İş Bankası’na göre daha yerleşik bir durumda olmasına rağmen İş Bankası ile birleşmeye zorlandı. Keyder’e göre bunun iki amacı vardı; birincisi İş Bankası’nın alışılmışın üstünde kredi vererek istikrarsız bir mali duruma girmesi, ikincisi Türk sermayedarlarına Osmanlı mirasıyla tüm bağlarını koparmış gerçek bir milli banka sağlamak amacıyla.⁵⁷⁹ Nitekim İtibâr-ı Millî Bankası’nın yöneticisi bir yabancı iken, İş Bankası sermaye sahipleri tarafından olumlu bir üne sahip yüksek bir bürokrat tarafından yönetilecekti. Bu durumda, İş Bankası’nın kuruluşu iki olguya işaret etmekteydi; bir yandan Türk sermayesinin karlı bir alana sokulması, diğer taraftan Türk tüccar ve sanayicilerinin kendilerini kayıran bir banka yönündeki sürekli taleplerine bir cevaptı.⁵⁸⁰

İş Bankasının kurucu ve yöneticileri, İstiklal Savaşından gelme nüfuzlu politikacılar, tüccar ve eşraftır. Hemen hiç para ödemedi bankaya ortak olan bu kimseler hızla gelişen bankadan büyük kazançlar elde etmişlerdi.⁵⁸¹ Celal Bayar liderliğinde Muammer Eriş, Siirtli Mahmut, Kılıç Ali, Recep Zühtü, Salih Bozok, Nuri Conker, Cevat Abbas gibi kişiler İş Bankası grubu olarak tanınmış bu grubun adı

kendilerine ve kendi kuvvetleriyle başaramayacağı işlerde devlet sermayesi ile yan yana çalışma şartlarını vermiştir.” demektedir. İş Bankası’nın da anonim şirket olarak kurulmuş olmasının bu düşünceye dayandığı kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Remzi Saka, **Türkiye’de Sermaye ve Kredi Hareketi**, Ankara: Tecelli Matbaası, 1933, s.13.

⁵⁷⁷ Kuyucak, **Para ve Banka**, ... , s.291.

⁵⁷⁸ **Türkiye İş Bankası 50. Yıl**, s.40.

⁵⁷⁹ Keyder, **age**, s.151.

İtibâr-ı Millî Bankası’nın sermayesi 4 milyondur ve 2 milyonu ödenmiş durumdadır. Türkiye İş Bankası İtibâr-ı Millî ile birleşmek için sermayesini 1 milyondan 2 milyon’a çıkarır ki eşit durumda olsun. Gündüz Ökçün’e göre, bu tamamen Anadolu’da Merkez’in desteklediği bir milli iktisadi gücü kurabilmek içindir. Bknz. **Türkiye İktisat Tarihi Seminerleri Metinler- Tartışmalar 1973**, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s.476.

⁵⁸⁰ Keyder, **age**, s.151.

⁵⁸¹ İsmail Cem, **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, İstanbul: Doğan Ofset, 1989, s.290.

afferizm tartışmalarına neden olmuştur.⁵⁸² İş Bankası dönem boyunca, yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasındaki bütünleşme sürecinde olağanüstü aktif bir rol oynamış ve bu grup, çeşitli iktisat politikası kararlarının sermaye çevresinin istekleri doğrultusunda yönlendirmede çok etkili olmuştur.⁵⁸³ İş Bankası'nın kuruluş gayesiyle hedeflenen milli tüccar oluşturma düşüncesi, uygulamalar sürecinde İş Bankası etrafındaki kişiler nezdinde eleştirilere yol açmıştı. İnönü, İş Bankası etrafında yürütülen bazı teşebbüslerin kendilerince doğru olmadığını, devlet nüfuzuna dayanarak iş yürütmek isteyen insanlar bulunduğunu ve bu nüfuz sayesinde başarılan şeylerin kendi zekâ ve kabiliyetlerinin eseri gibi gösterildiğini ifade etmekte, Atatürk'ün etrafında toplanarak ve İş Bankası'ndan da destek görerek bazı iktisadi işlere girişenleri ya da aracılık edenleri eleştirmektedir.⁵⁸⁴ İnönü'nün bu düşüncesine karşı Atatürk, Türklere hemen hemen tamamıyla kapanmış olan iktisadî teşebbüs ve iş kapısını açmak, bu sahayı millileştirmek istiyordu. Nitekim Başar'a göre: "... bu insanlar kendilerini Atatürk'ün gerçekleşmesini istediği bir millî davada vazife almış gibi görüyorlardı. Şüphesiz menfaat da sağlıyorlardı. Bunu Gazi de herkes de biliyordu. Fakat yaptıkları hizmet, memleket bakımından, rejim bakımından büyüktü. Müteşebbis, işadamı, kısa deyimiyle millî burjuva sınıfımızın temelini atabilmemiz ve bu aşamayı geçmemiz lâzımdı."⁵⁸⁵

4.2.2. 1924- 1930 Yılları Arasında İş Bankası'nın Ekonomik Göstergeleri

4.2.2.1. İş Bankası'nın Pasifleri

Bankanın pasifleri bankanın finans kaynaklarını göstermektedir. Toplam mevduatlar ve özkaynaklar bilançodaki pasiflerin temel kalemleridir. Banka bilançolarındaki pasif kısım, yabancı kaynak olarak ta ifade edilen mevduatlar ve özkaynaklardan oluşur. Özkaynak, kuruluş aşamasında ve faaliyet döneminde ortaklar tarafından sağlanan kaynaklardır. Bankaya ait özkaynaklar, bankanın yükümlülüklerini yerine getirebileceği konusunda kamuya ve borç verenlere güven veren ve sağlamlığını gösteren bir büyüklük olarak ele alınabilir. Özkaynaklar ne kadar yüksek olursa kredi

⁵⁸² Cem, *age.*, s.291.

⁵⁸³ Naci Yılmaz, "1930- 1946 Döneminde Türk Bankacılık Tarihi"(*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), s.199.

⁵⁸⁴ Koraltürk, *age.*, s.505.

⁵⁸⁵ Koraltürk, *age.*, s.592.

verebilme imkânı da o kadar artar. İş Bankası'nın 1924- 1930 yılları arasında yıllara göre pasiflerinin yüzdelik dağılımları ve büyüme hızlarını gösteren tablo şöyledir:

Tablo 11

İş Bankası Pasiflerinin Dağılımı ve Büyüme Hızı (1924- 1930)(%)

Yıllar	Toplam Mevduat	Özkaynak	Aktif Büyüme Hızı	Mevduat Büyüme Hızı
1924	84,16	13,96	Yok	Yok
1925	84,49	5,24	325,19	326,47
1926	81,23	8,08	183,82	176,74
1927	75,05	12,74	181,62	167,8
1928	77,78	9,72	139,43	144,68
1929	76,42	9,15	129,17	126,74
1930	73	13,22	102,48	97,9

Kaynak: Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934,Türkiye İş Bankası Bilançoları 1924- 1933; Uygur Kocabaşoğlu ve Diğerleri, Türkiye İş Bankası Tarihi, ... , s.170.

Tabloya göre, 1924 yılında %13,96 olan özkaynak oranı daha sonraki iki yıl düşme göstermiş fakat 1927 yılında İtibâr-ı Milli Bankası'nın İş Bankası ile birleşmesiyle %12,74'e yükselmiştir. Banka, 1929 ekonomik krizinden sonra bankanın varlığını koruma açısından özkaynaklarını yüksek tutmuştur. Banka bilançosunun pasifinde yer alan mevduat miktarları 1924 yılında %84,16 iken 1927 yılında %75,05'e, 1930 yılında ise bu oran %73'e düşmüştür. Fakat tablo 13'de görüldüğü gibi banka bu yıllarda mevduat toplamını sürekli arttırmıştır. Tablodaki mevduat oranlarında görülen düşme, bankanın özkaynaklarını artırmasından kaynaklanan göreceli bir düşmedir.

4.2.2.1.1. Toplam Mevduat

İstenildiği zaman veya belirli bir süre geçtikten sonra geri alınmak üzere bankalara yatırılan paralara mevduat denilmektedir. Bankaların temel finansman kaynağını mevduatlar oluşturmaktadır. Diğer bir ifade ile bankaların en önemli fon kaynağı mevduatlardır. Mevduat miktarının yüksek olması bankanın piyasaya verebileceği kredi miktarını artırır. Dolayısıyla mevduat miktarı bankanın kredi etkinliğini belirlemesi açısından önemlidir. İş Bankası'nın 1924- 1929 yılları arasındaki mevduat kaynaklarının toplam mevduat içindeki oranlarını ve İş Bankası'nın mevduat toplamının tüm ülkedeki mevduatlar toplamına oranını gösteren tablo şöyledir;

Tablo 12

İş Bankası'nın Mevduat Kaynaklarının Yüzdelik Dağılımı (1924- 1930)(%)

Yıllar	Tasarruf Mevduatı	Ticari Mevduat	Resmi Mevduat	Banka Mevduatı	Toplam Mevduat İçindeki Pay(%)
1924	0,51	99,49	0	0	3,67
1925	26,08	73,92	0	0	7,71
1926	22,06	70,65	0	7,29	12,11
1927	19,34	74,9	0	5,76	19,56
1928	15,09	57,45	18,8	8,66	20
1929	28,1	13,17	52,68	6,05	21,8
1930	41,09	15,77	33,58	9,56	20,86

Kaynak: Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, Devlet Matbaası,1934; Türkiye İş Bankası Bilançoları 1924- 1933; Uygur Kocabaşoğlu ve Diğerleri, İş Bankası Tarihi, ... , s.171.

Ticari mevduatlar, tüccar ve işletmelerin hesaplarını göstermektedir. Tabloya göre 1925 yılında %73,92 olan ticari mevduat oranı 1928 yılında %57,45, 1930 yılında ise %15,77'e düşmüştür. Ticari mevduatlar özellikle 1929 yılında ciddi bir düşüş göstermiştir. Bunun nedeni, 1929 yılında yaşanan ekonomik krizin ortaya çıkardığı nakit ihtiyacıdır. Mevduatlar mülkiyet yönünden kamu mevduatları ve özel mevduatlar diye ikiye ayrılmaktadır. Tabloda resmi mevduatlar olarak geçen kamu mevduatları, devletin bu bankadaki hesaplarını göstermektedir. Tablodan resmi mevduatların yıllara göre arttığı görülmektedir. 1928 yılında resmi mevduatların tüm mevduatlar içindeki oranı %18,80 iken 1929 yılında bu oran %52,68'e çıkmıştır. İş Bankası'nın, mevduatlarının artırılmasında devletin önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Nitekim 1925 yılında milli ve resmi kuruluşların mevduatlarını milli bankalara yatırmaları hususunda kararname hazırlanmıştır.⁵⁸⁶ Toplam mevduat miktarının bankanın etkinliğini belirlediği göz önüne alınırsa, Devletin, İş Bankası'nın piyasadaki etkinliğini artırmak istediği söylenebilir.

İş Bankası'nın yıllara göre toplam mevduat içindeki mevduat kaynakları oranlarına bakıldığında, tasarruf mevduatları oranının düşük kaldığı görülmektedir. 1924 yılında %0,51 olan bu oran 1925'te artış göstermiş %26,08 olmuştur. Tasarruf

⁵⁸⁶ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.18.1.1/ 14.45.11. Nolu ve 19.7.1925 Tarihli Belge.

mevduatları 1930 yılına kadar bu düzeyde seyretmiştir. Bu dönemde tasarruf mevduatlarının düşük kalmasının nedeni, bankacılık sistemine olan güven eksikliği ve halkın faiz konusundaki inanışlarıdır. Daha sonraki yıllarda özellikle milli tasarruf hareketinin etkisiyle tasarruf mevduatlarında bir artış yaşanmıştır. Özellikle Türk sermayesiyle tesis olunan ve Türkler tarafından idare edilen bankaların sayısındaki artış halkın bankalara olan itimat ve alakasını bir hayli artırmıştır.⁵⁸⁷ İş Bankası'nın yıllara göre hesap adedi ve tasarruf mevduat miktarlarını gösteren tablo şöyledir:

Tablo 13

1924- 1930 Yılları Arasında İş Bankası'ndaki Hesap Adedi Ve Tasarruf Miktarları

Yıllar	Hesap Adedi	Biriken (TL.)	Hesap Başına Düşen Miktar
1924	96	12.554	130.77
1925	433	132.290	505.52
1926	617	220.310	357.06
1927	3.914	1.178.325	301.05
1928	9.788	1.703.968	174.08
1929	22.161	2.589.836	116.86
1930	33.466	3.913.655	116.94

Kaynak: Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, Devlet Matbaası, 1934, s.39

Tabloya göre, 1924 yılında 96 olan mevduat hesaplarının adedi 1929 yılında 22.161'e, 1930 yılında ise 33.466'ya çıkmıştır. Buna göre 1929 yılında bankanın hesap adedi sayısında büyük artış olmuştur. Bankanın mevduat artışlarına paralel olarak tasarruf miktarları da artmıştır. Buna göre 1924 yılında 12.554 TL. olan toplam tasarruf mevduatı toplamı 1928 yılında 1.703.968 TL'ye, 1930 yılında ise 3.913.655 TL'ye çıkmıştır. Tasarruf mevduatlarının artışında banka tarafından yapılan tasarruf teşviklerinin büyük etkisi olmuştur. “Memleketin iktisadî kalkınma hareketlerinin her safhasında hizmet etmeği millî bir vazife telâkki eden İş Bankası, daha 1928 senesinde

⁵⁸⁷ Walker D. Hines ve Diğerleri, **Türkiye'nin İktisadî Bakımdan Umumî Bir Tetkiki 1933- 1934**, Ankara: Mehmed İhsan Matbaası, C. 5, 1936, s.71.

küçük tasarruf sahiplerini bankaya çekmek suretiyle bu sahada da faaliyet göstermiştir.⁵⁸⁸

Türkiye İş Bankası'nın toplam mevduatı ülke genelindeki diğer milli bankaların toplam mevduatlarıyla karşılaştırıldığında şu tablo ortaya çıkmaktadır;

Tablo 14

Türkiye İş Bankası'nın Genel Mevduatının Gelişimi (1924- 1930)

Yıllar	Türkiye İş Bankası(1)(TL.)	Tüm Ulusal Bankalar(2)(TL.)	(1/2)%
1924	2.469.236	16.745.072	14,74
1925	8.061.377	52.532.120	15,34
1926	14.247.291	44.334.070	32,13
1927	23.907.202	63.306.492	37,76
1928	34.588.898	91.864.076	37,65
1929	43.839.656	133.499.149	32,83
1930	42.917.975	134.824.747	31,83

Kaynak: Türkiye İş Bankası 50. Yıl 1924- 1974, Ankara, s.104; Uygur Kocabaşoğlu ve Diğerleri, İş Bankası Tarihi, ... , s.171.

Tabloya göre, İş Bankası'nın toplam mevduatının, diğer milli bankaların toplam mevduatına oranı 1924 yılında %14,74 iken, yıllara göre artış göstermiş 1928 yılında bu rakam %37,65 olmuştur. Bu oran 1929 yılında %32,83'e, 1930 yılında ise %31,83'e düşmüştür.⁵⁸⁹ Bu verilere göre, İş Bankası'nın toplam mevduatlardan aldığı payın yıllara göre arttığı söylenebilir. İş Bankası'nın toplam mevduatlar içindeki payı hızla yükselirken diğer ulusal bankaların payı gittikçe azalmaktadır. Fakat bu payın 1920'li yılların sonuna doğru azaldığı görülmektedir. Bu payın azalması, özellikle 1928 yılından sonra kurulan milli bankaların artmasından kaynaklanmaktadır.

⁵⁸⁸ **Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, ... , 37.**

Millî sermayeyi teşkil edecek olan tasarruf hareketi hakkında Celâl Bayar şunları söylüyordu: “1928 senesinde İş Bankası idare meclisinden bir karar almıştık. Kararımız milletin ruhunda gizli kalan tasarruf definesini ortaya atmaktı, milletin umumî refah ve varlığı üzerinde kuvvet membaı olan tasarruf hareketine şuurlu bir cereyan vermektir.” **age.**, s.38.

⁵⁸⁹ Hamit Tahsin, Remzi Saka'nın 1930 tarihli Sermaye Hareketi adlı çalışmalarında milli bankaların 1928 yılı mevduat toplamaları ile 1929 yılı mevduat toplamalarını karşılaştıran tabloda, milli bankaların toplam mevduatları 1929 yılı için 126.256.907 TL., İş Bankasının toplam mevduat içindeki payı ise 43.739.655 TL. olarak verilmektedir. Milli bankaların bu yıllara ait toplam mevduatlarındaki yüksek artışın mühim bir kısmı İş Bankası'nın toplam mevduatlarındaki artışlardan kaynaklanmaktadır. Hamit Tahsin, Remzi Saka, **Sermaye Hareketi**, İstanbul: Amedî Matbaası, 1930, s.93- 94.

4.2.2.1.2. Özkaynaklar

İş Bankasının 1924- 1930 yılları arasında özkaynaklarının durumunu gösteren tablo şöyledir;

Tablo 15

İş Bankasının 1924- 1930 Yıllarına Ait Özkaynakları (TL.)

Yıllar	İhtiyat	Sermaye	Özsermaye
1924	—	1.000.000	1.000.000
1925	—	1.000.000	1.000.000
1926	253.000	2.000.000	2.253.000
1927	259.500	4.000.000	4.259.500
1928	316.500	4.000.000	4.316.500
1929	900.000	4.000.000	4.900.000
1930	2.000.000	5.000.000	7.000.000

Kaynak: Hâzım Âtîf Kuyucak, Para ve Banka, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Neşriyatı, C.II, 1948, 2. Baskı, s.266.

1924 yılında 1.000.000 TL. sermaye ile kurulan İş Bankasının, 1927 yılında Hükümetin isteğiyle Osmanlı İtîbar-ı Milli Bankası ile birleşmesi sonucu özsermayesi 4.259.500 TL.'ye çıkmıştır. 1927 yılında gerçekleşen bu birleşme sonucunda bu bankanın sermayesinde Hazine'nin de hissesi bulunması nedeniyle, Hazine, Türkiye İş Bankası sermayesinde %12'ye yakın bir oranda hissedar olmuştur.⁵⁹⁰ Bankanın 1929 yılında sermaye ve ihtiyatlarının artırılmasıyla özkaynakları 4.900.000 TL.'ye, 1930 yılında ise 7.000.000 TL.'ye çıkmıştır. 1929 yılından itibaren özkaynaklarda görülen artış 1929 ekonomik krizden kaynaklanmaktadır. Banka bu dönemde özkaynaklarını artırarak sağlam bir banka görüntüsü vermiştir.

4.2.2.2. İş Bankası'nın Aktifleri

Bankanın aktifleri, her an nakite dönüştürülebilir kaynaklar ile bankalardaki mevduatlardan oluşan likit kaynaklar, verilen krediler, iştirak yatırımları ve sabit kıymetlerden oluşmaktadır. İş Bankası'nın 1924- 1930 yılları arasında aktiflerinin yüzdelik dağılımlarını gösteren tablo şöyledir:

⁵⁹⁰ Türkiye İş Bankası 50.Yıl, s.84.

Tablo 16

İş Bankası Aktiflerinin Yüzde Olarak Dağılımı (1924- 1930)

Yıllar	Likit Kaynaklar	Kredi Portföyü	İştirakler	Sabit Kıymetler
1924	64,86	32,51	0,82	0,29
1925	34,83	56,31	6,08	0,61
1926	28,15	65,15	3,15	1,54
1927	37,76	49,96	5,82	1,85
1928	30,78	58,16	4,52	2,15
1929	19,75	55,64	10,64	3,82
1930	17,85	55	12,38	4,52

Kaynak: Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, Devlet Matbaası, 1934;Türkiye İş Bankası Bilançoları 1924- 1933; Kocabaşoğlu ve Diğerleri, Türkiye İş Bankası Tarihi, ... , s. 178.

Tabloya bakıldığında, 1924- 1930 yılları arasında iştirakler portföyü 1925 yılında %6,08 iken diğer yıllarda bir miktar düşme olmuş, 1929 yılında %10,64'e, 1930'da ise %12,38'e çıkarak tekrar yükselmiştir. İştirak portföylerinin bilanço içindeki ağırlığının sürekli arttığı görülmektedir. Bu artış, bankanın iştiraklerden elde ettiği kâr artışı ile paraleldir. Yine bu dönem içinde kredi portföyü artarken likit kaynaklar azalmıştır. Bankanın bu dönem iştirak yelpazesi genişlemiş, banka kendi iştirakleri yoluyla plasman faaliyetini artırmış, kredi portföyünü görece olarak daraltmıştır.

Aktif toplamının GSMH' ye oranı İş Bankası'nın ekonomi içindeki yerini göstermesi açısından önemli bir göstergedir. İş Bankası'nın yıllara göre, aktif toplamının GSMH' ye oranını gösteren tablo şöyledir;

Tablo 17**İş Bankası'nın Toplam Aktifinin GSMH' ye Oranı (1924- 1930)**

Yıllar	Aktif/ GSMH	GSMH (milyon TL)
1924	0,24	1.203,80
1925	0,63	1.525,60
1926	1,06	1.650,50
1927	2,17	1.471,20
1928	2,72	1.632,50
1929	2,77	2.073,10
1930	3,72	1.580,50

Kaynak: Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, Devlet Matbaası, 1934; Türkiye İş Bankası Bilançoları 1924- 1933; Kocabaşoğlu ve Diğerleri, Türkiye İş Bankası Tarihi, ... , s. 169.

Tabloya göre, 1924 yılında toplam aktiflerin GSMH' ye oranı %0,24 iken bu oran 1929 yılında %2,77'ye, 1930 yılında %3,72'ye yükselmiştir. Bankanın aktifler toplamı yıllara göre artış göstermiştir. Bu oranlar, bankanın ülkenin büyüme hızından daha fazla büyüdüğü ve yüksek performans gösterdiği anlamına gelmektedir. Bazı yıllar görülen büyük artış GSMH'nin azalmasından kaynaklanmaktadır. Yani bankanın aktifi büyürken ekonomi küçülmüştür. Buna göre, 1924- 1930 yılları arasında İş Bankası'nın aktifleri ekonominin büyümesinden daha fazla bir büyüme gerçekleştirmiştir. Bu veriler, İş Bankası'nın bankacılık alanında gelişme kaydettiğini göstermektedir.

4.2.2.2.1. Krediler

Cumhuriyetin ilk yıllarında, ekonomi için ihtiyaç duyulan yatırım ve işletme fonlarının oluşturulması ve bu fonların verimli şekilde kullanılabilecek teşebbüslere sevk edilmesi bankacılık sektörü açısından önemli bir fonksiyon olarak görülmekteydi. Tablo 16'daki İş Bankası aktiflerinin yüzdelik olarak dağılımlarına bakıldığında en büyük kalemin kredi portföyü olduğu görülmektedir. Tabloya göre, İş Bankası'nın 1924 yılındaki kredi portföyünün aktifler içindeki oranı %32,51 iken 1925 yılında %56,31 olmuş ve diğer takip eden yıllarda %50'nin altına düşmemiştir. Mevduata oranla bakıldığında, 1924 yılında her 100 liralık mevduatın 39 lirasını krediye aktaran banka, 1925 yılında bu tutarı 67 liraya çıkarmıştır. Banka kredilerinin mevduata oranı %80'lere

çıkmasına rağmen hiçbir zaman %100 olmamıştır. Bunun nedeni iştirakler portföyünün de aynı mevduat havuzundan finanse ediliyor olmasından kaynaklanmaktadır.⁵⁹¹

Ticari kredi demek, ticari senetlerin iskontosu suretiyle yapılmakta olan ikrazlar demektir.⁵⁹² Banka tarafından sağlanan krediler esas itibariyle borçludan alınan 30 ile 90 gün arasında değişen ticari senetler karşılığında sağlanmaktaydı. Banka aldığı bu ticari senetleri iskonto ederek, kredi açmak için müşteriden teminat talep etmekteydi. Eğer teminat yoksa müşterinin cirosuna bakılarak açık kredi verilmekteydi. Ticari senetler iskonto edilirken, teminat olarak emtia, ticari senetler, esham ve tahvilat gösterilmekteydi. Teminat olarak kabul edilen senetler yeterince sağlam görülmezse, bunlar doğrudan bankada alıkonularak kıymetlerinin %60 ilâ %75'i arasındaki karşılığında avans adı altında kredi açılmaktaydı. Esham ve tahvilât üzerinden yapılan ikrazat, emtia üzerinden yapılan ikrazata nazaran ehemmiyetsizdir. Karşılık olarak emtia gösterildiği takdirde, bunlar bankanın antrepolarına konurdu.⁵⁹³ İş Bankasının 1924- 1930 yılları arasında kredi portföyünün dağılımını gösteren tablo şöyledir;

Tablo 18

İş Bankası Kredilerinin Yüzdelik olarak Dağılımı (1924- 1930)

Yıllar	Ticari Senet Karşılığı	Kefalet ve Çeşitli Teminat Karşılığı ve Avanslar	Emtia Karşılığı	Açık Kredi	Esham ve Tahvilat Karşılığı
1924	51,5	41,66	6,8	Veri yok	0,36
1925	28,66	40,9	28,02	Veri yok	2,42
1926	17,99	53,73	26,13	Veri yok	2,15
1927	26,33	39,87	29,16	1,57	3,07
1928	33,92	40,03	23,41	0,46	2,18
1929	34,6	30,53	22,46	5,62	2,79
1930	33,45	41,55	16,25	6,85	1,9

Kaynak: Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934,Türkiye İş Bankası Yıllık Bilançoları 1924- 1933;

Kocabaşoğlu ve Diğerleri, Türkiye İş Bankası Tarihi, ... ,s. 180

⁵⁹¹ Kocabaşoğlu ve Diğerleri, *age.*, s.177.

⁵⁹² Tahsin, Saka, *Sermaye Hareketi*, ... , s.95.

⁵⁹³ Walker D. Hines ve Diğerleri, *Türkiye'nin İktisadî Bakımdan Umumî Bir Tetkiki 1933- 1934*, Ankara: Mehmed İhsan Matbaası, C. 5, 1936, s.53- 54.

Türkiye İş Bankası kredilerinin türler itibariyle dağılımını gösteren tabloya bakıldığında, ilk yıl ticari senet karşılığı verilen kredilerin oranı %51,50 iken daha sonraki yıllarda bu oranın %30'lara düştüğü görülmektedir. Geniş miktarda ticari kredi temin etmekte olan İş Bankası, toplam mevduatlarının artmasına paralel olarak ticari senetler cüzdanında da artmalar olmuştur. Buna göre, 1927 yılında 3.778.875 adet olan senedat cüzdanı 1928 yılında 8.131.429, 1929 yılında ise 10.161.167' ye ulaşmıştır.⁵⁹⁴ Tabloya göre, açık kredilerin oranı düşük iken kriz yıllarında bu oranın arttığı görülmekte, nitekim bu oranın 1930'lu yıllarda %25'lere vardığı bilinmektedir. Tabloya göre, kefalet ve çeşitli teminat karşılığı ve avanslar ile emtia karşılığı verilen kredi oranının ağırlıklı olduğu görülmektedir. Emtia karşılığı avanslar 1927 yılından sonra düşmüştür. Umum müdürü Celal Bayar 1930 yılında bankanın genel durumu ile ilgili yaptığı açıklamada bu durumu şöyle izah etmektedir; “1929 senesi nihayetlerine doğru hububat ve mevadd-i iptidaiye (hammadde) fiyatlarının iktisadi hareketlerden müteessir olduğunu ve bazı spekülâtörlerin zarar ettiğini yakinen gördüğümüz için emtia avanslarına revaç vermek istemedik ve bilhassa bazı mevadd (madde) üzerinde muamele yapılmaktan çekindik.”⁵⁹⁵ 1929 krizinin fiyat mekanizması üzerinde oluşturduğu olumsuz durum bankanın uzun dönem kredi politikasında tedbirler almaya sevk etmiştir. Nitekim 1932 tarihli İş Bankası İdare Meclisi Raporu'nda: “... 932 malî senesinde iş hacminin daralmasından banka müteessir olmuştur. ...Mahsul mevsimi haricinde kalan zamanlarda banka muamelelerini tahdit etmiştir.”⁵⁹⁶ denilmektedir.

4.2.2.2.2. İştirakler

İş Bankası'nın 1924- 1930 yılları arasında yapmış olduğu iştirak yatırımlarının miktarlarını gösteren tablo şöyledir:

⁵⁹⁴ Tahsin, Saka, *age.*, s.97.

⁵⁹⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Şubat 1931.

⁵⁹⁶ Remzi Saka, *Türkiye'de Sermaye ve Kredi Hareketi*, Ankara: Tecelli Matbaası, 1933, s.65.

Tablo 19

İş Bankası'nın 1924- 1930 Yılları Arasındaki İştirak Yatırım Miktarları

Yıllar	İştirak Miktarı (TL.)	Değişim Miktarı (%)
1924	24.000	-
1925	580.340	2.300
1926	552.942	-5
1927	1.854.478	235
1928	2.007.634	108
1929	6.106.265	204
1930	7.280.186	19

Kaynak: Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, Türkiye İş Bankası Yıllık Bilançoları 1924- 1933.

İş Bankası bilançolarından oluşturulan tabloya göre, 1924 yılında 24.000 TL. olan banka iştirakleri toplamı 1925 yılında %2.300 artışla 580.340 TL.'ye ulaşmıştır. 1927 yılında iştirak yatırımları toplamı %235 artışla 1.854.478 TL.' ye ulaşmıştır. Bankanın İştirak yatırımları hususunda 1929 yılında %204'lük bir büyük artış daha olmuş, iştirak yatırım miktarı 6.106.265 TL.' ye, 1930 yılında ise bu miktar 7.280.186 TL.'ye ulaşmıştır. Bilançolara bakıldığında, İş Bankası'nın iştirak sayısındaki artışla birlikte esham ve iştirak üzerinden sağlanan kâr 1928'de 290.800 TL. iken, bir yıl içinde %328'lik bir artış göstererek 950.400 TL'ye ulaşmıştır. Bu durum esham ve iştiraklerin brüt kâr içindeki payının %11,7'den %21,4'e çıkması anlamına gelmektedir. Nitekim tablodan da görüldüğü gibi, 1928 yılında 2.008.000 TL olan esham ve iştirak cüzdanının ertesi yıl 6.106.000 TL'ye ulaşmış olması ve milli bankaların sahip oldukları toplam portföy içinde İş Bankası payının yaklaşık %25'ten %42'ye tırmanması gelişmenin somut göstergeleridir.⁵⁹⁷ 1930'lu yılların başında İştirakler, esham ve tahvilat cüzdanındaki en büyük rakam yine İş Bankası'nındır.⁵⁹⁸

Yıllara göre artan iştirak portföylerinin özkaynaklara ve sabit kıymetlere olan oranına bakıldığında bankanın iştirak yatırımları hususundaki ağırlığı daha iyi analiz edilecektir;

⁵⁹⁷ Kocabaşoğlu ve Diğerleri, **age.** , s.285.

⁵⁹⁸ Saka, **age.** , s.61.

Tablo 20

İş Bankası'nın İştirak ve Sabit Kıymetlerinin Özkaynaklara Oranı (1924- 1930)

Yıllar	İştirakler/Özkaynaklar	Sabit Kıymetler/Özkaynaklar
1924	5,86	2,08
1925	116,07	11,72
1926	39,03	19,07
1927	45,7	14,56
1928	46,51	22,13
1929	116,31	41,71
1930	93,65	34,15

Kaynak: Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, Devlet Matbaası. Türkiye İş Bankası Bilançoları 1924-1933; Kocabaşoğlu ve Diğerleri, Türkiye İş Bankası Tarihi, ... , s. 179.

Tabloya bakıldığında, İştiraklerin özkaynaklara oranının 1924 yılından sonra sürekli arttığı görülmektedir. Bankanın ödenmiş sermayesi ve ihtiyatlarının büyük bir kısmı hatta bazı yıllarda neredeyse tamamı iştirakler portföyüne aktarılmıştır. 1925 (%116,07), 1929 (%116,31) yıllarında görüldüğü gibi, bazı yıllarda iştirak portföylerine özkaynakların tümü yeterli olmamış bu portföy, mevduat kaynakları ile finanse edilmiştir. Sermaye iştiraki bankaya bir teşebbüs riski yüklemiştir. İştiraklerin yanına sabit kıymetler de eklendiğinde bankanın uzun vadeli, likit olmayan yatırımlarının, giderek artan bir biçimde mevduat tabanı ile finanse edildiği ortaya çıkmaktadır. Yani İş Bankası, artan özkaynaklarıyla, şirketlere uzun vadeli fon finansmanı aktarımı anlamına gelen iştiraklere yönelmiştir.⁵⁹⁹ Bunun anlamı, banka, ekonomik kriz olduğu dönemlerde dahi, likit kalmak yerine uzun vadeli yatırım anlamına gelen iştiraklere yönelmiştir. Bu durumu iş ve siyaset çevrelerinin bankadan beklentilerinin bir sonucu olarak görmek gerekir. Dolayısıyla İş Bankası, bankacılık faaliyetlerini yürütürken ülke ekonomisinin kalkındırılması için giriştiği iştirak yatırımları yoluyla Türk müteşebbis oluşturma vazifesini, olduğu gibi tatbik etmiştir. Nitekim daha sonraki yıllarda, bu dönem yapılan iştirak yatırımlarıyla ilgili şu değerlendirmelerde bulunulmuştur;

⁵⁹⁹ Kocabaşoğlu ve Diğerleri, *age.*, ss. 177- 178.

W. D. Hines ve diğerleri, 1934'te hazırladıkları tetkik raporunda bankanın ismini vermeden İş Bankası'nın bu tercihini şöyle değerlendirmekteydiler: "Halktan mevduat kabul etmekte olan herhangi bir şahıs veya bankanın vazifesinin aynı zamanda memleketin ticaretinin görülmesi için lüzumu olan krediyi temin etmekten ibaret olduğuna dair beslediği hissiyat, bu husustaki yardım, mahiyet itibarı ile ne kadar mühim olursa olsun, mevduat sahiplerine karşı olan mükellefiyet ve mesuliyetlerini ihlal edecek bir şekil almamalıdır." Bknz. W. D. Hines ve diğerleri, **Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki**, ... , s.63.

“Sanayini yeni kuran Türkiye’nin millî ihtiyaçlarından bir kısmını başarmaya koşmak ve memlekette yetişen mahsulleri işlemek suretiyle müstahsillere geniş ölçüde yardım etmek gibi tam manasıyla hususî vasıf ve şartları haiz olan iştiraklerin, bütün dünyanın bankacılık sahasında vahim buhranlar geçirdiği sıralarda çok faydalı ve sağlam tesisler olduğu yakından ve tecrübe ile görülmüş; böyle emin mevzulara parasını tahsis etmesi banka için bir nimet olmuştur.”⁶⁰⁰

4.2.2.2.3. Kârlılık

İş Bankası’nın 1924- 1929 yıllarına ait kârlılık oranlarını gösteren tablo şöyledir;

Tablo 21

İş Bankası’nın Kârlılık Oranları (1924- 1930)

Yıllar	Net Kâr/ Aktif Toplamı	Net Kâr/ Özkaynaklar	İştirak Kârı/ Aktif Toplamı	İştirak Kârı/ Net Kârı
1924	0,59	4,25	0,05	8,47
1925	4,22	80,5	1,95	46,21
1926	4,74	58,64	1,45	30,59
1927	3,25	25,54	0,65	20
1928	3,05	31,56	0,9	29,52
1929	3,15	34,42	1,66	52,69
1930	1,39	10,5	1,22	87,77

Kaynak: Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, Devlet Matbaası, Türkiye İş Bankası Bilançoları 1924- 1933; Uygur Kocabaşoğlu ve Diğerleri, Türkiye İş Bankası Tarihi,..., s.182.

Aktif kârlılık oranları yıllara göre düşme gösterirken, 1930 yılında %55 azalarak %1,39’a düşmüştür. Bunun anlamı bilançonun aktifindeki her 100 TL’lik plasman ancak 1,39 TL’lik net kâr oluşturabilmektedir. Bu daralma 1929 yılı ekonomik krizin yansıması olarak görülebilir. Bu verilere göre bankanın yeterince kâr elde ettiği söylenemez. Net karın özkaynaklara oranı, banka ortaklarının, yatırdıkları para karşılığında ne oranda kazanç elde ettiklerini gösterir. Buna göre, banka bilançosundaki net karın özkaynaklara oranına bakıldığında 1925 yılında %80,50 olan bu oran, 1926 yılından itibaren düşme göstermiş 1929 yılında %34,42 iken 1930 yılında %70 oranında

⁶⁰⁰ Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, s.95.

azalarak %10,5 olmuştur. Bu dönem özkaynaklar artarken elde edilen kâr azaldığından bu oranlar düşük çıkmış dolayısıyla banka sermayedarlarının aldıkları kârlar azalmıştır. İş Bankası'nın her sene elde ettiği safi kâr ve dağıttığı temettü miktarlarının yüzdesini gösteren tablo şöyledir:

Tablo 22

İş Bankası'nın 1924- 1930 Yılları Arasında Elde Ettiği Safi Kâr ve Dağıttığı Temettü

Yıllar	Net Kâr/ Aktif Toplamı	Net Kâr/ Özkaynaklar	İştirak Kârı/ Aktif Toplamı	İştirak Kârı/ Net Kârı
1924	0,59	4,25	0,05	8,47
1925	4,22	80,5	1,95	46,21
1926	4,74	58,64	1,45	30,59
1927	3,25	25,54	0,65	20
1928	3,05	31,56	0,9	29,52
1929	3,15	34,42	1,66	52,69
1930	1,39	10,5	1,22	87,77

Kaynak: Türkiye İş Bankası On Yılı 1924 – 1934. İş Bankası Bilançoları; Hâzım Âtîf Kuyucak, Para ve Banka, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Neşriyatı, C.II, 1948, 2.Baskı, s.264.

Tabloya göre 1924 yılında elde edilen safi kârın %27'si temettü olarak dağıtılmıştır. 1925 yılında safi kâr artarak 402,524 TL.' ye yükselmışken dağıtılan temettü %10 düzeyine düşmüş, 1927 yılında ise safi kâr 1.039.158 TL.' ye ulaşmışken dağıtılan temettü %9 olmuştur. 1929 yılında temettü oranı %12 iken, 1930 yılında safi kâr düşüşleriyle beraber dağıtılan temettü miktarı %10' a düşmüştür.

Türkiye İş Bankası bankacılık faaliyetlerinde bulunurken, geleneksel bankacılık işlemleri yanında ticari ve sanayi iştiraklerinde de bulunmuştur. Tablo 21'e bakıldığında, iştirak kârlarının net kâra olan oranı 1928'e kadar %30'lar civarındayken 1929'da %52, 1930 yılında ise %87 civarlarında olmuştur. İştiraklerin arttığı 1930'lu yıllarda banka kârının iştiraklerden dolayı daha da arttığı bilinmektedir. İş Bankası bu dönem her ne kadar geleneksel bankacılık faaliyetleriyle kâr elde etse de esas kârı iştirak girişimlerinden elde etmiştir. Nitekim bankanın Genel Müdürü Mahmut Celal

Bey, bu dönem bankanın kârının fazla olmadığını kârın çoğunun iştiraklerden gelen gelirden elde edildiğini beyan etmiştir.⁶⁰¹

4.2.3. İş Bankası'nın Bankacılık Rolüyle Milli Tüccar Oluşturma Çabası

4.2.3.1. İştirak Yatırımları Yoluyla Sermaye Birikimi

“Serbest faaliyetleri ve ferdi teşebbüsleri ezmeden; bilâkis tenvir ve teşvik ederek çalışmak 924 iktisat bütçesiyle ortaya atılmış bir esastır.”⁶⁰² 1924 yılında memleketin muhtaç olduğu sanayinin gelişmesi için bütçeye az da olsa bir para konulmuş, bu para ve daha sonraki bütçelere aynı maksatla konulan paralarla, birçok anonim şirket kurulmuş ve sanayini gelişmesine katkıda bulunulmuştur. Sanayinin teşviki için bütçeye konan bu tahsisat Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmiş, bu banka da birçok sanayi anonim şirketin teşkiline yol açmıştır.⁶⁰³ Böylelikle devlet, bankacılık sektörü üzerinden iştirakler yoluyla iktisadi alanda yeni gelişmeler sağlamıştır.

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında özellikle devlet bankalarının büyük bir kısmı iştirak yatırımlarına girişmişlerdir. İhtiyaçlara yetecek kadar üretim tarzından piyasa için üretim tarzına geçme lüzumu, modern teşebbüslerin gerektirdiği büyük sermayelerin tedariki, imal faaliyetinin yüksek kâr bırakması, özel sermayedarların teşebbüs kurmaya teşviki gibi zaruretler, bankaları sermaye iştirakine zorlamakta ve teşvik etmekteydi.⁶⁰⁴ Türkiye İş Bankası bu sebepler yanı sıra, kurucu iktidarın talepleriyle de Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak iştirak yatırımlarına öncülük etmişti. Dönemin İş Bankası yöneticilerine göre: “Bazı memleketlerin telâkkilerini ve bankalarının vaziyetini göz önüne alarak yalnız kredi veren bir mevduat bankası şeklinde kalmak, Türk iktisadiyatına yapılacak hizmetlerin ancak en azını temin edebilirdi.”⁶⁰⁵ Bu düşünceyle, bankanın esas nizamnamesinde bankanın faaliyet alanı geniş tutularak, sadece ticaret bankacılığından ziyade yatırım bankacılığının da yolu

⁶⁰¹ Kocabaşoğlu, *age.*, s.183.

⁶⁰² Remzi Saka, *Türkiye’de Sermaye ve Kredi Hareketi*, Ankara: Tecelli Matbaası, 1933, s.14.

1924’de Ticaret Vekâleti bütçesini Trabzon Mebusu Hasan Bey hazırlamıştır. Saka’ya göre bu girişimle, serbest faaliyetlerin ve ferdi teşebbüslerin yetişemediği iktisadi ihtiyaçların serbest faaliyetlere de yer vermek esasıyla birlikte devletin temini prensibini kuran Hasan Bey’dir.

⁶⁰³ Saka, *age.*, s.13- 14.

⁶⁰⁴ Avni Zarakolu, *Para ve Banka*, Ankara: Yeni Desen Matbaası, 1965, s.112.

⁶⁰⁵ *Türkiye İş Bankası On yılı 1924- 1934*, ... , s.29.

açılmış, bankanın birçok farklı sektörde faaliyet göstermesi sağlanmıştır. Nitekim daha sonraki yıllarda, “Türkiye İş Bankası da kuruluş maksat ve gayesine uygun olan bu millî inkişaf sahasında hususî müteşebbislere kredi vermek suretiyle yaptığı mühim yardımlardan maada bizzat tesis ve iştirak yolu ile yarattığı müesseselerle memlekete büyük varlıklar vermiştir.”⁶⁰⁶

İştirakler alanı, İş Bankası’nın, başlangıcından beri memleket sanayinin kuruluşunda ve geliştirilmesinde itici güç rolünü üstlendiği alandır. Türkiye İş Bankası öncelikle ihtiyaç duyulan ve yurt içi olanaklarla gerçekleştirilebilecek mallar sanayisinin kurulması, yabancılar tarafından işletilen ve genellikle imtiyaz konusu olan alanlardaki kuruluşların millileştirilmesi, tarım ürünleri ihracatının sağlanması gibi iştirak yatırımlarının içinde bulundu. İş Bankası, pek çok önemli kuruluşun ya doğrudan doğruya kurucusu ve işletmecisi olmayı, ya da bunların işletme ve yönetim kontrollerini elinde tutmayı, genel politikaları ve yurt ekonomisi yararı açısından gerekli görmüş ve uygulamaları da bu yönde olmuştur. Bazı kuruluşlara da sadece iştirak yatırımcısı olmuştur. İş Bankası hepsinin kuruluşunda ve işleyişinde ayrıca finansman desteğinde bulunmuştur.⁶⁰⁷

İş Bankası’nın bu dönem giriştiği iştirak yatırımlarının temel konuları şunlardı;

- Şeker sanayinin kurulması,
- Dokuma sanayinin kurulması,
- Cam sanayinin kurulması,
- Maden kömürü çıkarılması ve maden işletmeciliğinin kurulması,
- Milli sigortacılığın kurulması ve geliştirilmesi,
- İhracat mallarının pazarlanması ile ilgili şirketlerin kurulması.

⁶⁰⁶ Türkiye İş Bankası On yılı 1924- 1934, ... , s.60.

⁶⁰⁷ Türkiye İş Bankası 50. Yıl, s.119- 123.

İş Bankası, kurulduğu ilk yıllardan itibaren kuruluş politikası doğrultusunda bu iktisadi alanlarda iştirak yatırımlarına girişmiştir. İş Bankası'nın 1924- 1930 yılları arasında iştirak ettiği şirketleri gösteren tablo şöyledir;⁶⁰⁸

Tablo 23

İş Bankasının 1924- 1930 Yılları Arasında İştirakte Bulunduğu Firmalar

İştirakler	İlk İştirak Tarihi	Tasfiye Tarihi	İştirakler	İlk İştirak Tarihi	Tasfiye Tarihi
Karagöz Gazetesi(Komandit şti.)	1924	1930	Sanitas Ecza Deposu	1927	1940
Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.	1925	Devam	Ergani Bakır T.A.Ş.	1927	1942
Bolgar Dağı Madeni T.A.Ş.	1925	1930	Karamürsel Mensucat	1927	1980
İpekiş Mensucat T.A.Ş.	1925	1989	Türk Ticaret Bankası	1927	1985
İstanbul Liman Şirketi	1925	1940	Ankara Palas Otelcilik T.A.Ş.	1927	1971
İzmir Liman Şirketi	1925	1940	Bursa Kaplıcaları T.A.Ş.	1927	1961
Anadolu Anonim Türk Sigorta Sti.	1925	Devam	Elektro Radyo	1927	1928
İspirto İnhisarı	1926	1927	Kereste Fabrikaları	1927	1927
Kilimli Kömür İşleri T.A.Ş.	1926	1956	Türk Telsiz Pazarı	1927	1930
Kireçlik Kömür İşleri T.A.Ş.	1926	1956	İstanbul Umum Sigorta Şti.	1927	1937
Kozlu Kömür İşleri T.A.Ş.	1926	1956	Teşebbüsatı İktisadiye A.Ş.	1928	1931
Maden Kömür İşleri T.A.Ş.	1926	1956	Milliyet Matbaası T.A.Ş.	1928	1937
Yüniş	1926	1941	Selahattin Refik Fabrikası	1928	1929
İtibâr-ı Milli Bankası	1926	1940	Ankara Un Ekmek T.A.Ş.	1929	1948
Arslan Fresko	1926	1926	Ankara Malzeme İnşaiye T.A.Ş.	1929	1940
Kibrit İnhisarı	1926	1929	Milli Reasürans T.A.Ş.	1929	Devam
Maçella Grubu	1926	1926	Memleketler Arası Nakliyat Şti.	1929	1933
Telsiz Telefon Türk A.Ş.	1926	1952	Yeni Ticaret Şti.	1930	1933
Zingal ve Çangal Ormanları	1926	1933			

Kaynak: Kocabaşoğlu ve Diğerleri, Türkiye İş Bankası Tarihi, ... , s. 698- 699

Tabloya göre, İş Bankası 1930 yılına kadar farklı sektörlerden 37 ticari kuruluşa iştirakte bulunmuştur. İş Bankası'nın iştirakler yoluyla iktisadi alanda gerçekleştirdiği faaliyetler ve bu faaliyetlerin milli tüccar oluşturma çabalarındaki

⁶⁰⁸ Bu dönem İş Bankası tarafından girişilen iştiraklerin birçoğu uzun yıllar faaliyetlerine devam etmiştir. İştirak yapılan şirketlerden bazılarının 1966 yılı İtibariyle iştirak oranları ve adları şöyledir;

Kuruluş	Türkiye İş Bankası İştiraki
Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.	% 33,3
Milli Reasürans T.A.Ş.	% 65
Ankara Palas Otelcilik T.A.Ş.	% 21
Anadolu Anonimi Türk Sigorta A.Ş.	% 43,8

1966 yılı İtibariyle İş Bankası'nın iştiraklerinin bütün listesi için Bknz. Celal Kargılı, Armağan Akar, **Türkiye'de Bankacılık ve Bankalarımız**, Ankara: Kardeş Matbaası, 1967, s.157.

etkilerinin ortaya konulması, iştirak yatırımlarının sektörel olarak detaylı irdelenmesini gerektirmektedir. “İş Bankası’nın muameleleri ve bu muamelelerin neticeleri hakkında mütalaa yürütülürken göz önünde tutulması icap eden en mühim nokta bankanın giriştiği işlerden hemen hepsinin memlekette birer yeni saha teşkil eylemiş olması ve bankanın bu teşebbüslere giriştiği zamanlarda bu sahalardaki tecrübelerin henüz ilerlememiş bulunmasıdır.”⁶⁰⁹

4.2.3.1.1. Madencilik Sektöründeki İştirakler

Zonguldak Havzası, sanayinin gelişimi için ihtiyaç duyulan çok zengin ve kıymetli kömür yataklarına sahiptir. 1920’li yılların başlarında havzada, biri Fransız diğeri de İtalyan sermayeli iki yabancı firma muntazam olarak çalışmakta bunların yanında tamamıyla gayri fennî çalışan ve bu yüzden gittikçe gerilemekte olan Türk müteşebbislerden başka kimse yoktur. Yüksek sermaye ve tekniğe sahip, maliyetlere tahammül edebilecek kuvvetli şirketlere ihtiyaç vardır.⁶¹⁰ İş Bankası, milli ekonomi için böyle bir sahada Türk müteşebbislerden oluşan güçlü sermayeli şirketlere ihtiyaç olduğunu tespit ederek bu alanda iştirak yatırımlarına girişti.

Türkiye İş Bankası, 1926 yılında ilk iş olarak %75’ine sahip olduğu bir milyon lira sermayeli, Maden Kömürü İşleri Türk Anonim Şirketi’ni(Türkış) kurmuştur. Banka aynı yıl %51 sermayesine sahip olduğu 99 senelik imtiyaz üzerine 500.000 lira sermayeli Kozlu Kömür İşleri Türk Anonim Şirketi’ni de (Kömüriş) kurmuştu. Şirket 1929 senesine kadar işletme hazırlıklarını yapmış, 1 Eylül 1929 yılında %51’i yine İş Bankasına %49’u Ereğli Şirketi’ne ait olmak üzere sermayesini üç milyon liraya çıkarmıştır. İş Bankası 1929 yılında çeşitli müessese ve şahıslara ait olan Kilimli Kömür Madenleri Türk Anonim Şirketi’nin ocak ve imtiyazlarını da satın alarak madencilik alanında önemli iştirak yatırımlarını gerçekleştirmiştir.⁶¹¹

İş Bankası madencilik alanında kömür dışında birtakım iştirak yatırımlarına da girişmiştir. Banka, 1925 yılında Bolkardağı Simli Kurşun madeni imtiyazını almış, bu imtiyazı aynı yıl kurduğu ve ortak olduğu Bolkardağı Madeni Türk Anonim Şirketi’ne

⁶⁰⁹ Kuyucak, **Para ve Banka**, ... , s.261.

⁶¹⁰ **Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934**, ... , s.61.

⁶¹¹ **Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934**, ... , s.62- 63.

devretmiştir. İmtiyazı daha önce, İtibâr-ı Milli Bankası'na verilmiş bulunan Ergani Bakır İşletmesi, bu bankanın Türkiye İş Bankası ile birleşmesi sonucu iştirak hisseleriyle birlikte İş Bankası'na geçmiştir. Fakat şirket üretime 1936 senesinde başlayabilmiştir.⁶¹² Daha sonra kurulan ve işletme imtiyazı Sümerbank'la birlikte alınan Keçiörlü Kükürt Madenleri, İş Bankası'nın diğör önemli iştiraklerinden biridir.⁶¹³

İş Bankası'nın madencilik alanındaki yatırımları karşılığında bu havzaların işletme imtiyazlarının millileştirilerek İş Bankası'na devri hususunda Hükümet, alınması gereken tedbirleri geciktirmemiştir. Öncelikli olarak Hükümet, Türkiye dâhilindeki petrol ve madenlerin tespit edilerek bir devlet müessesesi tarafından işletilmesi ve bu iş için gerekli sermayenin Türkiye İş Bankası'nca verilmesini uygun gören bir karar aldı.⁶¹⁴ Millileştirilerek, işletme imtiyazlarının İş Bankası'na verildiğı kömür işletme imtiyazları, İş Bankası'nın öncülüğünde kurulan şirketlere veriliyordu. Buna göre, hükümetin aldığı bir kararla, 1927 yılında Zonguldak Kilimli mevkiindeki Türkiye İş Bankası uhdesinde bulunan kömür madeni işletme imtiyazı, İş Bankası'nın öncülüğünde kurulan Maden Kömürü İşleri Türk Anonim Şirketi'ne verilmesi uygun görülüyordu.⁶¹⁵ Yine aynı şekilde alınan bir kararla, Zonguldak bölgesinde Kozlu mevkiinde Türkiye İş Bankası uhdesinde bulunan kömür madeni işletme imtiyazı Kozlu Kömür İşleri Türk Anonim Şirketi'ne satılması uygun bulunuluyordu.⁶¹⁶ Böylelikle devlet tarafından sağlanan imtiyazlar sayesinde, İş Bankası öncülüğünde kurulan milli sermayeli iştiraklerle, sermaye birikimine yol açacak organizasyonlar kurulmuş olunuyordu.

1929 yılının Haziran ayında çıkarılan Maadin Nizamnamesinin 45. maddesine göre:“Keşfedilmemiş veya terk edilmiş olup da devletçe kayıtlı alanlar ile ihalesi feshedilmiş bulunan madenler, hükümetçe ya doğrudan doğruya ya da safi kârlarla Hükümetin iştiraki suretiyle Türk şirketlerine ihale olunur.” denilmekteydi. Bu hüküm uyarınca Kilimli Maden Kömürleri Türk Anonim Şirketi, İş Bankası'na ihale

⁶¹² Türkiye İş Bankası 50.Yıl, s. 156.

⁶¹³ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.2/ 42.8.7. Nolu ve 17.02.1934 Tarihli Belge.

⁶¹⁴ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1/ 23.15.9. Nolu ve 09.03.1927 Tarihli Belge.

⁶¹⁵ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1/ 26.64.1. Nolu ve 20.11.1927 Tarihli Belge.

⁶¹⁶ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1/ 26.58.14. Nolu ve 24.10.1927 Tarihli Belge.

edilmiş bu bağlamda yapılan yeni düzenlemeyle şirketin ödenmiş sermayesinin %93,25'i İş Bankası'na, geri kalan küçük bir bölümü de İş Bankası İdare Meclisi üyelerine dağıtılmıştır.⁶¹⁷

İş Bankası'nın iştirakte bulunduğu kömür işletmelerinin üretim miktarları ile Türkiye ve Dünya üretim miktarlarını gösteren tablo şöyledir;

Tablo 24

İş Bankası'nın Kömür İştiraklerinin Yıllık Üretim Miktarları (Ton)*

Üretici	Yıllar			
	1929	1930	1931	1932
Türkîş	168.941	179.702	185.058	184.042
Kömürîş	—	85.900	117.901	172.201
Türkiye	1.421.000	1.495.000	1.485.000	—
Dünya	1.325.529.000	1.214.234	1.063.946	—

Kaynak: Remzi Saka, Türkiye'de Sermaye ve Kredi Hareketi, Ankara: Tecelli Matbaası, 1933, s.54. ve Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, Devlet Matbaası, 1934, s.62- 64.

*Bu tablodaki Türkîş ve Kömürîş'in üretim miktarları Türkiye İş Bankası On Yılı adlı çalışmadan alınmıştır. Türkiye ve Dünya kömür üretim miktarları Türkiye'de Sermaye ve Kredi Hareketi adlı eserden alınmıştır.

Tabloya göre, Dünya kömür üretim miktarlarında ciddi bir düşme görülürken, İş Bankası iştirakleri olan Türkîş ve Kömürîş'in üretim miktarlarının arttığı görülmektedir. Dünya kömür üretim miktarı genel maden üretim miktarlarına paralel olarak düşmüştür. Ekonomik krizden kaynaklanan üretim fazlası stokları, fiyatları bir hayli düşürmüştür.⁶¹⁸ Buna rağmen İş Bankası iştiraklerinin diğer senelerde de bu miktarı arttırmıştır. Türk İş'in 1932 yılındaki üretim miktarı 184.042 ton, 1933 yılında ise 193.330 tondur. Kömür İş'in 1932 yılındaki üretim miktarı 172.231 ton, 1933 yılında ise 198.560 tondur.⁶¹⁹

Ereğli- Zonguldak Kömür Havzası'nın faaliyete geçtiği 1865 yılından 1926 yılına kadarki zamanda üretim miktarı 7.491.000 ton iken, 1926 yılında İş Bankası'nın

⁶¹⁷ Kocabaşoğlu ve Diğerleri, *age.*, s.294.

⁶¹⁸ Saka, *Türkiye'de Sermaye ve Kredi Hareketi*, ... , s.53.

⁶¹⁹ *Türkiye İş Bankası On yılı 1924- 1934*, ... , s.62- 64.

iştirakleriyle birlikte girdiği havzada 1926 yılından 1936 yılına kadar olan üretim miktarı 18.800.000 ton olmuştur. Kömür üretimin artırımında İş Bankası'nın iki rolü vardır; doğrudan doğruya bu alandaki ihtiyaca binaen fazla üretim yapmak, ikincisi ise fazla üretimi gören diğer müesseseleri de rekabet vesilesiyle fazla üretime sevk etmektir.⁶²⁰

Kömür Havzasında yıllara göre İş Bankası iştiraklerinin üretim artışlarına olan katkılarını gösteren tablo şöyledir;

Tablo 25

İş Bankası İştiraklerinin Kömür Havzasında Üretim Artışındaki İştirak Yüzdeleri

Yılar	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
Artış İştirakleri (%)	14.91	15.10	17.74	20.99	22.29	23.67	28.36	32.72	33.28	37.25

Kaynak: Kömür Havzasında Türkiye İş Bankası 1926- 1937, Devlet Basımevi.

Tabloya göre, kömür havzasındaki üretim artışlarında İş Bankası iştiraklerinin 1927 yılında %14.91'lik bir payı varken, bu payın 1930'da %20.99'a ve 1936 yılında ise %37,25'e ulaştığı görülmektedir. İş Bankası kömür iştiraklerinin, havzadaki kömür üretim artışlarında önemli bir katkısı olmuştur.

İş Bankası iştiraklerinin yıllara göre ihracat miktarlarını gösteren tablo şöyledir:

⁶²⁰ Kömür Havzasında Türkiye İş Bankası 1926- 1937, Devlet Matbaası, 1937.

Tablo 26

Türkiye İş Bankası Kömür İştiraklerinin Yıllık Kömür İhracat Miktarları

Yıllar	Miktar (Ton)	Yıllar	Miktar (Ton)
1927	65.023	1932	348.878
1928	101.261	1933	479.360
1929	157.989	1934	692.266
1930	275.360	1935	749.960
1931	299.256	1936	570.868

Kaynak: Kömür Havzasında Türkiye İş Bankası 1926- 1937.

Tabloya bakıldığında 1927 senesindeki kömür ihracat miktarı 65.023 ton iken, 1929 yılında 157.989 ton'a ve 1930 yılında ise 275.360 tona ulaşmıştır. İhracat miktarları Dünya ekonomik krizinin olduğu ve maden sektörünün durgunluğa girdiği bir dönemde bile artma göstermiştir. 1930 yılında Türkiye'nin kömür ihracından elde ettiği gelir 566.582.48 TL iken, Kömürleş'in harici memleketlere yapmış olduğu ihracattan aldığı pay ise 1930 yılında 316.562.36 TL'dir.⁶²¹ 1930'lu yıllarda İş Bankası kömür iştiraklerinin ihracat miktarlarından elde ettiği gelir ihracat miktarındaki artışa paralel olarak artmıştır.

İş Bankası iştiraklerinden Kömür İşleri Türk Anonim Şirketi'nin 1929 yılındaki kârı 83.858 TL., Kozlu Kömür Madenleri Türk Anonim Şirketi'nin aynı yıl kârı 7.834 TL.'dir. Fransız sermayeli Ereğli Şirketi'nin aynı yıl kârı 9.332.407 TL. olmuştur.⁶²² 1930 yılından itibaren üretimlerini artıran İş Bankası iştirakleri, pazarlarını artırarak kârlarını yükseltmişlerdir.

İş Bankası iştiraklerinin yıllara göre vermiş oldukları vergi miktarlarına bakıldığında, Türkiye ve Kilimli şirketlerinin müştereken vermiş oldukları toplam vergi miktarı, 1926 yılında 56.000 TL. iken, 1928 yılında 151.000 TL., 1929 yılında 191.005 TL. ve 1930 yılında ise 195.000 TL. olduğu görülmektedir. Kömürleş Şirketi'nin yıllara göre vermiş olduğu vergi miktarına bakıldığında şirketin 1930 yılında 78.900 TL., 1931 yılında 92.900 TL., 1932 yılında ise 155.900 TL. vergi verdiği görülmektedir.⁶²³ Buna

⁶²¹ **Türkiye İş Bankası On yılı 1924- 1934, ...**, s. 63- 65.

⁶²² Hamit Tahsin, Remzi Saka, **Sermaye Hareketi**, İstanbul: Amedî Matbaası, 1930, s.135.

⁶²³ **Kömür Havzasında Türkiye İş Bankası 1926- 1937**, Devlet Matbaası, 1937.

göre İş Bankası iştiraklerinin, devlete vermiş oldukları vergi miktarlarının her sene arttığı söylenebilir.

İş Bankası'nın madencilik alanında iştirakler yoluyla kurmuş olduğu işletmeler, imtiyazlardan yararlanarak ülkedeki üretim miktarını artırmışlardır. Bu şirketler gerek iç piyasanın talebini karşılayarak gerekse de dış piyasaya mal ihraç ederek ülke ekonomisine katkıda bulunmuşlardır. İstikralı bir büyüme gösterip kâr eden bu kuruluşlar, hissedarlarına kazanımlar sağlamışlardır. İş Bankası, sadece yabancı sermayenin etkin olduğu madencilik sektöründe, devlet düzenlemelerinin de desteğiyle, yerli sermayedar ve tüccarın etkin faaliyet göstermesinin yolunu açmıştır.

4.2.3.1.2. Şeker Sanayindeki İştirakler

İş Bankası'nın sanayiyle alakası şeker sanayi ile başlamış ve diğer sahalara da inkişaf etmiştir.⁶²⁴ Ülkedeki temel gıda maddelerinden olan şeker önemli bir ithal kalemidir. O dönem hazırlanan iktisat raporlarında, “Fihakika her memleketin ihtiyaçlarına doğrudan doğruya hâkim olmak hususundaki temayülleri, şeker sanayinin memleketimizde yerleşmesini zaruri kılan sebepler arasında görmek ve göstermekte hata yoktur. Esasen topraklarımız şeker sanayinin iptidaî maddelerini bize mebzulden verecek mahiyeti de haizdir. Bu noktadan da şeker sanayinin memlekette yerleşmesini millî iktisat siyasetimize tamamıyla uygun görmek iktiza eder”⁶²⁵ denilmekteydi. Böylelikle şeker sanayinin kuruluşu zaruri görülmekte, devletin himaye ve teşvikleriyle de bu görev İş Bankası'na verilmekteydi.

İş Bankası öncelikle Trakya'da kurulması tasarlanan Alpullu Şeker Fabrikası'nın müteşebbisi olacak İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları TAŞ' a, 50.000 TL. sermayeyle iştirak etti. Alpullu Şeker fabrikası 1926 yılında faaliyete geçen ilk fabrikaydı. İş Bankası'nın şirket iştirakindeki payı 1926 yılında %78 olmuştu.⁶²⁶ İş Bankası'nın diğer bir iştiraki olan Uşak Şeker Fabrikası da daha sonra faaliyete girdi. 1933 yılında kurulan ve faaliyete geçen Turhal Şeker Fabrikası, İş Bankası'nın Ziraat

⁶²⁴ Kuyucak, **Para ve Banka**, ... , s.259

⁶²⁵ Tahsin, Saka, **age.** , s.128.

⁶²⁶ Kocabaşoğlu ve Diğerleri, **age.** , s.296.

Bankası ile yarı yarıya ortaklaşa kurdukları üçüncü şeker fabrikası idi.⁶²⁷ Daha sonra 1933 yılında hükümet tarafından, Eskişehir, Bilecik, İzmit, Bursa ve Kütahya illerinin merkez ve kazalarında şeker ihtiyacının karşılanması için bir şeker fabrikasının kurulması ve işletme imtiyazının yirmi beş yıl süreyle İş Bankası'na verilmesi hususunda bir karar alındı.⁶²⁸ İş Bankası, Anadolu'da şeker fabrikası sayısının artırımı için alınan bu karardan sonra Anadolu Şeker Fabrikaları TAŞ.'ye iştirak etti.

İş Bankası iştirakleri olan Alpullu Şeker fabrikası ile Uşak Şeker Fabrikası'nın yıllara göre üretim miktarlarını gösteren tablo şöyledir:

Tablo 27

İş Bankası Şeker İştiraklerinin Yıllara Göre Üretim Miktarları (Ton)

	Üretim Yeri	
Yıllar	Alpulu Şeker Fabrikası	Uşak Şeker Fabrikası
1929	5.838	—
1930	8.226	5.000
1931	14.120	8.740
1932	16.265	11.283

Kaynak: Remzi Saka, Türkiye'de Sermaye ve Kredi Hareketi, Ankara: Tecelli Matbaası, 1933, s.46.

Tabloya göre, Alpullu Şeker Fabrikası'nın 1929 yılındaki şeker üretimi 5.838 ton, 1930 yılında 8.226 ton, 1931 yılında 14.120 ton ve 1932 yılında ise 16.265 ton olduğu görülmektedir. Uşak Şeker Fabrikası'nın şeker üretimi ise 1930 yılında 5.000 ton iken, 1931 yılında 8.740 tona, 1932 yılında ise 11.283 tona çıktığı görülmektedir. Buna göre İş Bankası iştirakleri olan her iki şeker fabrikasının, üretim miktarlarını arttırdıkları ve büyüme gösterdikleri söylenebilir.

Alpullu Şeker Fabrikası'nın 1932 yılında elde ettiği faiz ve kâr 129.393 TL. olup bu rakam 1931'de 320.545 TL' ye, 1932 yılında ise 379.954 TL.'ye ulaştığı görülmektedir. 1929 yılını zararla kapatan Uşak Şeker Fabrikası ise 1932 yılında

⁶²⁷ Türkiye İş Bankası 50.Yıl, s.133

⁶²⁸ T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.2/ 89.111.15. Nolu ve 15.04.1933 Tarihli Belge.

İş Bankası'nın 1973 yılı itibariyle şeker sanayindeki iştiraklerine bakıldığında, Adapazarı Şeker Fabrikası'na %20, Amasya Şeker Fabrikası'na %14, Kütahya Şeker Fabrikasına %25, Türkiye Şeker Fabrikalarına %33,33 hissedar olduğu görülmektedir. 1973 yılı itibariyle İş Bankası'nın iştirakleri ve bilançoları için Bkz. Türkiye İş Bankası 50.Yıl, s.157.

929.243 TL. gibi mühim bir kâr elde etmiştir. 1932 yılında şeker sanayinden elde edilen kâr miktarı 1.309.197 TL.'dir. Bu rakam 1932 yılındaki milli sanayi şirketlerinden elde edilen karın %33'dür.⁶²⁹

İş Bankası iştirakiyle faaliyet gösteren şeker fabrikaları, üretim artışlarıyla birlikte hiç istifade edilemeyen milyonlarca dönüm arazinin tarıma kazandırılmasına sebep olmuştur. Böylelikle arazilerin kıymeti artmış bunun yanında büyük tarımsal faaliyetlerle birlikte çiftçi sınıfının refah seviyesi ve servetlerinde artışlar olmuştur. Şeker sanayinin kurulmasıyla birlikte dışarıdan ithal edilen şeker miktarında azalma olmuş böylelikle ülke ekonomisine katkıda bulunulmuştur.⁶³⁰

4.2.3.1.3. Dokuma Sanayindeki İştirakler

Yünlü dokuma, kumaş ve ipek üretiminde gerekli olan hammadde ülkemizde bir hayli bulunmakta fakat üretim geri tekniklerle yapılmaktaydı. İş Bankası kârlı ve verimli olan bu alanda iştiraklerde bulunmaya karar verdi. İnce mensucat ve mamulâtın tedricen yetiştirilmesine ve idamesine çalışılan yerli merinos yünlerine istinaden, İş Bankası Ankara'da evvelce tesis edilmiş, fakat muhtelif sebeplerden işletilememiş olan mensucat fabrikasını satın almış fabrikayı Ankara Mensucat Fabrikası TAŞ. (Yüniş) adıyla işletmeye başlamıştır.⁶³¹ 1930 yılında banka tarafından 150.000 TL. ödenerek satın alınan firma 300.000 TL. sermayeli bir anonim şirketine dönüştürülmüştür.⁶³²

İş Bankası Umum Müdürü Celal Bayar 1930 yılında bankanın genel durumu hakkında verdiği demeçte şunları söylemekteydi: "Milli sanayimizin Anadolu'da ve mevadd-ı iptidaiyemizin yanı başında inkişafı umumî ve millî bir ihtiyaç halindedir. İşte bu prensibe binaen satın aldığımız Ankara Mensucat fabrikası da dâhil olduğu halde bankamızın yakından alâkadar ve hissedar olduğu şirketlerin vaziyetleri normal ve kârlı olmuştur."⁶³³

İş Bankası dokumacılık alanındaki ilk sanayi yatırımını 1925'te 250.000 TL. ile Bursa'da kurulan Bursa Dokumacılık Şirketi'ne (İpekiş) yaptı. İş Bankası bu şirkete

⁶²⁹ Saka, *Türkiye'de Sermaye ve Kredi Hareketi*, ... , s.47.

⁶³⁰ *Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934*, ... , s.78.

⁶³¹ *Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934*, ... , s.87.

⁶³² Kocabaşoğlu ve Diğerleri, *age.* , s.296.

⁶³³ *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Şubat 1931.

ilk önce 20.000 TL. ile iştirak etmiş daha sonra bu şirketin bütün hisselerini satın alarak tamamına sahip olmuştur.⁶³⁴ 1940 yılında Yüniş ve İpekiş şirketleri İpekiş AŞ. Adı altında birleştirilmiştir.⁶³⁵

Bursa dokumacılık AŞ'nin 1929' da tediye edilen sermayesi 143.788 TL. olup, 1929 yılındaki kârı 7.320 TL.'dir.⁶³⁶ 1930'lu yıllarda İpekiş kârlı bir müessese olarak devam etmektedir. İpekiş dokuma sanayi alanında önemli gelişmeler sağlamıştır. O dönem müessesenin ekonomiye katkıları şöyle ifade ediliyordu: "İpekçiliğin bizdeki eski şekli gayet iptidai ve klâsik birkaç kumaşa münhasır tezgâhçılıktan başka bir şey değildi. Kozamız bakımsızlıktan her gün evsafını kaybetmekte bulunuyordu. Moda yüzünden milyonlarca liramız harice gidiyordu. İpekiş müessesesi mamulâtı ve muhitine yaptığı irşâtkar tesirler ile memlekette ihtiyaca göre moda kumaşları yapmak imkânlarına önayak oldu ve bunda muvaffakiyet elde etti."⁶³⁷

1927'de 5 milyon liraya yaklaşan ipekli ithalatımız, 1928'de 4 milyona, 1929'da 3 milyon liraya ve 1932 yılında ise 168.000 TL.'ye düşmüştür.⁶³⁸ Bu verilerden de anlaşılacağı üzere, İş Bankası iştiraklerinin üretimlerini artırmalarıyla birlikte ipekli mal ithalatında düşme olmuştur. İpekli mensucatın imalatında milli fabrikaların gittikçe hâkim oldukları görülmektedir. Nitekim o dönem yapılan iktisadi tetkiklerde: "İpekli mensucatın merkezi Bursa'dır. Bursa ipeklileri, vaktiyle ihracat maddelerimiz arasında uzun müddet mümtaz yer almıştı. İpekli Mensucat sanayimiz, eski halini almak yolunda

⁶³⁴ Bursa'da 1910 yılında kurulan, Bursa Mensucat-ı Osmaniye Anonim Şirketi, 18 el tezgâhı ve 6 modern dokuma tezgâhı ile faaliyete geçer. Ama Ermeni ortaklarla olan ihtilaflar yüzünden ve savaş yıllarında birçok tezgâh sahibinin ortadan kaybolması nedeniyle bu şirket beklenen gelişmeyi gösteremez. Daha sonra Osmanlı Seyr-i Sefain Anonim Şirketi ile Mensucat-ı Osmaniye Anonim şirketi hissedarlarının hemen hemen aynı kişilerden oluşması nedeniyle kolayca birleşirler. Gemicilik işinin tasfiyesinden ve gemilerin satılmasından sonra sadece dokuma işi devam eder. 1925 yılında şirketin unvanı değişir ve 'Dokumacılık ve Trikotaj A.Ş.' haline dönüşür. 1930 yılında ise şirketin mali durumunun bozulması ile şirket İş Bankası tarafından satın alınır. Bu iki şirketin kuruluşunu örgütlemiş olan İnegöllüzade Hacı Saffet Bey ise önce Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın Bursa şubesi müdürlüğüne ve daha sonra da İş Bankası Müdürlüğüne getirilir. Bknz. Ayhan Aktar, *age.* ... , s. 236- 237.

⁶³⁵ İş Bankası girişmiş olduğu iştirakleriyle kârlı bir alan olan dokumacılık sektöründe uzun yıllar faaliyet göstermiştir. İş Bankası'nın iştirakte bulunduğu İpekiş AŞ'deki hissesi 1973 yılı itibariyle %99,94'tür.

⁶³⁶ Tahsin, Saka, *age.*, s.116- 117.

⁶³⁷ **Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934**, ... , s.88.

⁶³⁸ Saka, **Türkiye'de Sermaye ve Kredi Hareketi**, ... , s.52.

son üç sene içinde teknik bakımdan da hayli yol almıştır.”⁶³⁹ denilmekteydi. İpekçilik için gerekli olan koza üretimi de ülkede artmaya başladı. 1932 yılında koza üretimi 1.400.000 kilo civarında olup bunun 1.000.000’u Bursa ve civarından elde edilirken geri kalanı da Edirne, Adapazarı, Geyve ve Elazığ illerinden elde edilmekteydi.⁶⁴⁰

İş Bankası yatırım yaptığı iştirakler aracılığıyla ipek sanayinin kurulması ve gelişmesine katkı yapmış, dokuma sanayi alanında nitelikli kumaş üretimine başlanmasında etkili olmuştur. Buna paralel olarak dokuma sanayi içinde, kozacılık gibi yan iktisadi faaliyetler gelişmiştir. Bu durum gerek milli iktisadın gelişmesine gerekse de bu alanla meşgul olan milli sermayedarların oluşmasına olumlu bir etki yapmıştır.

4.2.3.1.4. Sigorta Sektöründeki İştirakler

Sigortacılık işlerinin büyük bir kısmı yabancı şirketler tarafından yapılmaktaydı. Ülkede milli sermaye ile teşekkül etmiş kuvvetli bir Türk sigortası yoktu. Firmalar yabancı memleketlerde kurulmuş olan sigorta şirketlerinin büro şeklindeki teşekkülleri ile çalışmak zorundaydılar. Milyonlarca liralık servet ve muamelatın emniyet ve kefaletini üzerine alacak millî müesseselere çok fazla ihtiyaç vardı.⁶⁴¹ Sigortacılık konusu ticaret ve sanayi erbabı açısından olduğu kadar, ulusal ekonomi yönünden de çözüme kavuşturulması gerekli bir sorun olarak ortada durmaktaydı. Nitekim sigortacılıktan elde edilecek kazançların ülke ekonomisinde kalmasıyla ulusal çıkarın korunması söz konusu olacaktı.⁶⁴²

İş Bankası 1925’te dörtte biri ödenmiş olan 500.000 TL. sermayeli Anadolu Anonim Sigorta Şirketi’ni kurdu.⁶⁴³ Bu sigorta şirketi İttihad-ı Millî Sigorta Şirketi ile birlikte kurulmuştu. Şirketin kuruluş nizamnamesine göre, 1.000 adet kurucu hissesinden %60’ına İş Bankası, %40’ına İttihad-ı Milli sahip olacaktı. Böylelikle sermayenin ulusal nitelik taşınmasına dikkat edilmiş ve dönemin milli iktisadi

⁶³⁹ Saka, *age.* s.52.

⁶⁴⁰ Saka, *age.* s.52.

⁶⁴¹ **Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, ...**, s.91.

İş Bankası’nın sigortacılık alanında faaliyet gösterme gerekçesi şöyle ifade edilmekteydi: “Türkiye İş Bankası’nın sigortacılık teşekküllerinden takip eylediği maksat ve hedef dürüst ve muntazam mesaiyle millî sigortasızlık yüzünden eski zamanlarda birçok defalar çekilen ve hâlâ hatıralarımızda bulunan ıstırabata nihayet vermek, bu suretle milli servetin behemehâl emniyetini temin etmektir.”

⁶⁴² Kocabaşoğlu ve Diğerleri, *age.*, s.290.

⁶⁴³ **Atatürk’ün Bankası Türkiye İş Bankası**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayını, 2001, s.96.

düşüncesine uygun davranılmıştır. Nama yazılı hisse senetlerinin TC uyuğunda olanlarca satın alınmasına ve yönetim kurulu üyelerinin tümünün Türk vatandaşlardan seçilmesine dikkat edilmiştir. İş Bankası'nın şirketteki ayrıcalıklı konumu, kurucu olmanın yanı sıra sermaye iştirak payının %46,46 gibi yüksek bir düzeyde olmasından ileri gelmekteydi.⁶⁴⁴

Sigorta şirketleri, kendi üstlendikleri riskleri mükerrer sigortalara taksim etmekteydiler. Bu mükerrer sigortalar dolayısıyla yılda dört milyon liraya yakın bir para dışarıya gitmekteydi. Milli servetin korunması ve bu paranın dışarıya gitmemesi için Maliye Vekâleti'nin teşvikiyle de Türkiye İş Bankası'na sigorta inhisar hakkı da verilerek 1 Milyon sermayeli Milli Reasürans Türk Anonim Şirketi kuruldu.⁶⁴⁵ Banka, sigorta işlerine verdiği ehemmiyetin bir neticesi olarak memlekette ilk özel bir reasürans şirketinin kuruluşuna önayak oldu. Bu maksatla diğer sigorta şirketleriyle müştereken 2 milyon sermayeli Destek Reasürans Türk Anonim Şirketi kuruldu.⁶⁴⁶ İş Bankası'nı sigortacılık alanındaki diğer iştiraki 1927 yılında iştirak edilen İstanbul Umum Sigorta Şirketi'dir.

1927- 1929 yılları arasında Türk Sigorta Şirketleri'nin tahsil ettikleri prim ve teferruatlar toplamını gösteren tablo şöyledir:

⁶⁴⁴ Kocabaşoğlu ve Diğerleri, *age.*, s.290- 291.

⁶⁴⁵ **T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 30.18.1.2/ 2.16.30. Nolu ve 27.02.1929 Tarihli Belge.

⁶⁴⁶ Kuyucak, **Para ve Banka**, ... , s.260.

Tablo 28

**1927- 1929 Yılları Arasında Türk Sigorta Şirketlerinin Tahsil Ettiği Prim
Ve Teferruat Toplamı (TL.)**

Şirketler	Yıllar		
	1927	1928	1929
Anadolu	626.721	899.673	893.999
İstanbul Umum	307.190	296.270	275.559
Türkiye Millî	297.591	232.788	240.289
Şark	122.861	166.161	129.234
Millî	65.823	57.142	47.194
Güneş	51.061	59.598	64.363
İttihadı Millî	337.319	466.532	567.688
Bozkurt	29.378	96.013	112.099
İtimadı Millî	98.864	72.394	43.332
Emtia ve Yol Eş.	2.543	4.374	5.700
YEKÜN	1.939.351	2.350.935	2.379.457

Kaynak: Hamit Tahsin, Remzi Saka, Sermaye Hareketi, İstanbul: Amedî Matbaası, 1930, s.200

Tabloya göre, 1927 yılında sadece Türk sigorta şirketlerinin tahsil ettiği prim ve teferruat toplamı 1.939.351 TL., 1928 yılında 2.350.935 TL., 1929 yılında ise 2.379.457 TL.'dir. Türk sigorta şirketleri arasında Anadolu Sigorta Şirketi'nin tahsil ettiği prim ve teferruatlarının toplamı 1927 yılında 626.721 TL. iken 1928 yılında 899.673 TL., 1929 yılında ise 893.999 TL. olmuştur. Tablodan da anlaşılacağı gibi Türk sigorta şirketleri içinde prim ve teferruatlar toplamında en büyük paya Milli Anadolu Sigorta Şirketi sahiptir. Türk ve ecnebi sigorta şirketlerinin 1927 yılındaki umum sigorta ve teferruatları toplamı 6.184.067 TL., 1928'de 6.059.907 TL. ve 1929 yılında ise 7.092.320 TL.'dir.⁶⁴⁷ Tablodaki Türk sigorta şirketlerinin verileri karşılaştırıldığında, Anadolu Sigorta Şirketi'nin çok kısa bir sürede yüksek bir büyüme gerçekleştirdiği söylenebilir.

⁶⁴⁷ Tahsin, Saka, *age.*, s. 202.

Türk Sigorta Şirketlerinin 1930'lu yıllardaki kâr zarar durumunu gösteren tablo şöyledir:

Tablo 29

Türk Sigorta Şirketlerinin 1930- 1932 Yılları Arasındaki Kâr Zarar Tablosu (TL.)

Şirketler	Yıllar		
	1930	1931	1932
Anadolu S.	67.000	62.000	62.000
İstanbul Umum	83.000	66.000	67.000
Türkiye Millî	-3.000	-2.000	
Şark		7.000	7.000
Millî Reasürans	147.000	110.000	68.000
Güneş	-5.000	-32.000	-55.000
İttihadı Millî	45.000	21.000	21.000
Bozkurt	-29.000	1.000	2.000
İtimadı Millî	-31.000	-35.000	-43.000
Emtea ve Yol Eş.	-13.000	-11.000	-28.000
Şark Kontuvarı		23.000	12.000

Kaynak: Remzi Saka, *Türkiye'de Sermaye ve Kredi Hareketi*, Ankara: Tecelli Matbaası, 1933, s.102.

Tabloya göre, Anadolu Sigorta Şirketi'nin 1930 yılındaki kârı 67.000 TL. iken %5 düşüşle 1931 ve 1932 yıllarında aynı olmak üzere 62.000 TL. olmuştur. Sigorta şirketi, bu yıllarda benzer oranlarda kâr etmektedir. İş Bankası'nın diğer bir iştiraki olan Milli Reasürans Şirketi'nin ise kuruluşundan bir sene sonra 1930 yılında 147.000 TL. kâr elde ettiği görülmektedir. Fakat Milli Reasürans Sigorta Şirketi'nin kârı diğer yıllarda düşerek, 1931 yılında 110.000 TL. , 1932 yılında ise 68.000 TL. olmuştur.

İş Bankası'nın iştirakçi olarak sermayedar olduğu sigorta şirketleri bu dönem kâr ederek hem diğer iştirakçilere hem de devlete önemli kazançlar sağlamıştır. Bankanın kurduğu Milli Reasürans Şirketi, sigorta kapsamında dışarıya gönderilen paraların büyük bir kısmının ülkede kalmasını sağlamış aynı zamanda İş Bankası'na büyük kazançlar sağlamıştır. İştirakler yoluyla sigortacılık sektörü kısmen millileştirilmiş, Türk müteşebbislerin bu alanda teşebbüsler kurmalarının yolu açılmıştır.

4.2.3.1.5. Diğer İştirakler

İş Bankası'nın ilk iştiraki, Burhan Cahit yönetimindeki Karagöz Gazetesi'di. 1918- 1928 tarihleri arasında Burhan Cahit Bey'in kontrolünde çıkan gazete Cumhuriyet'in ilanından sonra Cumhuriyet Halk Fırkası'yla da organik bağlar içinde olmuştu. İş Bankası'nın Karagözle ilgilenmesi CHP'den telakki ettiği şifahi emirle olmuş, komandit şirket halinde kurulmuş olan gazetenin 100 hissesinden 60'ı İş Bankası tarafından parti adına satın alınmıştır.⁶⁴⁸ Burhan Cahit Bey 6 ay sonra Milliyet Gazetesi adında siyasi bir gazete çıkarmak için tekrar İş Bankası'na başvurmuş, İş Bankası gazetenin %20'sini satın alarak gazeteye ortak olmuştur. Gazete Siirt Mebusu aynı zamanda İş Bankası yönetim kurulu üyesi Mahmut Bey'in başyazarlığı altında yayın hayatına başlamıştır.⁶⁴⁹

1926 yılında ülkemizde radyo yayıncılığı yapmak için kurulan Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi'ne, 60.000 TL. ödeme yapan İş Bankası %40 hissesine ortak olmuştur. 150.000 TL sermaye ile kurulan ve Türkiye İş Bankası yanı sıra Anadolu Ajansı ile üç ortağı bulunan Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi devletten 10 yıllık yayın imtiyazına dayanarak 1927 mayıs ayında Ankara'da düzenli yayın hayatına başlamıştır. Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi faaliyette bulunduğu yaklaşık 10 yıl içinde aşağı yukarı taahhüt edilen sermayesi kadar zarar etmiştir. 1931 yılından sonra kâra geçmeyi başarmışsa da devletin yayın tekelini kendi üzerine almasından sonra 1937 yılında toplanan olağanüstü yönetim kurulu kararıyla fesh edilmiştir.⁶⁵⁰ Türk Telsiz Telefon Şirketi'nin 1930 ile 1932 yılları arasındaki bilançolarına göre her yıl 146.000 TL. zarar ettiği görülmektedir.⁶⁵¹

İş Bankası, dış ticaretin önemli merkezlerindeki limanların işletilmesinde de iştirakçi olmuştu. Banka, 1925 yılında 500.000 lira sermaye ile kurulan İstanbul Liman İşleri İnhisarı Türk Anonim Şirketine iştirakçi olarak katıldı. Şirketin diğer ortakları Devlet Deniz Yolları, Sanayi ve Maadin Bankası, Mavnacılar Şirketi ve Bahri

⁶⁴⁸ Kocabaşoğlu ve Diğerleri, *age.*, s.150.

⁶⁴⁹ Kocabaşoğlu ve Diğerleri, *age.*, s.150.

Kuruluşuna iştirak edilen bu gazetenin satış miktarının artırılması için İş Bankası çalışanlarının bu gazeteyi almaları yönünde teşvik edilmişlerdir.

⁶⁵⁰ Kocabaşoğlu ve Diğerleri, *age.*, s.152.

⁶⁵¹ Saka, *age.*, s.82.

Muamelat Şirketi idi. Ortakların eşit hissedar olduğu bu teşekkül için tüm ortaklar 100.000 lira taahhüt etmişlerdi.⁶⁵² İstanbul Liman İşleri İnhisarı Anonim Şirketi ilk kuruluş yıllarında bazı sıkıntılar içinde olmuş ise de, 1930 yılında 30.000 TL., 1932 yılında 72.000 TL. ve 1933 yılında 34.000 TL. kâr elde etmiştir. İş Bankası'nın diğer bir iştiraki olan İzmir Liman İşleri İnhisarı AŞ.'de 1930 yılında 68.000 TL., 1931 yılında 75.000TL. ve 1932 yılında da 75.000 TL. kâr elde etmiştir.⁶⁵³

İş Bankası büyük iştirak yatırımlarıyla bir tür yatırım bankacılığı yaparken özellikle hükümet çevrelerine yakın şahısların bu iştiraklerden faydalanmalarına ve sermaye birikimlerine sebep olmuştur.

4.2.3.2. Verilen Krediler

İş Bankası'nın 1920'li yıllardaki en önemli politikası, iç piyasaların muhtaç olduğu krediyi azamî bir ihtiyatla fakat millî bir plân ve program dâhilinde sevk ve idare etmektir.⁶⁵⁴ 1928 yılında hazırlanan banka raporunda, bankanın, yeniden ve geniş bir hevesle iktisadî faaliyete koyulan memleketin ticaret kredisi ihtiyacını, diğer yabancı bankaların da iştiraki ile kısmen olsun tatmin etmek bile çok müşkül oluyor deniliyordu.⁶⁵⁵ Bundan dolayı İş Bankası ilk çalışma yıllarından itibaren bütün gayret ve mesaisini tamamen ticaret kredisi ihtiyacını gidermeye sevk etti.

Türk tüccarının krediler yoluyla desteklenmesi banka tarafından milli bir politika olarak addediliyordu. Bu politika dördüncü yılın idare meclisi raporunda şöyle ifade ediliyordu: “Bankamızın esaslı bir prensibini bu münasebetle açıklamayı faydalı telâkki ediyoruz. Bu prensip; münasebette bulunduğumuz ticari müesseselere karşı samimi ve hakiki bir yardım vaziyetini devam ettirmektir; mesleğinin hudutları dâhilinde çalışan, spekülasyondan ve bazı şehirlerimizde mevcut kredi iptizalinden istifade ederek cüretli hareketlerde bulunmaktan kaçınan ve ihtiyatlı olmayı tercih eden

⁶⁵² Koraltürk, *age.*, s.203.

⁶⁵³ Saka, *age.*, s.80.

⁶⁵⁴ **Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934**, ... , s.20.

⁶⁵⁵ **Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934**, ... , s.28- 29.

tüccarımıza, piyasanın en buhranlı addedilen zamanlarında dahi, tereddütsüz aynı yardımları esirgememektir.”⁶⁵⁶

İş Bankasının yıllık plasmanları, bilançodaki iştirakler esham ve tahvilat hesabı, ticaret senetleri cüzdanı ve borçlu hesaplarından oluşmaktadır. Yıllık bilançolara göre, İş Bankası’nın 1924- 1930 yılları arasındaki ticari plasman miktarlarını gösteren tablo şöyledir:

Tablo 30

İş Bankası’nın 1924- 1930 Yılları Arasındaki Ticari Plasman Miktarları

Yıllar	Ticari Plasman Miktarları (TL.)
1924	953.897
1925	5.372.804
1926	11.426.080
1927	15.912.718
1928	25.828.082
1929	31.921.344
1930	32.335.913

Kaynak: Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, Türkiye İş Bankası Yıllık Bilançoları 1924- 1933.

Tabloya göre, 1924 yılında 953.897 TL. olan ticari plasman miktarı, 1925 yılında 5.372.804 TL.’ye, 1928’de 25.828.082 TL.’ye, 1930’da ise 32.335.913 TL.’ye yükselmiştir. Plasman artışları 1928 ve 1929 yıllarında çok yüksek olmuştur. 1930 yılında ise ekonomik krizden dolayı ticari plasman artışlarında bir durgunluk olduğu söylenebilir. 1920’li yıllarda plasman miktarlarındaki en büyük hisse İş Bankası’na aittir.

1920’li yılların sonlarına doğru iç ve dış ticaretin kredi ihtiyacının önemli bir kısmı İş Bankası tarafından karşılanmaktadır. 1929 öncesinde muntazaman yükselen plasmanlar bu tarihten sonra İş Bankası’nın bizzat kurduğu veya mühim surette iştirak

⁶⁵⁶ **Türkiye İş Bankası 50.Yıl**, s.110.

İş Bankası’nın, milli ekonominin gelişiminde kredi piyasasında görmüş olduğu rol şöyle ifade edilmekteydi: “Türkiye İş Bankası, ... gerek halka ve gerekse milli bankacılık ve ekonomimize çok değerli hizmetler ifa etmiştir. Memleketimizin ticari ve sanayi sahalarında görülen büyük inkişaf ve hareketlerin icap ettirdiği krediyi temin etmek yolunda Bankanın çalışmaları müspet neticeler vermiştir. Ve Bankaya vaki olan kredi talepleri tamamen yerine getirilmiş bulunmaktadır.” Mustafa Atalay, **Türk Millî Bankacılığı**, Ankara: Yıldız Matbaası, 1954, s.79.

ettiği müesseselere yaptığı kredi sayesinde.⁶⁵⁷ Daha çok iç ve dış ticaret ihtiyacına yönelik olan ve ticari plasman adı altında görünen krediler, 1930 sonrasında yarıdan fazlası imalât sanayi sektörünün kısa, orta ve uzun vadeli finansmanına yönelmiş, geri kalanının önemli bir kısmı da yine sanayi sektörü mamullerinin ticaret finansmanında kullanılmıştır. İş Bankası'nın sanayi kuruluşlarındaki iştirakleri ve sanayii finanse etmek üzere kurulmuş özel ihtisas bankalarındaki iştirakleri de kendi plasmanlarına katılırsa, bankanın ülkenin iktisadi hayatının gelişimine ne derece katkı yaptığı daha iyi anlaşılmaktadır.⁶⁵⁸

Lozan Antlaşması'nda, dış ticarete 1916 yılındaki gümrük oranlarının 1929 yılına kadar geçerli olması uygun görülmüştü. Dolayısıyla çok düşük gümrük hadleri ile yapılan ithalat zenginleşme yolunda büyük imkânlar sağlamıştı. 1920'li yıllarda sanayi sektörünün rekabet edecek durumda olmamasından dolayı yüksek kârla büyük miktarlarda ithalat yapılmaya başlandı.

Keyder'in aktarımıyla, 1924 yılında, Amerikan ataşesi, "ülkeye giren ya da yurtdışına gönderilen her parti mal, değerinin %70 ilâ %80'i kadar banka avansı ya da kredisini gerektiriyor"⁶⁵⁹ diyordu. Tacirler üreticinin ürünü satın almak için borçlanıyor, önceki borçlarını ödeyebilmek ve yurt dışından mal satın alabilmek için müşterilerinden avans istiyorlardı. Tacirler, faizlerin yüksek olmasına rağmen ticaretteki kâr hadlerinin daha yüksek olmasından dolayı ödünç fonlarla iş yapıyorlardı. Böylece dış ticaret sektörü banka sektörünün sağlayabildiği parayla dönüyordu. Bir anlamda dış ticaret, kredi olanakları sağlanabildiği ölçüde genişliyordu. İthalat yapan tüccarlar mal getirmek için krediye ihtiyaç duyarken, ihracatçının da malı toplama ve gönderme süresi için kısa vadeli fona, vadeli satış için de uzun dönemli fona ihtiyacı vardı.⁶⁶⁰

⁶⁵⁷ Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, ... , s.26.

⁶⁵⁸ Türkiye İş Bankası 50.Yıl, s.107.

⁶⁵⁹ Keyder, *age.* , s.164.

⁶⁶⁰ Tekeli, İlkin, *age.* , s.182.

Türk tacirlerin dış ticaret alanındaki finansmanları Cumhuriyetin ilk dönemindeki hükümetler için temel sorun olmuştur. 1923'de Türk tacirlerin kredi sorunlarının çözümü için kurulması düşünülen Türkiye Devlet Ticaret Bankası'nın Meclise sunulan tasarısında; İthalat ve ihracat işlemlerinde limanların önemine dikkat çekilerek İstanbul, İzmir, Trabzon, Mersin ve Antalya gibi limanlarda ithalat ve ihracat malları üzerindeki yabancı sermaye egemenliğine ve bu limanlarda çalışan yerli girişimcilerin yabancı sermayenin ikinci ve üçüncü derecede aracılığı konumuna düşürüldüğüne işaret ediliyordu. Tasarıda, zira doğrudan doğruya ecnebi mahreçler ve ecnebi sanayi ve ticaret

Bu döneme kadar dış ticaret daha çok yabancı bankalar tarafından finanse ediliyordu. 1924 yılından sonra İş Bankası dış ticaretin kredilendirilmesinde önemli bir fonksiyon görmeye başladı. Türk ihracat mallarının en müsait şartlarda ve değerinde dış pazarlarda satışının temini ve bunların sürümünün arttırılmasını hedefleyen İş Bankası, Türk ihracat tüccarlarına en geniş surette yardım etmekte ve kredi vermektedir. Bu maksatla İş Bankası bazı müteşebbis Türk tüccarlarının iştirakiyle de beş yüz bin sermayeli İş Lmt. Şirketini kurdu.⁶⁶¹ İş Bankası bünyesinde, ihraç mallarının belli standartlara sahip olarak gönderilmesini sağlayan, gönderilen ihraç mallarının piyasada pazarlama ve satışı konusunda Türk tüccarlarına destek olan benzer şirketler kuruldu. Bu hususla ilgili 1920'li yıllarda İş Bankası bünyesinde Mısır Limitet ve İş Komimport şirketleri açıldı.⁶⁶² Böylelikle İş Bankası, dış ticaretle de alakadar olmuş bir taraftan ihracat işi ile uğraşan Türk tacirlerine kolaylıklar göstermiş, diğer taraftan da, ihracat işine bizzat girerek bu işleri ifa etmek üzere müteaddit şirketler teşkil etmiştir.⁶⁶³

Özel bankalar arasında kısa vadeli işletme kredisi açan en önemli banka İş Bankası olmuştu. Teminatlı veya teminatsız tek imzalı senetlerle, poliçe ve sair ticari senetleri iskonto etmek suretiyle kredi verilmekteydi.⁶⁶⁴ Banka, önemli ihracat maddeleri karşılığında tarımsal kredi işlemleri dahi yapıyor, bu krediler, avans muamelelerine ve 90 günlük kefilli senetlerin iskontosuna dayanıyordu.⁶⁶⁵ Bir Fransız konsolosu, İş Bankası'nın Türk tacirlerini borç alarak işlerini genişletmeye zorladığını iddia ediyor, alışılmış bankacılık kuralları açısından doğru olmayan riskleri

merkezleriyle iş yapmak isteyen Türk tacirleri ve Türk ticaret şirketleri daima ecnebi sermayesinin amansız rekabetine maruz kaldığı, bu ortam içinde ihracat yapan Türk Tüccarları dış pazarlarla doğrudan ilişkiye geçememiş oldukları, Türk tüketicilerin gereksinimlerini doğrudan karşılamak fırsatını bulamamış ve yabancı sermayenin koruyuculuğu altında çalışan Gayri Müslim unsurların aracılık faaliyetleri Türk üretici ve tüketicilerinin zararına olarak yalnızca bu unsurlara kazanç sağladığı belirtiliyordu. Bkz. Şaduman Halıcı, **Yeni Türk Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2004, s.202.

⁶⁶¹ **Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934**, ... , s.34.

⁶⁶² **Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934**, ... , s.93.

⁶⁶³ Kuyucak, **Para ve Banka**, ... , s. 259.

⁶⁶⁴ Hines ve Diğerleri, **age.** , s.53.

⁶⁶⁵ Silier, **age.** , s. 510.

İş Bankası, piyasa şartlarının uygun olmadığı dönemlerde bile Türk ihracatçıları kredi hususunda desteklemiştir. O dönemki çalışma raporlarında bu husus şöyle ifade edilmiştir: "...Geçen senenin ihracat mevsiminde, bazı mühim ihracat merkezlerimizde, ecnebi bankalarının, siyasi sebepler dolayısıyla kredi dağıtılmasında çekingen davranmaları yüzünden, işlerini çevirememek tehlikesine maruz kalan tüccara, Bankamız, en geniş yardımlarda bulunarak kendilerinin bir kere daha memnuniyetlerini kazanmıştır." **Türkiye İş Bankası 50.Yıl.**, s.111.

aldıklarından, Türk bankalarını cüretkâr olmakla eleştiriyordu.⁶⁶⁶ Oysaki banka kredilerinin dış ticaret ağırlıklı olmak üzere genelde ticari faaliyetlere yönelmiş olması, dış ticaretin ekonomide giderek ağırlık kazanmasına katkıda bulunmuştur. Ticari kredilerin kâr oranının yüksek olması ve dış ticarete konu olan emtianın bankalar açısından teminat oluşturması, bir bütün olarak ticari faaliyetlerin gelişmesine ve ekonomideki ağırlığının artmasına yol açmıştır.⁶⁶⁷

Yerli sanayi üretiminin düşük olması, ithalat ve ihracattaki düşük gümrük hadleri, devlete yakın kişilerin büyük miktarlarda ithalat yapmalarına sebep olmuştur. Lozan anlaşması gereğince gümrüklerin 1929'a kadar açık tutulmasından yararlanan milli tüccar, bu tarihe kadar %70'i tüketim mallarına ayrılan bir ithalatın yerli unsurları olarak, gayri Müslim aracı grupların yerlerini almaya başlamışlardır.⁶⁶⁸ Hükümete yakın olmanın verdiği imkânlarla İş Bankası'ndan kredi sağlayan tüccar çevresi, dönemin iktisadi şartlarının ortaya çıkardığı dış ticaret avantajlarından yararlanarak ciddi bir birikim elde etmişlerdir.⁶⁶⁹

4.2.3.3. Devlet Tekelleri Yoluyla Zenginleşme

Lozan Anlaşması'nın ticari hükümleri, 1929 yılına kadar serbest ticaret rejimi içinde ithal ve yerli mallardan çeşitli tüketim ve satış vergileri alınmasına engel

⁶⁶⁶ Keyder, *age.*, s.158.

Türk Bankacılık sistemi hakkında yapılan bu eleştiri uygulamalardan kaynaklanmaktaydı. Cem'e göre: "Cumhuriyet döneminin mutlu azınlığı devletin hemen her alanda sağladığı kolaylıklardan en iyi şekilde yararlanmasını bilmiştir. Devletten alınan krediler sanayide yahut tarımın makineleşmesinde değil, az zamanda çok para getiren kapkaç işlerinde kullanılmıştır. İthalat, komisyon, küçük imalât, ticaret vb. özel müteşebbislerin bankalara yatırmış oldukları para miktarı 1924'le 1938 yılları arasında 13 milyondan 227 milyona çıkmıştır." İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, ... , s.294.

⁶⁶⁷ Kocabaşoğlu ve Diğerleri, *age.*, s.284.

⁶⁶⁸ Cem, *age.*, s.286.

⁶⁶⁹ O dönem yaşanan ilişkilerinin en iyi tanıklarından biri olan Falih Rıfkı şunları söylüyordu: "İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için pek acı bir aferizm salgının başlangıcı olmuştur... Kolay kazanç elde etmeye çalışanlar... Ankara'da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtasıyla bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idiler" demekteydi. Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2009, s.426.

Yine O dönemin tanıklarından Şevket Süreyya; "En kısa zamanda affariste cereyanların ve tiplerin... İş Bankası çevresinde kendilerine yer ve sığınak buldukları görülmüyordu. İş Bankası'nın kuruluşu sırasında... Devlete arkasını vererek, devlet nüfuz ve imkânlarından faydalanan... Aferist temayüllerin belirdiği bir gerçektir. Milli mücadele günlerinin asker, idareci yahut siyasetçi elemanları arasında türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadi... İmkânlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima devletin nüfuzuna dayanarak kendi menfaatlerine kullanmak çabaları olmuştur." Demektedir. Bknz. Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam: İsmet İnönü**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980, s.462.

oluyordu. Hükümet bu durum karşısında çeşitli arayışlar içine girdi. Lozan anlaşmasıyla ortaya çıkan gümrük ve vergi sınırlandırmalarından kaçışın tek yolu, hükümetin ürünlerine yüksek fiyatlar belirlemekte serbest olduğu devlet tekelleri kurmak ve böylece temel ürünleri üretilip devlet gelirlerini arttırmaktı.⁶⁷⁰ Bunun üzerine hükümet, ulusal ekonominin bazı alanlarını, yalnız üretimle değil idare ve satışla da ilgili olarak tekelleştirdiğini ilan ettikten sonra bu hakları özel sektöre devretti. Belirlenen sistem içinde muhtemel zararlar devlete yüklenirken, bu imkândan yararlanan özel kesim rekabet korkusu olmaksızın kolay yoldan yüksek kârlar elde etti.⁶⁷¹ Böylelikle devletin bir sermaye dağıtıcısı haline geldiği bu sistemde, devlet tekelleri yoluyla bir zenginleşme oldu. Özel teşebbüs için bir zenginleşme kaynağı olan tekel haklarının, teşekkülü içinde özellikle İş Bankası ve etrafının bulunduğu ortak şirketlere verilmesi önemli bir kaide olmuştu. İş Bankası'nın öncülüğünde kurulan şirketlere kuruluşlarından çok kısa bir süre sonra hemen tekel hakkı tanınması diğer bir önemli noktaydı.

Devlet, tütün, tuz, şeker, petrol, kibrit, alkollü içki, ispiroto, meşrubat ve PTT hizmetleri gibi tekeller oluşturdu. İlk oluşturulan tekellerde yabancı sermayenin de olduğu görülmektedir. Devlet, içinde yabancı hissedarların bulunduğu şirketler için de tekel hakkı tanımış, hatta bazı kalemlerin ithal ayrıcalığını da yabancı firmalara satmıştır. Devletin böyle bir tercih yapmasında en önemli faktör, yabancı şirketlerin ilgili inhisar pazarında hem tecrübe sahibi olması hem de teknik bakımdan ileri olmasından kaynaklanmaktaydı. Dönemin iktisadi tetkikini yapan Saka, bu hususu şöyle ifade etmekteydi: "...1926 da inhisarlar halinde memlekette yerleşmiş olan devlet sanayinin vücut bulmasında ve bazı iş yuvalarına asrî tekniği sokabilmek hususlarında yine devletin anonim şirketlerde müteşebbislerle ecnebi zekâ ve sermayesiyle birleştiğini görmekteyiz."⁶⁷² Nitekim kibrit sanayini memlekete, yabancı sermayenin ağırlıkta olduğu Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi getirmiştir. Barut, infilak maddeleri av fişekleri, ruvelver fabrikalarını Avrupa'daki benzerlerinden daha üstün bir teknolojiyle iki anonim şirket kurmuş bu şirketlerde yabancı sermayedarlar olduğu gibi yarı sermayelerini Hükümet koymuştur. Yine ispiroto ve ispirotolu içkiler inhisarı ile

⁶⁷⁰ Boztemur, **agm.**, s.74.

⁶⁷¹ Stefanos, **age.**, s.95.

⁶⁷² Saka, **Türkiye'de Sermaye ve Kredi Hareketi**, ... , s.15.

şarap, likör ve emsali fabrikaları tesis eden anonim şirketlerinde sermayenin yarısı Hükümete aitti.⁶⁷³ Yabancı sermayeli şirketlerin inhisar hakkı elde edebilmelerinde sadece tecrübe ve güçlü sermaye yeterli değildi. İnhisar hakkı tanınacak şirkette yerli nüfuz sahibi bürokrat ve tüccarın da hisse sahibi olması önemli bir husustu.

İş Bankası'nın ilk iştiraklerinden biri olan Kibrit İnhisarı önemli tekellerden biriydi. Kibrit tekeli Aralık 1924 yılında bir Belçika grubuna verilmişti.⁶⁷⁴ Bu şirketin Kibrit İnhisarı içindeki payı %51 idi. İş Bankası Kibrit İnhisarı içinde yabancı sermayeyle ortak bulunmaktaydı.

1926 yılında ispiro ve meşrubat inhisarı hakkında kanun çıkarıldı. Çıkarılan kanunun birinci maddesinde: "Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde bilumum ispirotlar ve meşrubatı külliyyenin (Şarap, bira ve her nevi likörde dâhil) imal veyahut hariçten celp ve idhali ve dâhilde fûruhtu hükümetin tahtı inhisarındadır. Hükümet bu inhisarı kısmen veya tamamen bir Türk Anonim Şirketine devir suretiyle idare edebilir."⁶⁷⁵ denilmekteydi. İçki ve ispiro imal ve ithalat tekeli 1926 yılında Natchalna adlı bir Polonya şirketinin içinde olduğu aynı zamanda İş Bankası'nın da ortak olduğu bir inhisara verildi. 1927 yılında barut ve diğer patlayıcı maddelerin ithalat tekeli, patlayıcı madde imalatı yapan Fransız firması Minelite'ye verildi.⁶⁷⁶

Bu alanlarda devlet tekelleri her ne kadar yabancı sermayenin de bulunduğu firmalara verilmişse de bu inhisarların hissedarları hükümete yakın kişilerdi. Örneğin Celal Bayar, yabancı sermayeli Siemens, Zingal, Kibrit İnhisarı ve Ankara Palas şirketleri ile yabancı sermayeli olmayan 8 Türk şirketinden kimisinde hisse sahibi, kimisinde ise İş Bankası Genel Müdürü sıfatıyla kurucu üye veya yönetim kurulu üyesidir. Yine % 51'i yabancı sermaye ait olan Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş.'in hissedarları arasında İsmet İnönü (200 Hisse), Yunus Nadi (Abalıoğlu), ve Cemal Hüsnü (Taray), gibi isimler bulunmaktaydı. Bir Polanya şirketi ile ortak kurulan İspiro

⁶⁷³ Saka, age. , s.15.

⁶⁷⁴ Kibrit İnhisarı 1924 yılında kurulmuş daha sonra 1926 yılında dâhili nizamnamesinin bazı maddelerinde değişikliklere gidilmiştir. **Düstur**, 3. Tertip, C.7, Ankara: Devlet Matbaası, 1944, s.1398, **Türkiye Kibrit İnhisarı Türk Anonim Şirketi Nizamnameyi Dâhilisinin Bazı Maddelerinin Tadili Hakkında Kararname**, 1926, No. 3674

⁶⁷⁵ **Düstur**, 3. Tertip, C.7. , 1944, s.687.

İspiro ve Meşrubatı Külliye İnhisarı Hakkında Kanun, 22 Mart 1926, Kanun No. 790.

⁶⁷⁶ Keyder, age. , s.137.

İnhisarı'nın %45 hissesi hazineye aitti ve Hazine çıkarlarının izlenmesi görevi İş Bankası'na verilmişti.⁶⁷⁷

Hükümet 1925 yılında İstanbul, İzmir ve Mersin limanlarının işletmesini tekelleştirerek tekel haklarını inhisar şirketlerine verdi. İş Bankası, İstanbul Liman İnhisar Türk Anonim Şirketi ile İzmir Liman İnhisar Türk Anonim Şirketi'nin kurucu iştiraklerindendi. İş Bankası, özel sektörle beraber kurulan İstanbul ve İzmir liman inhisarlarında sermaye ihtiyaçlarının karşılanmasında da bir bankacılık işlevi görmüştü.⁶⁷⁸

Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası işletme tekeli Karako ve ortaklarına verilmişti. Bu işletme tekelinde de İş Bankası iştirakçi olarak bulunmaktaydı. Bu ortaklık, İş Bankası yöneticilerinin onayıyla da fabrika mamullerini pahalıya satmakta, kendi ithal ettiği Polonya ve Alman mallarını piyasaya ucuza vererek büyük kârlar sağlamaktaydılar. Fiyatları suni şekilde yüksek tutan Paşabahçe Fabrikası zarar etmesine rağmen bu imkânı sağlayan grup ile Karako ve ortakları ciddi kazançlar elde etmişlerdi.⁶⁷⁹ Dolayısıyla, bu işletmenin tekelini İş Bankası nüfuzu ile elde eden özel sermayedarlar, fabrika mamullerini pahalı tutuyorlar, kendi ithal ettikleri Polonya ve Alman mamullerini piyasaya ucuza sevk edip yüksek kârlar elde ediyorlardı.

Devlet şeker üretimini desteklemek için 1925 yılında kanun çıkararak muafiyet ve ayrıcalıklar getirmişti.⁶⁸⁰ İlk iki şeker fabrikası olan Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikaları, anonim şirket olarak kurulmuş, şirketin hisseleri Cumhuriyet Halk Partisi'nin önde gelen bürokratları ile İş Bankası çevresinden mebus ve iş adamlarına satılmıştır. Özel sermayenin iştiraki ile kurulan iki şeker fabrikasının en büyük hissesine sahip sermayedarlar, şeker satış tekelini de ellerine geçirmeyi başarmalarından sonra üretim faaliyetlerini asgariye indirerek, dışarıdan ithal ettikleri şeker, yüksek fiyatla

⁶⁷⁷ Boztemur, **agm.**, s.74.

⁶⁷⁸ **Hâkimiyet-i Milliye**, 16 Teşrinievvel 1928, s.3

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde bu konu şu ifadelerle iletilmekteydi;“Liman İnhisarı İş Bankasından istikraz yaptı. Haber alındığına göre İstanbul Liman İnhisar Şirketi müdürü Hamdi Bey, 500 Bin liralık istikraz addetmiştir; ‘Bu sene İstanbul Limanı ıslahatı için sekiz yüz bin lira sarf olunacaktır. Bu meyanda sekiz romerkör, elli duba, dört motorlu su tankı, sekiz layter, bir kömür elimatörü, bir sabit maçonu alınacak ve yirmi mavnaya mazot motoru vaz edilecektir.”

⁶⁷⁹ Cem, **age.**, s. 292.

⁶⁸⁰ **Düstur**, C.6, 3.Tertip, Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası, 2. Baskı, 1945, ss.120- 121.

piyasaya sürmüşlerdir.⁶⁸¹ Zararına çalışan fabrikaların açığı da Sanayi ve Maadin Bankası tarafından ödenmiştir.⁶⁸² Hükümetin şeker fabrikalarına yaptığı ödeme 1930 tarihine kadar 4.080.000 TL. olup, bunun 2,5 milyonu iştirak bedeli, 1,5 milyonu avanstır.⁶⁸³ Daha sonra şeker ithalinin tekeli devlet desteğiyle kurulan özel şirkete devredilmiştir.

Hükümet tarafından çıkarılan, şeker inhisarı hakkındaki kanunun birinci maddesinde: “Türkiye’ye şeker ithali Hükümetin tahtı inhisarındadır. 5 Nisan 1341 tarihli kanun mucibince memleket dâhilinde tesis edilecek olan şeker fabrikalarının istihsalatını hükümet, hariçten celp ettiği şekerin beşinci maddede muharrer maliyet fiyatıyla satın almaya mecburdur.”⁶⁸⁴ denilmekteydi. Şeker kralı olarak bilinen ve İş Bankası’nın büyük hissedarlarından biri olan Hayri İpar ve İş Bankası kurucularından olan Şakir Kesebir, Edirne mebusu Faik Öztrak, Bilecik Mebusu İbrahim Çolak kurdukları şeker şirketine İş Bankası’nı ve Ziraat Bankası’nı da ortak etmişlerdi. İş Bankası’nın nüfuzundan ve grubundan faydalanarak şeker fabrikalarının üretimi düşük tutulmuş, ithal malı şekerler tekelden yüksek fiyatlarla satılarak büyük kazançlar sağlanmıştır.⁶⁸⁵ Böylelikle devletin sağladığı ithalat tekeli, önemli bir zenginleşme yolu olmuştur. Devlet, şeker tekeli örneğinde olduğu gibi, tekellerin, önce ayrıcalıklı kişiler tarafından işletilmesine müsaade etmiş daha sonra ise sermayesi dahi devlet tarafından sağlanan özel girişimlere devredilmiştir. Bu şirketlerin öncülüğü Hükümet’e yakın çevreler tarafından yapılmış, İş Bankası da gerek kurum olarak gerekse de hissedarları aracılığıyla bu organizasyonlar içinde yer almıştır.

İş Bankası ve çevresinde bulunan nüfuzlu kimselerin içinde olmadığı bir teşekkülün, devletten istediği imtiyaz talebinin karşılanma ihtimalinin çok düşük olduğu yönündeki iddianın desteklenmesi açısından, Milli İthalat ve İhracat Şirketi önemli bir

⁶⁸¹ **Düstur**, 3.Tertip, C.11, s.1851.

Şeker Şirketine İştirak ve Avans İtasına Dair Kanun, Kanun No. 1709.

Bu şirketin kuruluşu hususunda meclis görüşmeleri için Bkz. **Milli Bankalarca Teşkil Olunacak Şeker Şirketine İştirake ve Avans Verilmesine Dair Kanun Lâyihası Görüşmeleri**, Bilsay Kuruç, Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, Ankara: A.Ü. SBF Yayınları, C.1. , 1988, s.84- 88.

⁶⁸² Stefanos, **age.** , s.116.

İş Bankası’nın bir iştiraki olan Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikaları’nda da aynı yöntem uygulanmıştır.

⁶⁸³ Bilsay Kuruç, Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, , Ankara: A.Ü. SBF Yayınları, C.1. , 1988, s.84.

⁶⁸⁴ **Düstur**, 3.Tertip, C.7, 1944, s.194.

Şeker İnhisarı Hakkında Kanun, Kanun No.724.

⁶⁸⁵ Cem, **age.** , s.292.

örnektir. 1924 yılında bürokratlar ve milletvekilleriince kurulmuş olan Türk İhracat ve İthalat şirketi, dış ticaret faaliyetine girmek istemiş, fakat kısa bir süre sonra, ancak hükümetten ithalatta tekel hakkı alarak kâr edebileceğini anlamıştı. Siyasi gruplaşmalar buna olanak vermeyince, şirket güçlü destekleyicilerine ve büyük sermayesine rağmen kapanmak zorunda kalmıştı.⁶⁸⁶

Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığını sağlayıp özellikle ihracat ve ithalatla toptan satış yaparak aracılardan kurtulması, tüketim mallarının daha ucuza halka sunulması için yola çıkan Milli İthalat ve İhracat Şirketi, Mahmut Esat başkanlığında Ticaret Genel Müdürü Vehbi, Ankara Ticaret Odası Başkanı Atar zade Rasim Efendi, Hânif zade Mehmet Efendi ile Eskişehir milletvekilleri Emin ve Aziz Nuri Beylerin katılımları ile yapılan toplantıda kurulma kararı alındı. Buna göre şirket, yabancı şirketlerle doğrudan ilişkiye geçip ithalat ve ihracat işlemlerini gerçekleştirecek, ithal edilen malları liman ve büyük şehirlerde kuracağı mağaza ve depolarda toplayarak Türk tüccara düşük bir fiyatla ve toptan satış yapacaktı.⁶⁸⁷

Türk tüccarlarının ekonomik alandaki etkinliklerinin artırılmak istenmesi münasebetiyle, 57 yüksek bürokrat ve siyaset adamı ile 37 büyük tüccardan oluşan Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi 1922 yılında kuruldu.⁶⁸⁸ Şirketin kuruluşundan 15 gün sonra 850 kişiye toplam 51.426 TL.'lik hisse senedi satışı yapılmıştır. Hisse sahiplerinin 173'ü milletvekili, 175'i tüccar, memur ve subaylardan oluşuyordu.⁶⁸⁹ Şirket, Zonguldak'ta kömür madenlerinin işletilmesi yanında, İstanbul-Ankara- Sivas demiryolu hattının bitmemiş inşaat işlerinin tamamlanması, Adana'da pamuk ve un işletmelerinin kurulması, ordu ihtiyaçlarına yönelik silah fabrikalarının kurulması ve belediyelerin inşaat işleri gibi devlet işleri yaptı. Bu işlerden dolayı şirket, devlet destekli bir ayrıcalığa sahip olduğu izlenimini vermektedir.⁶⁹⁰

⁶⁸⁶ Keyder, *age.*, s. 125.

⁶⁸⁷ Şaduman Halıcı, **Yeni Türk Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2004, s.194.

⁶⁸⁸ Selim İlkin, "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, S.2 (Bahar 1971), s.199- 232.

⁶⁸⁹ Halıcı, *age.*, s. 200.

⁶⁹⁰ İlkin, *age.*, s.220.

Şirketin Türkiye'deki ithalat ve ihracat işlerini tekeline alacağı iddiaları gerçekleşmedi. Şirket 1925 yılında büyük bir açık vererek zarara etti. Hükümet bu zarara müdahale ederek, şirketi batmaktan kurtardı. Buna karşılık, zarara yol açan özellikle ittihatçı yöneticiler yerine hükümete yakın şahıslar yönetime seçtirildi. Yeni yönetim kurulunda, Afyon Karahisar mebusu Ali (Çetinkaya), Gaziantep mebusu ve İş bankası idare meclisi üyesi Kılıç Ali, Sivas mebusu ve İş Bankası idare meclisi üyesi Rasim Bey, Bozüyük mebusu ve İş Bankası idare meclisi üyesi Salih (Bozok) Bey, Gümüşhane mebusu ve Osmanlı Bankası idare heyeti üyesi Hasan Fehmi, Ankara mebusu ve tüccar Hilmi Bey, Kütahya mebusu ve tüccar Cevdet Bey, Ankaralı tüccar Nafiz Bey ve İzmit eski mebusu Ziya Bey yer almışlardı. Hükümet, şirket yöneticilerinin seçiminde etkili olduğu gibi Maliye Vekâleti'ne de şirketin 90.000 TL.'lik hissesini alması için emir vermiştir.⁶⁹¹ Böylelikle İş Bankası yönetimindeki heyetin de içinde olduğu, hükümet destekli, milli tüccar ve bürokratlardan oluşan bir şirket yeniden teşkil edilmiş oldu. Nitekim Hükümet desteğini alan şirket, daha sonraki yıllarda temel tüketim maddelerinin dağıtımında tekel konumuna geldi.

⁶⁹¹ İlkın, *age.* , s.222.

SONUÇ

Osmanlı iktisat düşüncesinin şekillendirdiği iktisat politikalarının ticari hayattaki sıkı uygulamaları, sermayenin yoğunlaşması önünde önemli bir engel teşkil etmiştir. Lonca teşkilatı, gedik sistemi, kâr tahdidi ve narh benzeri uygulamalar yoluyla birikim imkânları sınırlandırılmış, servet ve mülkiyetin belli ellerde toplanmasına engel olunarak aşırı zenginleşmelere müsaade edilmemiştir.

Osmanlı Devleti ile İngilizler arasında yapılan 1838 ticaret anlaşması, Dünya ticaret sistemi ile bütünleşmeyi hızlandırmış, Batı ile ticaret ve ortaklık yapan yeni bir zümrenin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu zümrenin en önemli temsilcileri olan Gayri Müslim tüccarlar, iç bölgelerdeki çok sayıda üretici ile yabancı tüccarlar arasında bağ kurarak, ticaret ve tefecilik ağı ile sermaye birikimi yolunda önemli avantajlar elde etmişlerdir. Diğer taraftan Dünya kapitalist sistemi ile bütünleşme sürecinin önemli mekanizmaları olan ve mali sıkıntılardan kaynaklanan, dış borçlanma ve yabancı sermaye yatırımları, Avrupa sermaye sınıfına büyük kazançlar sağladığı gibi Osmanlı Devleti'ndeki gayri Müslim Tüccarlara da finans piyasasında büyük kazanç fırsatları sunmuştur. Böylelikle bütünleşme sürecinin ortaya çıkardığı koşullardan çok iyi faydalanan Osmanlı tebaası gayrimüslim tüccarlar bir hayli zenginleşmişlerdir. Gayri Müslim tüccar, tefeci ve mültezimler zenginliklerini artırırken diğer taraftan klasik düzene bağlı olan Müslüman tüccarlar iktisadi alandaki etkinliklerini kaybetmişlerdir.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti, devlet merkezli bir siyasal tahayyül dünyası içinde, yeni topluluğun iktisadi koşullarının değişimini yeni anlayışın temel hareket noktalarından biri olarak algıladı. Siyasi otorite, uluslaşma sürecinin iktisat politikası olan milli iktisat politikaları çerçevesinde, milli unsura dayalı bir iktisadi yükseliş için devlet eliyle desteklenecek Müslüman- Türk tüccar sınıfının oluşumunu öngördü. İttihat ve Terakki Cemiyeti uyguladığı iktisat politikalarıyla bu düşüncüyü hayata geçirmeye çalıştı. Bu doğrultuda öncelikle, iktisadi bağımsızlığın sanayileşmeyle gerçekleşeceği düşünülerek Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarıldı. Bu dönem sanayileşmede istenilen seviyeye ulaşılmamışsa da sanayileşme yönündeki teşvik tedbirleri bunun altyapısını oluşturdu. Kapitülasyonlar kaldırılarak, bir taraftan yabancı şirketlerin ayrıcalıklarına son verildi, diğer taraftan Hükümetin

müdahale olmaksızın kendi iktisat politikasını uygulama özgürlüğüne kavuşması sağlandı. Böylelikle milli tüccar oluşturma fikri, bu iktisadi düzenlemeyle sağlam bir zemine oturtulmuş oldu. Bu uygulamalar yanında, devlet eliyle kurulan milli şirketler aracılığıyla Türk- Müslüman üretici, esnaf ve tüccar bir araya getirilerek, onların ülke ekonomisi içinde Gayri Müslim unsurlara karşı etkin olması sağlandı.

Osmanlı Devleti'ndeki Yabancı sermayeli bankalar Hazine'ye borç verme işlemlerini yürütmekle beraber, Osmanlı ülkesinde faaliyette bulunan yabancı firmalarla yabancı uyruklu işadamlarını finanse etmişler, bankacılık faaliyetlerini salt kendi ülkelerinin çıkarları etrafında yürütmüşlerdi. Diğer bir ifadeyle, yabancı sermayeli bankaların öncelikli amaçları, Osmanlı ülkesinde birikmesi muhtemel potansiyel bir sermayenin örgütlenmesi ve harekete geçirilmesinden ziyade yurt dışından getirilen sermaye aracılığıyla, ticaretin ve özellikle yabancı yatırımlarının mali açıdan desteklenmesi olmuştur. Dolayısıyla kredi piyasası, yabancı ticaret sermayesinin gereksinimlerine uygun bir yapı edinme süreci olan bütünleşme sürecinde, bunun inşa vazifesini görmüş ve ticaret sermayesinin bütün ekonomi üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlamıştır. Dönemin Hükümetleri, Milli tüccar oluşturma çabalarını, bütünleşme sürecinin ortaya çıkardığı olumsuz iktisadi şartları ortadan kaldırma çabası olarak algılamış, kredi piyasasının milli tüccar oluşturma çabalarında göreceği muhtemel fonksiyonları hemen fark etmişlerdir. Bunun için Türk- Müslüman tüccarın finans sektörü aracılığıyla güçlendirilmesi ve bu yoldan sağlanan kaynaklarla ticaret ve sanayinin yönlendirilmesi mümkün ve gerekli görülmüştür.

II. Meşrutiyet döneminde siyasi iktidar, milli iktisat politikaları çerçevesinde milli sermayeli bankaların kurulmasını teşvik etmiş ve bizzat kurulmalarında önayak olmuştur. Bu dönem başlayan milli banka kurma teşebbüsleri sonucunda Cumhuriyete kadar 22 milli banka kurulmuştur. Devlet eliyle teşvik edilerek kurulan milli banka niteliğindeki en etkili banka Osmanlı İtibâr-ı Millî Bankası'dır. Türk- Müslüman eşraf-tüccar ve çiftçi tarafından kurulan kredi kurumları sayesinde Osmanlı para piyasası ve kredi kurumları kısmen millileştirilmiştir. O zamana kadar sadece yabancıların ve gayri Müslimlerin uğraş alanı olarak görülen bankerlik ve sarraflık giderek Türk- Müslüman eşrafın eline geçmiştir. Milli Bankalar, özellikle pazar ekonomisinin geliştiği bölgelerde

Türk- Müslüman tüccarlara kredi olanakları sağlamışlardır. Türk- Müslüman tüccarın rekabet gücünü artırarak iktisadi alanda güçlenmesine sebep olan bu durum, sermaye birikimine yol açmıştır. Nitekim II. Meşrutiyetin sonuna doğru, taşra kökenli Müslüman tüccarların ortaya çıktığı görülmektedir.

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında liberal politikalar ön plana çıkmışsa da iktisadi gelişme geleneksel şekilde yalnızca piyasa güçlerinin işlemesine bırakılmamış, ulusal ekonominin oluşturulması hususunda Devlet, ekonomiye aktif müdahale etmiştir. Ekonominin millileştirilmesi doğrultusunda milli tüccar oluşturma çabaları bu dönemde de devam etmiştir. 1923- 1929 döneminde ekonominin yeniden inşasına yönelik olarak hedeflenen milli iktisat politikası çerçevesinde, sermaye kazançlarının milli unsurlara aktarılması ve bu kazançların süreklilik kazanması için ekonominin özel girişim ekseninde örgütlenmesi düşünülmüş, bu husus milli bankalar üzerinden yürütülmüştür. Cumhuriyetin ilk yıllarında siyasal iktidar tarafından veya siyasal iktidar çevresinde kredi piyasasını ülke çapında örgütlemek amacıyla yoğun bir bankacılık hareketi görülmüştür. 1929 yılına gelindiğinde Türk bankacılık sistemi içinde Sanayi ve Maadin Bankası, Emlak ve Eytam Bankası, gibi ihtisas bankaları, ana ticaret bankası olarak ta İş Bankası devlet yardımı veya aracılığı ile kurulmuştur. Bu bankaların dışında, taşrada kredi sorununa çözüm bulmak amacıyla yerel esnaf- tüccar ve eşraf tarafından milli niteliğe sahip 23 yerel banka kurulmuştur. Genellikle tek şubeli olarak kurulan milli bankalar, ticari faaliyet alanını genişletmek isteyen milli tüccarların kredi taleplerini kısmen karşılayabilmişlerdir.

İş Bankası, ülke tasarruflarının ulusal bir kurum aracılığıyla Türk müteşebbislere aktarılması, milli ticaret ve sanayi alanındaki finansman ihtiyaçlarının karşılanması düşüncesiyle kurulmuştur. Bu düşünceye uygun olarak, devlet ve özel teşebbüs arasındaki bağlantının uygun bir zemine oturtulması için banka, devlet tarafından yönetilen ve denetlenen fakat özel sermaye tarafından sahip olunan bir kurum olarak ortaya çıkmıştır.

İş Bankası'nın bankacılık faaliyetleriyle, milli tüccar oluşturma çabalarına katkısı genel olarak üç yöntemle gerçekleşmiştir. Birincisi, özel sermayeyle birlikte kurduğu iştirakler yoluyla. Türkiye İş Bankası, öncelikle ihtiyaç duyulan ve yurt içi

olanaklarla gerçekleştirilebilecek mallar sanayisinin kurulması, yabancılar tarafından işletilen ve genellikle imtiyaz konusu olan alanlardaki kuruluşların millileştirilmesi, tarım ürünleri ihracatının sağlanması gibi iştirak yatırımlarının içinde bulunmuştur. İş Bankası iştiraklerinin incelenen dönemdeki bilançolarından, iştiraklerin genel anlamda kârlılık gösterdikleri, üretimi artırdıkları, ihracat yaparak ülke ekonomisine katkıda bulundukları görülmektedir. İştirakler, büyümeyle birlikte faaliyet gösterdikleri alanda piyasaya hâkim olma yoluna girmişlerdir. İş Bankası büyük iştirak yatırımlarıyla bir tür yatırım bankacılığı yaparken özellikle hükümet çevrelerine yakın tüccarların bu iştiraklerden faydalanmalarına ve sermaye birikimlerine sebep olmuştur. Diğer taraftan yatırımlar çarpan etkisi yapmış, yerli tüccar sınıfına yeni ticari fırsatlar doğmuştur.

İş Bankası'nın milli tüccar oluşturma çabalarına katkısında görülen ikinci yöntem, kredi vermek olmuştur. Yerli sanayi üretiminin düşük olması, ithalat ve ihracattaki düşük gümrük hadleri, krediler yoluyla ithalat yapabilen tüccarları zenginleştirmekteydi. Hükümete yakın olmanın verdiği imkânlarla İş Bankası'ndan kredi sağlayan tüccar çevresi, dönemin iktisadi şartlarının ortaya çıkardığı dış ticaret avantajlarından yararlanarak ciddi bir birikim elde etmişlerdir.

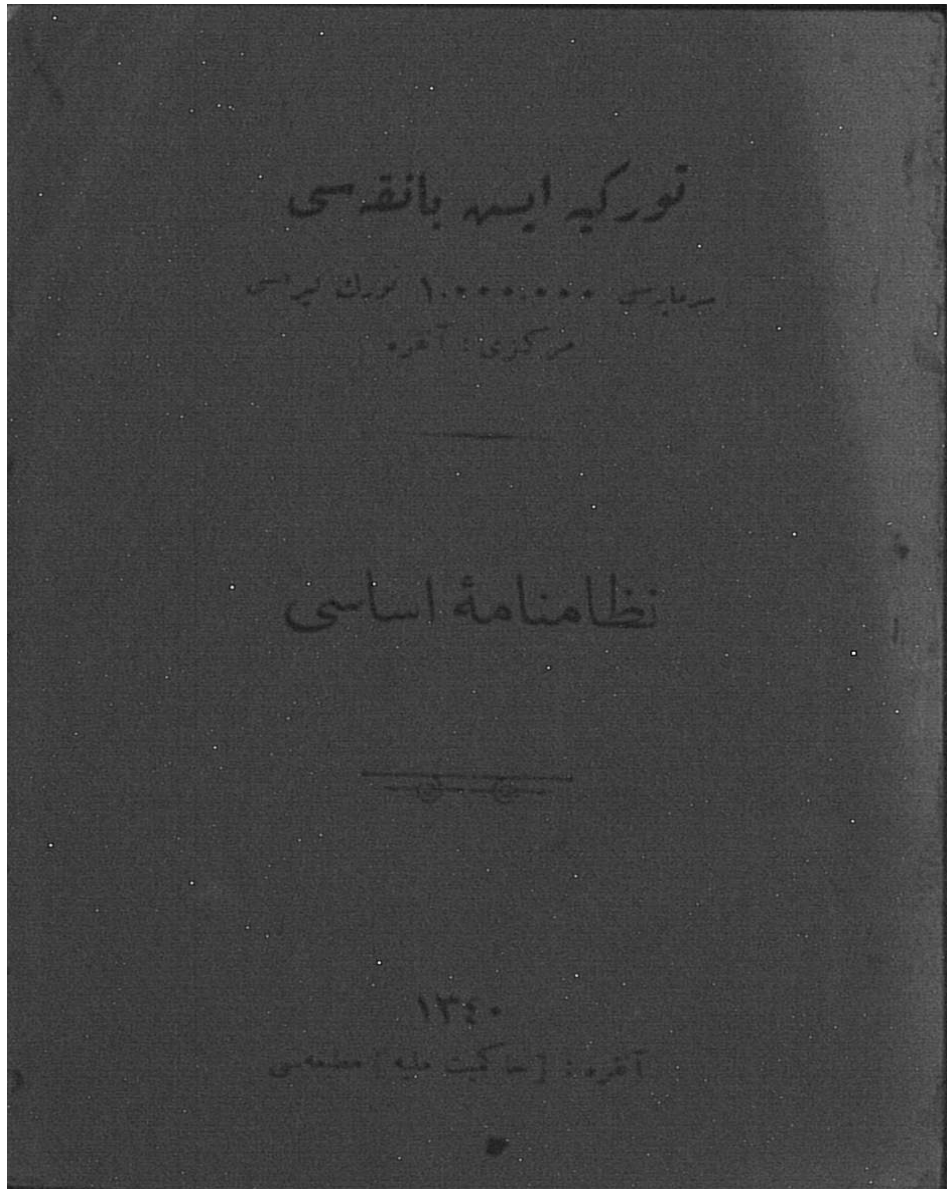
İş Bankası'nın, milli tüccar oluşturma çabalarına katkılarındaki üçüncü yöntem, devlet tekellerinin oluşumunda gördüğü fonksiyonla ilgilidir. Hükümet, ulusal ekonominin bazı alanlarını, yalnız üretimle değil idare ve satışla da ilgili olarak tekelleştirdiğini ilan ettikten sonra bu hakları özel sektöre devretmekteydi. Bir zenginleşme kaynağı olan tekel haklarının devredileceği özel teşebbüslerin organizesi, İş Bankası etrafında şekillenmekteydi. İş Bankası öncülüğünde, nüfuz sahibi tüccar ve bürokratların ortaklığıyla kurulan şirketlere, kuruluşlarından çok kısa bir süre sonra inhisar hakkı verildi. Nitekim incelenen dönemde devlet tarafından verilen şeker, ispirto, kibrit, sigorta, maden işletmeleri, liman işletmeleri gibi büyük inhisarların içinde İş Bankası büyük iştirakçi olarak yer almıştır. Hepsinin kuruluşunda ve işleyişinde ayrıca finansman desteğinde bulunan banka, bu inhisar şirketlerinin teşekkülünde bir sermaye dağıtıcısı haline gelmiştir. Dolayısıyla İş Bankası, bankacılık faaliyetleriyle, yeni ticari organizasyonların kurulmasına ve sermaye birikimlerine yol açmış, milli tüccar oluşturma çabalarında önemli bir işlev görmüştür. Milli tüccar oluşturma

düşüncesini bir politika haline getiren Devlet de, İş Bankası'nın bu işlevi yerine getirebilmesi için hukuki, siyasi ve iktisadi altyapıyı oluşturmuştur.

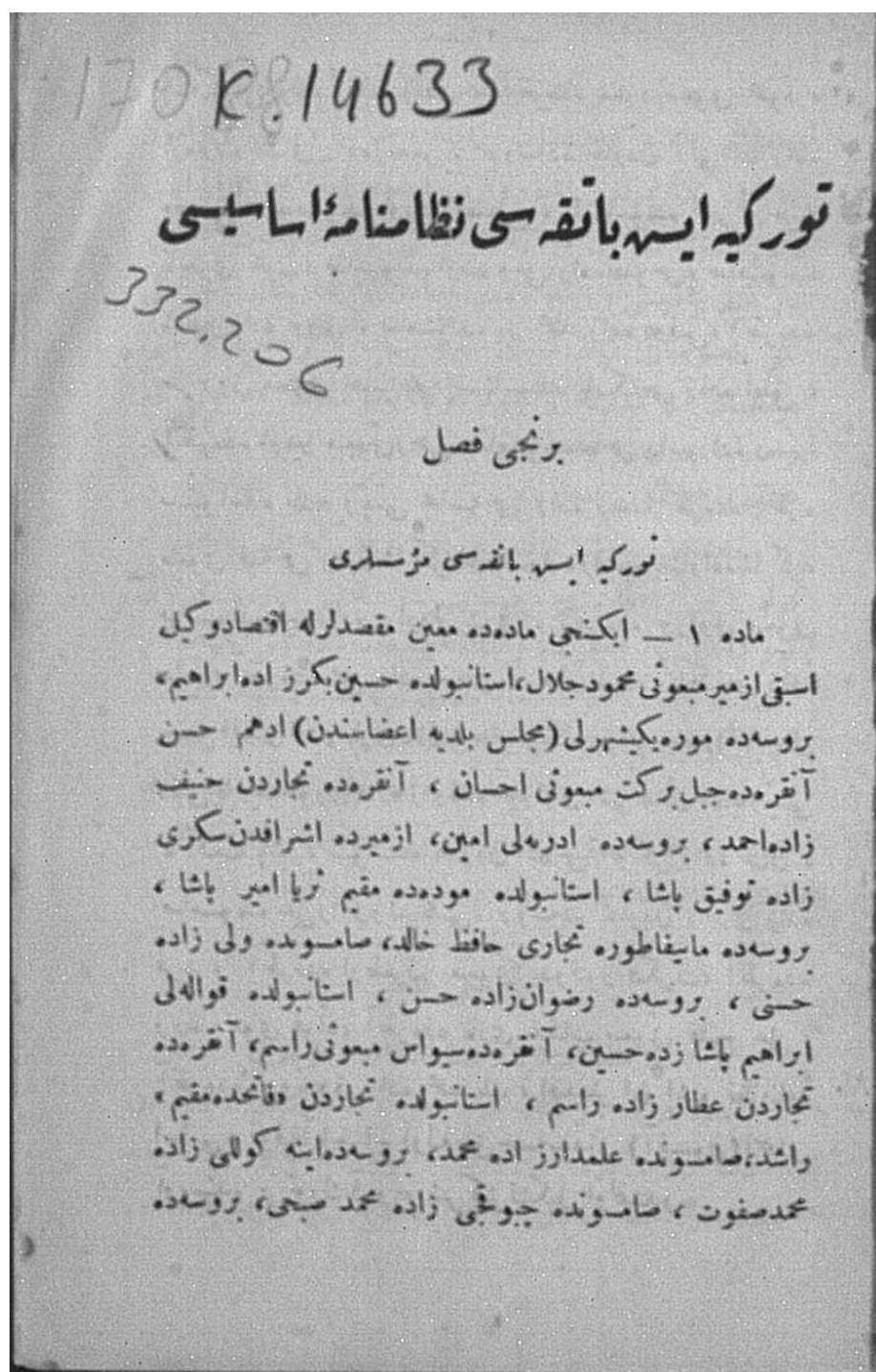
EKLER

EK- 1

Türkiye İş Bankası Nizamname-i Esasi

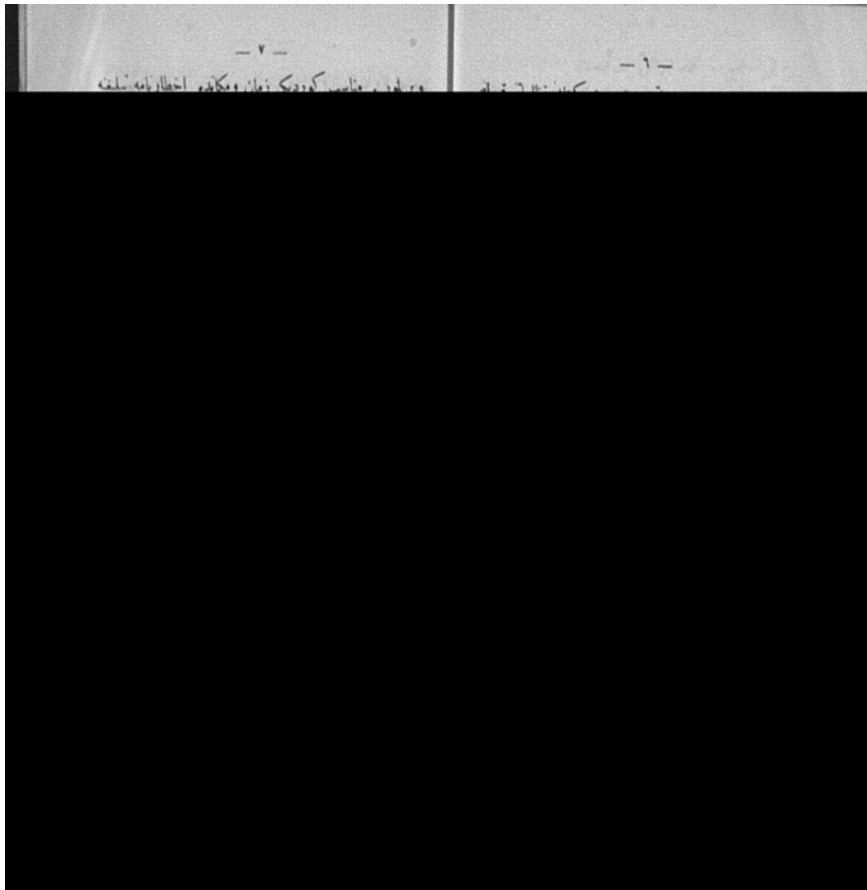
Türkiye İş Bankası Nizamname-i Esasi, Ankara: Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1340.

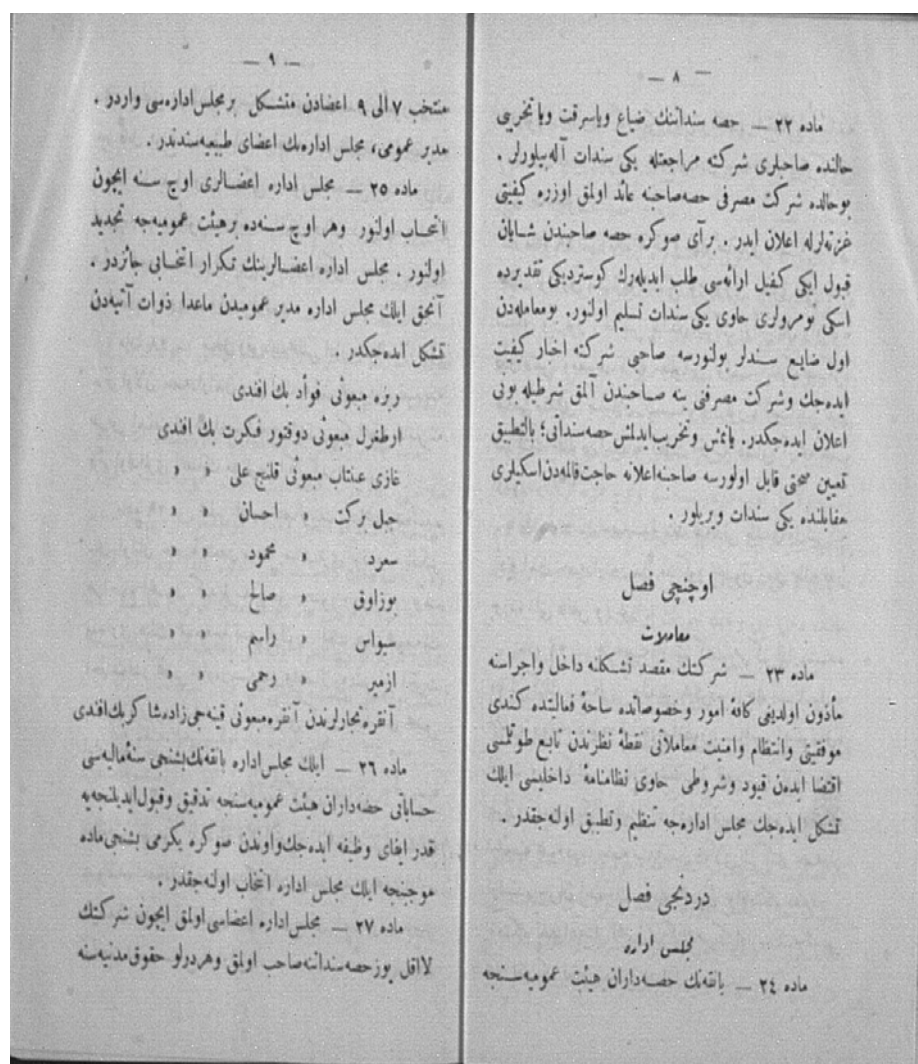

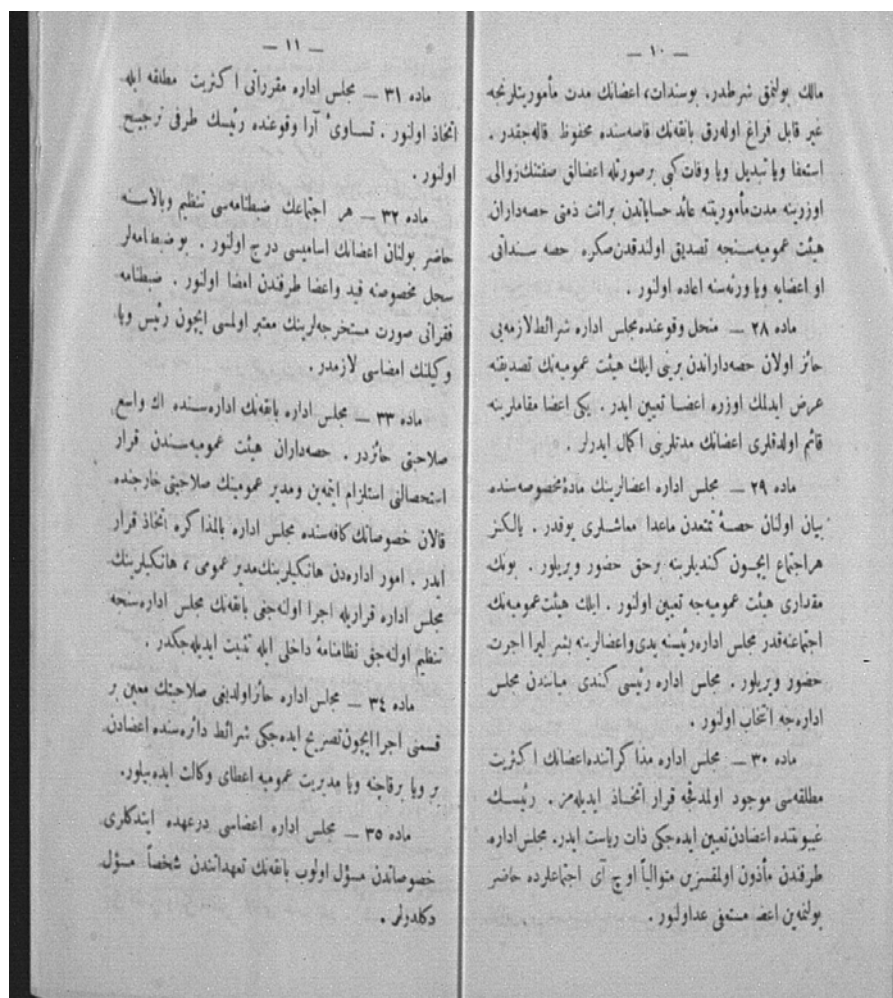
— ۲ — ماده ۳ — شرکت مقصد تشکیلی اولاً علی العموم باقیه معاملات، ثانیاً کافه تشنات زراعی، صناعیه و معدنی و امور نافعه، ثالثاً مردولو اشیا و لوازمی استحصالی، اعمال و پادارکی و علی العموم انشاآت درعهد، و اقامی و بخصوصات همچون شرکت تالیسی، رابطاً بالعموم معاملات تجارتیه و اجرائی کی خصوصاتی کرک کنده نام و حساب و کرک برلی و اجبی مؤسسات ایله مشترکاً و یا خود باوگاهه مؤسسات مذکوره نام و حساب درعهد و اجرا اینکدن عبارتند. اشو خصوصات تجدیدی اولیایوب تعدادیدر. ماده ۳ — شرکت عنوانی، تورکیه این باقمی، اولوب مرکز اداره سی آقره شهریدر. مجلس اداره مک قراریدله تورکیه مک سائر محالیزده و محالک اجنیده شعبه و یا آجته خاها کشادنه و تجارت و تجارت بولند برعه مأذون اوله جقدر. شعبه کشادنده تجارت و کالت اخبار کیفیت ابدیه جکدر. ماده ۴ — شرکت مدت دوامی اشو نظامنامه به توفیقاً تجدید و فسخ و تعطیل ابدیه صورت قطعیه تشکیلی نایمخندن اعتباراً فرق سنده. — ایکنجی فصل — شرکت سرمایه و مقصد سندی و ترمیمی ماده ۵ — شرکت سرمایه سی بر میلیون تورک لیرا سندن عبارت اولوب بهری او تورک لیرا سی قیمتده یوزیک حصه به حقسندره حصه سندی بوجه آتی اوچ تریه قریق ایدلشد.	— ۲ — اینه کوللی زاده محمد رافت، آقرهده سمر مبعونی محمود، از مبرده عشاقی زاده معمر، برو سده تجارتدن آتی آغا زاده مصطفی، صاموئله لورد مصطفی، استانبولده اجزای طیه تاجری نجیب، صاموئله ارضروملی زاده نصوحی، صاموئله شاهین زاده نوری، صاموئله پیر محمد زاده یونس، آقرهده طرزون مبعونی حسن، استانبولده یلیکنجی زاده لطفی، آقرهده از میر مبعونی رحی صاموئله حاجی راسم زاده رسم، سیواسده بلدییه رئیس محاسبی زاده رضا آقرهده آقره مبعونی قیسی زاده شاکر، استانبولده راغب پاشا زاده شاکر، صاموئله قیر زاده برادرلر شوقی، آقرهده بوزاق مبعونی صالح، آقرهده غلی زاده صدقی، صاموئله یلیکنجی زاده حسن اقدی محدودملری عادل، صاموئله دوقنور عاصم (اماسلی دقیق قایقه طوری)، بوزاقده بوزاق اشراقندن بلدییه رئیس نا کف پاشا، سیواسده تجارتدن حاجی ابوبکر زاده عثمان، صاموئله علی رامز و شرکاسی، برو سده تجارتدن رمزی زاده فرید، آقرهده ارطغرل مبعونی دوقنور فکرت، آقرهده ریزه مبعونی فواد، آقرهده غازی عیناب مبعونی قلیچ علی، آقرهده آوودوق زاده محمد بک، اقدیلر ایله اشو نظامنامه اساسی به توفیقاً اخراج اوله جتی حصه سندی (آقسون) ایمانی آرم سنده بر تورک آتوم شرکتی تشکیل اولمشدر.
---	--

- ۲ - تبعیه متحصر بولجقدرد. یکی حصه سندانی اخراج اولدنی تقدیرده برنجی ترتیب اسهام حاملرینک فی اخراج ایله یکی حصه سنداتی مایهه خصوصه حق رجحانی اولجقدرد. خارجه صایلهایی صورتده یکی حصه داران اولدن صوکره اخراج اوله حق حصه سنداتی صائون آلقده عین حق رجحانه مالک اوله جقدرد. بوق حق رجحانک نه قدر مدت طرفده ونه شرائط ایله استعمال اوله جقنی تعیینه مجلس اداره صلاحیتداردر. ماده ۱۰ - حصه سنداری تورکجه یازیلحق و آخر اجلرین اول تصدیق ایچون نوبه لری تجارت وکالت تودیع ایلده جقدرد. ماده ۱۱ - حصه سنداری فراغی، فارغ و مغرورغله ویا وکیل قاونیلری طرفدن امضا ایلش ایکی بیاتنامه اوزرینه و مجلس اداره قرارله اجرا اولور. امهالک باقده دفترلرینده کی قیدی مجلس اداره قرارنه توفیقاً برنامدن دیکرینه نقل اولور. ماده ۱۲ - حصه سندانی مجلس اداره اعضاءه مانندن تعیین ایلده جک ایکی ذالک امضاسی و شرکتک رسمی مهری جای اوله جقدرد. ماده ۱۳ - هر حصه سندینک صاحبی آحق حصه سندینک رأس الماله قدر تادیه ایله مکلف اولوب حصه دارانندن بولدن فضله بر شی طلب اوله ماز. حصه سندانی بذله محسوباً تادیه اوله حق قسطلر بوسندلره شرح ویرلک صورتیه تیت اوله جقدرد. ماده ۱۴ - هر حصه سندنی غیر قابل غیری و اقسام اولدیندن بر حصه ایچون شرکت پالکینر بر صاحب طایر.	- ۴ - برنجی ترتیب : اوزر لیرالی بر حصه ایلمی ترتیب : نوبه لیرالی اوزر حصه اویلمی ترتیب : بشر نوبه لیرالی البشر حصه حصه سندانک نه قدری برنجی ونه قدری ایکنجی و اوچنجی ترتیبلرین اخراج ایلده جکی مجلس اداره طرفدن تیت ایده جقدرد. اشو سرمایه ک تمامی برنجی ماده ده اسامین محور مؤسسل طرفدن امضا و تعهد اولمشدر. ماده ۶ - سرمایه سنک مجموعه طالب قید و امضا و بوزده اونی تحصیل اولدقدن صوکره شرکت صورت قطعیده تشکی ایده جک و معاملات به اشلامفه مآذون بولجقدرد. ماده ۷ - حصه سندانک ربع بدلی قید و امضا معامله سی متعاقب دفعه و متاقیسی مجلس اداره جه کوزله جک لزوم اوزرینه تعیین ایلده جک زمانده دفعه ویا مفسطاً تسویه اولونه جقدرد. ماده ۸ - حصه دار یازیلانلوه بالا آخره شرکتک سندان اصابه مایه ایلک اوزره نامه محور موقت حصه سندنی علم و خبرلری ویرله جقدرد. ماده ۹ - شرکتک حصه سندانی نامه محور و تورک حاملاره منحصر اوله جقدرد. حصه داران هیئت عمومی سنک قرارله شرکت، سرمایه سی اویچ مثله ابلاغه مآذون اوله جق، بولدن فضله ترید ایچون حکومتک مآذونیتی استحصال لازمدرد. شو قدرکه یکی جیقارله جق حصه سندانی دخی نامه محور و تورک
---	--

EK- 1/e

— ۱۳ — مفتش و ملازمین مجلس اداره چه تعیین اولتور . هر هانگی بر سبيله مفتشك ترك وظيفه ايتمی حالده ملازمین بری مفتش اولور . ماده ۴۰ — مفتش و مفتش ملازمی اولتی ایچون لاقفل اولن حصه سندانیه صاحب اولتی لازمدر . مفتشك خدمتی دوام ایتدیکی مدتیجه بو سندلر غیر قابل فراغ اولورق باقیهك قسه سنده محفوظ قاله جقدر . تدقیق ایتدیکی سه حسابی حصه داران هیئت عمومی سهجه قبول اولندقدن صکره مفتشله عائد حصه سندانیه کندیلرینه اعاده اولتور . ماده ۴۱ — مفتشله و برهلهك اجرت نفتش ایتدیگری سه حساباتی تدقیق ایدن حصه داران هیئت عمومی سهجه تعیین ایدیلور . بو اجرتیه استحقاق تماماً اقای و طیفه ایله مکه مقید اولوب بر مدت اقای خدمتدن صکره ترك وظيفه ایدن، وفات و یا هر هانگی برسدیه خدمتدن آیریلانلرو اولنلرک ورزیه اجرت طلب ایده مزله . بر سه حساباتی ایچون مفتش تعیین ایدیلور ایرتسی سه دخی مفتش انتخاب اوله ییلور . ماده ۴۲ — مفتشلر باقیهك بوتون حسابات و معاملاتیه تدقیق و مراقبه ایتك صلاحیتی حایر درلر . بوتون دفترلری، غارانی ضبط و دفترلری و محررانیه محالریده تدقیق و مراقبه ایده ییلورلر . مجلس اداره هر آلتی آی نهایتده باقیهك مطلوبات و تهیداتی مبین جدوللاری مفتشله اعطا ایده جکدر . نتیجه تدقیقاتی مبین مفتشله حصه داران هیئت عمومی سه راپور تقدیمله مکلفدرلر .	— ۱۲ — — بشنچی فصل — مدير عمومی ماده ۳۶ — مدیر عمومی مجلس اداره چه انتخاب اولتور . عزلی دخی عین وجهله اجرا اولتور . مدیر عمومیک معانی مجلس اداره چه تعیین اولتور . بوندن ماعدا مجلس اداره اعضای صفتله معین حصه تنه اشتراك ایدر فقط اجرت حضور آلاز . ماده ۳۷ — مدیر عمومیک مجلس اداره اعضای سائرهمی کچی حصه سندانیه ایجابیدن اولسی شرط دکلدور . فقط تورک اولسی مشروطدر . ماده ۳۸ — باقیهك بالعموم معاملات اداره سی مدیر عمومی به مودوع اولوب اداره مرکزیه مدیرلرینک و باقیه نامه امضا وضعه ماذون مأمورینک نصب و عزلی و مقدار معاشلری مجلس اداره به تکلیف و مأمورین سائرهمی سبالا خره مجلس اداره به یلدریمک اوزره — رأساً نصب و عزل ایدر . و مقدار معاشلری تعیین ایلر . باقیهك بالعموم مأمورین، اوامری مدیر عمومیدن تلقی ایدرلر . — آیشینچی فصل — مفسر دفتسر موزملری ماده ۳۹ — هر سه احتیاجنده حصه داران هیئت عمومی سی یکی مفتش و یکی مفتش ملازمی انتخاب ایدر . ایلک سه ایچون
--	--

— ۱۷ — ماده ۵۵ — مجلس اداره اعضائے عائد حصہ سندائی پانچو و مجلس اداره اعضائے مسئلہ دائر مسائلہ نصاب اجتماع داخل عد ایدلیرسده صاحبیرسده بو مسئلہ حقده کی مفرانده حق رأی بخش اینچر . ماده ۵۶ — هیئت عمومیہ مذکراشدہ اکثریت مطلقہ ایلہ قرار اتخاذ اولور . تساوی آرا وقوعندہ رئیس طرفی ترجیح اولور . آنحق قرار ویریلن مسائل الی بشنچی مادهده کی مسائل ایلہ رئیس حق رأی یوقدر . مجلس اداره اعضائے انتخابده اکثریت مطلقہ ایلہ اولور . برخی انتخابده اکثریت حاصل اولمازسه ایکنچی انتخابده صبرہ ایلہ اک جوق رأی قازمانلر انتخاب اولورلر . تساوی آرا حالندہ آره نرندہ قرعه کشیدہ اولور . ماده ۵۷ — هیئت عمومیہ مذکرائی اینچون بر مضبطہ منظم اولور . مضبطہ اشتراک ابدن حصہ دارانک عددیلہ اقامت کاهلری، مالک اولدقلری — کرک بالوکاله کرک بالاحاله — حصہ سندائیک مقداری ونومرولری درج اولور . ورئیس وکاتب ایلہ تصنیف وجمع آرایہ مأمور ایکی ذات طرفندن امضا اولور . ماده ۵۸ — کرک علی الماده وکرک فوق الماده هیئت عمومیہ اجتماعلرندہ بر قومیدیر بولدیبرقی اوزره کیفیت یوم اجتماعدن اولن بش کون اول تجارت وکالت بیلدیبرلور . مجلس اداره ودفتری راپوریلہ سنک پانچو و سائر اوراق حسابینک پرر	— ۱۶ — ایدیلہ جک وکالتهمینی یوم اجتماعدن لائقل بش کون اول سندات جدولیلہ برلکده مجلس اداره به تودیع ایدہ جکدردر . آنحق اصل حصہ دار بر دائره رسمیه ویاشرکت ویاخود صغیر و محجور ایلہ بولورک وکیل قانونیلری وکالتهمه اعطاسنه مجبور دکادرلر . ماده ۵۹ — هیئت عمومیہ اشتراک ابدن حصہ داران اجتماع جدولی امضایه مجبوردر . هیئت عمومیہ مجلس اداره رئیس و غایبندہ مجلس اداره اعضائی میاسدن انتخاب اولان ذات ریاست ایدر . حاضر اولانلردن اک زیاده رایہ مالک ایکی ذات تصنیف آرایہ مأموردر . کابی رئیس تعیین ایدر . ماده ۶۰ — هیئت عمومیہ مذکراشمی مجلس اداره طرفندن تنظیم و یوم اجتماعدن لائقل اون بش کون اول اعلان اولور . لائقل اون بیک حصہ مالک حصہ داران طرفندن تحریر مجلس اداره به یوم اجتماعدن اون بش کون اول ویریلن طلب نامده کی مسائل دخی روزنامہ به درج اولور . آنحق بو مسائلک مذکراشمی اینچون طلب ابدن حصہ دارانک لائقل نصفی اجتماعده حاضر بولمیلدر . ماده ۶۱ — روزنامہ به داخل مواد حقده هیئت عمومیہ قرار اتخاذ ایدنجه به قدر اجتماعک نمادیسنه رئیس قرار ویرر . ماده ۶۲ — حصہ داران الی حصہ به مقابل بر رأی صاحبی در . حصہ دارانک رأی محدود اولیوب هر الی حصہ به مقابل بر رأی صاحبی درلر .
---	--

- ۱۹ - ماده ۶۱. - نفعات صافیهن احتیاط آخیمه قریق اولدقدن صوکره بقیه دن اول بول حصه دارانه وضع ابدیلن سرمایه اوزرندن یوزده آلتی توزیع اولنور. هر هانکی سنه عانی اشبو یوزده آلتی بی ناعین ایزسه قصانی احتیاط آخیمه سندن اکیال اولنور. فقط احتیاط آخیمه سندن آلتان مبالغه سنین آتیه نفعات سندن اقراز ابدیلی ایجاب ایدن بوج مایه نده در. ماده ۶۲. - برنجی حصه نفع اوله ق حصه دارانه یوزده آلتی و برله کدن صوکره مابقی نفعات صافیهن یوزده آلتی ایکنجی نفع اوله ق حصه دارانه یوزده آلتی بی مجلس اداره اعضا لریه منساویاً یوزده بی باقه مأمور لریه یوزده آلتی فوق العاده احتیاط آخیمه حساب قریق و مابقی یوزده آلتی مؤسسه اعطا اولنور. ماده ۶۳. - شرکت حصه سنداندن لافل یوز حصه آلتلر شرکت مؤسس عد اولنور. و کندی لریه بر مؤسس حصه بی وریلیر. ماده ۶۴. - وعده لری جولیدن اعتباراً بی سنه طرفده آرانیلما یان حصه نفعات باقه لره اولقی اوزره مرور زمانه اوعزار. - طقوزنجی فصل - شرکت قسیمی و نمردی و ابر شرکت ابر بر لشمی، نظامنامه اساسی لک نصیبی، سرمایه لک زیاده بریا نصیبی ماده ۶۵. - اولجه تمید مدت ابدیلیکی تقدیرده مدت	- ۱۸ - صورت لری وکالت مشارالیه اون کون طرفده کوندر لک مجبوریدر. - سکزنجی فصل - شرکت سنه مالیسی، بونجوسی، نفع و احتیاط آخیمه ماده ۵۹. - شرکت سنه مالیسی کانون نانی استاندن کانون اول اوتوز برنجی کونه قدر نام بر سندهر. ایلک سنه مالیسی شرکت صورت قطعیده اشکلی تاریخ سندن اعتباراً متان کانون اولک اوتوز برنجی کونه قدر کججک مدتی اخوا ایده جکدر. هر سنه مالی ایشون شرکت وضعیت عمومی مالیسی اراده ایدن بلانجو تنظیمی مجبوریدر. هیت عمومی اجتماعدن اونی بی کون اول بلانجو ایله کار و ضرر حسابک و مقش لرا یوزر لک مطبوع صورت لری مرکز اداره ده طلب ایدن حصه دارانه و برک اوزره حاضر بولدر لره جقدر. ماده ۶۰. - شرکت معاملات عمومی سندن متحصل وارد ایدن کافه مصارف تزیل ابدل کدن صوکره قان نفعات صافیهن یوزده بی احتیاط آخیمه اوله ق اقراز اولنور. احتیاط آخیمه سرمایه لک بر منله بالغ اولنجیه قدر قریق اولنور. بر سنه لک معاملات حاصل اولان ضرر لری هیت عمومی قرازله بو احتیاط آخیمه سندن تسویه ابدیلیر. قریق ابدیلن احتیاط آخیمه سنک وجه استعمالی هیت عمومی چه لچین ابدیلیر.
---	--

— ۲۱ — — اوتچی فصل — امطام منفرد ماده ۶۹ — علی العموم مأمورین دولت و دیگر باقیه لرتک مدبر لریله مرخص اعضاری مجلس اداره به داخل اوله مازلر . ماده ۷۰ — عینی تجارتخانه لک شرکاسی و اوجنی درجه به قدر اولان اقباسی بر لکده شرکنت مجلس اداره سنده و یا مفتش لکرنده بوله مازلر . ماده ۷۱ — افلاس و یا تعطیل ثادات ایله بن مجلس اداره اعضاری مستحق عد اولتورلر . مفتش لر و مفتش ملازم لری ده عینی حالده در . ماده ۷۲ — مدبر عمومی و سایر مأمورلر باقیه لک منفعت حادم اولاجنه دائر مجلس اداره جه برقراره مستند اولقسن بن دیگر باقیه ده بوله مازلر . قول لک تیف و باقو مایه بت بر شرکنده دخی محدود مؤلفی مستلزم بر صفت اکسساب ایده مزلر . ماده ۷۳ — باقیه لک بوتون مأمورین و مستخدمین ملک ایجابی اولان اسراری محافظه مجبوریتده اولوب بوکا رعایت ایتمدیکی نین ایدنلر در حال عزل اولتورلر . ماده ۷۴ — شرک برده به مخصوص اوله رق اشبو نظامنامه اساسیدن الی عدد مطبوع نسخه سی تجارت و کانت نودیع ایده جکدر . شرکنت تشکیک و سائل لازم الیه علی الاصول اعلان اوله جقدر .	— ۲۰ — معینه سنک حائلده شرکنت منسج عد اوله جقدر . شرکنت سرمایه سنک نصفی ضایع ابتدکی تقدیرده فسختی مجلس اداره هیئت عمومی به عرض ایدر . شرکنت فسختی تحققی ابتدکی حالده هیئت عمومی برویا رقاچ تصفیه مأموری تعین ایده جکدر . بومامورلر هیئت عمومی لک قراری و حکومتک تصدیقه شرکنت منسوجه لک مطلوبات و تمهیداتی و موجوداتی نقد و یا اسهام مقابلنده دیگر بر شرکته و یا شخصه دور ایده بیلور . شرکنت کافه اموال منقوله و غیر منقوله سی نقده تحویل، مطلوبانی تحصیل و دیونی تسویه ایدلر . ماده ۶۶ — هیئت عمومی تصفیه معاملاتی دوام ابتدکی مدتیجه صلاحیت سابقه سی محافظه ایدر . تصفیه نتیجه سنده کافه دیونک تصفیه سندن صورکه بقه قالان خود و احتیاط آخیره لی حصه داوا به توزیع اولتور . ۶۷ — هیئت عمومی به شرکنت اشبو نظامنامه اساسی تعدیل ایده لک اولورسه اشبو تعدیلات حکومتک تصدیقه اقراران ایتمدیکه مرعی اوله ماز . ماده ۶۸ — هیئت عمومی سرمایه شرکنت تربیدی دیگر بر شرکنت الیه بر لشمسی و یا سرمایه لک تزیلی و یا خود سرمایه سنک نصفی تجاوز ایتمک اوزره تحویلات اخراجی تحت قراره آلابیلور . آتیق بو خصوصانه قرار و بره لک اولان هیئت عمومی ده علی الماده نصاب کافی اولوب سرمایه شرکنت لافل ثنائی اشبو هیئت عمومی ده تئیل ایدلش اولتی و مقررات واقعه حکومتجه تصدیق ایدلک شرطدر .
---	--

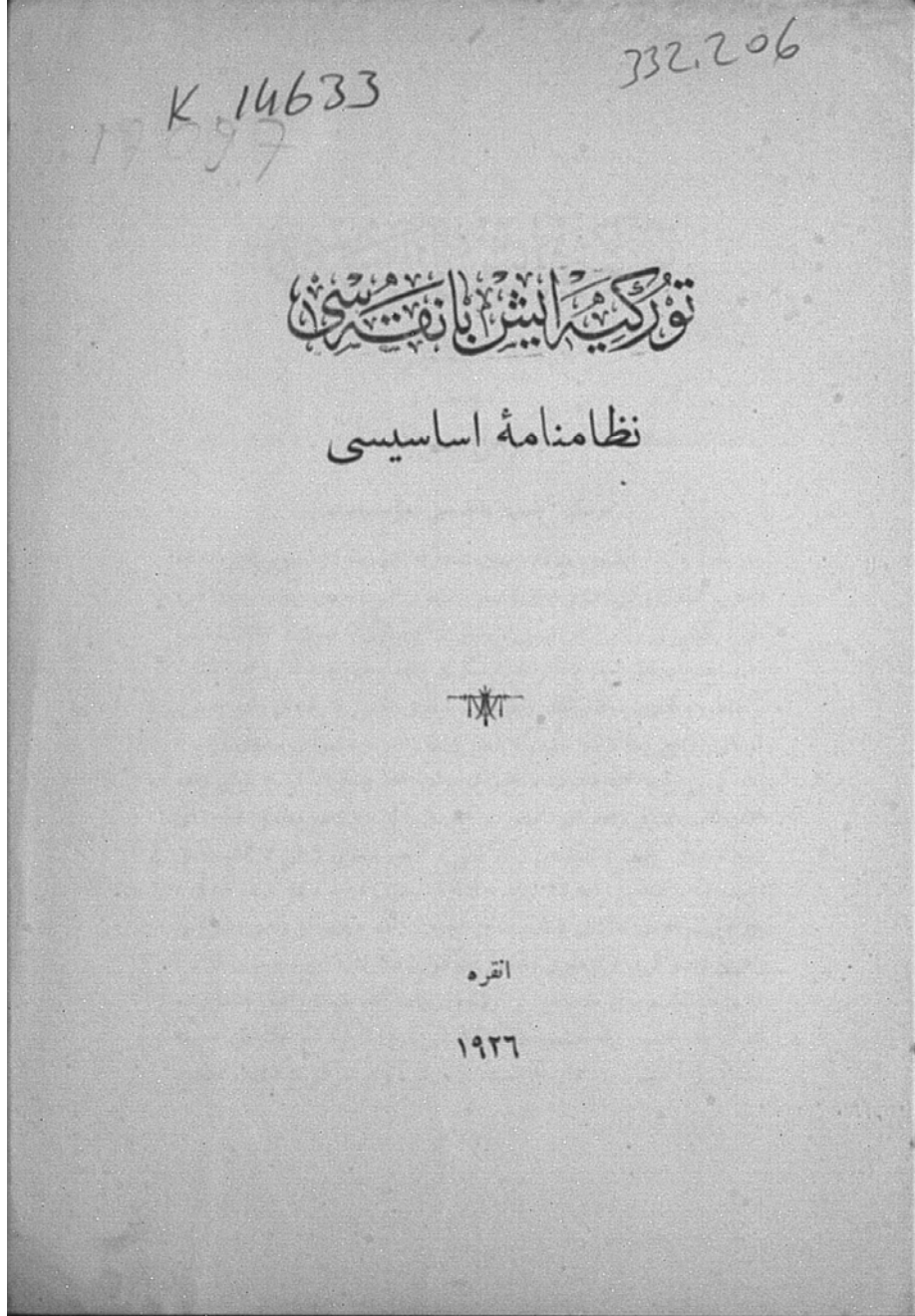
— ۲۲ —

ماده ۷۵ — شرکت ایستانتیق اداره سه هر سه تودیع
اوله جق نمونه توفیقاً معاملاتق مبین بر خلاصه ورقه سی
ویره جکدر .

ماده ۷۶ — اشخاص حکمیه نك اموال غیر منقولیه تصرفی
حقند کی قانون احکامه توفیقاً شرکت کندی احتیاجی و یا
تأسیس ابتدکی دیگر شرکتلرک احتیاجی ایچون مقتضی اموال
غیر منقولیه تصرف ایده بیلور .

EK- 2

Türkiye İş Bankası Nizamname-i Esasi

Türkiye İş Bankası Nizamname-i Esasi, Ankara, 1926.

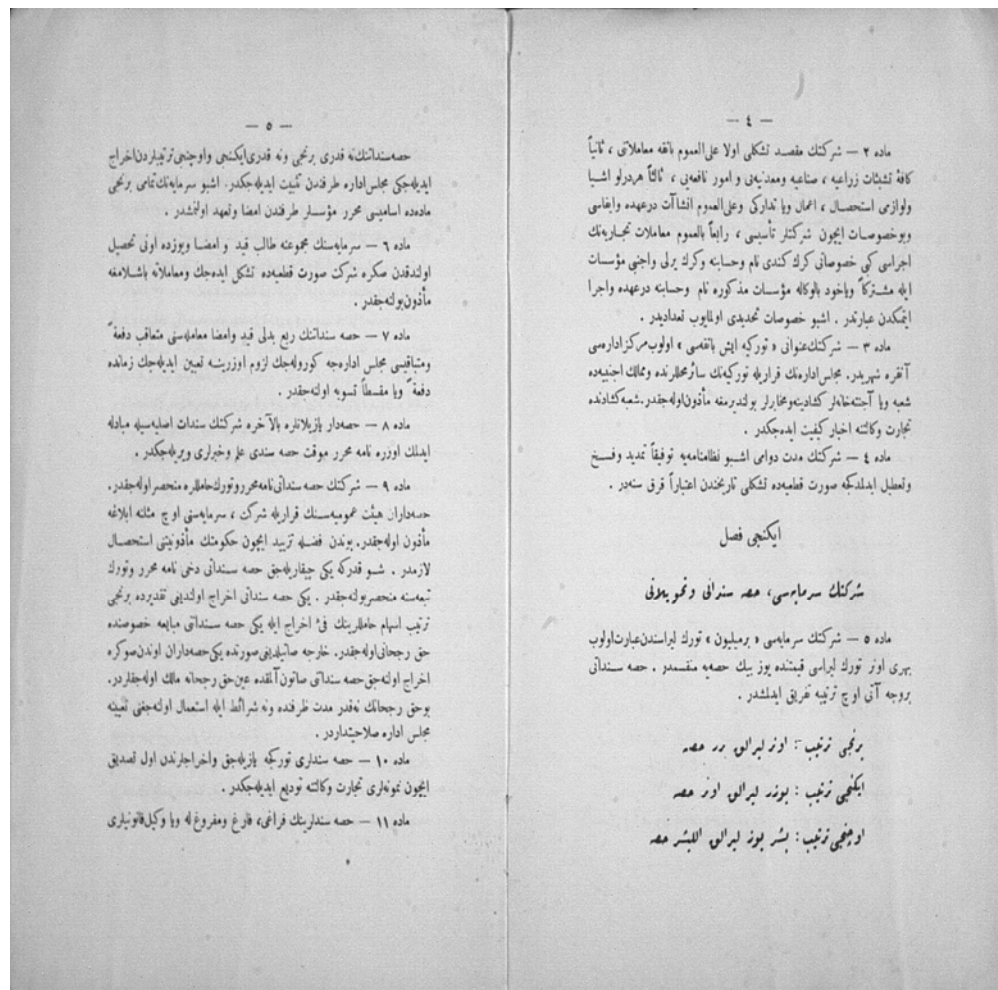
تورکیمیشین بانقہ سی

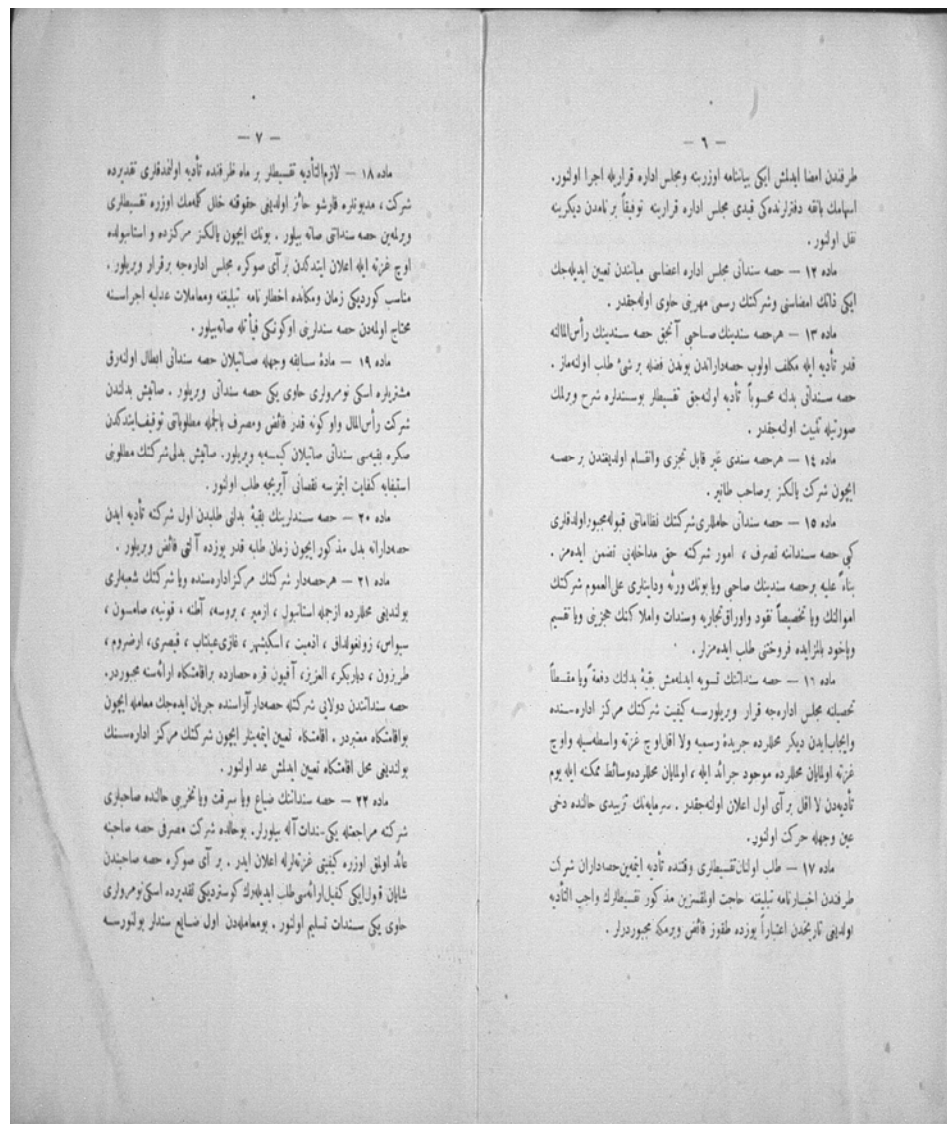
نظامنامہ اساسی

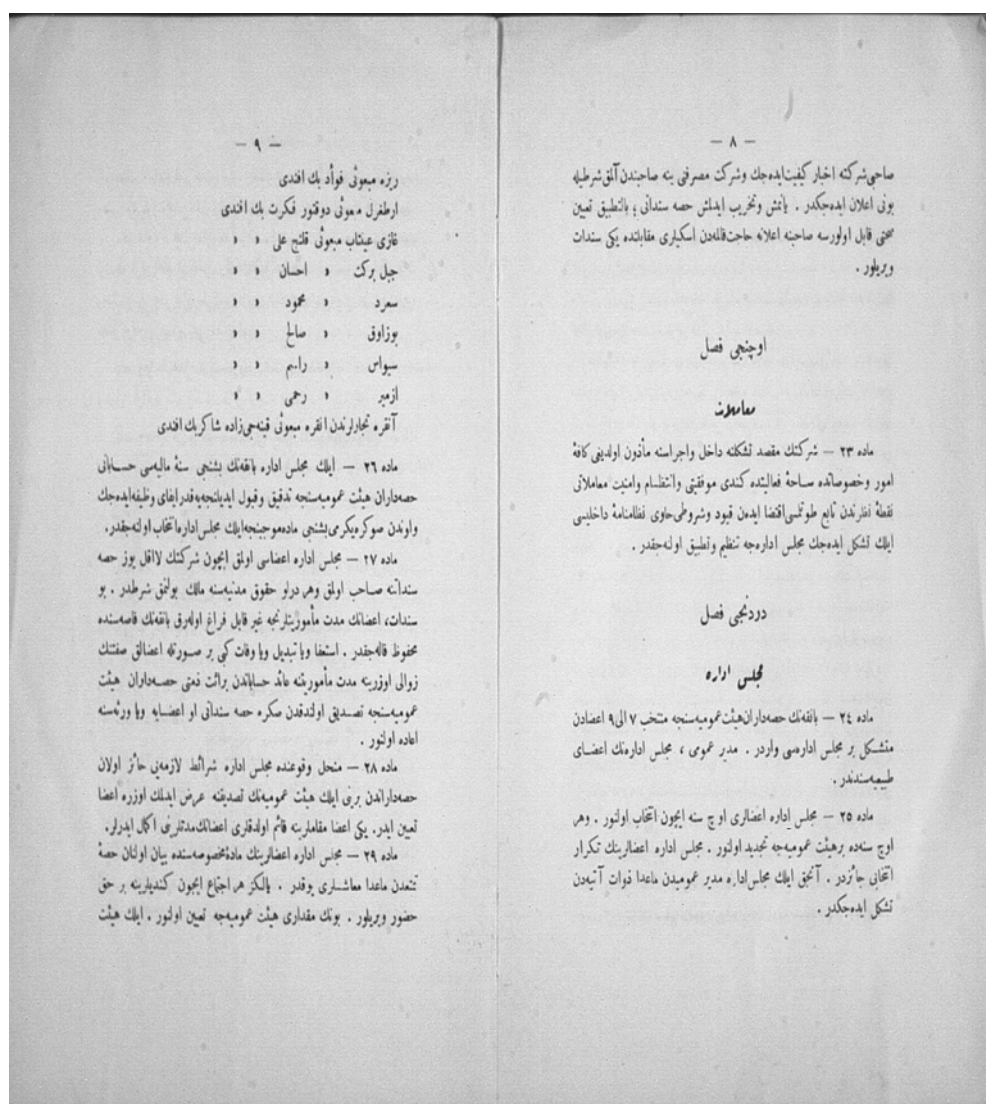
برنجی فصل

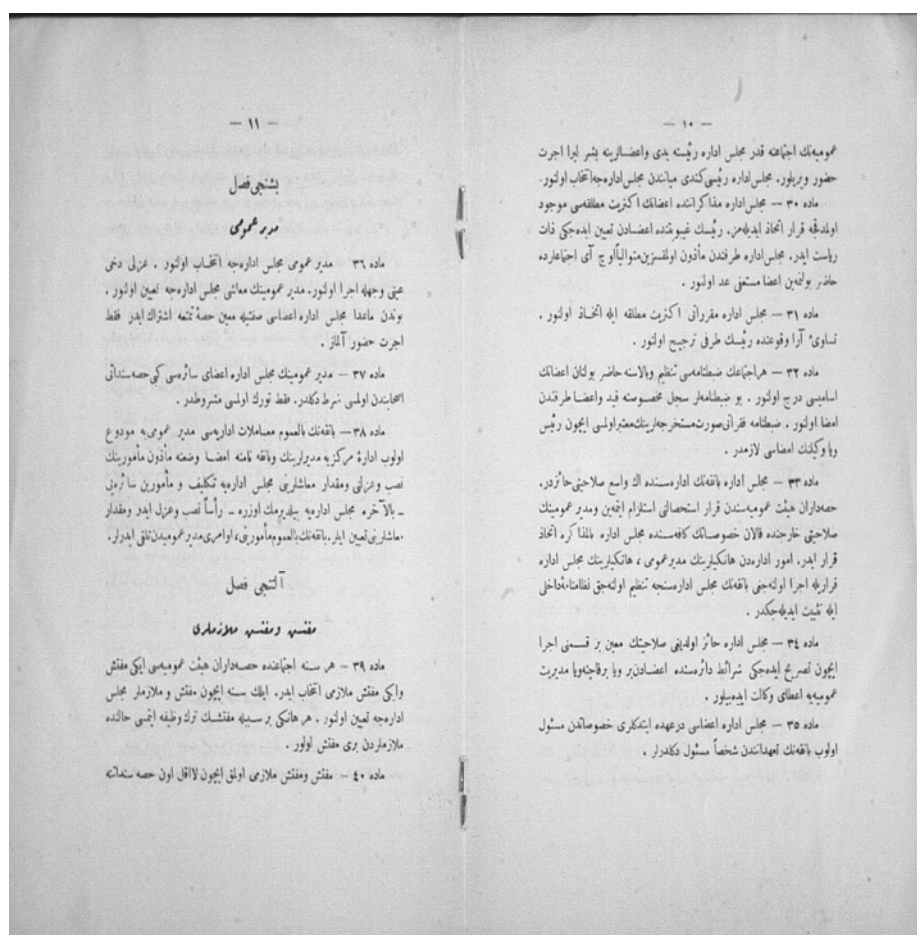
تورکیمیشین بانقہ سی مؤسسری

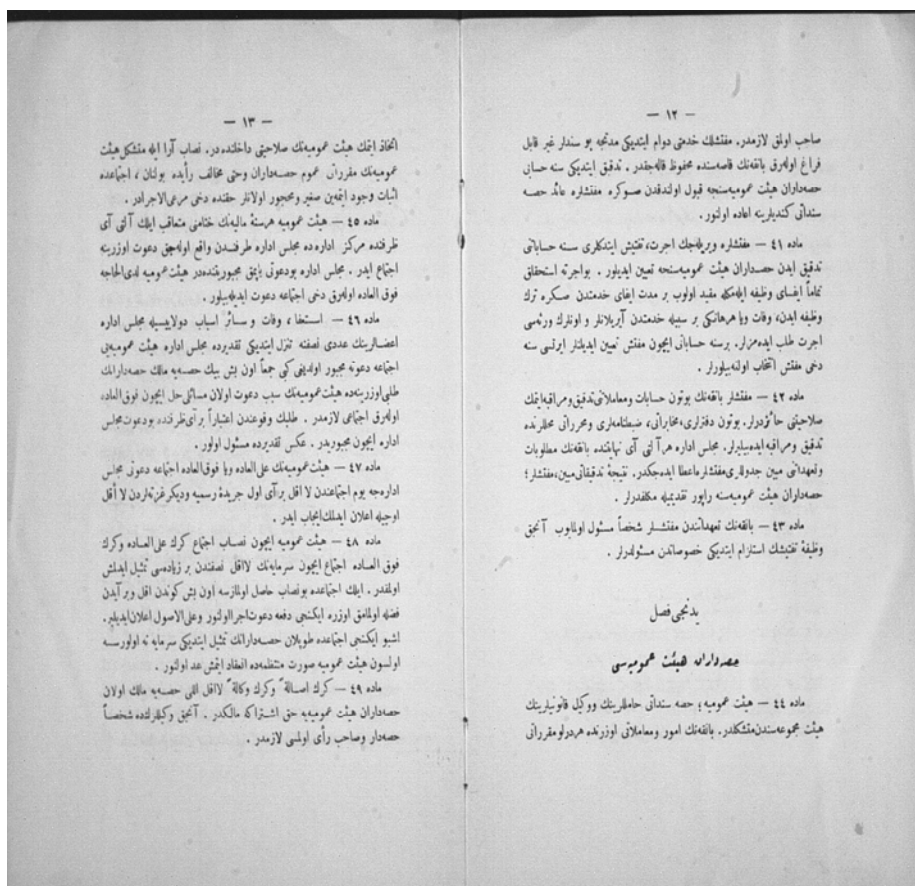
ماده ۱ - ایکنجی ماده ده معین مقصد لرله اقتصاد وکیل اسبقی وسابق مبادلہ، اعمار و اسکان وکیل محمود جلال، سعرد مبعوثی محمود، حسین بک زاده ابراهیم، موردہ یکیشهرلی زاده ادم حسن، جیل برکت مبعوثی احسان، تجارندن حنیف زاده احمد، ادرنہلی امین، اشرفدن سکری زاده توفیق پاشا، ثریا امیر پاشا، مانفاطورہ تجاری حافظ خالد، طریزون مبعوثی حسن، رضوان زاده حسن، قوالہلی ابراهیم پاشا زاده حسین، عطار زاده راسم، سیواس مبعوثی راسم، اینہ کوللی زاده محمد صفوت، جیوٹچی زاده محمد صبیح، اینہ کوللی زاده محمد رأفت، عشاقی زاده محمود معمر، تجارندن آلتی اغا زاده مصطفی، اجزای طیبہ تاجری نجیب، یلکنجی زاده لطفی، ازمیر مبعوثی رحیمی، محاسبہچی زاده رضا، قینہجی زاده شا کر، بوز اوق مبعوثی صالح، نعلی زاده صدقی، بوز اوق اشرفدن عاکف پاشا، حاجی ابوبکر زاده عثمان، علی رامرز وشرکاسی رمزی زاده فرید، ارطغرل مبعوثی دوکتور فکرت، ریزہ مبعوثی فؤاد، غازی عینتاب مبعوثی قلنج علی، آووندوق زاده محمد بک، راغب پاشا زاده شا کر بک افندیلر ایله اشبو نظامنامہ اساسیہ توقیفاً اخراج اولمحق حصہ سندانی (آقسیون) انجانی آرمسندہ برتورک آتونیم شرکتن تشکیل اولمشدر.

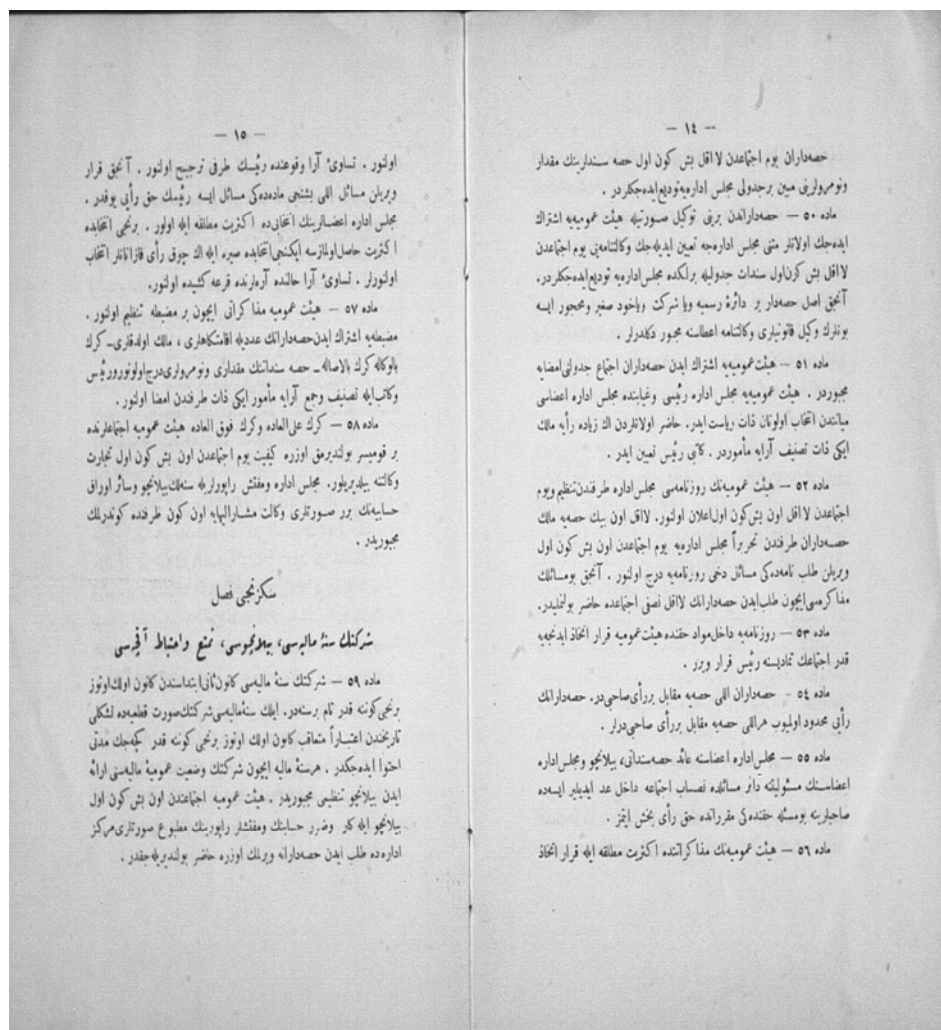

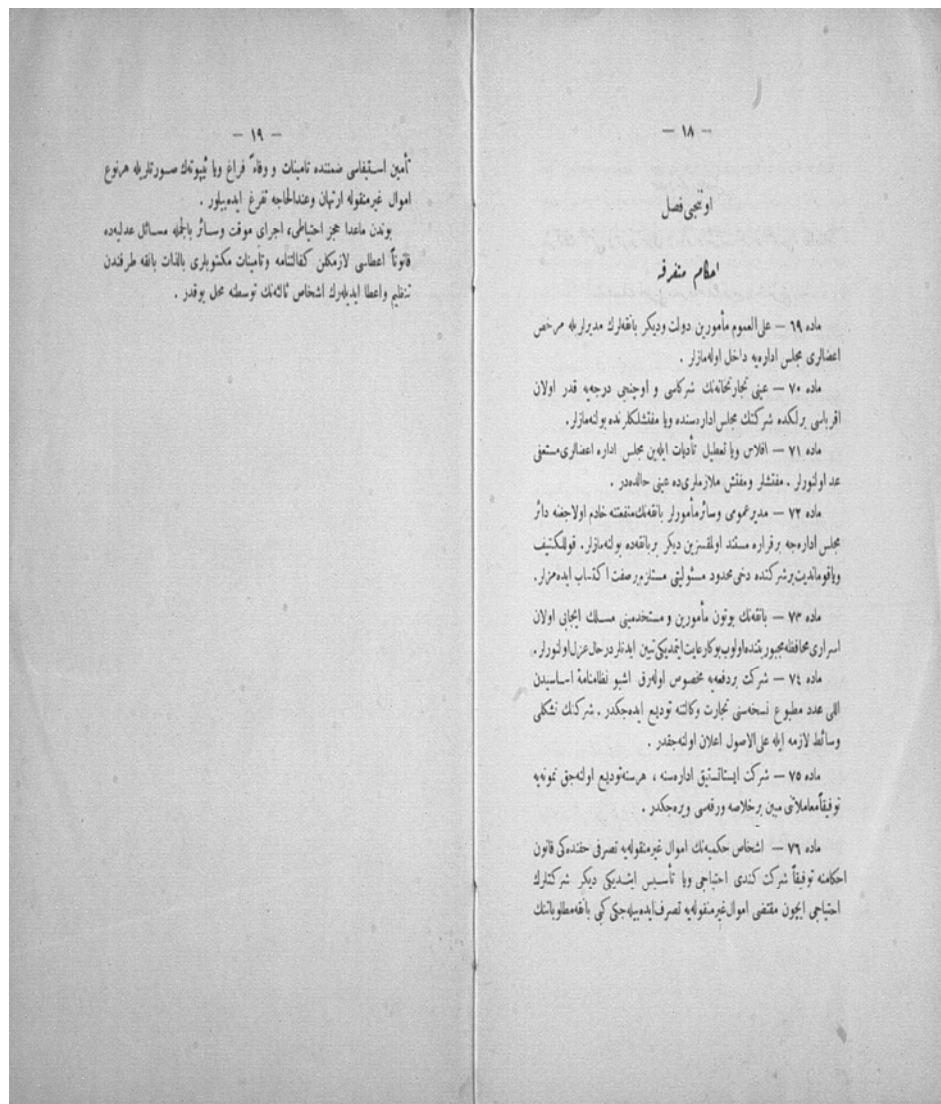

EK- 3/a

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Sermayesi 1.000.000 Türk Lirası
Merkezi: Ankara
NİZAMNAME-İ ESASİ
1340
Ankara Hâkimiyet-i Milliye Matbaası

Birinci Fasl
Türkiye İş Bankası Müessisleri

Madde-1-İkinci Maddede Muayyen maksatlarla İktisat Vekil-i Esbabı İzmir Mebusu Mahmud Celal, İstanbulda Hüseyin Bekir zade İbrahim, Bursada Mora Yenişehirli (Meclis-i Belediye azasından) Edhem Hasan, Ankarada Cebel-i Bereket Mebusu İhsan, Ankarada tüccardan Hanif zade Ahmet, Bursada Edirneli Emin, İzmirde eşrafdan Sekri zade Tevfik Paşa, Bursada Manifatura tüccarı Hafız Halid, Samsunda Veli zade Hüsnî, Bursada Rıdvan zade Hasan, İstanbulda Kavalalı İbrahim Paşa zade Hüseyin, Ankarada Sivas mebusu Rasim, Ankarada tüccardan Atar zade Rasim, İstanbulda tüccardan Fatihde mukim Raşid, Samsunda Alemdar zade Mehmed, Bursada İnegöllü zade Mehmed Safvet, Samsunda Çubukcu zade Mehmed Subhi, Bursada İnegöllü zade Mehmed Refet, Ankarada Sird mebusu Mahmud, İzmirde Uşşaki zade Muammer, Bursada tüccardan Altı Ağa zade Mustafa, Samsunda Lord Mustafa, İstanbulda eczayı tıbbiye taciri Necib, Samsunda Erzurumlu zade Nasuhi, Samsunda Şahin zade Nuri, Samsunda Pir Mehmed zade Yunus, Ankarada Trabzon mebusu Hasan, İstanbulda Yelkenci zade Lütî, Ankarada İzmir mebusu Rahmi, Samsunda Hacı Rasim zade Rüstem, Sivasda belediye reisi Muhasebeci zade Rıza, Ankarada Ankara mebusu Kınacı zade Şakir, İstanbulda Ragıp Paşa zade Şakir, Samsunda Kır zade biraderler Şevki, Ankarada Bozok Mebusu Salih, Ankarada Nemli zade Sıdkı, Samsunda Yelkencizade Hasan Efendi mahdumları Adil, Samsunda Doktor Asım (Amasyalı dokuma fabrikatörü), Bozokda Bozok eşrafından belediye reisi Akif Paşa, Sivasda tüccardan Hacı Ebubekir zade Osman, Samsunda Ali Ramiz ve şürekası, Bursada tüccardan Remzi zade Ferid, Ankarada Ertuğrul mebusu Doktor Fikret, Ankarada Rize mebusu Fuad, Ankarada Gazi Ayıntab mebusu Kılıç Ali, Ankarada Avunduk zade Mehmed Bey, efendiler ile işbu Nizamname-i Esasî'ye tevfi kan ihraç olunacak hisse senedatı(Aksiyon) esbabı arasında bir Türk Anonim Şirketi teşkil olunmuştur.

Madde 2- Şirketin maksad-ı teşekkülü evvela alel umum banka muamelatını, saniyen kaffe-i teşebbüsat-ı ziraiye, sanaiye ve madeniyeyi ve umur-u nafiayı, salisen her türlü eşya ve levazımı istihsal, imal ve tedariki ve alelumum inşaat deruhde ve ifası ve bu hususat için şirketler tesisi, rabian bilumum muamelat-ı ticariyenin icrası gibi hususatı gerek kendi nam ve hesabına ve gerek yerli ve ecnebi müessesat ile müştereken ve yahud bilve kale müessesat-ı mezkure nam ve hesabına deruhde ve icra etmekten ibarettir. İşbu hususat tahdidi olmayıp ta'dadidir.

Madde 3- Şirketin ünvanı “ Türkiye İş Bankası” olup merkez-i idaresi Ankara şehridir. Meclis-i idarenin kararıyla Türkiyenin sair mahallerinde ve memalik-i ecnebiyede şube

ve acentahaneler küşadına ve muhabirler bulundurmaya mezun olacaktır. Şube küşadında Ticaret Vekâletine ihbar-ı keyfiyet edecektir.

Madde 4- Şirketin müddet-i devamı işbu nizamnameye tevfi kan temdid ve fesh ve tatil edilmedikçe suret-i katiyede teşekkül tarihinden, itibaren kırk senedir.

İKİNCİ FASIL

Şirketin Sermaye ve Hisse Senedatı ve Tahvilatı

Madde 5- Şirketin sermayesi bir milyon Türk Lirasından ibaret olup beheri on türk lirası kıymetinde yüz bin hisseye münkasemdir. Hisse senedatı ber vech-i ati üç tertibe tefrik edilmiştir.

Birinci Tertib: On liralık birer hisse.

İkinci Tertib: Yüz liralık on hisse.

Üçüncü Tertib: Beşer yüz liralık Ellişer hisse.

Hisse senedatının ne kadarı birinci ve ne kadarı ikinci ve üçüncü tertiplerden ihrac edileceği meclis-i idare tarafından tespit edilecektir. İşbu sermayenin tamamı birinci maddede esamisi muharrer müessisler tarafından imza ve taahhüd olunmuştur.

Madde 6- Sermayesinin mecmuuna talib-i kayd ve imza ve yüzde onu tahsil olunduktan sonra şirket suret-i katiyede teşekkül edecek ve muamelata başlamaya mezun bulunacaktır.

Madde 7- Hisse senedatının rubu bedeli kayd ve imza muamelesini müteakib defaten ve mütebakisi meclis-i idarece görülecek lüzum üzerine tayin edilecek zamanda defaten veya maksuten tesviye olunacaktır.

Madde 8- Hissedar yazılanlara bilahare şirketin senedat-ı asliyesiyle mübadele edilmek üzere nama muharrer muvakkat hisse senedi ilmuhaberli verilecektir.

Madde 9- Şirketin hisse senedatı nama muharrer ve Türk hamillere münhasır olacaktır. Hissedarlar heyet-i umumiyesinin kararıyla şirket, sermayesini üç misline iblağa mezun olacak, bundan fazla tezyid için hükümetin mezuniyetini istihsal lazımdır. Şu kadar ki yeni çıkarılacak hisse senedatı dahi nama muharrer ve Türk tebasına münhasır bulunacaktır. Yeni hisse senedatı ihrac olunduğu takdirde birinci tertip esham hamillerinin fey-i ihrac ile yeni hisse senedatını mübayaa hususunda hakk-ı rüçhanı olacaktır. Harice satıldığı suretde yeni hissedarlar ondan sonra ihrac olunacak hisse senedatını satın almakda ayn(ı) hakk-ı rüçhana malik olacaklardır. Bu hakk-ı rüçhanın ne kadar müddet zarfında ve ne şerait ile istimal olunacağını tayine meclis-i idare selahiyetdardır.

Madde 10- Hisse senetleri Türkçe yazılacak ve ihraclarından evvel tasdik için numuneleri Ticaret Vekaletine tevdi edilecektir.

Madde 11- Hisse senetlerinin ferağı, fariğ ve mefruğla veya vekil-i kanunileri tarafından imza edilmiş iki beyanname üzerine ve meclis-i idare kararıyla icra olunur. Eshamın banka defterlerindeki kaydı meclis-i idare kararına tevfikân bir namdan diğerine nakl olunur.

Madde 12- Hisse senedatı meclis-i idare azaları meyanından taayyün edilecek iki zatın imzasını ve şirketin resmi mührünü havi olacaktır.

Madde 13- Her hisse senedinin sahibi ancak hisse senedinin re'sül malına kadar tediye ile mükelef olup hissedarandan bundan fazla bir şey talep olunamaz. Hisse senedatı bedeline mahsuben tediye olunacak taksitler bu senetlere şerh verilmek suretiyle tesbit olunacaktır.

Madde 14- Her hisse senedi gayr-ı kabil-i tecezzi ve inkısam olduğundan bir hisse için şirket yalnız bir sahip tanır.

Madde 15- Hisse senedatı hamilleri şirketin nizamatını kabule mecbur oldukları gibi hisse senedatına tasarruf, umur-u şirkete hakk-ı müdahaleyi tazammun edemez. Binaenaleyh bir hisse senedinin sahibi veya bunun verese ve dayinleri alel umum şirketin şirketin emvalinin veya tahsisen nukud ve evrak-ı ticariye ve senedat ve emlakının haczini veya taksim veyahut bilmüzayede fûruhtunu talep edemezler.

Madde 16- Hisse senedatının tesviye edilmemiş bakiye-i bedelinin defaten veya maksaten tahsiline meclis-i idarece karar verilirse keyfiyet şirketin merkez-i idaresinde ve icab eden diğer mahallerde cerideyi resmiye ve laakal üç gazete vasıtasıyla ve üç gazete olamayan mahallerde mevcut ceraid ile , olmayan mahallerde vesait-i mümkün ile yevm-i tediye den la ekal bir ay evvel ilan olunacaktır.Sermayenin tezyidi halinde dahi aynı vechile hareket olunur.

Madde 17- Talep olunan taksitleri vaktinde tediye etmeyen hissedaran şirket tarafından ihbarname tebliğine hacet olmaksızın mezkur taksitlerin vacib'ül tediye olduğu tarihten itibaren yüzde dokuz faiz vermeye mecburdurlar.

Madde 18- Lazimül tediye taksitler bir mah zarfında tediye olunmadıkları takdirde şirketin medyunlara karşı haiz olduğu hukukuna hâlel gelmemek üzere taksitleri verilmeyen hisse senedatını satabilir. Bunun için yalnız merkezde ve İstanbulda üç gazete ile ilan ettikten bir ay sonra meclis-i idarece bir karar verilir.Münasip gördüğü zaman ve mekanda ihtarname tebliğine ve muamelat-ı adliye icrasına muhtac olmadan hisse senetlerini o günkü fiatla satabilir.

Madde 19- Madde-i sabıka vechile satılan hisse senedatı iptal olunarak müşterilere eski numaraları havi yeni hisse senedatı verilir. Satış bedelinden şirket re'sül mal ve o güne kadar faiz ve masraf bilcümle matlubatını tevkif ettikten sonra bakiyesi senedatı satılan

kimseye verilir. Satış bedeli şirketin matlubunu istifaya kifayet etmezse noksanı ayrıca talep olunur.

Madde 20- Hisse senetlerinin bakiye-i bedelini talepten evvel şirkete tediye eden hissedarına bedel-i mezkur için zaman-ı talebe kadar yüzde altı faiz verilir.

Madde 21- Her hissedar şirketin merkez-i idaresinde veya şirketin şubeleri bulunduğu mahallerde ezcümle İstanbul, İzmir, Bursa, Adana, Konya , Samsun, Sivas, Zonguldak, İzmit, Eskişehir, Gazi Ayıntap, Kayseri, Erzurum, Trabzon, Diyarbakir, Elaziz, Afyonkarahisarda bir ikametgah iraesine mecburdur. Hisse senedatından dolayı şirketle hissedar arasında cereyan edecek muamele için bu ikametgah muteberdir. İkametgah tayin etmeyenler için şirketin merkez-i idaresinin bulunduğu mahal ikametgah tayin edilmiş addolunur.

Madde 22- Hisse senedatının ziya veya sirkat veya tahribi halinde sahibleri şirkete müracaatla yeni senedat alabilirler. Bu halde şirket masrafı hisse sahibine ait olmak üzere keyfiyeti gazetelerle ilan eder. Bir ay sonra hisse sahibinden şayan-ı kabul iki kefil iraesine talep edilerek gösterdiği takdirde eski numaraları havi yeni senedat teslim olunur. bu muameleden evvel zayı senetler bulunursa sahibi şirkete ihbar-ı keyfiyet edecek ve şirket masrafını yine sahibinden almak şartıyla bunu ilan edecektir. Yanmış ve tahrib edilmiş hisse senedatı, bittatbik tayin-i sıhhati kabil olursa sahibine ilana hacet kalmadan eskileri mukabilinde yeni senedat verilir.

Üçüncü Fasl

Muamelat

Madde 23- Şirketin maksad-ı teşekkülüne dahil ve icrasına mezun olduğu kaffe-i umur ve hususatda saha-i faaliyette kendi muvaffakiyeti ve intizam ve emniyet muamelatı nokta-i nazarından tabi tutulması iktiza eden kuyud ve şurutu havi nizamname-i dahiliyesi ilk teşekkül edecek meclis-i idarece tanzim ve tatbik olunacaktır.

Dördüncü Fasl

Meclis-i İdare

Madde 24- Bankanın hissedaran-ı heyet-i umumiyesince müntehab 7 ile 9 azadan müteşekkil bir meclis-i idaresi vardır. Müdür-i Umumi, meclis-i idarenin azayı tabiyesindendir.

Madde 25- Meclis-i idare azaları üç sene için intihab olunur ve her üç senede bir heyet-i umumiyece tecdid olunur. Meclis-i idare azalarının tekrar intihabı caizdir. Ancak ilk meclis-i idare Müdür-i Umumiyeden maada zevat-ı atiden teşekkül edecektir.

Rize mebusu Fuad Beyefendi
Ertuğrul mebusu Doktor Fikret Beyefendi
Gazi Ayıntap mebusu Kılınç Ali “
Cebel-i Bereket “ İhsan “
Siirt “ Mahmut “

Bozok	“	Salih	“
Sivas	“	Rasim	“
İzmir	“	Rahmi	“

Ankara tüccarlarından Ankara mebusu Kınacı zade Şakir Beyefendi

Madde 26- İlk meclis-i idare bankanın beşinci sene-i maliyesi hesabâtı, hissedaran-ı heyet-i umumiyesince tetkik ve kabul edilinceye kadar ifayı vazife edecek ve ondan sonra yirmibeşinci madde mucibince ilk meclis-i idare intihab olunacaktır.

Madde 27- Meclis-i idare azası olmak için şirketin laekal yüz hisse senedatına sahip olmak ve her türlü hukuk-u medeniyesine malik bulunmak şarttır. Bu senedat, azanın müddet-i memuriyetlerince gayr-ı kabil-i ferağ olarak bankanın kasasında mahfuz kalacaktır. İstifa veya tebdil veya vefat gibi bir suretle azalık sıfatının zevali üzerine müddet-i memuriyetine aid hesabattan beraat-ı zimmeti hissedaran-ı heyet-i umumiyesince tasdik olunduktan sonra hisse senedatı o azaya veya veresesine iade olunur.

Madde 28- Münhal vukuunda meclis-i idare şerait-i lazimeyi haiz olan hissedarandan birini ilk heyet-i umumiyenin tasdikine arz edilmek üzere aza tayin eder. Yeni aza makamlarına kaim oldukları azanın müddetlerini ikmal eder.

Madde 29- Meclis-i idare azalarının madde-i mahsusasında beyan olunan hisse-i temettudan maada maaşları yoktur. Yalnız her içtima için kendilerine bir hakk-ı huzur verilir. Bunun mikdarı heyet-i umumiyece tayin olunur. İlk heyet-i umumiyenin içtimasına kadar meclis-i idare reisine yedi ve azalarına beşer lira ücret-i huzur verilir. Meclis-i idare reisi kendi meyanından meclis-i idarece intihab olunur.

Madde 30- Meclis-i idare müzakeratında azanın ekseriyet-i mutlaka mevcut olmadıkça karar ittihaz edilemez. Reisin gaybubetinde azadan tayin edeceği zat riyaset eder. Meclis-i idare tarafından mezun olmaksızın mütevaliyen üç ay içtimalarda hazır bulunmayan aza müstafi addolunur.

Madde 31- Meclis-i idare mukarreratı ekseriyet-i mutlaka ile ittihaz olunur. Tesavi-i ara vukuunda reisin tarafı tercih olunur.

Madde 32- Her içtimanın zabıtnamesi tanzim ve balasına hazır bulunan azanın esamisi derc olunur. Bu zabıtnameler sicil-i mahsusuna kayd ve aza tarafından imza olunur. Zabıtname fıkraatı, suret-i müstahrecelerinin muteber olması için reis veya vekilinin imzası lazımdır.

Madde 33- Meclis-i idare bankanın idaresinde en vasi selahiyeti haizdir. Hissedarın heyet-i umumiyesinden karar istihsalini istilzam etmeyen ve Müdür-ü umuminin selahiyeti haricinde kalan hususatin kaffesinde meclis-i idare bilmüzakere ittihaz-ı karar eder. Umur-u idareden hangilerinin müdür-ü umumi, hangilerinin meclis-i idare kararıyla icra olunacağı bankanın meclis-i idaresince tanzim olunacak nizamname-i dahili ile tespit edilecektir.

Madde 34- Meclis-i idare haiz olduğu salahiyetin muayyen bir kısmını icra için tasrih edeceği şerait dairesinde azadan bir veya bir kaçına veya müdüriyet-i umumiye itayı vekalet edebilir.

Madde 35- Meclis-i idare azası deruhde ettikleri hususattan mesul olup bankanın taahhüdatından şahsen mesul değildirler.

Beşinci Fası **Müdür-ü Umumi**

Madde 36- Müdür-ü umumi meclis-i idarece intihab olunur. Azli dahi aynı veçhile icra olunur. Müdür-ü umuminin maaşı meclis-i idarece tayin olunur. Bundan maada meclis-i idare azası sıfatıyla muayyen hisse-i temettüe iştirak eder fakat ücret-i huzur almaz.

Madde 37- Müdür-ü Umuminin meclis-i idare aza-yı sairesi gibi hisse senedatı ahashabından olması şart değildir. Fakat Türk olması meşruttur.

Madde 38- Bankanın bilumum muamelat-ı idariyesi Müdür-ü Umumiye mevdu olup İdare-i merkeziye müdürlerinin ve banka namına imza vazına mezun memurinin nasb ve azlini ve mikdar-ı maaşlarını meclis-i idareye teklif ve memurin-i saireyi bilahare meclis-i idareye bildirmek üzere resen nasb ve azl eder. Ve mikdar-ı maaşlarını tayin eyler. Bankanın bilumum memurini, evamiri Müdür-ü Umumiden telakki ederler.

Altıncı Fası **Müfettiş ve müfettiş mülazımları**

Madde 39- Her sene içtimasında hissedaran heyet-i umumiyesi iki müfettiş ve iki müfettiş mülazımı intihab eder. İlk sene için müfettiş ve mülazımlar meclis-i idarece tayin olunur. Her hangi bir sebeple müfettişin terk-i vazife etmesi halinde mülazımlardan biri müfettiş olur.

Madde 40- Müfettiş ve müfettiş mülazımı olmak için lâakal on hisse senedatına sahip olmak lazımdır. Müfettişlik hizmeti devam ettiği müddetçe bu senetler gayr-ı kabil-i ferağ olarak bankanın kasasında mahfuz kalacaktır. Tetkik ettiği sene hesabı hissedaran heyet-i umumiyesince kabul olunduktan sonra müfettişlere ait hisse senedatı kendilerine iade olunur.

Madde 41- Müfettişlere verilecek ücret teftiş ettikleri sene hesabatını tetkik eden hissedaran heyet-i umumiyesince tayin edilir. Bu ücrete istihkak tamamen ifa-yı vazife eylemekle mukayyed olup bir müddet ifa-yı hizmetden sonra terk-i vazife den, vefat veya herhangi bir sebeple hizmetten ayrılanlar ve onların veresesi ücret talep edemezler. Bir sene hesabatı için müfettiş tayin edilenler ertesi sene dahi müfettiş intihab olunabilir.

Madde 42- Müfettişler bankanın bütün hesabat ve muamelatını tetkik ve murakabe etmek salahiyetini haizdirler. Bütün defterleri, muhaberati, zabıtnameleri ve muharreratı mahallerinde tetkik ve murakabe edebilirler. Meclis-i İdare her altı ay nihayetinde bankanın matlubat ve taahhüdatını mübeyyen cetvelleri müfettişlere ita edecektir. Netice-i tetkikatı mübeyyen, müfettişler; hissedaran heyet-i umumiyesine rapor takdimiyle mükelleftirler.

Madde 43- Bankanın taahhüdatından müfettişler şahsen mesul olmayıp ancak vazife-i teftişin istilzam ettiği hususattan mesuldurlar.

Yedinci Fasl **Hissedarlar Heyet-i Umumiyesi**

Madde 44- Heyet-i Umumiye hisse senedatı hamillerinin ve vekil-i kanunilerinin heyet-i mecmuasından müteşekkildir. Bankanın umur u muamelatı üzerinde her türlü mukarreratı ittihaz etmek heyet-i umumiyenin salahiyyeti dâhilindedir. Nisab ara ile müteşekkil heyet-i umumiyenin mukarreratı umum hissedarlar ve hatta muhalif reyde bulunan, içtimada isbat-ı vücud etmeyen, sagir ve mahcur olanlar hakkında dahi meriyyül icradır.

Madde 45- Heyet-i umumiye her sene-i maliyenin hitamını müteakip ilk üç ay zarfında merkez-i idare meclis-i idare tarafından vaki olacak davet üzerine içtima eder. Meclis-i idare bu daveti yapmak mecburiyetindedir. Heyet-i umumiye ledel hacc fevkalade olarak dahi içtimaa davet edilebilir.

Madde 46- İstifa, vefat vesair esbab dolayısıyla meclis-i idare azalarının adedi nisfina tenezzül ettiği takdirde Meclis-i idare heyet-i umumiyeyi içtimaa davete mecbur olduğu gibi ceman onbeşbin hisseye malik hissedarların talebi üzerine de heyet-i umumiyenin sebeb-i davet olan mesaili hall için fevkalade olarak içtimaa lazımdır. Talebin vukuundan itibaren bir ay zarfında bu davet meclis-i idare için mecburidir. Aksi takdirde mesul olur.

Madde 47- Heyet-i umumiyenin alelade veya fevkalade içtimaa daveti meclis-i idarece yevm-i içtimadan lâakal bir ay evvel eride-i resmiye ve diğer gazetelerden lâakal üçüyle ilan edilmek icap eder.

Madde 48- Heyet-i umumiye için nisab-ı içtima gerek alelade ve gerek fevkalade içtima için sermayenin lâakal nisfından bir ziyadesi temsil edilmiş olmaktır. İlk içtimada bu nisab hâsıl olmazsa onbeş günden akal ve bir aydan fazla olmamak üzere ikinci defa davet icra olunur. Ve alel usul ilan edilir. İşbu ikinci içtimada toplanan hissedarların temsil ettiği sermaye ne olursa olsun heyet-i umumiye suret-i muntazamada inikat etmiş addolunur.

Madde 49- Gerek asaleten ve gerek vekâleten laakal elli hisseye malik olan hissedarlar heyet-i umumiyeye hakk-ı iştirake maliktir. Ancak vekillerin de şahsen hissedar ve sahib-i rey olması lazımdır. Hissedarlar yevm-i içtimadan lâakal beşgün evvel hisse senetlerinin mikdar ve numaralarını mübeyyen bir cetveli meclis-i idareye tevdi edeceklerdir.

Madde 50- Hissedarlardan birini tevkil suretiyle heyet-i umumiyeye iştirak edecek olanlar metni meclis-i idarece taayyün edilecek vekâletnameyi yevm-i içtimadan lâakal beş gün evvel senedat cetveliyle birlikte meclis-i idareye tevdi edeceklerdir. Ancak asıl

hissedar bir daire-yi resmiye veya şirket veyahut sagir ve mahcur ise bunların vekil-i kanunileri vekâletname itasına mecbur değildirler.

Madde 51- Heyet-i umumiyyeye iştirak eden hissedaran içtima cetvelini imzaya mecburdur. Heyet-i umumiyyeye meclis-i idare reisi ve gıyabında meclis-i idare azası meyanından intihab olunan zat riyaset eder. Hazır olanlardan en ziyade reye malik iki zat tasnif-i araya memurdur. Katibi reis tayin eder.

Madde 52- Heyet-i umumiyenin ruznamesi meclis-i idare tarafından tanzim ve yevm-i içtimadan lâakal on beş gün evvel ilan olunur. Lâakal on bin hisseye malik hissedaran tarafından tahriren meclis-i idareye yevm-i içtimadan on beş gün evvel verilen taleptenmedeki mesail dahi ruznameye derç olunur. Ancak bu mesailin müzakeresi için talep eden hissedaranın lâakal nısfı içtimada hazır bulunmalıdır.

Madde 53- Ruznameye dâhil mevad hakkında heyet-i umumiye karar ittihaz edinceye kadar içtimain temadisine reis karar verir.

Madde 54- Hissedarın elli hisseye mukabil bir rey sahibidir. Hissedarın reyi mahdud olmayıp her elli hisseye mukabil bir rey sahibidirler.

Madde 55- Meclis-i idare azasına ait hisse senedatı bilanço ve meclis-i idare azasının mesuliyetine dair mesailde nisab-ı içtimaa dâhil addedilirse de sahiplerine bu mesele hakkındaki mukarreratta hakk-ı rey bahşetmez.

Madde 56- Heyet-i umumiyenin müzakeratında ekseriyet-i mutlaka ile karar ittihaz olunur. Tesavi-i ara vukuunda reisin tarafı tercih olunur. Ancak karar verilen mesail ellibeşinci maddedeki mesail ise reisin hakk-ı reyi yoktur. Meclis-i idare azalarının intihabı da ekseriyet-i mutlaka ile olur. Birinci intihabda ekseriyet hasıl olmazsa ikinci intihabda sıra ile en çok rey kazananlar intihab olunurlar. Tesav-i ara halinde aralarında kura keşide olunur.

Madde 57- Heyet-i umumiye müzakeratı için bir mazbata tanzim olunur. Mazbataya iştirak eden hissedaranın adediyle ikametgâhları, malik oldukları-gerek bil vekale gerek bil asale- hisse senedatının miktarı ve numaraları derc olunur. Ve reis ve kâtip ile tasnif ve cem araya memur iki zat tarafından imza olunur.

Madde 58- Gerek alelade ve gerek fevkalade heyet-i umumiye içtimalarında bir komiser bulundurmak üzere keyfiyet yevm-i içtimadan on beş gün evvel Ticaret Vekaletine bildirilir. Meclis-i idare ve müfettiş raporlarıyla senelik blanço ve sair evrak-ı hesabiye'nin birer suretleri vekalet-i müşarün ileyhaya on gün zarfında gönderilmek mecburidir.

Sekizinci Fasl

Şirketin Sene-i Maliyesi, Bilançosu, Temettu ve İhtiyat Akçesi

Madde 59- Şirketin sene-i maliyesi Kanun-u sani iptidasından Kanun-u evvel otuz birinci gününe kadar tam bir senedir. İlk sene-i maliyesi şirketin suret-i katiyede teşekkülü tarihinden itibaren müteakip kanun-u evvelin otuz birinci gününe kadar geçecek müddeti ihtiva edecektir. Her sene-i maliye için şirketin vaziyet-i umumiye-i maliyesini irae eden bilanço tanzimi mecburidir. Heyet-i umumiye içtimandan on beş

gün evvel bilanço ile kar ve zarar hesabının ve müfettişler raporunun matbu suretleri merkez-i idarede talep eden hissedarana verilmek üzere hazır bulundurulacaktır.

Madde 60-Şirketin muamelat-ı umumiyesinden mütehassıl varidattan kaffe-i masarif tenzil edildikten sonra kalan temettuat-ı safiyyenin yüzde beşi ihtiyat akçesi olarak ifraz olunur. İhtiyat akçesi sermayenin bir misline balığ oluncaya kadar tefrik olunur. Bir senenin muamelatından hâsıl olan zararlar heyet-i umumiye kararıyla bu ihtiyat akçesinden tesviye edilir. Tefrik edilen ihtiyat akçesinin vech-i istimali heyet-i umumiyece tayin edilir.

Madde 61- Temettuat-ı safiyeden ihtiyat akçesi tefrik olunduktan sonra bakiyeden evvel be evvel hissedarana vaz edilen sermaye üzerinden yüzde altı tevzi olunur. Her hangi senenin temettuatı işbu yüzde altıyı temin etmezse noksanı ihtiyat akçesinden ikmal olunur. Fakat ihtiyat akçesinden alınan mebalîğ sinin-i atıye temettuatından ikraz edilmesi icab eden borç mahiyetindedir.

Madde 62- Birinci hisse-i temettü olarak hissedarana yüzde altı verildikten sonra mütebaki temettuat-ı safiyyenin yüzde altmış ikinci temettü olarak hissedarana yüzde on beşi meclis-i idare azalarına mütesaviyen yüzde beşi banka memurlarına yüzde onu fevkalade ihtiyat akçesi hesabına tefrik ve mütebaki yüzde onu müessislere ita olunur.

Madde 63- Şirketin hisse senedatından lâakal yüz hisse alanlar şirketin müessisi addolunur. Ve kendilerine bir müessis hissesi verilir.

Madde 64- Vadeleri hululünden itibaren beş sene zarfında aranılmayan hisse-i temettuat banka lehine olmak üzere mürur-u zamana uğrar.

Dokuzuncu Fasil

Şirketin Feshini ve Temdid Müddeti ve Sair Bir Şirket İle Birleşmesi, Nizamname-i Esasinin Tadili, Sermayenin Tezyid veya Tenzili

Madde 65- Evvelce temdid-i müddet edilmediği takdirde müddet-i muayenesinin hululünde şirket münfesi addolunacaktır. Şirket sermayesinin nısfını zayi ettiği takdirde feshini, meclisi idare heyet-i umumiyeye arz eder. Şirketin feshi tahakkuk ettiği halde heyet-i umumiye bir veya birkaç tasfiye memuru tayin edecektir. Bu memurlar heyet-i umumiyenin kararı ve hükümetin tasdikiyle şirket-i mefsuhanın matlubat ve taahhüdâtını ve mevcudâtını nakd veya esham mukabilinde diğer bir şirkete veya şahsa devredebilir. Şirketin kaffe-i emvali-i menkule ve gayr-ı menkulesi nakde tahvil, matlubatı tahsil ve düyunu tesviye edilir.

Madde 66- Heyet-i umumiye tasfiye muamelatı devam ettiği müddetçe selahiyet-i sabıkasını muhafaza eder. Tasfiye neticesinde kaffe-i düyunun tasfiyesinden sonra bakiye kalan nukut ve ihtiyat akçeleri hissedarana tevzi olunur.

Madde 67- Heyet-i umumiyece şirketin işbu nizamname-i esasisi tadil edilecek olursa işbu tadilat hükümetin tasdikine iktiran etmedikçe meri olamaz.

Madde 68- Heyet-i umumiye sermaye-i şirketin tezyidini diğer bir şirket ile birleşmesini veya sermayenin tenzilini veyahut sermayesinin nisfini tecavüz etmemek üzere tahvilat ihracını taht-ı karar alabilir. Ancak bu hususata karar verecek olan heyet-i umumiye de alelade nisab kâfi olmayıp sermaye-i şirketin lâakal sülûsanı işbu heyet-i umumiye de temsil edilmiş olmak ve mukarrerat-ı vakıa hükümetçe tasdik edilmek şarttır.

Onuncu Fasl **Ahkâm-ı Müteferrika**

Madde 69- Alel umum memurin-i devlet ve diğer bankaların müdürleriyle murahhas azaları meclis-i idareye dâhil olamazlar.

Madde 70- Aynı ticarethanenin şürekâsı ve üçüncü dereceye kadar olan akrabası birlikte şirketin meclis-i idaresinde veya müfettişliklerinde bulunamazlar.

Madde 71- İflas veya tadil-i tediyat eyleyen meclis-i idare azaları müstafi addolunur. Müfettişler ve müfettiş mülazımları da aynı haldedir.

Madde 72- Müdür-ü Umumi ve sair memurlar bankanın menfaatine hadim olacağına dair meclis-i idarece bir karara müstenit olmaksızın diğer bir bankada bulunamazlar. Kolektif veya komandit bir şirkette dahi mahdud mesuliyeti müstelzim bir sıfat iktisab edemezler.

Madde 73- Bankanın bütün memurin ve müstahdemini meslek icabı olan esrarı muhafaza mecburiyetinde olup buna riayet etmediği tebeyyün edenler derhal azl olunurlar.

Madde 74- Şirket bir defaya mahsus olarak işbu nizamname-i esasiden elli adet matbu nüshasını ticaret vekâletine tevdi edecektir. Şirketin teşekkülü vesait-i lazıme ile alel usul ilan olunacaktır.

Madde 75- Şirket istatistik idaresine her sene tevdi olunacak numuneye tevfikân muamelatını mübeyyen bir hülâsa varakası verecektir.

Madde 76- Eşhas-ı hükmiyenin emval-i gayrı menkuleye tasarrufu hakkındaki kanun ahkâmına tevfikân şirket kendi ihtiyacı veya tesis ettiği diğer şirketlerin ihtiyacı için muktezi emval-i gayr-ı menkuleye tasarruf edebilir.

— ۱۱۴۵ —

نومرو ۲۵۴ — توركيه ايش بانكاسى نظامنامة داخليستك بعضى مادهلرنيك تعديل
ستقنده قرارنامه

۶ آيدان ۱۹۲۶ — نومرو ۲۴۴۳

توركيه ايش بانكاسى نظامنامة داخليستك برنجى، قرقيشنجى، آلتشنجى، آلتشنجى، آلتشنجى
ويش آلتشنجى مادهلرنيك مربوط لايحهده مندرج اولدينى شكلده تعديل، تجارت وكالتك
۳۱ مارت ۱۹۲۶ تاريخ ۷۵ - ۲۸۵۳ نومرولى تذكيره سيله وقوع بولان تكتيلى اوزرينه،
اجرا وكيللى جينتك ۶ نيسان ۱۹۲۶ تاريخلى اجتهانده تصويب وقبول اولوغندىر.

رئيس جمهور

غازى م. كمال

بحريه وكيللى احسان بك افندي*	مدافعة مليه وكيللى رجب	عدليه وكيللى غوداسه	باش وكيللى صحت
معارف وكيللى مصطفى نجاتى	ماليه وكالت وكيللى صحت	خارجيه وكيللى توفيق رشدي بك افندي*	داخليه وكيللى م. جيل
صحه ومعاونت اجنابيه وكيللى دوقنور رفيق	تجارت وكيللى علي جناب بك افندي.	زراعت وكيللى محمد ميري بك افندي.	نظمه وكيللى بوج

برقارملى قرارنامه ذكر ايميللى مادهلرنيك تعديل ايميللى شكللى :

ماده ۱ — ايكنجى مادهده معين مقصدلرله اقتصاد وكيل اسبقى وسابق مبادلله اعمار
واسكان وكيللى محمود جلال، سعرد مبعوثى محمود حسين بك زاده ابراهيم، موره
يكنشهرلى زاده ادم حسن، جيل بركت مبعوثى احسان، تجاردين حنيف زاده احمد،
ادرنهلى امين، اشرافدين سكري زاده توفيق پاشا، ثريا امير پاشا، مانيفاطوره تجارى
حافظ خالد، طرزون مبعوثى حسن، رضوان زاده حسن، قوالهلى ابراهيم پاشا زاده
حسين، عطار زاده راسم، سيواس مبعوثى راسم، اينه كوللى زاده محمد صفوت،
چيوقچى زاده محمد صبحى، اينه كوللى زاده محمد رافت، عشاق زاده محمود معمر،
* امضاده بولوغادى.

تجارتدن آلتی آنا زاده مصطفی ، اجزای طیه تاجری نجیب ، پلکنجی زاده لطفی ، ازمبر مبعوفی رحمی ، محاسبجی زاده رضا ، قینهجی زاده شاکر ، بوز اوق مبعوفی صالح ، نلی زاده صدق ، بوز اوق اشراقندن عاکف پاشا ، حاجی ابویکر زاده عثمان علی رامز وشرکاسی ، رمزی زاده فرید ، ارطغرل مبعوفی دوکتور فکرت ، ریزه مبعوفی قواد ، غازی عینتات مبعوفی قلیچ علی ، آووندوق زاده محمد، راعب پاشا زاده شاکر بک واقندیله اشبو نظامنامه اساسییه توفیقاً اخراج اولهجق حصه سنداتی و آقسیون احتیاجی ، آردسند بر تورک آنونیم شرکیتی تشکیل اولمشدر .

ماده ۴۵ — هیئت عمومی هر سنة مالیة نك ختانی متعاقب ايلك آلتی آی ظرفنده مرکز ادارهده مجلس اداره طرفندن واقع اولهجق دعوت اوزرینه اجتماع ایدر . مجلس اداره بو دعوتی یاغنی مجبوریتده در . هیئت عمومی لدی الحاجه فوق العاده اولهرق دخی اجتماعه دعوت ایدیله یلور .

ماده ۶۰ — شرکتك معاملات عمومی سندن منحصلا وارد آدن كافة مصارف تزیل ایدلگدن صكره قان تنوعات صافیة نك یوزده یكرمیدی احتیاط آقچسی اولهرق افزاز اولور .

احتیاط آقچسی سرمایه نك بر مثله بالغ اولونجهیه قدر تفریق اولونور . برسته نك معاملاتندن حاصل اولان ضرر لر هیئت عمومی قرايله بو احتیاط آقچسندن كسویه ایدیلر . تفریق ایدیلان احتیاط آقچسنگ وجه استعمالی هیئت عمومی جه تعیین ایدیلر .

ماده ۶۲ — حصه نك اولهرق حصه دارانه یوزده آلتی ورلدگدن صوكره متباقی تنوعات صافیة نك یوزده آلتی ایکنجی نك اولهرق حصه دارانه ، یوزده اون بشی مجلس اداره اعضا لرینه متساویاً یوزده بشی باقچه مأمور لرینه ، یوزده اون فوق العاده احتیاط آقچسی حسابنه تفریق و متباقی یوزده اون مؤسسه اعطا اولونور . آنجق حصه دارانه توزیع اولونان یوزده آلتی فاضله نك مجموعی سرمایه موضوعه لرینك یوزده اون بشندن فضله ایسه اشبو فضله مقدار فوق العاده احتیاط آقچسینه علاوه ایدیلر .

ماده ۷۶ — اشخاص حكیمه نك اموال غیر منقولیه تصرفی حقدمه کی قانون احكامنه توفیقاً شرکت كندی احتیاجی و یا ناسیس ایدیلکی دیگر شركت لرك احتیاجی ایچون مقتضی

— ۱۱۴۷ —

اموال غیر منقولہ بہ تصرف ایدہ بہ جکی کی باقیہ مطلوبہ بانک تأمین استیفائی ضمیمہ تأمینات وفاء قراغ و یا بیوتہ کہ صورتیہ ہر نوع اموال غیر منقولہ ارنہان و عند الحاجہ تفرغ ایدہ بیلور، بوندن ماعداء، حیز احتیاطی، اجرای موقت و سائر باجلہ مسائل عدلیہ قانوناً اعطائی لازمکن کفالتنامہ و تأمینات مکتوباری بالذات باقیہ طرفدن تنظیم و اعطای ایدہ رک اشخاص ناکہ مک توسطہ محل یوقدر .

نومرو ۲۵۵ — طریزون تجارت و ذخیرہ بورسہی تملیقاتنامہ مرعیتہ وضعی حقتندہ قرارنامہ

۶ یساک ۱۹۲۶ — نومرو ۱۱۱۵

طریزون تجارت و ذخیرہ بورسہی ایچون تجارت و کالتجہ تنظیم و تودیع ایدلش اولان مربوط تملیقاتنامہ مک مرعیتہ وضعی، تجارت و کالتک ۱۱ مارٹ ۱۹۲۶ تاریخ و ۴۸ - ۲۱۹۶ نومرولو تذکرہ سیلہ وقوع بولان تشکیلی اوزرینہ، اجرا و کیلری ہیئتک ۶ یساک ۱۹۲۶ تاریخی اجتہادہ تصویب و قبول اولونمشدر .

رئیس مہمہرہ

غاری م . کال

بحریہ وکیل احسان بک افندی	مدافعہ مایہ وکیل رجب	عدلیہ وکیل محمد داسعد	باش وکیل عصمت
مدافعہ وکیل مصطفیٰ نجفی	مایہ وکالتی وکیل عصمت	خارجیہ وکیل دوقور توفیق رشیدی بک افندی*	داخلیہ وکیل م ۳۰۰ بیل
صیہ و معاونت اجتماعیہ وکیل دوقور توفیق	تجارت وکیل علی جنانی بک افندی*	زراعت وکیل محمد صبری بک افندی*	نافعہ وکیل پوچ

* امضادہ بولنامدی .

EK- 5/a

**İtibâr-ı Milli Bankasının İmtiyazat ve Muafiyetinin Türkiye İş Bankasına Devrine ve
Devlete Ait İtibâr-ı Milli Bankası Hisse Senedatının Türkiye İş Bankası Hisse Senedatıyla
Mübadelesine Dair 1116 Nolu Kanun.**

— 480 —

**İtibari milli bankası imtiyazat ve muafiyatının Türkiye İş bankasına devrine ve
Devlete aid İtibari milli bankası hisse senedatının Türkiye İş bankası hisse sene-
datile mübadelesine dair kanun**

(Resmî Ceride ile neşir ve ilân : 4/VII/1927 - Sayı : 624)

No.
1116

BİRİNCİ MADDE — 8 şubat 1332 tarihli kanun maddesine İtibari millî banka-
kasının haiz olduğu imtiyazat ve muafiyat tamamen Türkiye İş bankasına devre-
dirmiştir.

İKİNCİ MADDE — 14 şubat 1332 tarihli kanun maddesine İtibari millî banka-
sı hisse senedatından Devlet namına mübayaâ edilen beş yüz bin lira kıymeti iti-
bariyesinde ellî bin adet hisse senedi Türkiye İş bankasının hisse senedatı ile mü-
badele ve mübadeleden alınacak Türkiye İş bankası hisse senedatı hakkında da 14
şubat 1332 tarihli kanunun ikinci maddesi ahkâmı tatbik olunur. İtibari millî ve
Türkiye İş bankaları hisse senedatının mübadelesinde İtibari millî bankasının diğer
hisse senedatı ashabının tâbi olacakları usul ve şerait aynen caridir.

ÜÇÜNCÜ MADDE — Bu kanun 1 temmuz 1927 tarihinden muteberdir.

DÖRDÜNCÜ MADDE — Bu kanunun ahkâmını icraya Adliye ve Maliye ve
Ticaret vekilleri memurdur.

21 haziran 1927

Cumhuriyet Riyasetine tebliği : 23 - VI - 1927 tarih ve 1/1225 No. lu tezkere ile
Berayı neşir ve ilân kanunun Başvekâlete tebliği
edildiğini mübir Cumhuriyet Riyasetinden mevrud
tezkerenin tarih ve numarası : 28 - VI - 1927 ve 4/317
Müzakeratı ihtiva eden zabıt ceridelerinin cild ve Cild Sayfa
sayfası : 21 87,117
33 2,206,257
İşbu kanunun alâkadar olduğu diğer kanunların
numarası :

Zonguldak ilinin Kozlu mevkiinde olup Türkiye İş Bankası uhdesinde bulunan kömür madeni işletme imtiyazının Kozlu Kömür İşleri Türk Anonim Şirketi'ne satılması.

قاسم پاشا
قاسم پاشا
جمهوریہ آرشیو

EK- 8/a

Mükerrer sigorta inhisarı tesis ve işletilmesi için İş Bankası tarafından Milli Reasürans Türk Anonim Şirketi unvanı ile bir şirket kurulması hususunda kararname.

Türkiye Cumhuriyeti
BAŞVEKÂLET

Muamelat müdürlüğü
Şöbd 4
Sayı 44.20

Kararname

19/12/928 tarih ve 7466 numaralı kararnameye zeyldir .

Mükerrer sigorta inhisarı tesis ve işletilmesi için İş bankası tara -
fından (Millî reasürans Türk anonim şirketi) unvanile bir şirket teş -
kili hakkında mezkûr banka ile müzakere ve tespit olunan merbut muka -
velenamenin imza ve taatısı için Maliye Vekâletine salâhiyet verilme -
si ve memleketimizde aktedilen bütün sigortalardan yüzde ellisinin -
II60 numaralı kanunun beşinci maddesi mucibince mükerrer sigorta san -
dığına devr olunması, Maliye Vekâletinin 23/I/929 tarih ve II640/ 47
numaralı teskeresile yapılan teklifi ve İktisat vekâletinin 2/2/929 -
tarih ve 2634 numaralı mütaleanamesi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin
27/2/929 tarihli içtimaında tasvip ve kabul olunmuştur .

27/2/929

Reisicumhur

Gazi M. Kemal

M.M.V.

M. Kemal

Ad.V.

M. Kemal

Bş.V.

İsmail

Ma.V.

S. Sarıca

Ha.V.

S. Rıfkı

Da.V.

S. Wana

S. İsm.V.

S. Rıfkı

İk.V.

S. Rıfkı

Na.V.

İktisat Vekâleti

Mf.V.

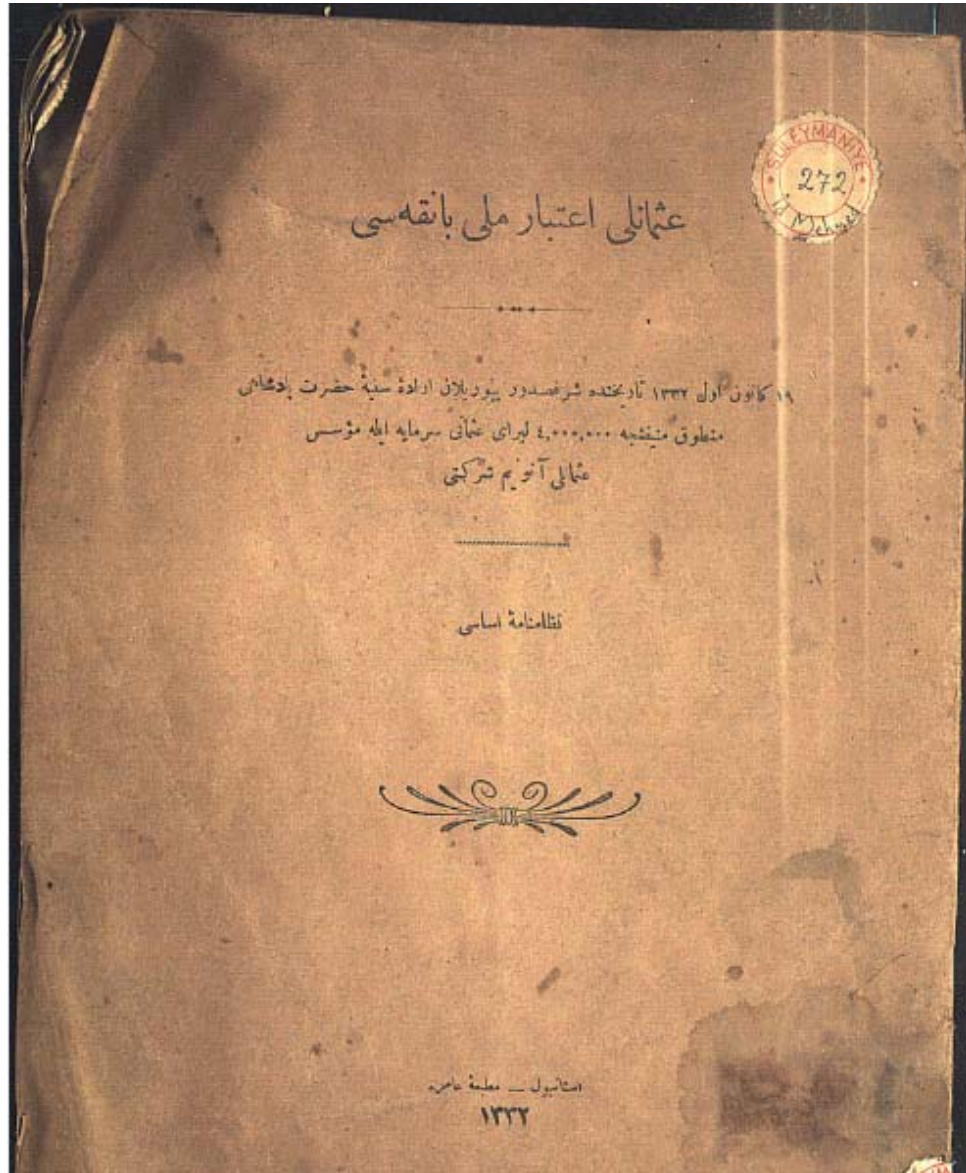
H. Vankı

080 18 01 02 2 16 30

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.2/ 2.16.30. Nolu ve 27.02.1929 Tarihli Belge.

EK- 9/a

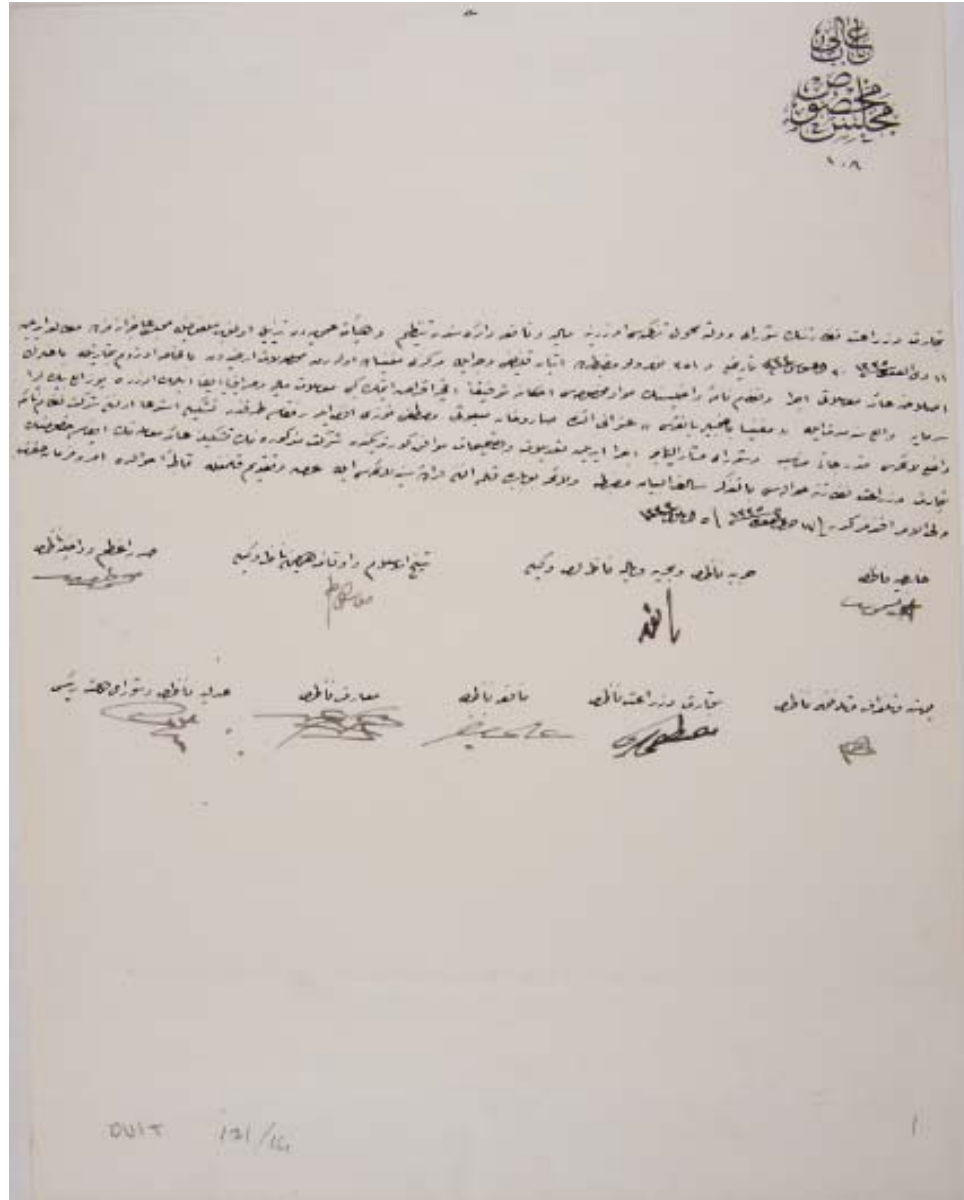
Osmanlı İtibâr-ı Milli Bankası'nın Nizamname-i Esası.

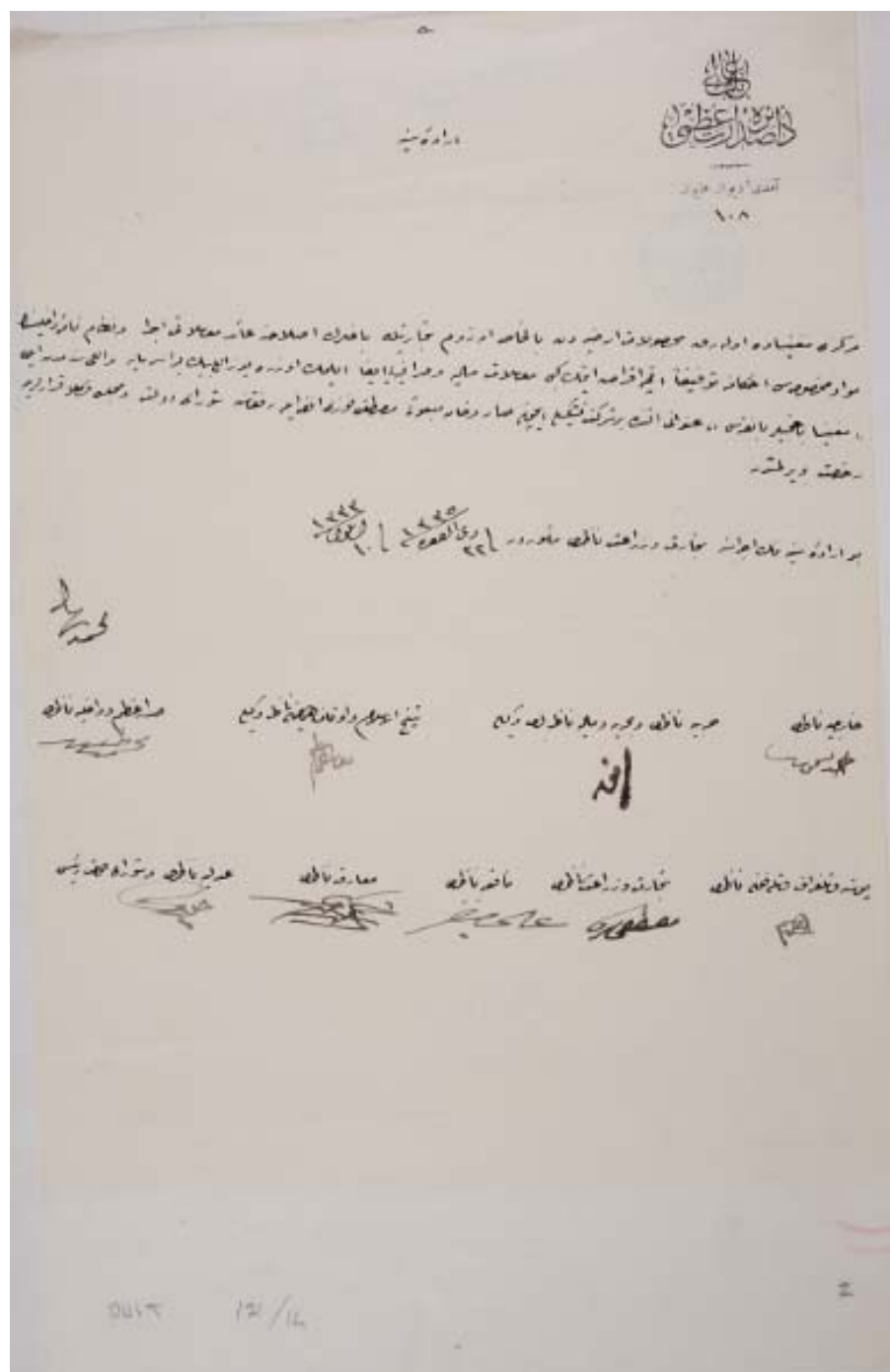
ID Mehmet Efendi Tasnifi, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1332.

EK- 10 / a

Manisa Bağcılar Bankası ruhsat izni.

BOA. İ.DUİT. 121/ 14, 1335

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu

— 224 —

Türkiye Sanayi ve maadin bankası kanunu

(Resmî Ceride ile neşir ve ilân : 23 . IV . 1341 - Sayı : 96)

No.
633

BİRİNCİ MADDE — Müessesatı sınaîye tesisine hizmet ve buna müteferri bileümle muamelâtı ticariye ve itibariyyeyi iera eylemek üzere « Türkiye sanayi ve maadin bankası » namıyla bir banka teşkil edilmiştir.

İKİNCİ MADDE — Türkiye sanayi ve maadin bankası âtiyüzzikir muamelât ile işigal eder:

- A) Bankaya devredilmiş olan müessesatı sınaîyeyi teşekkül edecek şirketlere devredineye kadar bizzat idare etmek;
- B) İştirak suretiyle tesisatı sınaîyede bulunmak ve işletmek;
- C) Bizzat veya iştirak suretiyle maden intiyazı almak ve biliştirak maden işletmek;
- D) Türk sanayi ve maadin ashabına ve maden mültezîm ve âmillerine ikrazat-ta bulunmak;
- H) Maksadı teşekkülüne muvafık olmak üzere her türlü banka muamelesi yapmak.

ÜÇÜNCÜ MADDE — Bankanın sermayesi berveçhi âti mebalîğ ve emvalden teşekkül eder :

- A) Ticaret vekâletinin 1340 senesinde tesis veya iştirak etmiş olduğu fabrika ve şirketlerdeki hisse ve ermayesi;
- B) Ticaret vekâletinin 1341 senesi ile sinini müteakibe bütçelerine vazolunacak teşvikatı sınaîye tahsisatı;
- C) İmalâtı harbiyye mahsus olanlardan maada Devlete ait fabrikalar ile bunların mütedavil sermayeleri.

DÖRDÜNCÜ MADDE — Hükûmet, Türkiye Sanayi ve maadin bankasından istikraz akit ve sermayesini istirdat edemez.

BESİNCİ MADDE — Türkiye sanayi ve maadin bankası Ticaret vekâletinin tahtı nezaretinde olup şahsiyeti hükmiyyeyi haizdir. Bir müdiri umumî ile bir muavin ve bankacılık ile sanayi ve maadin umurunda mutahassis beş âzadan mürekkep yedi kişilik bir meclisi idare tarafından idare olunur. Mebuslardan ve maden ve fabrika sahiplerinden âza intihap olunamaz.

ALTINCI MADDE — Bankanın müdiri umumî ve muaviniyle meclisi idare âzaları Ticaret vekâletinin inhası ve İera Vekilleri Heyeti kararı ve Reisi Cümhurun tasdiikiyle tâyin edilir. Müdiri umumî ve muavininden gayri meclisi idare âzasının müddeti memuriyetleri dört senedir. İlk ikinci sene nihayetinde âzanın üçü kura ile tebdil olunur. yeniden intihapları caizdir.

YEDİNCİ MADDE — Türkiye sanayi ve Maadin bankası muafiyatı âtiyeden istifade eder:

- A) Bankanın sermayesi, ihtiyat akçesi, temettüatı, uhdesinde mukayyet emvali menkulesi bilûmum rûsum ve tekâlif ve harçlardan muaftır;
- B) Bankanın ihraç edeceği her nevi tahvilât ve banka ile devairi resmiye bey-ninde cereyan edecek muamelâta müteallik evrak, senedat ve ilânât damga resmin-

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu, TBMM Kavanin Mecmuası, Ankara: TBMM Matbaası, Devre II, İçtima 2, C.3, 1942, Kanun No: 633.

den ve sair rüsum ve tekâliften muaftır;

C) Banka Türkiye'de vâkı olacak bilûmum muhaberattan ve nûkut ve saire irsalâtından dolayı posta ve telgraf ücretinden muaftır.

SEKİZİNCİ MADDE — Banka kendisine devredilen fabrikaları yüzde elli biri nama muharrer senetle kendisine ve Türk efrat ve eşhası hükmiyesine ait olmak üzere tesis edeceği Türk anonim şirketlere devrederek işletmeğe mezundur.

DOKUZUNCU MADDE — Banka Hükûmetin müsaadesiyle sermayesinin mısıfı derecesinde faizli veya faizsiz ikramiyeli veya ikramiyesiz hissei temettua iş-tirakli ve iştiraksiz tahvilât ihracına veya kısa vadeli istikraz aktine mezundur. Tahvilât, devair ve müessesatı resmîyece kıymeti muharrereleri üzerinden kefalet akçesi olarak kabul olunur.

ONUNCU MADDE — Bankanın sarfiyatı kablessarf ve badessarf Divanı muhasebat vize ve tetkikına ve Usulü muhasebei umumiye kanununa tabi değildir.

ON BİRİNCİ MADDE — Bankanın temettüatı safiyesinin yüzde altısı faiz namıyla bilifraz sermayeye zammolunarak bakiyesinin yüzde onu ihtiyat akçesine, yüzde onu temettüllü tahvilâta, yüzde onu da meclisi idare azasıyla memurin ve müstahdemine maaşları nisbetinde verilecek ikramiye tefrik ve tahsis ve yüzde yetmiş sermayeye ilâve olunur.

ON İKİNCİ MADDE — İhtiyat akçesi bir milyon liraya baliğ olduktan sonra ihtiyat akçesine muhassas yüzde on hissei temettütün mısıfı temettüllü tahvilâta ve mısıfı diğeri memurin ve müstahdemnin ikramiyesine tahsis edilir.

ON ÜÇÜNCÜ MADDE — Bankanın bütçesi ve bütçeye müteallik muamelâtı sairesi ile senelik bilânçosu meclisi idaresince tanzim ve Muvazenei maliye encümenini ile Ticaret encümenlerinden müteşekkil bir heyeti umumiye tarafından tetkik ve tasdik olunur.

ON DÖRDÜNCÜ MADDE — Bankanın hesabı Maliye müfettişlerinin teftişine tabidir.

ON BEŞİNCİ MADDE — İşbu bankanın nizamnamei dahilisi Meclisi idaresince tanzim ve İcra Vekilleri Heyetince tasdik olunur.

ON ALTINCI MADDE — İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir.

ON YEDİNCİ MADDE — İşbu kanunun icrayı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

MADDEİ MUVAKKATE — Bankanın 1341 senesine ait bütçesi bilâhare usulü dairesinde tasdika arz edilmek üzere Meclisi idaresince tanzim ve Ticaret vekâletinin tasvibiyle tatbik olunur.

25 ramazan 1343 ve 19 nisan 1341

<i>Cumhuriyet Riyasetine tebliği</i>	:	19 . IV . 1341 tarih ve 1/672 No. lu tezkere ile
<i>Berayı neşir ve ilân kanunun Başvekâlete tebliği</i>	:	
<i>edildiğini müş'ir Cumhuriyet Riyasetinden mevrat</i>	:	
<i>tezkerenin tarih ve numarası</i>	:	21 . IV . 1341 ve 6/243
<i>Müşakeratı ihtiva eden zabıt ceridelerinin cilt ve</i>	<i>Cilt</i>	<i>Sayfa</i>
<i>sayfası</i>	:	16 312
	:	17 73
	:	18 95,163;175,210;212,219,228,263;264
<i>İşbu kanunun alâkadar olduğu diğer kanunların</i>		
<i>numaraları</i>	:	

Emlak ve Eytam Bankası Kanunu

— 707 —

Emlâk ve eytam bankası kanunu

(Resmî Ceride ile neşir ve ilân : 3/VI/1926 - Sayı : 389)

No.

844

BİRİNCİ MADDE — Her biri ellışer lira itibarı kıymetinde dört yüz bin sehne münkasem yirmi milyon türk lirası sermaye ile berveğhiâti hukuk ve imtiyazatı haiz olarak bir Emlâk ve eytam bankası Türk anonim şirketi teşkilî için Hükûmete mezuniyet verilmiştir.

Şirketin müddeti doksan dokuz senedir Merkezi idaresi Aankara şehridir.

İKİNCİ MADDE — Bankanın maksadı teşekkülü bina ve üzerine bina inşa olunacak arsa sahiplerine ikrazatta bulunmaktır.

ÜÇÜNCÜ MADDE — Banka, heyeti umumiyeden verilecek mezuniyet üzerine Meclisi idare kararile on milyon liraya kadar tahvilât çıkarmak hakkına maliktir. Bundan fazla miktar için Hükûmetin muvafakatı alınmak lâzımdır. Fakat hiç bir zaman tahvilât miktarı ikraz matluplarının yekûnunu geçemez.

DÖRDÜNCÜ MADDE — Bankanın sureti teşekkül ve idaresine ait hususat nizamnamei esasısı ile tayin olunur.

BEŞİNCİ MADDE — Eytam sandıklarının mevcut nuku ve bundan sonra, tahsil edilecek ve terekeden hasıl olacak mebahğ bankaya Devletin zamânı altında hesabı cari suretile tevdi olunur.

ALTINCI MADDE — Bu mevduattan Eytama ait kısmına hesabı cari suretile senevi yüzde yedi buçuk faiz ve sermayedarana, tediye edilmiş sermaye üzerinden tevzii muktazî faiz çıkarıldıktan sonra, bankanın mütebaki temettüatı safiyesinden yüzde on beş hisse verilir.

YEDİNCİ MADDE — Mevcut Eytam sandıkları muamelâtının tasfiyesine ve nukut ve hesabatının bankaya devrine ve bunlara müteferri sair hususların tesbit ve teminine Adliye ve Maliye vekilleri mezundur.

SEKİZİNCİ MADDE — Maliye vekâleti bankanın sermayesine on milyon lira vazî ile iştirak eder. Bu taahhüdün Devlet emlâkinden bu kıymette bir miktarın bankaya devri suretile ifa eder. Şu kadar ki devredilen emlâkın satış bedeli on milyon liraya baliğ olmazsa noksanını yine emlâk devri suretile ikmal eyler.

DOKUZUNCU MADDE — Bankanın bilûmum muhaberât ve murasalâtı posta ve telgraf ücretinden mafuvdur.

ONUNCU MADDE — Bankaya ait ikraz ve istikraz ve tevdiat muamelâtile teminat ve merhunatın fîruhtu muamelâtından ve bunlara müteallik her nevi evrak ve senedattan iane namile para vesair bir gûna harç ve resim alınmayacaktır.

Resmî damga kanunu mucibince zaten mafuv bulunanlardan başka zirde muharrer evrak ve senedat dahi damga resminden mafuvdur:

1 - Müstakrızlardan her biri için bin kuruş veya düm miktarı havi ikrazat senedatile bu miktara kadar zamimetden edilecek ikrazat için yazılan şerhler,

2 - Banka namına tanzim olunan tasarruf senedatı,

Emlak ve Eytam Bankası Kanunu, TBMM Kavanin Mecmuası, Ankara: TBMM Matbaası, Devre II, İctima 3, C.4, 1941, Kanun No: 844.

EK- 13/a

1924- 1932 Yılları Arası İş Bankası Bilançosu

	Hissedarın	Nısfı ahir talepten evvel tediye olunan sermaye	Hisse senedatı ikinci tertip Lira	İkinci tertipten, rub'undan fazlasını tediye eden Lira	Kasa Lira	Bankalar			Esham ve tahvilat cüzdanı Lira
						Mahalli Lira	Vilayet Lira	Memaliki ecnebiye Lira	
924	590,835	---	---	---	153,599	476,315	---	1.273.068	24,000
925	272,015	227,785	---	---	450,899	2.403.553	34,136	434,363	580,340
926	455,517	---	370,88	16,322	792,287	3.078.084	46,429	1.020.072	552,942
927	---	---	---	---	3.417.880	5.606.053	200,299	2.803.926	1.854.478
928	---	---	---	---	3.340.170	6.856.497	55,597	3.416.164	2.007.634
929	---	---	---	---	7.068.245	936,252	44,362	3.278.704	6.106.265
930	---	---	---	---	6.586.666	3.910.329	---	---	7.280.186
931	---	---	---	---	8.353.735	1.340.166	---	---	8.110.720
932	---	---	---	---	9.648.834	1.755.005	---	---	8.065.111

AKTİF BİLANÇO

		Nısfı ahir Sermayeyi talepten evvel tediye eden sermayedarlar Lira	İhtiyat akçesi			Tevdiat			
	Sermaye		Nizami alelade Lira	Nizami fevkalade Lira	Fevkalade Lira	Cari hesap Lira	Küçük C. Hs. Lira	C. H Creavili Lira	Vadeli mevduat Lira
924	1.000.000	---	---	---	---	2.456.682	12,554	---	---
925	1.000.000	227,985	---	---	---	5.959.319	132,290	---	1.969.767
926	2.000.000	16,322	80,000	179,500	---	10.066.325	220,310	---	2.921.965
927	4.000.000	---	57,508	---	---	17.906.663	1.178.325	---	3.446.073
928	4.000.000	---	257,508	58,991	---	26.373.619	1.703.968	---	2.328.833
929	4.000.000	---	482,508	167,491	---	31.519.094	2.589.836	5.440.078	4.290.647
930	5.000.000	---	762,508	207,491	1.030.000	25.448.202	3.913.655	6.844.886	6.711.230
931	5.000.000	---	922,508	247,491	1.030.000	21.824.457	5.422.825	6.894.482	5.164.511
932	5.000.000	---	1.082.508	287,491	1.030.000	23.963.796	7.452.719	6.471.935	6.031.212

PASİF BİLANÇO

Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, Devlet Matbaası, Ekler Bölümü.

EK- 13/b*

Ticari senetler cüzdanı Lira	Borçlu hesabı cari						Kefaletten dolayı borçlular Lira	Nazım hesaplar	
	Kefalet ve teminatı mütenevvia mukabili Lira	Emtia mukabili Lira	Vesaiki ticariye Lira	Açık kredi Lira	Esham ve tahvilat Lira	Avans Lira		Berayı T. Tevdi O. Senetler cüzdanı Lira	Berayı T. Tevdi O. Senetler muhabir cüzdanı Lira
491,243	394,373	64,877	---	---	3,402	---	51,165	47,748	---
1.539.593	2.197.576	1.505.342	---	---	130,292	---	2.595.701	90,408	134,726
2.055.184	6.138.909	2.985.766	---	---	246,22	---	10.815.158	478,647	60,891
3.778.875	6.345.139	4.640.534	410,63	249,153	488,544	---	14.692.074	3.272.026	93,656
8.131.163	10.338.232	6.047.289	630,267	120,008	561,121	---	13.686.690	3.013.187	751,767
10.161.167	9.745.765	7.168.357	885,173	1.795.067	2.165.813	---	12.432.036	1.737.121	1.115.596
10.392.220	13.435.709	5.254.384	422,37	2.217.728	613,5	---	11.515.756	4.655.003	996,940
8.883.369	---	11.997.381	---	---	---	8.512.095	11.629.400	4.488.828	1.982.015
9.128.310	---	10.411.218	---	---	---	10.565.860	9.628.095	4.690.728	2.708.753

Bankalar hesabı carisi Lira	Muhtelif alacaklılar Lira	Tediye emirleri Lira	Eshabına bilmüracaa ahz olunmayan faizler Lira	Vadesi hululünde masraf karşılığı Lira	İtfa bedelleri Lira	Donanma tahvilatı senevi taahhüdatı Lira	Donanma tahvilatı kredi karşılığı Lira	Muvakkat hesaplar Lira	925 senesi müessis hissei temettü bakiyesi Lira
---	5,210	8,050	4,002	4,446	1,888	---	---	14,244	---
---	140,586	32,498	---	---	---	---	---	162,024	---
1.038.689	869,309	79,056	---	---	58,437	---	---	---	7,404
1.376.139	2.097.412	183,626	---	---	141,771	182,892	26,481	---	---
4.182.476	2.987.024	276,817	---	---	197,252	214,466	27,160	---	---
1.088.920	430,960	412,253	---	---	765,000	226,041	29,779	2.118.920	---
288,185	746,964	196,895	---	---	951,658	245,960	31,692	---	---
112,295	692,871	---	---	---	1.176.000	281,667	36,405	---	---
610,608	530,534	---	---	---	1.419.000	318,301	39,105	---	---

*1. Sayfanın Devamıdır.

EK- 13/c*

Muhtelif hesaplar Lira	Muhtelif borçlu hesaplar Lira	Mütevassıt hesaplar Lira	Mefruşat ve masarifi tesisiye Lira	Muvakkat hesaplar Lira	Emvali gayri menkule Lira	Demirbaş eşya Lira	Şubeler tesis masrafı Lira
---	---	---	17,78	35,008	---	---	---
37,181	101,002	---	1	105,617	58,6	---	---
340,126	352,482	---	1	---	185,875	84,374	---
3.811.792	1.448.692	---	---	---	466,95	123,816	17,955
1.105.917	1.897.266	---	---	---	739,695	215,388	55,787
3.871.340	2.528.858	---	---	3.164.042	1.621.679	568,336	131,172
2.133.554	772,763	5.114.093	---	---	1.936.416	718,267	137,684
1.244.070	867,288	4.722.842	---	---	2.178.196	782,586	185,541
956,666	1.828.115	4.454.230	---	---	2.221.342	812,505	189,788

Talep edilmeyen temettüat bakıyesi Lira	Talepten evvel tediye olunan sermaye faizi Lira	Mütevassıt hesaplar Lira	Kefaletten dolayı alacaklar Lira	Tasfiye olunan hesaplar Lira	Nazım hesaplar		Tahsil olunan 4'üncü ihraç 100.000 hisse bedeli Lira	Safi kar Lira	1929 tevziat bakıyesi Lira
					T.O senetler mudileri Lira	Melif hesaplar Lira			
---	---	---	51,165	---	47,478	---	---	17,405	---
---	14,323	---	2.595.701	---	225,135	37,181	---	402,523	---
12,986	289	---	10.815.158	---	539,538	340,126	---	830,752	---
212,797	7,621	---	14.692.074	---	3.365.682	3.811.792	---	1.036.158	---
435,304	6,338	---	13.686.690	---	3.764.954	1.105.971	---	1.362.481	---
291,687	8,922	---	12.432.036	350,000	2.852.717	3.871.340	1.100.000	1.807.119	---
320,764	8,842	4.366.868	11.515.756	773,750	5.651.944	2.133.554	---	816,515	126,250
310,157	8,308	4.409.249	11.629.400	1.200.000	6.470.844	1.244.070	---	811,096	---
290,035	7,935	2.354.163	9.628.095	1.200.000	7.399.481	956,666	---	605,741	---

* 2. Sayfanın Devamıdır.

KAYNAKÇA

I- Arşiv Vesikaları

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a. Bâb-ı Âlî, İradeler Tasnifi

DUİT. 123/2.

DUİT. 121/49.

DUİT. 121/14.

İ.DUİT 120/2.

İ.DUİT. 120/5.

İ.DUİT. 120/21.

İ.DUİT. 122/17.

İ.DUİT. 125/ 6.

İ.DUİT.112/ 19.

İ.DUİT. 124/ 27.

İ.DUİT. 125/ 2.

İ.DUİT. 77/ 64.

İ.DUİT. 123/ 24.

İ.DUİT. 119/ 116.

İ.DUİT. 122/ 42.

İ.DUİT. 20/ 22.

İ.DUİT. 19/ 52.

İ.MMS. 43/1769.

İ.MMS. 135/ 1329 M- 30.

İ.MMS. 159/ 1331 Ra- 61.

İ.MMS. 193/ 1333 Ra- 15.

İ.MMS. 143/ 1329 Ş- 25.

İ.MMS. 199/ 1333 L- 26.

İ.MLU. 8/ 1332 N- 11.

b. Şurayı Devlet Belgeleri (ŞD).

ŞD. 1266/6.

ŞD. 1255/37.

ŞD. 1255/38.

ŞD. 2828/36. 1330.

ŞD. 1263/35.

c. Sadâret Divân Kalemi Belgeleri

A.DVN. 150/ 53, 1276.

A.DVN. 77/ 49, 1268.

A.DVN. 155/ 30, 1277.

A.DVN. 153/ 57, 1276.

A.DVN. 155/ 39, 1277.

d. Cevdet Tasnifi

Cevdet- İktisat. 2/ 72, 1254.

e. Hatt-ı Hümayûnlar

Hatt-ı Hümayûn. No.23951

Hatt-ı Hümayûn. No.23951 A

f. Dahiliye Nezareti Belgeleri

DH. İD. 111- 2/ 3. 14 Ca 1333.

DH. ŞFR. 73/37.

DH. EUM. EMN. 103/15.

DH. İD. 108- 2/15 11 R 1332.

g. Sadaret Âmedî Kalemi Belgeleri

A. AMD. 19/ 85.

h. Yıldız Sarayı Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES)

Y.A. RES. 41/21.

Y.A. RES. 42/21.

Y.A. HUS. 380/104.

ı. Bâb- ı Âlî, Meclis-i Vükelâ Mazbataları

MV. 246/53.

MV. 206/35.

MV. 205/66.

MV. 247/81.

MV. 249/8.

MV. 249/19.

MV. 238/20.

MV. 233/114.

MV. 248/8.

MV. 245/6.

2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030.18.1.1/ 14.45.11. Nolu ve 19.7.1925 Tarihli Belge.

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.2/ 42.8.7. Nolu ve 17.02.1934 Tarihli Belge.

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1/ 23.15.9. Nolu ve 09.03.1927 Tarihli Belge.

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1/ 26.64.1. Nolu ve 20.11.1927 Tarihli Belge.

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.1/ 26.58.14. Nolu ve 24.10.1927 Tarihli Belge.

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.2/ 89.111.15.Nolu ve 15.04.1933Tarihli Belge.

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.18.1.2/ 2.16.30. Nolu ve 27.02.1929 Tarihli Belge.

3. Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

1340 Senesi Ziraat Bankası Bütçe Kanunu, TBMM Kavanin Mecmuası, Ankara: TBMM Matbaası, Devre II, İçtima 2, C.3., 1942, s.275- 280., Kanun no:444.

Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu, TBMM Kavanin Mecmuası, Ankara: TBMM Matbaası, Devre II, İçtima 2, C.3, 1942, s.224- 225, Kanun No: 633.

Emlak ve Eytam Bankası Kanunu, TBMM Kavanin Mecmuası, Ankara: TBMM Matbaası, Devre II, İçtima 3, C.4, 1941, s.707- 709, Kanun No: 844.

İtibâr-ı Milli Bankasının İmtiyazat ve Muafiyetinin Türkiye İş Bankasına Devrine ve Devlete Ait İtibâr-ı Milli Bankası Hisse Senedatının Türkiye İş Bankası Hisse Senadatiyle Mübadelesine Dair 1116 Nolu Kanun, Kavanin Mecmuası, Ankara: T.B.M.M Matbaası, C. 5, Devre II, İçtimai 4, 1939.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, C.33. , İçtimai Senesi 4, Karar No:24.,1927.

TBMM Zabıt Ceridesi, Milli İktisat ve tasarruf Cemiyeti, C.21, S.69, 1. Kanun, 12 Aralık 1929.

4. Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Arşivi

a. Seyfettin Özege Katalogu

Türkiye İş Bankası Nizamname-i Esasi, Ankara, 1926.(Yer No:14633. 1926)

Türkiye İş Bankası Nizamname-i Esasi, Ankara: Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, 1340. (Yer No: 14633. 1340).

II- Kitaplar ve Makaleler

Ahmad, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Fatmagül Berkay (Çev.), İstanbul: Kaynak Yayınları, 4.Basım, 1999.

Akdağ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, C.II, İstanbul: Cem Yayınevi, 1979.

Akgüç, Öztin, **100 Soruda Türkiye'de Bankacılık**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 3. Baskı, 1992.

Akgüç, Öztin, "Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Kurumsal Gelişmeler", **Türk Bankacılığında 50. Yıl- Banka ve Ekonomik Yorumlar**, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1974.

Akgüç, Öztin, **Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler**, Ankara: Tisa Matbaacılık, 1975.

Akşin, Sina, “Jön Türkler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, 3.Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Akyıldız, Ali, **Anka’nın Sonbaharı Osmanlı’da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Al, Hüseyin, **Uluslararası Sermaye Ve Osmanlı Maliyesi 1820- 1875**, İstanbul: Ofset Yapımevi, 2007.

Arı, Kemal, “Mübadele ve Ulusal Ekonomi Yaratma Çabaları”, **Toplumsal Tarih**, S.68 (Ağustos- 1999).

Arı, Kemal, **Büyük Mübadele Türkiye’ye Zorunlu Göç 1923- 1925**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Atay, F. Rıfkı, **Çankaya**, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2009.

Mustafa Atalay, **Türk Millî Bankacılığı**, Ankara: Yıldız Matbaası, 1954.

Atatürk’ün Bankası Türkiye İş Bankası, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayını, 2001.

Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1980.

Bacık, Gökhan, Ahmet Melih Saraçoğlu, “Osmanlı- Avrupa İlişkilerinde Ekonomik Dönüm Noktası:1838 Ticaret Sözleşmesi”, Osmanlı Ekonomi ve Toplum, **Yeni Türkiye**, Ankara; Gökçen- Semih Baskı, Sayı 32 (Mart-Nisan 2000).

Bağış, Ali İhsan, **Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler**, Ankara: Turhan Kitapevi,1988.

Bağış, Ali İhsan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları”, Osmanlı Ekonomi ve Toplum II, **Yeni Türkiye**, Ankara; Gökçen- Semih Baskı, 32.Sayı (Mart-Nisan 2000).

Borsa Rehberi 1928- Osmanlı Dönemi Borsa ve Mali Sistemi, İstanbul: İMKB Yayınları, 1990.

Boztemur, Recep, “Özel Girişimciliğin Gelişiminde Devletin Rolü: İş Bankası Örneği”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Vol. XVI, S. 27, 1995.

Bardakçı, Murat, **Tâlat Paşa’nın Evrak-ı Metrûkesi**, İstanbul: Everest Yayınları, 2009.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Ankara: TTK Basımevi, c.3. , 3. Baskı, 1991.

Berkes, Niyazi, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, Birinci Baskı, II. Cilt, 1970.

Buğra, Ayşe, “Cumhuriyet Dönemi Girişimcilik Tarihi Ve Yeni Demokrasi Hareketi” , **Toplum ve Bilim**, Sayı.66 (Bahar - 1995).

Burçak, Evren, **Osmanlı’da Esnaf ve Örgütleri**, İstanbul: Ray Sigorta Yayını, 1997.

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908- 2002**, Ankara: İmge Kitabevi, 2005.

Cemal, **Kooperatif Şirketler Kanunu Layihası ve Esbab-ı Mücibesi**, İstanbul: Matbaa-î Amire, 1330.

Cem, İsmail, **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, İstanbul: Doğan Ofset, 1989.

Çadircı, Musa, “II. Mahmut Döneminde (1808- 1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi- I. Uluslar arası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri**, Ankara: Meteksan, 1980.

Çakır, Çoşkun, “Tanzimat Döneminde Ticaret Alanında Yapılan Bir kurumsal Düzenleme Örneği Olarak Ticaret Nezareti”, **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.50, S.1- 4 (2000).

Çakır, Çoşkun, “Tanzimat’tan Önce Osmanlı Devleti’nde Ticaretin Organizasyonu ve Tüccarlar”, **Çerçeve Dergisi**, 2. Baskı, S.25 (Mayıs 2000).

Çavdar, Tevfik, **Türkiye’de Liberalizm (1860- 1990)**, Ankara: İmge Kitapevi, 1992.

Çabuk, Vahid, **Osmanlı Siyaset ve Teşkilat Kültürü**, İstanbul: Emre Yayınları, 1996.

Cemiyet-i Müteşebbise Nizamnamesi, Dersaadet: Becidyan Biraderler Matbaası, 1325.

Çavdar, Tevfik, “Devralınan İktisadi Miras”, İktisadi Düzen Ve Sorunları, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul; İletişim Yayınları, c.4. , 1983.

Çelik, Gülfettin, “Osmanlı Türkiye’sine XIX. YY. Sonlarında Yapılan Göçlerin Sosyo-Ekonomik Bakımdan Tahlili”, **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi (Ayrı Basım), 1996.

Çizakça, Murat, “Osmanlı İmparatorluğunda İç Borçlanmanın Evrimi: XV. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla”, Osmanlı Ekonomi ve Toplum II, **Yeni Türkiye**, Ankara; Gökçen- Semih Baskı, 32.Sayı (Mart-Nisan 2000).

Devlet İstatistik Enstitüsü, **İstatistik Göstergeler 1923- 1995**, Ankara, 1996.

Emir, Birol, **Mizancı Murad Bey: Hayatı ve Eserleri**, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basım evi, 1979.

Eldem, Edhem, **Osmanlı Bankası Tarihi**, Ayşe Berktaş (Çev.), İstanbul: Ofset Yapımevi, 1999.

Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara: TTK Basımevi, 1994.

Erdoğan, Mustafa, “Liberalizm ve Türkiye’deki Serüveni”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Liberalizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, c.7, 2005.

Ergenç, Özer, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi Ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, **Belleten**, c.LII, Ankara: TTK Basımevi, , 1988.

Ertuğrul, Ahmet, Osman Zaim, **Türk Bankacılığında Etkinlik, Tarihi Gelişim Kantitatif Analiz**, Ankara: Bilkamat İşletme ve Finans Yayınları, 1996.

Faroqhi, Suraiya “Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası”, **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600- 1914**, c.2, İstanbul: Eren Yayınları, 2004.

Genç, Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2002.

Genç, Mehmet, “ Osmanlı Esnafı ve Devlet”, İlber Ortaylı (ed.), **Loncadan Odaya** İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınevi, 2007.

Giz, Adnan, “Osmanlı Devletinde Ticaret, Sanayi Odaları ve Borsalar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, c.3,1985.

Göcek, Fatma Müge, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Milliyetçilik**, İstanbul: İletişim Yayınları, c. 4, 2002.

Gökçen, Ahmet M. , “Cumhuriyet Döneminde İktisadi Gelişme”, **Yeni Türkiye**, İstanbul, S.23- 24 (Eylül- Aralık 1998).

Gökalp, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul: Varlık Yayınları, 1963.

Göktürk, Eren Deniz, “1919- 1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Milliyetçilik**, İstanbul: İletişim Yayınları, c. 4, 2002.

Gül, Adnan, “Türkiye’nin Milli Ekonomik Sürece Geçiş Şartları ve Milli Burjuvazinin Teşekkülü”, **Yeni Türkiye**, S.23- 24, 1998.

Gürer, Turgut, **Atatürk’ün Yaveri Cevat Abbas Gürer**, İstanbul:Gürer Yayınları, 2008.

Gürsel, Seyfettin, “1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3,1985.

Halıcı, Şaduman, **Yeni Türk Devleti’nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt**, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2004.

Hines, Walker D. ve Diğerleri, **Türkiye’nin İktisadî Bakımdan Umumî Bir Tetkiki 1933- 1934**, Ankara: Mehmed İhsan Matbaası, C. 5, 1936.

Işıksal, Cavide, “Türkiye’de İlk Bankacılık Hareketi Ve Osmanlı Bankası’nın Kurulması”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, İstanbul, S. 10, Temmuz 1968.

İlkin, Selim “Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, S.2, (Bahar 1971).

İnalcık, Halil, “Ekonomik Zihniyet” , **Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600- 1914**, İstanbul: Eren Yayınları, Cilt.1, 2004.

İnalcık, Halil, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, **The Journal of Economic History**, XXIX/I,1969.

İnalcık, Halil, **Devlet-i’ Aliye- Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I - Klasik Dönem: Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, İstanbul: TİB Kültür Yayınları, 2009.

İnsel, Ahmet, “Milliyetçilik ve Kalkınmacılık”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce- Milliyetçilik**, İstanbul: İletişim Yayınları, c. 4, 2002.

İzmir İktisat Kongresi, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2001.

Kal'a, Ahmet, "Esnaf", **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, C.XI, 1995.

Kal'a, Ahmet, "Cumhuriyet Ekonomisinde İlk Dönem Gelişmeler(1923- 1939), **Yeni Türkiye**, İstanbul, S.23- 24 (Eylül- Aralık 1998).

Kasaba, Reşat, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On dokuzuncu Yüzyıl**, Kudret Emiroğlu (çev.), İstanbul: Belge Yayınları, 1988.

Kasaba, Reşat, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de bir İngiliz Bankası: İzmir Ticaret Bankası", **Tarih ve Toplum**, Sayı 43, Temmuz 1987.

Kargılı, Celal, Armağan Akar, **Türkiye'de Bankacılık ve Bankalarımız**, Ankara: Kardeş Matbaası, 1967.

Karpat, Kemal H. , **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Dilek Özdemir (Çev.), Ankara: İmge Kitapevi, 2006.

Kazgan, Haydar, **Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali**, Ankara: Roma Yayınları, 2.Baskı, 2005.

Kazgan, Haydar, "Galata Bankerleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 3.Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Kazgan, Haydar, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi**, İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği Yayını, 1997.

Kazgan, Haydar, "Cumhuriyetten Önce Şirketler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 3.Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Kazgan, Gülten, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3.Baskı, 2006.

Kazgan, Gülten, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, İstanbul: Remzi Kitapevi, 2004.

Kepenek, Yakup, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul: Remzi Kitapevi, 18. Baskı, 2005.

Keyder, Çağlar, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, Sabri Tekay (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2.Baskı, 1990.

Keyder, Çağlar, **Memâlik-i Osmaniye’den Avrupa Birliği’ne**, İstanbul: İletişim Yayınları, 4.Baskı, 2007.

Keyder, Çağlar, “İktisadi Gelişmenin Evreleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul; İletişim Yayınları, c.4.,1983.

Keyder, Çağlar, **Dünya Ekonomisi içinde Türkiye 1923- 1929**, Ankara: Yurt Yayınevi, 1982.

Koraltürk, Murat, “Milli İktisat, Ekonominin Türkleştirilmesi, İzmir İktisat Kongresi”, **Toplumsal Tarih**, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını, S.182, (Şubat- 2009).

Koraltürk, Murat, Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları- Meşrutiyet, Cumhuriyet Ve Tek Parti Dönemi- “Gazi Bana Çok Kızmış...”, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

Koraltürk, Murat, “Ekonominin Türkleştirilmesi ve Türk- Yunan Nüfus Mübadelesinin İktisadi Sonuçları”, **Mete Tunçay’a Armağan**, Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk (drl), İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Koraltürk, Murat, **Türkiye’de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış Ve Ahmet Hamdi Başar’dan Seçmeler**, Ankara: SPK Yayını, Yayın No. 107, 1997.

Koraltürk, Murat “İstanbul Milli Sanayi Birliği”, **Toplumsal Tarih**, S.68. (Ağustos 1999).

Kocabaşoğlu, Uygur, ve Diğerleri, **Türkiye İş Bankası Tarihi**, İstanbul: TİB Kültür Yayınları, 2001.

Kocahanoğlu, Osman Selim, **İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması**, İstanbul: Temel Yayınları,1998.

Kömür Havzasında Türkiye İş Bankası 1926- 1937, Devlet Matbaası, 1937.

Kurdakul, Necdet, “Ticaret Antlaşmaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3,1985.

Kuruç, Bilsay, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası**, Ankara: A.Ü.SBF Yayınları, No.569, C.1, 1988.

Kuyucak, Hâzım Âtîf, **Para ve Banka**, İstanbul: İ.Ü İktisat Fakültesi Neşriyatı, Nu.37, C.II, 1948.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Osmanlı Esnaf Sayımları”, **Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildiriler**, İstanbul: Globus Dünya Basımevi, Cilt II. , 2002,

Kütükoğlu, Mübahat S., “Avrupa Tüccarı”, **D.İ.A.** ,İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.4. ,1991.

Kütükoğlu, Mübahat S., “Ahidnâmeler ve Ticaret Muahedeleri”,Osmanlı Ekonomi ve Toplum II, **Yeni Türkiye**, Ankara; Gökçen- Semih Baskı, Sayı 32 (Mart-Nisan 2000).

Loncadan Oda’ya, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayını.

Mardin, Şerif, **Din ve İdeoloji**, İstanbul: İletişim Yayınları, 6.Baskı, 1993.

Mardin, Şerif, “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk”, **Türkiye’de Toplum ve Siyaset- Makaleler 1**, Mümtaz’er Türkönü, Tuncay Önder (drl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 8.Baskı, 2000.

Mardin, Şerif, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838- 1918)”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3,1985.

Mardin, Şerif, **Siyasal ve Sosyal Bilimler, Makaleler 2**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.

Martran, Robert, “XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti”, Zeki Arıkan (Çev.), **Belleten**, c.II, Ankara, 1987.

Muhammed Bin Muhammed Bin Cüzeyy El-Kelbî, **Büyük Dünya Seyahatnamesi**, (Çev: Mümin Çevik), İstanbul; Üçdal Neşriyat.

Oktay, Ayşe Sıdıka, **Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî**, İstanbul; İz Yayıncılık, 2005.

Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti Nizamnamesi, Dersaadet, Keteon Bedrosyan Matbaası, 1329.

Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası Nizamname-i Esası, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1332.

Ökçün. A.Gündüz, “ Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkati,1913”, **İktisat Tarihi Yazıları**, Ankara: SPK Yayını, 1997.

Ökçün, Gündüz, **Osmanlı Sanayi: 1913- 1915 İstatistikleri**, İstanbul: Hil Yayınları,1984.

Ökçün, A.Gündüz, “Kapitülasyonlar Hakkında Bab-ı Âli’nin Sefaretlere Gönderdiği 7 Temmuz 1867 Tarihli Muhtıra”, **İktisat Tarihi Yazıları**, Ankara: SPK Yayınları,1997.

Ökçün, A.Gündüz, “1923 Yılında İzmir’de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar”, **İktisat Tarihi Yazıları**, Ankara: SPK Yayınları, no.58, 1997.

Ökçün, A.Gündüz, “1909- 1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar”, **İktisat Tarihi Yazıları**, Ankara: SPK Yayınları, 1997.

Ökçün, A.Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi, 1923 İzmir – Haberler-Belgeler- Yorumlar**, Ankara: Sevinç Matbaası, 1971.

Gündüz Ökçün, “İzmir İktisat Kongresi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul; İletişim Yayınları, c.4. ,1983.

Pamuk, Şevket, **Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi 1500- 1914**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Pamuk, Şevket, “19.Yüzyıl’da Osmanlı Dış Ticareti”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3,1985.

Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820- 1913**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, 2005.

Pamuk, Şevket, **Osmanlı’dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Gökhan Aksay (Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008

Recai, Mehmet, **Bankalar, Türk Bankacılığı ve Türkiye’deki Milli ve Ecnebi Bankalar Hakkında Umumî Malûmat**, İstanbul, Arkadaş Matbaası, 1934.

Saka, Remzi, **Türkiye’de Sermaye ve Kredi Hareketi**, Ankara:Tecelli Matbaası,1933.

Sayar, Ahmet Güner, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.

Semiz, Yaşar, **Atatürk Döneminin İktisadi Politikası- Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti**, Konya: Saray Kitapevi, 1996.

Silier, Oya, **1920’lerde Türkiye’de Milli Bankacılığın Genel Görünümü**, Ankara: Mars Matbaası, Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/ Tartışmalar 1973-Ayrı Basım, 1975.

Şener, Abdüllatif, “Tanzimat ve Meşrutiyet’te İktisadi ve Mali Politikalar”, Osmanlı Ekonomi ve Toplum II, **Yeni Türkiye**, Ankara; Gökçen- Semih Baskı, Sayı 32 (Mart-Nisan 2000).

Şenel, Şennur, **Osmanlılarda Ticaret Ve Hayriye Tüccarı**, Ankara: Akay Matbaacılık, 1995.

Tabakoğlu, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.

Tahsin, Hamit, Remzi Saka, **Sermaye Hareketi**, İstanbul: Amedî Matbaası, 1930.

Tekeli, İlhan, Selim İlkin, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’ndaki Ekonomik Düzenlemeleri İçinde İaşe Nezareti ve Kara Kemal”, **Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

Tekeli, İlhan, Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2009.

Tekeli, İlhan, Selim İlkin, “1923 Yılında İstanbul’un İktisadi Durumu ve İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası İktisat Komisyonu Raporu”, **Cumhuriyet’in Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

Tekeli, İlhan, Selim İlkin, **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası**, Ankara: TCMB Yayını, 1997.

Tezel, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Baskı, 2002.

Jacques Thobie, “ Osmanlı Bankası”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, 3.Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Toprak, Zafer, “Tanzimat’tan Sonra Dış İktisadi Politika”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3, 1985.

Toprak, Zafer, **İttihat ve Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik 1914- 1918**, İstanbul: Homer Kitabevi, 2003.

Toprak, Zafer, “II. Meşrutiyet Döneminde İktisadi Düşünce”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt 3, 1985.

Toprak, Zafer, **Milli İktisat Milli Burjuvazi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Toprak, Zafer, “Milli İktisat”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, c.3,1985.

Toprak, Zafer, “II. Meşrutiyette Toplumsal Proje: Tesanüt, Meslek ve Milli İktisat”, Osmanlı Ekonomi ve Toplum II, **Yeni Türkiye**, Ankara; Gökçen- Semih Baskı, Sayı 32 (Mart-Nisan 2000).

Toprak, Zafer **İttihat ve Terakki’nin Milli İktisat Politikası**, İstanbul: İ.Ü İktisat Fakültesi Kütüphanesi.

Toprak, Zafer, “Osmanlı Devleti’nde Para ve Bankacılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, 3.Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler- İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi**, İstanbul: İletişim Yayınları, c.3. , 2000.

Tünay, Muharrem, “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, c.2, S.4’ten ayrı basım, Kasım 1985.

Türkiye İş Bankası On Yılı 1924- 1934, Devlet Matbaası, 1934.

Türkiye İş Bankası 50. Yıl. 1924- 1974.

Trak, Ayşe, “Liberalizm- Devletçilik Tartışması(1923- 1939)”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul; İletişim Yayınları, c.4. ,1983.

Velay, A.du, **Türkiye Maliye Tarihi**, Maliye Tetkik Kurulu (drl.), Ankara: Damga Matbaası, 1978.

Veselov, V.T. , “Atatürk ve Türkiye’nin Ekonomik Kalkınması”, **IX. Türk Tarih Kongresi**, Ankara: TTK Basımevi, 1989.

Ulutan, Burhan, **Bankacılığın Tekâmülü**, Ankara, 1957.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, c.2, Ankara: TTK Yayınları, 1988.

Ünal, Mehmet Ali, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta: Fakülte Kitapevi, 2002.

Ülgener, Sabri F., **İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, İstanbul: Der Yayınları, 1991.

Ülken, Yüksel, **Atatürk ve Dünya Ekonomisinin Bütünleşmesi**, Ankara: TTK Basımevi, IX. Türk Tarih Kurumu Kongresi (Ayrı Basım), 1989.

Yalçın, Aydın, **Türkiye İktisat Tarihi**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979.

Yalman, Ahmed Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret AŞ. Yayını, 1997.

Yavuz, Erdal, “1908 Boykotu”, **Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi, Özel Sayı,1978.

Yerasimos, Stefanos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye- Tanzimat’tan 1. Dünya Savaşına**, İstanbul: Belge Yayınları, Cilt II, 2001.

Yerasimos, Stefanos **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye- Dünya Savaşından 1971’e**, Babür Kuzucu (Çev.), İstanbul: Belge Yayınları, 6. Baskı,1992.

Yeniay, İ.Hakkı, **Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul: İ.Ü.Yayınları, 1964.

Yetim, Nalan ve Ayşe Azman, “Türk Burjuvazisinde Millilik Sorunu Ve Kültürel Miras”, **Doğu Batı Dergisi**, S.38 (Eylül 2006).

Yıldırım, Seyfi, “Modernleşme Sürecinde Esnafın Sosyo- Ekonomik Durumu”, **Yeni Türkiye**, Sayı 45 (Mayıs-Haziran 2002).

Yılmaz, Ferudun, “ Sabri F. Ülgener ve Liberalizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Liberalizm**, İstanbul: İletişim Yayınları, Cilt.7, 2005.

Yüzgün, Arslan “Ziraat Bankası”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, 3.Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985,

17.-18.-19.-20. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Üretim, İstihdam, Ücretler ve Esnaf Örgütleri, İstanbul: İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği Yayınları, No:4.

Zarakolu, Avni, **Cumhuriyetin 50. Yılında Memleketimizde Bankacılık**, İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, No: 61, 1974.

Zarakolu, Avni, **Para ve Banka**, Ankara: Banka Ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayını, 1965.

Ziyaoğlu, Rakım, **İstanbul Kadıları-Şehreminleri- Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi**, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1971.

III- Düstur

Düstur, II. Tertip, c.6, İstanbul, 1334.

Düstur, II. Tertip, c.7, İstanbul, 1336.

Düstur, II. Tertip, c.9, İstanbul, 1928.

Düstur, III. Tertip, c.6, Ankara, 1928.

Düstur, III. Tertip, c.7, Ankara, 1928.

Düstur, III. Tertip, c.8, Ankara, 1946.

IV. Gazete ve Süreli Yayınlar

Hâkimiyet-i Milliye

İktisadiyyat Mecmuası

Sabah

Takvim-i Vakayî

Tanin

Türk Yurdu

V. Tezler

Yılmaz, Naci, “1930- 1946 Döneminde Türk Bankacılık Tarihi”

Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.